Donum patris carissimi m. Septembri CIↃIↃCCCXVIII.

Gersdorf

C. SALLUSTII CRISPI

O P E R A

QUAE EXSTANT

PRAETER FRAGMENTA

OMNIA

TEXTUM

RECOGNOVIT ET ILLUSTRAVIT

GUILIELM. LANGE

PROFESSOR IN ACADEM. HALENS. EXTRAORD.

Crispus Romana primus in Historia.

MARTIAL. XIV, 189.

HALIS SAXONUM

EX LIBRARIA HEMMERDEANA

1815.

PRAEFATIO.

In nova hac Sallustii editione elaboranda, propositum mihi fuit, ut quaecunque partim ad refingendam genuinam auctoris formam, quantum id ex paratis jam subsidiis fieri posset, partim ad sensum, vel indagandum, vel explicandum necessaria maxime viderentur, uno veluti in conspectu, quam brevissime proponerentur. Est igitur haec editio destinata iis, qui pluribus editionibus vel carentes, vel, ne nimia copiosaque notarum farragine distrahantur, eas repudiantes, Sallustium tamen legere et rite intelligere voluerint, et tempori et operae parcentes. Quod consilium utrum assecutus sim nec ne, aliorum est judicium; me id secutum esse, candide affirmo.

Itaque ante omnia id operam dedi, uti textus, quem dicunt, recognitus, quam accuratissime excuderetur, deinde ut notae, huic subjectae, non evagarentur, aliosque potius quam Sallustium explicarent, sed omnia, quae ad ipsius scriptoris vel lectiones firmandas vel res rite explicandas, vel denique ad interiorem linguae latinae cognitionem necessaria maxime utiliaque viderentur, spatio quam brevissimo conplecterentur.

Jam quod ad crisin attinet, eas fere ubique lectiones defendere vel recipere conatus sum, quae non solum contextui, sed etiam linguae usui, quum communi, tum auctoris proprio convenirent, majorique, ceteris paribus, Codicum numero haud contrariae essent. Fuit autem haec recognitio ideo potissimum necessaria, quod *Cortius*, quamquam ingenii acumine, doctrinae copia diligentiaeque laude,

omnium Sallustii commentatorum ornatissimus est, ei tamen, quae imbecillitas humana est, opinionis errori adhaesit, quod Sallustius *verborum* sit parcissimus, ita, ut si quis veram illius manum restituere voluerit, ei omnia, quae vel salvo, vel obscuro etiam sensu deesse possint, ne volentibus quidem Codicibus, abjicienda essent. Hinc *Cortius*, praeter verbum personale subinde ea quoque delevit, quae salvo sensu, re accuratius perpensa, deesse non possunt. Qua in regula prospere profecto evenit, ut *Cortius* sibi non consentaneus esset, cum alioquin tam multa relegasset mutassetque, ut non Sallustium, sed alium prorsus auctorem haberemus. Nam etsi multa delevit atque mutavit, tamen ex ejus lege, plura delenda restant, quam deleta sunt. Jam vero hanc brevitatis verborum legem, in Sallustio recensendo perversam esse exstirpandamque, cuivis facile elucebit, qui unam modo, alteramve pagellam, eo consilio perlegerit, ut quaecunque salvo sensu deesse possint deleat. Bene igitur atque vere Gruterus, de Sallustio meritissimus, non solum ad Catil. I. monet: „Sallustii breviloquentiam non in iis consistere, quae vulgus putet, sed etiam ad Jug. c. 2. iterum inculcat": ne quis illius brevitatem in verborum brevitate sitam esse putet." Nimirum Sallustii brevitas in adstricta potius rerum enarrandarum ratione, quam in circumcisa dictione quaerenda est; quod vel inde clarum est, quod utrumque bellum, nulla re, quae gravioris momenti sit, omissa, duobus his perexiguis voluminibus absolverit. Praeterea quoque *Cortius* in eo erravit, ut pluribus exemplis facile demonstrari possit, quod Sallustius ubique archaismis usus sit eodemque semper ore locutus. Illum varietatem potius amare, nec certam ubique normam sequi plura sunt, quae demonstrent.

Quam injuriam Sallustio, non consulto, sed animi humani errore factam quum intelligeret Havercampius, V. C., talem ille editionem adornavit, in

qua, ſepoſita prorſus et non reſpecta editione Cortiana, credo, (ne hominum doctorum ſeditionem moveret,) hujus ſcriptoris textum ſic excudi fecit, ut ante Cortium fuit, (Grutero — Waſſianum) adjecta e Codicib. nondum collatis lectionis varietate additisque Variorum, quas vocant, animadverſionibus.

Atque hunc Havercampii textum equidem maxime ſecutus ſum, ita tamen, ut, ſi qua lectio vel ſenſui et contextui, vel loquendi uſui, quum communi, tum Salluſtii proprio accommodatior videretur, ego ſecurus, quisquis Codex eam exhiberet, recipere non dubitarem. Nam inter omnes ſatis conſtat, ſaepius optimum alias Codicem, nonnullis locis lectionem exhibere vitioſiorem, quam qui levioris notae habetur; ita ut vera auctoris manus, non tam in ſingulis Codicibus condita ſit, quam in omnibus conjunctis conſervata videatur. Codicum igitur conſenſus graviſſimi erit momenti, unius vel optimi, niſi reliqua omnia concurrant, vel nullius vel leviſſimi.

Nonnullarum variantium ideo tantum mentionem feci, quod receptam lectionem quam breviſſime explicare poſſe videbantur.

In explicandis vero quum rebus tum verbis, quibus criſis tantummodo ſervit, id potiſſimum ſpectavi, ut minus nota, vel tantum ex orationis perpetuitate (quae inprimis reſpicienda eſt) clara, vel explicarem, vel, quum non omnia cuivis ſimul in promtu eſſe poſſint, in memoriam ſaltem revocarem. Hinc annorum numeros locorumque ſitum atque alia ejusmodi generis addere non alienum putavi.

Ne quis autem miretur, quare, invito meo brevitatis ſtudio, magna tamen ſit in hac editione animadverſionum copia, hoc ab ipſa Salluſtii in rebus brevitate venit, qui ut rite explicetur, pluribus notis, quam alius eget. Accedit, quod idem eſt in dictione ſingularis, ita, ut, ſi quis alius, accommodatus ſit, in quo plura ad interiorem linguae lat. cognitionem

utilia, tironibus inprimis impertire possis seu cogaris. Ante omnia vero respiciendi erant difficiliores loci, quos qui, seu erroris fuga, seu laboris intactos prorsus relinquit, is boni fidique interpretis officio haud satisfecisse censendus est. Quod enim tui laboris pretium, quae gratia erit, si explicitis tantum facilioribus, et centies jam dictis recoctis, lectorem ibi deseris, ubi auxilium a commentatore jure meritoque exspectare possit? Nisi ipse dederis, quod satis faciat, aliis tamen acutioribus viam ad meliora impertienda muniveris.

Indicem verborum, in quem plura, quae in notis sunt, melius conjecta fuissent, ideo non adjeci, ne a consilio meo, necessaria quaeque, aut quae talia viderentur, uno loco proponendi discederem.

Restat, ut subsidia, quibus plura debeo, quaeque in notis, literis tantum initialibus designavi, ex ordine alphabetico, quam brevissime afferam.

B. Editio est *Bipontina* IIda 1780. octon. Plura quidem e lectione vulgata contra Cortium in textum revocavit, sed plura praeteriit, nec raro, praeter necessitatem conjecturas recepit.

C. *Cortiana.* Lips. 1724. quatern. ibi collati sunt Cdd. 34. et Edd. vett. 9.

D. Dahlii Animadversiones in bellum Catilinarium germanice scriptae, et seorsum a textu editae Brunsuic. 1780. Multa insunt, quum ad emendandum, tum explicandum Catilinarium bellum utilia, neque negandum est, Dahlium de Sallustio valde meritum esse. In dijudicanda lectione saepius a Cortio recedit.

H. Havercampii editio, duob. Tomis edita, Amstelodami et alibi 1742. quatern. contulit Cdd. 13. et Ed. princ. Rom. 1470. Textus est Grutero-Wassianus.

Hotting. Hottingeri nitida et correcta, nec non critica editio, quae in lectione dijudicanda haud raro a Cortio discedit. Turici 1778. octon. Textus Cort. est.

K. *Kuhnhardti* V. C. editio utriusque belli novissima. Lips. 1812. octon. Textum Cortii sequitur.

T. *Telleriana*. Berolin. 1790. octon. In textu plura, operarum vitio, desunt. Index verborum, copiosus, utilis est, nec contemnendum variarum lectionum examen, sed parum commoda est editio, singula quaeque locis diversissimis exhibens. Textus Cort.

B. s. *Bross. de Brosses Histoire de la Republ. Romaine dans le cours du VIIe siècle.* Tom. I—III. Dij. 1777. quatern.

Woltmanni Schlüterique VV. CC. versiones germanicas non inconsultas praeterii.

Postremo Rienäckeri, ecclesiae reformatae, quae hic est, Pastoris operam, qui plures hujus editionis plagulas, humanissime corrigendas suscepit, meque non solum ad plura attentum reddidit, sed etiam nonnulla gratissimo a me accepta animo suppeditavit, silentio praeterire non possum.

Ceterum nihil magis in votis est, quam ut hac qualicunque opera mea, aliquid saltem adjumenti, vel ad formam scriptoris, mihi carissimi, meliorem, vel ad explicationem accuratiorem, intelligentibus harum rerum aequisque judicibus contulisse videar. Humanam reprehensionem non reformido, nam in pluribus errasse me scio, contumeliosa vero dicta, qualia rudibus conveniant et ab omni vera cultura remotis, non tam mihi, quam censori ipsi dedecori fore confido.

Scribeb. Halis mense Septemb. 1815.

SALLUSTII VITAE
ADUMBRATIO.

C. *Crispus Sallustius* (, rectius, ut videtur, *Sallustius Crispus* dictus, Amiterni in Sabinis, patre plebejo (alii dicunt patricio) a. u. 668 natus est. Romae in primis usus est disciplina Atteji Praetextati, qui Philologum se nominavit (Sueton. de Illustrib. Grammat. c. 10.). Mature jam historiae studium amplexus (Sallust. Cat. 4.) postquam Tribunus plebis (702) deinde Quaestor (706) et Praetor (708) fuerat, Numidiae est a Caesare, cujus legatus antea fuerat, praefectus eamque provinciam expilavit (Dio Cass. XLIII, p. 346.). Post Caesaris caedem, Romae, dives in Numidia factus, otio et literis vixit scripta sua componens, donec anno aetatis 51. 718. a. u. obiret.

Praeter bellum *Catilinar. et Jugurthinum* (quorum illud prius quam hoc, Romae in otio conposuit), e scriptis ejus nihil nobis restat, praeter fragmenta *Historiae Romanae*, in qua res Romanorum inter bellum Jugurthinum et Catilinar. gestas (648 — 690) memoriae mandaverat. *Literae duae* ad Caesarem, de ordinanda Republ. scriptae, Sallustii non sunt, non magis quam *Declamatio* in Ciceronem, quae eo prorsus indigna est. Vid. Gesn. ad Quinctil. IV, 1, 68.

In ſcribendi genere aemulus fuit Thucydidis. (Vellej. II, 36, 2. Cf. Senec. Declam. IX, 1.) Verba et phraſes vetuſtiores Catonis Cenſorii (in Originib.) amat. (Quinctil. VIII, 3, 29.) quod non improbat Quinctil. (ibid. 27.), dúmmodo modus inſit. Etiam nova verba finxit (Sueton. l. c. III, 1.) et uſitata proprie adhibuit (Gell. III, 1.). Tacitus, imitator ejus, eum *ſcriptorem florentiſſimum* (Annal. III, 30.), Martialis *primum in Hiſtoria* dicit (XIV, 189.). De brevitate ejus vid. Quinctil. IV, 45. cf. XI, 1, 32.

Curam, quam poſuerit in ſcriptis ſuis componendis ex ipſo opere manifeſtam eſſe Quinctil. X, 3, 8. affirmat. Idem praefationes ejus non vituperat, ſed rei permiſſae et a Graecis mutuatae in exempl. affert.

Contra crimina, quibus veterum plures, mores ejus inceſſivére, partim ipſe ſe defendit (Cat. 3. fin.), malam ſuam famam in invidiam transferens, partim a plurib. recentiorib. defenſus eſt. (*Wieland.* ad Horat. Satyr. I, 2, 48. p. 57 ſqq. *Roos über d. moral. Charakter d. Salluſt.* Gieſae 1788. 4. *Naſt* de virtutib. hiſtoriae Salluſtianae. Stuttg. 1785. 4. et de modo hiſtoriam veter. pertractandi. ibid. 1786. 4.)

Sed Numidiae compilatae probrum (Vid. Dio Caſſ. XLIII, p. 346., quem locum Wieland. neglexit), ſi Dioni hac in re fides habenda eſt, illi ſemper adhaerebit.

Bene Cort. (Praefat. p. 2.), nos *Hiſtoriam* ejus legere, non morum cenſores eſſe judicat.

CORRIGENDA.

Pag. 1. (in argum.) l. 4. pro *animailbus* leg. *animalibus*. p. 16. not. 7. l. 2. pro *infinituis* leg. *infinitivus*. p. 20. n. 1. pro c. 99. leg. c. 102. p. 24. n. 5. l. 3. pro *patebant* leg. *parebant*. p. 50. n. 21. pro *Haveoamp*, leg. *Havercamp*. p. 60. n. 16. l. 9. pro *Muraena* leg. *Murena*, it. p. 61. l. 9. p. 84. n. 13. pro *paratum* leg. *paratam*. p. 85. n. 9. l. 6. pro *debitoribus* leg. *creditoribus*. p. 102. n. 15. l. 4. pro *centent iones* leg. *contentiones*. p. 110. n. 11. l. 5. pro *Allebrog*. leg. *Allobrog*. p. 124. n. 17. l. 1. pro *quanda* leg. *quando*. p. 270. (in not.) *LXII*. leg. *XLII*. p. 272. (in text.) pro *LXIII*. leg. *XLIII*. p. 273. (in textu) lin. 10. lege *in* bello, quod *in* C. cum aliq. Cdd. delevit. p. 315. n. 12. pro 97. leg. 94.

Reliqua lector benignus excusabit et corriget.

C. CRISPI SALLUSTII
BELLUM
CATILINARIUM
SIVE
DE CONJURATIONE CATILINAE
EJUSQUE SOCIORUM.

Caput I.

Omnis [1]) homines, qui ſeſe ſtudent praeſtare [2]) ceteris animalibus, ſumma ope niti decet, vitam

Caput I.

In prooemio (c. 1—4) Salluſtius ſe excuſat, quod muneribus reipublicae relictis rerum geſtarum ſcriptor evaſerit.

Primi capitis ſummarium eſt: *Qui reliquis animalibus praeſtare voluerit, eum virtuti i. e. culturae ingenii, in quo ſola hominis praeſtantia ineſt, operam dare oportet; ſine qua nihil laude dignum effici poſſit.*

1) Haec eſt vulgaris lectio. Perpauci tantummodo *omneis* et *omnes* habent. Vetuſtiſſima nimirum accuſativi pluralis tertiae declinationis forma fuit in *eis*, unde reliquae duae in *is* et *es* ortae ſunt, in altera *e*, in altera *i* omiſſo. Poſteriorum duarum rarior eſt terminatio in *is*, quam ſcriptores nonnulli in nominibus, quae genitivum nominativo ſimilem formant (*omnis*, *navis*, *civis* etc.) aliisque pluribus praetuliſſe videntur; quamquam ob Codd. inconſtantiam nihil certi ac tuti eſt in hac ſubtilitate grammatica. Vid. Gellius XIII, 20. et Heyne in praefat. ſecundae edit. Virgilii, quae legitur in editione tertia p. 96. Cf. Priſcian. L. VII. p. 775. ed. Putſchii.

2) i. q. qui praeſtare volunt. Sed Salluſtius rariora amat, unde quoque pronomen *ſeſe*, quod omit-

ſilentio ne transeant[3]), veluti pecora, quae natura prona atque ventri obedientia finxit. Sed noſtra omnis vis [4]) in animo et corpore ſita eſt: animi imperio, corporis ſervitio magis utimur; alterum nobis cum diis [5]), alterum cum belluis commune eſt. Quo mihi rectius eſſe [6]) videtur, ingenii, quam virium [7]) opibus gloriam quaerere, et, quoniam vita ipſa, qua fruimur [8]), brevis eſt,

---

tere potuiſſet, ante ſtudent poſuiſſe videtur. Ceterum et Cicero in eadem cauſa pronomine utitur, Off. II, 20. „gratum ſe videri ſtudet."

3) ne ita vivant, ut et aequales et poſteri de ſe prorſus ſileant.

4) quippe una vis noſtra corporis eſt, altera animi; hinc *omnis* noſtra vis e duabus viribus compoſita eſt. — Poſt vocem ſita C. temere omiſit *eſt*. Non tam in verbis, quorum plura ſalvo ſenſu abeſſe poſſent, quam in rebus, parcus eſt Salluſtius habendus.

5) Alterum intell. *animus*. Nam etſi alterum eſt neutrum, tamen ad *animus* commode referri poteſt. — Nos: *das Eine — das Andere*. Poſſunt enim ſub adjectivi neutro omnia comprehendi. Hinc dicere licet: triſte lupus ſtabulis, mulier fragile, i. e. *Etwas Trauriges* etc. Attamen nil impedit, quominus vocem *alterum* h. l. ad imperium et ſervitium quoque referre poſſis. Senſus enim idem manet. Tunc animi imperium erit animus imperans, corporis ſervitium, corpus ſerviens. — *diis* autem revocavi pro *dis*, quod C. e duabus tantum Editionib. recepit, quamquam omnes libri in lectione *diis* conſentiant.

6) Verbum *eſſe* C. pro more omiſit.

7) Ex oppoſito patet, *vires* h. l. eſſe vires corporis. Cic. de Offic. II, 15 9. eae res, quas perſequimur *ingenio ac ratione* graviores ſunt, quam illae, quas *viribus*.

8) i. e. haecce vita noſtra praeſens, oppoſita vitae futurae, qua poſtea demum in hominum memoria fruemur.

memoriam nostri quam maxume longam [9]) efficere. Nam divitiarum et formae [10]) gloria fluxa atque fragilis est: virtus [11]) clara aeternaque habetur.

Sed diu [12]) magnum inter mortalis certamen fuit, vine corporis, an virtute animi res militaris magis procederet. Nam et prius, quam incipias [13]) consulto [14]): et, ubi consulueris, mature facto opus est. Ita utrumque per se indigens, alterum alterius auxilio eget [15]).

---

9) pro longissimam. Praeterea notandum, Sallustium superlativos semper per *u* formare: c. 2. *maxumam*, et *maxumo*; c. 3. *optumum*; c. 4. *verissume*, quae est antiquior scriptura. Vid. Marius Victorin. de arte grammat. I, 2456. ed. Putsch.

10) i. e., omnium rerum externarum. — Cf. Jug. 2. Post fragilis C. omisit *est*.

11) i. e. animi seu ingenii cultura et vis. Virtus enim in universum est rei cuiusque conditio perfecta. Virtutem h. l. pro fortitudine accipi, nexus totius vetat. Cf. Jug. 4.

12) Dehinc nova sectio incipit, quae finitur capite seq. verbis: „in bello plurimum ingenium posse." Demonstratur enim h. l., quod multis contra visum est, etiam rem militarem, in qua excellere gloriosissimum putatur, non tam corporis, quam ingenii viribus melius procedere.

13) intellige, aliquid in bello.

14) Consilium, animi s. ingenii est, factum, corporis. C. 43. „*facto* non *consulto* in tali periculo opus esse." Tacit. Hist. I, 62. „Nihil in discordiis civilibus festinatione tutius, ubi *facto* magis, quam *consulto* opus est."

15) Ita C. recte, puto. Nam lectio *veget* (pro *viget*) elegantissima quidem est Palmerii conjectura, sed minime necessaria et libris repugnans, qui fere omnes tuentur *eget*. Accedit, quod in tali causa, ejusdem fere vocis (*indigens* — *eget*) repetitio ad rem magis affirmandam accommodatissima est.

Caput II.

Igitur initio Reges (nam in terris nomen imperii id primum fuit) [1]) diversi [2]), pars ingenium, alii [3]) corpus exercebant: etiam tum [4]) vita hominum sine cupiditate [5]) agitabatur, sua cuique satis placebant. Postea vero quam [6]) in Asia Cyrus [7]), in Graecia Lacedaemonii et Athenienses [8]) coepere urbes atque nationes subigere, lubidinem dominandi caussam belli habere, maxumam gloriam in maxumo imperio putare: tum demum periculo atque negotiis [9]) compertum est, in bello plurimum ingenium posse.

Caput II.

1) nam reges dicebantur initio omnes imperantes (*denn diess war anfänglich der Name aller Herrscher auf Erden*).

2) diversa sequebantur, seu diversi inter se erant, et alii ingenium, alii etc.

3) Ita Sallustius loqui amat (vid. Jugurth. c. 51 et 57.), pro alii — alii, partim — partim.

4) i. q. etiam tunc: *damals auch*. idem recurrit c. 19. et Jugurth. c. 54. et 63.

5) int. habendi, seu imperium ultra fines proferendi.

6) Sed postquam homines et populi ingeniosi, quales Cyrus et Athenienses Spartanique fuerunt, cum parva saepius manu magnas expugnationes fecerant, tum demum compertum est, in bello plurimum posse ingenium.

7) Persici imperii auctor, ante Chr. circiter 555.

8) Hi principes fuerunt Graeciae populi, qui paullatim omnes fere Graeciae populos sub suam redegerant potestatem et imperium Graeciae inter se veluti divisum exercebant. Quamquam autem Lacedaemonii literis non exculti erant, tamen rei militaris ratione ingeniosissimi sunt judicandi.

9) quid sit, difficile est dictu. Explicandum videtur: Didicerunt tandem homines multis periculis atque

Quod si regum [10]) atque imperatorum animi virtus in pace ita, uti in bello, valeret: aequabilius atque constantius [11]) sese res humanae haberent; neque aliud alio ferri [12]), neque mutari ac misceri omnia cerneres. Nam imperium facile his artibus [13]) retinetur, quibus initio partum est. Verum ubi pro labore desidia, pro continentia et aequitate [14]) lubido atque superbia invasere; fortuna [15]) simul cum moribus immutatur. Ita imperium semper ad optumum quemque [16]) a minus bono transfertur.

---

laboribus, cladibusque quod antea non putaverant, ingenium etiam in bello plurimum posse. Idem sensus exit e Cort. explicatione, qui periculo atque negotiis pro periculosis negotiis accipit. Alii periculo sumunt pro tentamine, ubi negotiis, pro bellis continuatis accipere possis.

10) Sensus novae hujus sectionis est: Sed non solum in pariundo regno, verum etiam in retinendo s. administrando ingenium valet plurimum. Quodsi reges in administranda civitate uterentur ingenio, nulla oriretur seditio et imperii formae commutatio.

11) civitates essent constantiores et quietiores.

12) i. e. dirui s. diripi, idem fere est quod sequens. — mutari ac misceri, i. e. conturbari et confundi, quae in imperii commutationibus accidere solent.

13) i. e. ingenio s. animi virtute.

14) qua quis utens legibus, se superiorem non habet, sed aequalem se reliquis civibus gerit. Continentiae (qua quisque se intra legum fines continet) opposita est h. l. libido (*die Willkühr, der Despotismus*), et aequitati superbia.

15) int. principum.

16) ad meliorem; altero superbo expulso s. trucidato.

Quae homines arant, navigant, aedificant[17]), virtuti omnia parent[18]). Sed multi mortales dediti ventri atque somno, indocti incultique vitam, sicuti peregrinantes, transegere[19]): quibus, profecto contra naturam, corpus voluptati, anima oneri fuit. eorum ego vitam mortemque juxta aestumo[20]), quoniam de utraque siletur. Verum enim vero is demum mihi vivere atque frui anima videtur, qui aliquo negotio intentus[21]), praeclari facinoris[22]), aut artis bonae famam quaerit.

---

17) In nova hac sectione docetur, praeter bellum regendaeque civitatis artem, alia quoque vitae humanae negotia minus splendida, qualia sunt agricultura, navigatio etc. ope ingenii melius procedere. — *quae homines arant* etc. pro *aratio* s. agricultura, *navigatio*, *architectura*.

18) virtuti conveniunt s. serviunt, ideoque laudanda sunt. Cap. 51. ab init. „nec quisquam lubidini simul et usui *paruit*." Qui aliter explicant, aut locum corrigere tentant, ii sententiarum nexum ex oculis perdidisse videntur. Virtus igitur eandem retinet hic significationem, quam supra habuit. Bene itaque C.: „etiam in his negotiis animo nostro primae partes debentur." Consentit D.: „in agricultura, navigatione, aedificatione omnia ex virtute (animi) *pendent*."

19) H. *transigere*; alii malunt *transiere*, quod posterius ob congruentiam cum superiori: „vitam ne silentio transeant," sine dubio est praeferendum.

20) eiusdem pretii habeo.

21) pro alicui negotio s. ad aliquod negotium. Sed noster rariora captat. Eodem modo c. 4. „Servilibus negotiis intentum."

22) in bello s. in regno — artis bonae, in pace. Concedit nimirum, vel satis jam esse, si quis modo aliquid, ad quod animi quaedam vis requiratur, *conficiat, nec corpori* soli vivat.

Sed in magna copia rerum aliud alii natura iter ostendit [23]).

Caput III.

Pulchrum est bene facere reipublicae: etiam bene dicere [1]) haud absurdum [2]) est: vel pace, vel bello clarum fieri licet: et qui fecere [3]), et qui facta aliorum scripsere, multi laudantur. Ac mihi quidem, tametsi haudquaquam par gloria sequatur scriptorem et auctorem rerum; tamen in primis arduum [4]) videtur res gestas scribere, primum quod facta dictis sunt exaequanda [5]): dehinc, quia plerique, quae delicta re-

23) Sequitur alia sectio, cujus sensus est: „Sed varia sunt negotia, quibus bene mereri possis, variaque hominibus natura dedit ingenia." Nam praeterea, quod *factis* laudem tibi comparare possis, idem quoque facere licet *dictis*; quam posteriorem viam ego sum ingressus, a republica gerenda deterritus.

Caput III.

1) i. e. de republica et factis et dictis bene mereri licet. Sed quoniam usus est verbo *benefacere*, etiam *benedicere* adhibuit, paullum diversa, quam vulgo habet, significatione. Ceterum benedicere non de eloquentia accipiendum est, ut D. accepit, sed de conscribenda historia.

2) Proprie, quod auribus est molestum, idem quod *absonum*, deinde *ineptum* s. *alienum* universim. Ecce iterum rarioris dictionis in nostro studium.

3) Int. „bene reip." B. Sed *fecere* melius ad facta, quod sequitur, refertur. Et qui *fecere* facta, et qui *scripsere*.

4) exquisitius pro difficile.

5) Equidem explico: quia dicta cum factis convenire debent, i. e. quoniam vera esse debent quae narras; quae veritas historiae et prima lex est, et maximam continet difficultatem, majorem sane, quam facta

prehenderis, malivolentia et invidia dicta putant [6]): ubi de magna virtute et gloria bonorum memores, quae sibi quisque facilia factu [7]) putat, aequo animo accipit [8]); supra ea [9]), veluti ficta, pro falsis ducit. Sed ego adolescentulus [10]) initio, sicuti plerique, studio [11]) ad rempublicam

---

magnifica verbis magnificis effingere. Perinde autem est, utrum dixeris: facta sunt dictis exaequanda, an dicta factis. Reliqui interpretes: quoniam historica expositio factis est accommodanda, ita ut magnifica facta magnifice quoque narrentur. Vid. Liv. VI, 20. Plin. Ep. VIII, 4. Cic. Orat. 36.

6) Vocem *dicta*, i. e. reprehensa esse, C. male expunxit.

7) Nonnulla esse adjectiva (*turpe*, *incredibile* etc.), quae cum supino in *u* conjungantur, satis notum est. Notandum modo, hoc *u* esse antiquum dativum quartae decl. pro *ui*, ideoque *facile factu* idem, ac *facile ad faciendum*.

8) *Das hört er mit an, läſst sich's gefallen.*

9) i. e. quae vires proprias superant.

10) Hoc diminutivo usus est, ut indicaret, sibi tum experientiam defuisse.

11) i. e. inconsulto animi aestu s. ardore — quasi tempestate ad munera publica obeunda delatus iisque functus sum hucusque. Plures MSS. *a studio*, et quoniam paullo post auctor dicit: „*Sed a quo incepto studio me ambitio mala detinuerat*, interpretes vehementer dubitant, utram lectionem sequantur. Si *a studio* probas, intelligas studium historiae. Difficile quidem est quidquam h. l. decernere, sed quoniam interpretes a Cortio fere omnes priorem lectionem retinent, tutius erit, majorem numerum sequi. Praeterea *studio* sic nude positum pro historiae s. literarum studio, duriusculum videtur, Cf. quae dicta sunt ad cap. seq. quamquam ex altera parte negari nequeat, studio pro nimio studio positum, non minus durum videri.

latus ſum [12]), ibique mihi advorſa multa fuere. Nam pro pudore [13]), pro abſtinentia, pro virtute; audacia, largitio, avaritia vigebant. Quae tametſi animus aſpernabatur, inſolens malarum artium; tamen inter tanta vitia imbecilla aetas ambitione corrupta tenebatur: ac me, cum ab reliquorum malis moribus disſentirem [14]), nihilo minus honoris cupido, eadem quae ceteros [15]), fama atque invidia vexabat.

---

12) Codd. nonnulli *delatus ſum;* quae lectio, etſi non recipienda eſt, vulgatam tamen bene explicat.

13) *Pudori* (*der Verſchämtheit*) oppoſita eſt h. l. *audacia* (*Frechheit*), — *abstinentiae* (int. ab iniquo lucro) — *largitio* (i. e. profuſio ſ. pecuniarum distributio, quae plerumque alteri dat, quod alteri aufert) — *virtuti* (juſtitiae, quae κατ' ἐξοχὴν virtus dicitur) *avaritia*, ſ. injuſta habendi cupido. Alii aliter.

14) Miror Cortium, cui noſter non ſatis brevis eſſe poteſt, haec verba non expunxiſſe aut vituperaſſe ſaltem, quum ejusdem ſint ſententiae, quam verba, quae proxime adfuerunt: *quae tametſi animus aſpernabatur.* Pro *reliquorum* alii e Cdd. habent *reliquis*; quae varietas ſenſum quidem ipſum non variat, ſed propter *ceteros*, quod ſequitur, *reliquorum* eſt praeferendum.

15) Senſus totius: et quamquam a reliquorum malis moribus liber eram, tamen eadem me honoris cupido et eadem fama (mala) atque invidia vexabat. Ante eadem omiſſum eſt *et* vel *nec non*, quod apponere ſatius eſſet, ſi neceſſe eſſet, quam in reliquis quidquam mutare. Nam ita hunc locum omnes MSS. legunt, et qui lectionem vulgatam mutarunt, nodum in ſcirpo quaeſiverunt. Alii enim pro *quae* ſcripſerunt *qua*, ut *fama* et *invidia* ſint ablativi, alii voces *quae ceteros* prorſus omittunt. Ceterum his verbis: fama atque invidia, Salluſtius occurrere videtur crimini, quo illum Africae proviciam expilaſſe dicebant in propraetura.

CAPUT IV.

Igitur ubi animus ex multis miseriis atque periculis requievit, et mihi reliquam aetatem a republica procul habendam [1]) decrevi; non fuit consilium secordia atque desidia bonum otium conterere [2]): neque vero agrum colendo [3]), aut venando, servilibus officiis intentum, aetatem agere; sed a quo [4]) incepto studio me ambitio mala detinuerat, eodem regressus; statui res gestas po-

---

CAPUT IV.

Statui igitur, otio meo ita uti, ut res populi Romani maxime memorabiles carptim et quam verissime et brevissime conscriberem. Initium faciat Catilinaria conjuratio.

1) habendam pro agendam, ut c. 51. vitam *habent*, et Jugurth. c. 85. ubi adolescentiam *habuere*.

2) Alias quidem post substantivum poni solet gerundium in *di*, sed infinitivus quoque locum habere potest, ubi infinitivus, ut h. l. pro subjecto, substantivum autem pro adjecto est. C. 30. „*vendere mos* erat." C. 53. extr. „*praeterire* non fuit *consilium*." Cic. Off. I, 11. 12. „*jus* esse cum hoste *pugnare*."

3) Quamquam agricultura virtuti paret, ut supra dixit, et ab aliis imprimis laudatur, tamen ratione studii historiae *servile* vocari potest negotium, quum ad illud minus ingenii, quam ad hoc requiratur.

4) Vid. c. antecedens n. 11. Sallustius, antequam munera publica obiret, literarum et imprimis historiae studio operam dedit, et res Romanorum gestas scribere voluit; sed abripuit eum mala (dira) ambitio, donec muneribus publicis, in quibus illi multa adversa fuere missis, idem studium continuaret.

puli Romani carptim [5]), ut quaeque memoria digna videbantur, perſcribere: eo magis, quod mihi a ſpe, metu, partibus reipublicae animus liber erat. Igitur de Catilinae conjuratione, quam veriſſume potero, paucis abſolvam [6]). nam id facinus [7]) in primis ego memorabile exiſtumo, ſceleris atque periculi novitate [8]). De cujus hominis moribus [9]) pauca prius explananda ſunt, quam initium narrandi faciam.

---

5) *ſtückweiſe*, eventus rerum Romanorum primarios, quaſi decerpendo enarrare. Non enim hiſtoriam perpetuam, ut Livius aliique, ſed res eius imprimis memorabiles tractare voluit.

6) int. enarrationem.

7) (a facere), in bonam et malam partem adhiberi poteſt. Sed niſi additur *praeclarum* (c. 2.) vel aliud ejusmodi adjectivum, in malam partem plerumque accipitur.

8) quod ſceleſtum facinus et novum fuit in republica Romana, et illi maxime periculoſum.

9) Qui non ſolum facta narrat, ſed etiam cauſas eorum inveſtigat, ut Salluſtius, is et in hominum et temporum mores, ubi cauſae quaerendae ſunt, inquirere debet. Hinc recte primum Catilinae *mores* deſcribit, deinde *tempora*, quibus Catilina vixit. Schillerus in Wallenſteinii morte: „*Hab' ich des Menſchen Kern erſt unterſucht: ſo weiſs ich auch ſein Wollen und ſein Handeln.*"

CAPUT V.

LUCIUS CATILINA nobili genere natus fuit[1]), magna vi et animi et corporis, sed ingenio[2]) malo pravoque[3]). Huic ab adolescentia[4]) bella intestina, caedes, rapinae, discordia civilis grata fuere: ibique[5]) juventutem suam exercuit. Corpus patiens inediae[6]), vigiliae, algoris, supra

CAPUT V.

Prooemio finito, hic demum incipit narratio ipsa. Describuntur hoc capite mores Catilinae, in quibus altera conjurationis caussa sita erat.

1) Catilina natus erat a. u. circiter 647, ante Chr. 106, e gente Sergia, quae originem deduxit a Sergesto Aeneae comite, ideoque patricia erat, et nobilis, quod plures ex ea orti viri summis in rep. honoribus (consulatu, praetura, aedilitate) functi erant. Catilina ipse in bello contra Marium (665—667 a. u.) Quaestor fuerat Sullae, ejusdemque in proscriptionibus carnifex maxime strenuus. Non solum multos bonos propria manu, sed etiam fratrem suum uxorisque maritum trucidaverat, neque a filio suo, in gratiam Orestillae, quae aliter illi nubere noluit, scelestas manus retinuisse creditur. Vid. Plutarch. in vit. Ciceron. et Sullae c. 32. et Cic. de Petit. cons. c. 23. et Sallust. c. 15.

2) Ingenium proprie est, quidquid ingenitum est, ideoque non solum mentis, sed voluntatis quoque conditio; quae posterior significatio hic locum habet: *Herz.*

3) i. e. corrupto malis artibus.

4) (*Jugend*) recte h. l. est distincta a *juventute* (*dem reiferen Alter*). Est enim adolescens proprie is, qui relictis pueritiae annis adhuc *adolescit*, (intra 17—25 s. 30 annos) juvenis autem, qui adolescentiae aetatem excessit (intra 30—45); etsi saepius hae voces pro tempore inter se permutantur.

5) in iisque bellis.

6) Participia praesentis, quum substantive accipiuntur genitivum secum habent. Sed pro diversa hac constructione paullo diversam accipiunt significationem. Nam patiens inediae est, qui omni tempore inediam

quam cuiquam [7]) credibile est. Animus audax, subdolus, varius [8]), cujuslibet rei simulator ac dissimulator [9]), alieni appetens, sui profusus, ardens in cupiditatibus: satis loquentiae [10]), sapientiae parum. Vastus animus [11]) immoderata, incredibilia, nimis alta semper cupiebat. Hunc post dominationem Lucii Sullae [12]) lubido maxu-

---

pati potest, patiens autem inediam, qui nunc ipsum (tempore praesenti) inediam patitur. Ita in participiis substantive sumtis temporis vis, iis inhaerens, evanescit. Cf. Priscian l. XVIII. p. 1125. De re hic narrata consentit Cicero Orat. Cat. III. c. 7.

7) C. cum Gr. *cuique*. Sed *cuiquam* est lectio vulgata et bona.

8) qui omnibus formis aptus est.

9) *Er konnte sich stellen und verstellen. Simulamus* quae non sunt, *dissimulamus* quae sunt. Ita simulat se canere scire, qui nescit, dissimulat qui scit. Quod notum.

10) Codd. quidem plerique *eloquentiae* legunt, sed alteram lectionem huic loco aptiorem confirmat Gellius I, 15. cf. Plin. Epist. V, 20.

11) qui expleri non potest.

12) L. Sulla e gente Cornelia ortus et consul creatus a. u. 665, bellum civile gessit cum Mario, cujus Quaestor fuerat in bello Jugurthino (640—647) et Legatus in Cimbrico (652). Marius enim belli Mithridatici imperium illi eripere tentaverat. Urbe deinde armis occupata et Mario expulso in bellum Mithridaticum profectus est (666). Eo absente Marius, una cum Cinna, Syllae adversario ideoque ab Octavio, altero consule, urbe expulso, armatus Romam rediit eaque est potitus. Quibus auditis Sylla bello Mithridatico celeriter ac bene finito rediit (669), et quum Marius mortuus esset (667) et Cinna a militibus occisus (669), multis adversariorum millibus occisis proscriptisque dictatorem se fecit (671) et magistratu hoc deposito (674) mortuus est in Puteolano 675. Vid. Plutarch. in Sylla et Vellej. Paterc. II, 18—28.

ma invaserat reipublicae capiundae: neque id quibus modis adsequeretur, dum[13]) sibi regnum pararet, quidquam pensi habebat[14]). Agitabatur magis magisque in dies animus ferox inopia rei familiaris, et conscientia scelerum: quae utraque his artibus[15]) auxerat, quas supra memoravi. Incitabant praeterea corrupti civitatis mores, quos[16]) pessuma ac diversa inter se mala[17]), luxuria atque avaritia vexabant[18]). Res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis tempus[19]) admonuit, supra repetere[20]), ac paucis instituta majorum domi militiaeque[21]), quomodo Rempublicam habuerint[22]), quantamque reliquerint: ut[23]) paullatim immutata, ex pulcher-

13) dummodo.
14) neque quidquam tam sanctum, s. tam gravis momenti illi erat. Jug. 41. „nihil pensi neque sancti habere."
15) eo vivendi agendique genere.
16) refer ad mores; Lectio *quam* (civitatem) facilior esset, sed nullibi apparet. C. ad *quos* intelligit cives, per synesin.
17) i. e. sibi opposita. Altera enim profundit, altera rapit.
18) *zerrütteten, zu Grunde richteten.*
19) occasio. Sed de toto hoc additamento (quoniam — admonuit) Gruterus: „Et haec abesse poterant." Ceterum in Jugurth. c. 79: „eam rem admonuit."
20) altius repetere, ad tempora superiora redire. Alias quidem post hortari ponitur *ut*, sed dicitur quoque hortari aliquid; unde et infinitivus post hoc verbum poni potest.
21) Infra c. 52. „belli domique." Jug. c. 51. „militiae domique."
22) i. e. administraverint. Nos simili modo, *wie sie sie hielten.*
23) Codd. nonnulli *utque*, quod B. recepit.

ruma [24] pessuma ac flagitiosissuma facta sit, disserere.

Caput VI.

Urbem Romam, sicuti ego accepi, condidere [1]) atque habuere [2]) initio Trojani, qui, Aenea duce, profugi, sedibus incertis vagabantur; cumque his Aborigines genus hominum agreste, sine legibus, sine imperio, liberum atque solutum. Hi postquam in una moenia convenere, dispari genere, dissimili lingua, alius alio more viventes [3]): incredibile memoratu est, quam facile

---

24) Codd. plures adjiciunt: *et optuma*, quod H. recepit.

Caput VI.

Sequitur nunc morum reipublicae Romanae descriptio, ab urbe condita usque ad Catilinae conjurationem. In iis enim est altera incepti hujus scelesti causa quaerenda.

1) Sallustius non in verbis solum, sed etiam in rebus ab aliis discrepat. Hinc Romam, non, ut vulgo narrant (Liv. I, 5—7. Justin. l. 43. Dionys. Halicarn. I, 45.), a Romulo, quatuor fere post Aenean saeculis conditam esse tradit, sed ab ipsis Aeneae comitibus, ejusque loci primis incolis, qui Aborigines (*Ureinwohner*) vocantur. Qua in re secutus esse videtur Cephalonem quemdam, cujus meminit Dionys. Halicarnass. I, 73. qui altera aetate post bellum Trojanum, a Trojanis cum Aenea profugis, Remo duce, Aeneae filio, urbem conditam retulit. Hinc adjicit Sallust. „*sicuti ego accepi.*"

2) Pro habitavere, ut Graecorum *ἔχειν*.

3) Observa pluralem post singul. alius. Deinde Romanos non loqui nostro more: alius *hoc*, *alius* alio more, sed *hoc* et *alius* omissis: *alius alio*, quae juxta se ponuntur. Infra c. 22. „*alius alii* (dat.) tanti facinoris conscii." c. 53. „milites alius alium

coaluerint. Sed poſtquam [4]) res eorum, civibus, moribus, agris aucta, ſatis proſpera ſatisque pollens videbatur; ſicuti pleraque mortalium habentur [5]), invidia [6]) ex opulentia orta eſt. Igitur reges populique finitumi bello tentare [7]): pauci ex amicis auxilio eſſe. nam ceteri metu perculſi [8]) a periculis aberant. At Romani domi militiaeque intenti feſtinare, parare [9]), alius alium hortari, hoſtibus obviam ire, libertatem, patriam parentesque armis tegere [10]). poſt, ubi pericula virtute propulerant, ſociis [11]) atque amicis auxilia portabant [12]): magisque dandis, quam accipiundis beneficiis amicitias parabant. Impe-

---

laeti appellant. Waſſ. corrigit *alii* alio more viventes.

4) Sed poſtquam civium numerus auctus erat, et mores magis exculti, nec non potentia eorum creverat.

5) Sicuti inter homines fieri ſolet.

6) h. l. paſſive. Non enim Romani finitimis invidebant, ſed ipſis invidebatur a finitimis, ſaltem e Salluſtii ſententia.

7) intell. Romanos. Tentare autem, ſicuti ſequens eſſe, eſt infinitus, quem dicunt, hiſtoricus, quoniam ab hiſtoricis maxime uſurpatur, ubi feſtinationem quandam depingere volunt, in qua orationis formae haud raro negliguntur. Vulgo ſupplent, *coepit*, ſed hoc non ubique quadrat. Interdum non *deſiit* et alia ſupplenda ſunt. Quae ſatis nota.

8) Alii *perculſi*, verum quidem eſt, verbo *percellere* Salluſt. ſaepius uti, veluti Cat. c. 43. Jug. 38. 40. 42. 44. 58. 70. 73. 75. 82. 101. tamen quum utrumque de vehementi tum animi, tum corporis motu uſurpetur et major Cdd. numerus h. l. *percuſſi* tueatur, hoc alteri eſt praeferendum.

9) Intell. quae defenſioni uſui eſſent.

10) B. *protegere* ex uno Cod.

11) qui ſibi antea opem tulerant.

12) Uſitatius eſt auxilium *ferre*, quam portare.

rium legitimum [13]), nomen imperii regium habebant: delecti [14]), quibus corpus annis infirmum, ingenium fapientia validum, Reipublicae confultabant. hi vel aetate, vel curae fimilitudine PATRES appellabantur. Poft, ubi regium imperium, quod initio confervandae libertatis [15]) atque augendae reipublicae fuerat, in fuperbiam dominationemque [16]) convertit [17]); immutato more [18]), annua imperia [19]), binosque imperatores [20]) fibi fecere. eo modo minume poffe putabant per licentiam infolefcere [21]) animum humanum.

---

13) Qui iis imperabant reges dicebantur, fed legitimi erant, i. e. populi voluntate conftituti.

14) Eutrop. I, 2. „Centum ex fenioribus legit (Romulus) quorum confilio omnia ageret, quos Senatores nominavit propter fenectutem. Cf. Liv. I, 8. Horum progenies Patricii appellati. Liv. l. c.

15) Int. caufa, quod Salluft. et alii interdum omittunt. Jug. 88. „quae poftquam gloriofa modo, neque *belli patrandi* cognovit." Liv. V, 3. „concordiam diffolvendae maxime tribuniciae poteftatis rentur effe." Tacitus (Ann. III, 27.): „multa populus paravit tuendae libertatis et firmandae concordiae."

16) i. e. tyrannidem.

17) Int. fe, quod pronomen interdum negligitur in reciprocis.

18) Immutata imperii forma, quae multos per annos in more fuerat. Duraverat enim imperium regium per annos 244, fub feptem regibus, quorum primus Romulus, et ultimus Tarquinius Superbus fuit.

19) Annuum eft, quod per anni fpatium durat, *anniverfarium*, quod quotannis redit. De re ipfa cf. Eutrop. I, 8.

20) i. e. confules, quia eorum erat in bello exercitum ducere.

21) infolentem f. fuperbum fe gerere. Flor. I, 9. „ex perpetuo (regum), annuum imperium (confulum) pla-

CAPUT VII.

Sed ea tempestate [1]) coepere se quisque magis extollere [2]), magisque ingenium in promtu habere [3]). Nam regibus boni [4]) quam mali suspectiores [5]) sunt, semperque his aliena virtus formidolosa est. Sed civitas, incredibile memoratu est, adepta libertate [6]), quantum brevi creverit, tanta cupido gloriae incesserat. Jam primum juventus, simul laboris ac belli patiens [7]) erat, in

---

cuit (Romanis); ex singulari duplex; ne potestas solitudine (singulari imperio) corrumperetur." Cf. Eutrop. l. c.

CAPUT VII.

Regibus exactis et libertate adepta, Romani omnem gloriam in fortitudine et justitia ponebant.

1) eo tempore, postquam reges exacti erant et libertas adepta.

2) *Sich mehr zu fühlen.* Illud *magis* ante extollere, quod C. delevit, revocavi; est enim lectio vulgata, non necessaria quidem, sed toleranda.

3) i. e. promere, in lucem proferre, explicare, ostendere, non amplius celare; quod sub regibus vix ausi erant.

4) i. e. ingeniosi, animi magnitudine praediti laudisque avari.

5) Cic. de Off. I, 19. „ut quisque animi magnitudine excellit, ita maxime vult *princeps omnium, vel solus esse.*"

6) Verba deponentia et inprimis participia praeteriti saepius passive occurrere, satis constat. Sic c. 48. *machinatum.* Jug. 17. „*interpretatum* nobis est." c. 25. sed ab iisdem summa ope *enisum* est. c. 101. *adeptam* victoriam" et Cic. de Senect. c. 2. senectutem *adeptam.* Idem de Off. I, 8, 10. *meditata*; cujus generis verba a grammaticis communia vocantur. Vid. Charis. p. 158. 159. et Gell. XV, 13. qui plura exempla profert.

7) i. e. belli labores per aetatem ferre s. pati poterat. Vid. c. 5. n. 6.

castris per laborem usu [8]) militiam discebat: magisque in decoris armis et militaribus equis, quam in scortis atque conviviis lubidinem habebant [9]). Igitur talibus viris non labos [10]) insolitus, non locus ullus asper, aut arduus erat, non armatus hostis formidolosus [11]): virtus omnia domuerat. Sed gloriae maxumum certamen inter ipsos erat: sic se [12]) quisque hostem ferire, murum adscendere, conspici, dum tale facinus faceret, properabat: eas divitias [13]), eam bonam famam magnamque nobilitatem putabant: laudis avidi [14]), pecuniae liberales erant: gloriam ingentem, di-

---

8) i. e. per laborem et usum s. laborioso usu (*durch Uebung, welche mit Anstrengung verbunden war*). Alii e MSS. *usu* (abjectis vocibus *per laborem*). C. e conject. *per usum* (omissa voce *laborem*, et *usu* mutato in *usum*. Ego vulgatam satis probabilem retinendam putavi.

9) Ut nos: *und hatten mehr Lust an schönen Waffen* etc.

10) Ita Sallustium semper scripsisse, Servius ad Virg. Aen. I, 253. testatur. Vulgo *labor*.

11) Haec verba in Telleri et Kuhnhardti edd. desunt.

12) Ita plerique Cdd., sed C. e conject. *sese*. Alii utrumque omittunt. Abesse quidem posset utrumque salvo sensu, sed ut in principio posuit *sese praestare*, ita quoque h. l. *sic se* neminem offendere potest. — *hostem ferire*, eodem modo nos: *den Feind schlagen*.

13) pro: ea gloriosa facinora pro divitiis habebant. Sed pronomina, et demonstrativa et relativa, duobus substantivis diversi generis interposita ad posterius quoque accomodantur. C. 20. „*ea* demum firma amicitia est." c. 55. „est locus in carcere, *quod* Tullianum appellatur." Cf. c. 51. no. 58.

14) Observa adjectiva, quae *relativa* nominare possis, i. e. quae sine additamento intelligi nequeunt, plerumque cum genitivo construi; quo pertinent quoque adjectiva copiae et inopiae.

vitias honestas [15]) volebant. Memorare possem, quibus in locis maxumas hostium copias populus Romanus parva manu fuderit, quas urbis, natura munitas, pugnando [16]) ceperit; ni ea res nos [17]) longius ab incepto traheret.

Caput VIII.

Sed profecto fortuna in omni re dominatur [1]): ea res cunctas ex lubidine [2]) magis, quam ex vero celebrat [3]) obscuratque. Atheniensium res gestae, sicuti ego existumo [4]), satis amplae magnificaeque fuere; verum aliquanto minores tamen, quam fama feruntur [5]). Sed quia pro-

---

15) honesto modo acquisitas, non rapinis, ut nunc. Sed tales divitiae non solent esse ingentes.

16) i. e. vi atque virtute, non per fraudem vel deditionem.

17) Pronomen *nos*, quod vulgo legitur, C. sine Cdd. auctoritate, e conjectura omisit.

Caput VIII.

Rerum gestarum gloria a scriptoribus maxime pendet, qui Romanis tunc temporis deerant; unde minus laudantur, quam meruerunt.

1) Jug. c. 99. „humanarum rerum fortuna pleraque regit."

2) *nach Laune.* — *ex vero*, pro meritis.

3) in luce ponit. Oppositum est *obscurat.*

4) Sic vulgo et bene. Sed C. e Codd. notae melioris, ut ait, dedit *aestumo.* Vid. c. 14. fin.; quae duo verba ob significationis affinitatem saepissime inter se permutantur. De significatione eorum paullum diversa vid. Gronov. ad Liv. XXXIV, 2. et ad Gell. I, 5. Cf. Ruhnken. ad Mureti Orat. IV. T. I. p. 45.

5) circumferuntur, praedicantur.

venere ibi scriptorum magna ingenia [6]), per terrarum orbem Atheniensium facta pro maxumis celebrantur. Ita eorum, qui ea fecere [7]), virtus tanta habetur, quantum verbis eam [8]) potuere extollere praeclara ingenia. At populo Romano numquam ea copia [9]) fuit: quia prudentissumus quisque negotiosus [10]) maxume erat: ingenium nemo sine corpore exercebat: optumus quisque facere, quam dicere; sua ab aliis benefacta laudari, quam ipse aliorum narrare malebat.

---

6) scriptores magni ingenii, veluti Herodotus, Thucydides, Xenophon.

7) *Ea* C. omisit, sed in uno tantum Cod. deest. Intell. *facta*.

8) (virtutem). Sic C. e paucis Codd. dedit. Vulgo *ea* (facta), quod quidem eundem sensum suppeditat, sed duriusculum est.

9) Hoc ad veteres tantum Romanos post reges exactos, ubi laudum suarum praecone carebant, referri potest. Nam primus historiae Romanae scriptor Fabius Pictor fuit, qui bello Punico secundo (circa 555 a. u.) vixit, siquidem Annales Pontificum, qui maturius etiam aderant, incendio deleti sunt, urbe a Gallis incensa (365) nec extra urbem noti erant. Sed quamvis *numquam* ita explicari possit, tamen loco ejus legere malim *nondum*, quod per compendium scripturae facile in *numquam* transire poterat. — *Ea copia* C. interpretatur: *solche Gelegenheit*, int. scriptorum et magnorum ingeniorum; nam recte displicet illi h. l. notio abundantiae; siquidem noster antea, non de multis, sed magnis tantum scriptoribus locutus est.

10) Reipublicae tempore negotium erat nullum, nisi quod reipublicae dicatum erat. Hinc Cicero, quamquam summam daret operam literis, republica amissa, tamen otiosum se dicit, eamque ob causam se ubique excusat.

Caput IX.

Igitur domi militiaeque boni mores colebantur. concordia maxuma, minuma avaritia erat: jus bonumque [1]) apud eos non legibus magis, quam natura valebat. Jurgia, discordias, simultates [2]) cum hostibus exercebant: cives cum civibus de virtute certabant. in suppliciis [3]) Deorum magnifici, domi parci, in amicos [4]) fideles erant. Duabus his artibus, audacia [5]) in bello, ubi pax evenerat, aequitate, seque remque publicam curabant. Quarum rerum ego maxuma documenta haec habeo, quod in bello saepius vindicatum est [6]) in eos, qui contra imperium in hostem pu-

---

Caput IX.

Fortitudine in bello et justitia in pace; seque remque publicam maxima inter se concordia curabant.

1) *Recht und Billigkeit.*
2) *Zank, Uneinigkeit, Streit.* Simultas enim recte a *simul* deducitur, ubi duo vel plures simul aliquid adfectant, unde oritur, quod nos dicimus *Streit.*
3) i. e. sacrificiis et omni deorum cultu.
4) Haec est vulgata et bona lectio, cujus loco C. e duob. tantum Codd. dedit *in amicis.* Verum quidem est Sallustium c. 52. dixisse misericordes *in furibus* pro *erga fures*, et Jug. c. 58. pauci *in pluribus* minus frustrati" attamen in Cat. c. 11. iterum vulgo legitur: crudelia facere facinora *in cives*, non *in civibus*, ut C. ex uno Cod. dedit. Quoniam itaquo utrumque in Sallustio occurrit, non est, quod bonam omnium fere Cdd. lectionem, neque Sallustii, neque communi usui repugnantem mutemus. Nam scribendi quaedam in Sallustio constantia facile posset pluribus exemplis refelli.
5) pro fortitudine noster saepius utitur.
6) Voces duas *in bello* — quibus respondent sequentia: *in pace.* C. invitis Cdd. male omisit, ut recte judicant D. et K.

gnaverant, quique tardius, revocati, proelio [7]) excesserant, quam qui signa relinquere, aut pulsi, loco cedere ausi erant. In pace vero, quod beneficiis magis [8]), quam metu, imperium agitabant, et, accepta injuria, ignoscere, quam persequi [9]), malebant.

Caput X.

Sed ubi labore atque justitia [1]) respublica crevit, reges magni [2]) bello domiti, nationes ferae [3]) et populi ingentes vi subacti, Carthago [4]), aemu-

7) Hujus loco C. e duobus vel tribus libris edit *bello*, quod tanquam rarius et idem significans recepit. Improbant merito hanc mutationem *D.* et *K.* Rei ipsius, de qua h. l. sermo est, vid. exemplum in filio M. Torquati a Catone allatum c. 52. Cf. Liv. VIII, 50. Eutrop. II, 4.

8) Vocem *magis*, C. cum nonnullis Cdd. male rejecit; nam pertinet ea ad verb. *agitabant*, ubi desideratur, non ad *malebant*, ut recte jam vidit D.

9) int. poena, idem est, quod ulcisci. c. 52. „cetera tum *persequare*." Jug. c. 14. „tuaane injurias *persequar*." c. 102. „illum sceleratissimum persequi."

Caput X.

Sed ubi omnia a Romanis subacta erant et Carthago deleta, pecuniae et imperii cupido ex otio et luxuria orta, omnium malorum caussa fuit. Cf. Jug. c. 41.

1) audacia in bello et aequitate in pace.

2) veluti Perses Macedoniae, Pyrrhus Epiri, Antiochus Syriae.

3) Natio latius patet quam populus. Germani sunt natio, sed Saxones Germaniae populus. Ferae nationes tum erant Galli et Hispani, populi et gentes Etrusci et Illyrii.

4) Phoenicum in Africa colonia a Didone circiter 888 ante Chr. condita et mercatura atque navigatione perquam dives ac potens facta, tria cum Romanis de orbis terrarum imperio bella gessit, (primum ab

lâ imperii Romani, ab ſtirpe interiit, cuncta maria terraeque patebant [5]): ſaevire Fortuna [6]) ac miſcere omnia coepit. Qui labores, pericula, dubias atque aſperas res facile toleraverant, iis otium, divitiae, optandae [7]) aliis, oneri miſeriaeque fuere. Igitur primo pecuniae, deinde imperii cupido crevit; ea quaſi materies omnium malorum fuere. Namque avaritia fidem, probitatem, ceterasque artis [8]) bonas ſubvertit; pro his ſuperbiam, crudelitatem, deos neglegere [9]), omnia venalia habere [10]) edocuit. Ambitio multos mortalis falſos [11]) fieri ſubegit; aliud clauſum in pectore, aliud in lingua promtum habere; amici-

---

anno 490—513 a. u. c. ſecundum 535—555, tertium denique 605—608); donec anno poſtremo funditus eſt deleta a Scipione minore, quo ipſo anno et Corinthus eſt a Mummio diruta. Sed metu aemulae urbis ablatô, luxuriari felicitas Romana incepit. Flor. II, 15. Cf. Velej. II, 1.

5) in poteſtate erant. C. 36.: „cum omnia domita armis *parerent*." Unde et h. l. Ciacconius conjecit *patebant*.

6) tyrannidem ſuam exercere. Romanis poſt Carthaginem devictam idem accidit, quod Graecis; quum nullus externus hoſtis amplius ſupereſſet, in quo vires ſuas exercerent, nec haberent, quid de pecuniis, hoſtibus ereptis, agerent, arma contra ſe ipſos tulerunt.

7) optabiles, vel quae optantur ab aliis. C. Ceterum optand*ae* bene ſe habet, nec mutandum eſt in optand*a*, eſt enim ad vocem poſtremam divitiae accomodatum.

8) virtutes. Sic C. et Cdd. aliquot. Reliqui *artes*. Vid. c. 1. n. 1.

9) Sic ſcribitur in Cdd. melioribus.

10) jus, fidem, magiſtratus, teſtimonia et perjuria. Inde Jug. c. 35. totam urbem venalem dixit.

11) Qui alios fallerent. (*Falſch*).

tias inimicitiasque non ex re[12]), sed ex commodo aestumare; magisque vultum, quam ingenium bonum habere. Haec primo paulatim crescere, interdum vindicari[13]). post ubi, contagio quasi, pestilentia invasit[14]), civitas immutata, imperium ex justissumo atque optumo crudele intolerandumque factum.

Caput XI.

Sed primo magis ambitio[1]), quam avaritia, animos hominum exercebat: quod tamen vitium propius virtutem[2]) erat. Nam gloriam, honorem, imperium bonus, ignavus, aeque sibi ex-

---

12) non ex interno amicorum pretio, quod in virtute est positum.

13) e legibus repetundarum et ambitus.

14) int. civitatem. — (Cdd. C. duo, addunt *illos*). Cum morbus hic contagiosus omnes corripuisset in pestilentiae modum. Nam contagio minus est, quam pestilentia; sensus ergo: cum avaritia atque ambitio, quae antea paucos tantum invaserant, ad omnes transiissent, s. emanassent. C. *contagio* pro ablativo habet a *contagium*, quod hujus loci sensus vix patitur.

Caput XI.

Avaritia crevit praecipue post Sullae proscriptiones, et ab ejus exercitu, quem in Asia ductaverat, luxuria maxime Romam traducta est.

1) Pecuniae cupido erat quidem tempore prior, ut paullo ante dixit, sed cum utrumque vitium invasisset, primum tamen ambitio vehementior erat.

2) cum virtute conjunctius s. affine magis virtuti. Vulgo *virtuti*, siquidem prope etiam dat. secum habet. Sed partim Jug. c. 18. *propius mare Africum*, et *proxime Carthaginem* occurrit, partim Priscian. l. XVIII, p. 1173 hunc locum sic citat.

optant: sed ille vera via [3]) nititur; huic [4]) quia bonae artes desunt, dolis atque fallaciis contendit. Avaritia pecuniae studium habet [5]), quam nemo sapiens concupivit. ea, quasi venenis malis [6]) imbuta, corpus animumque [7]) virilem effeminat: semper infinita [8]), insatiabilis, neque copia, neque inopia minuitur [9]). Sed postquam L. Sulla, armis recepta Republica [10]), bonis initiis malos

---

3) via honesta, i. e. virtutibus, certamen cum competitoribus init.

4) *hic*, quia *ei* virtutes desunt contendit. Graeca constructio, de qua vid. Schulzius ad Herodot. IX, 109. p. 324.

5) *Habet* C. recte explicat: continet in se. Est enim avaritia studium habendi, non solum pecuniam, sed etiam res alias. Cato apud Gell. XI, 11. „avaritiam omnia vitia *habere* putabant." Pecuniam vero sapiens quidem, e Stoicorum praeceptis accipit, si quando offertur, sed nunquam expetit s. concupiscit; est enim res externa, quae non est in potestate nostra; expetit modo honestum, quod Stoicis solum bonum est. Pecunia non est bonum.

6) adjectum est, quoniam venenum vocabulum medium est, idem significans quod medicamentum.

7) Haec verba doctus quidam apud Gellium N. A. III, 1. ita explicat: „Quos, inquit, avaritia minuit et corrumpit, quique se quaerendae undique pecuniae dediderunt, eos plerosque tali genere vitae occupatos videmus, ut sicuti alia in his omnia prae pecunia, ita labor quoque virilis exercendique corporis studium relictum sit."

8) finibus nullis circumscripta.

9) Avaritia non minuitur inopia, dum haec ad pecunias parandas eam impellit, neque copia, quoniam, quo plura habet, eo plura habere cupit. Tellerus h. l. nodum in scirpo quaerit.

10) e manibus Cinnae et Marii erepta s. liberata. Nam hi eam ceperant, Sylla vero recepit et nobilitati eam redditurus visus est.

eventus habuit [11]); rapere omnes, trahere [12]), domum alius, alius agros cupere: neque modum, neque modeſtiam [13]) victores habere, foeda crudeliaque in civis [14]) facinora facere. Huc accedebat, quod L. Sulla exercitum, quem in Aſia [15]) ductaverat, quo ſibi fidum faceret, contra morem majorum, luxurioſe nimisque liberaliter habuerat [16]). loca amoena, voluptaria [17]) facile in otio ferocis militum animos molliverant. Ibi pri-

---

11) i. e. bene incepit, ſed male finivit; defendebat enim ab initio optimates, quos Mariani foede laceraverant. Vid. Vellej. II, 25. Cic. de Off. II, 8. „ſecuta eſt honeſtam cauſam (Syllae) non honeſta victoria." Non enim reddidit rempublicam, quam Marianis eripuerat, ſed ea ipſe eſt potitus, nomine dictatoris a. u. 671 — 674. Ceterum ad bonis initiis ſupple *ex* vel *de*, uti Cdd. aliquot legunt, quos B. ſecutus edidit: *ex bonis init.* Idem conjicit: *boni initii*. Noviſſimus editor praeter neceſſitatem hunc locum ſic mutari cupit: Sed poſtquam L. Sullae armis recepta respubl. etc.

12) (*plündern*). vehementius eſt rapere quam trahere. Jug. c. 41. „ſibi quisque ducere, *trahere*, rapere." Tacit. Annal. III, 74. „ne pagi traherentur." i. e. diriperentur.

13) Nos: *hielten weder Maaſs noch Ziel*. C. 38 extr. „neque modeſtia neque modus contentionis erat." Jug. c. 41. extr. „ſine modo modeſtiaque."

14) C. ex uno Cod. dedit *in civibus*, quod poſt eum omnes retinuerunt. Vid. e. g. n. 4.

15) Sic libri meliores et vulgo; C. autem e Cdd. aliquot dedit *in Aſiam*. At Sulla non ſolum exercitum in Aſiam contra Mithridatem (664), ſed etiam in Aſia ductaverat; quod poſterius, ob ſequentia, ubi de militum luxuria in Aſia ſermo eſt, magis neceſſarium eſt, quam prius. Hinc vulgata eſt ſine dubio praeferenda.

16) *Er hatte ſie zu üppig gehalten und war zu freigebig gegen ſie geweſen.*

17) „Quae voluptates facile parant, largis naturae et artium donis." D.

mos suas [10]) gloria decorabant; neque victis quidquam [11]) praeter injuriae licentiam eripiebant. At hi contra ignavissumi homines, per summum scelus, omnia ea sociis [12]) adimere, quae fortissumi viri victores hostibus [13]) reliquerant: proinde quasi injuriam facere, id demum esset imperio uti.

Caput XIII.

Nam quid ea memorem, quae nisi iis, qui videre, nemini credibilia sunt: a privatis compluribus subversos montes [1]), maria constructa esse [2]).

---

10) C. ex duobus tantum Cdd. *sua*, ut cum *gloria* conveniat, recepit. Sed opposita sibi sunt h. l. delubra deorum et domus *suae*, pietas et gloria.

11) i. e. tantummodo cavebant, ne hostes victi sibi ulterius injuriam facere possent. D.

12) Socii h. l. incolae sunt provinciarum Romanarum, veluti Siciliae, Africae etc.

13) iisdem sociis, sed antequam victi et socii facti erant. Opponuntur sibi h. l. ignavissumi homines et viri fortissumi, adimere et relinquere, socii et hostes. Cdd. nonnulli pro hostibus legunt *victis*, nonnulli vero utrumque omittunt. Hos posteriores secutus est C., sed rationes ejus non satisfaciunt. Vox *hostibus* h. l. deesse non potest.

Caput XIII.

Aedificando, stupris, ganea ingluvie et mollitie, ubi opes familiares consumtae erant, facinoribus damnum resarcire properabant.

1) Infra c. 20. montes *coaequare*, i. q. planare.

2) i. e. maria facta esse e terra continenti, s. magnos lacus in terra continenti effossos esse, in quos mare deducebant, ut piscinas seu vivaria ad villas suas haberent. Vid. Horat. Od. II, 15. At alii Cdd. h. l. legunt *constrata*, pauci *contracta*, quod postremum nil nisi explicatio esse videtur τοῦ *constrata*. *Constrata* vero maria sunt, quibus, molibus injectis, aedificia

quibus mihi videntur ludibrio fuisse divitiae; quippe, quas honeste[3]) habere licebat, abuti per turpitudinem[4]) properabant. Sed lubido stupri, ganeae[5]) ceterique cultus[6]) non minor incesserat: viros[7]) pati muliebria, mulieres pudicitiam in

---

imposita sunt, quod utrumque fecisse illius temporis Romanos testatur Vellej. II, 33. „Lucullum ob injectas moles mari et receptum suffossis montibus in terras mare, haud infacete Magnus Pompejus, Xerxem togatum (i. e. Romanum) vocare assueverat.". Hinc utraque lectio h. l. mihi conjungenda videtur, et locus ita legendus: *maria constructa et constrata esse*. Hoc modo omnes criticorum de h. l. lites componuntur. Ceterum hic opulentorum Romanorum in mari aedificandi furor, sese ostendit maxime in amoenissimis Campaniae regionibus ad Bajas, Puteolos et Neapolin, quo amoeniore etiam quoquo versus conspectu delectarentur.

3) Equidem ad hanc vocem semper offendo. Non intelligo enim, quomodo Romani has divitias *honeste* habere (possidere) potuerint, quas sociis fuisse ereptas Sallust. antea dixit. Itaque legendum puto: quas honeste habere *non* licebat etc. quod *non* saepius in Cdd. aut deest aut retundat. Quas igitur divitias turpiter acquisiverant Romani, eas turpiter quoque profundere properabant. Res autem male adquisitas nihili aestimari et quoniam injuriae nos admonent mox dissipari, experientia satis docet.

4) turpiter.

5) Ganea, proprie locus, ubi ventri et lubidini indulgetur, h. l. pro ingluvie ipsa ponitur.

6) mollitiei, luxuriosae vivendi rationis.

7) Int. lubido incesserat. Sic C. ex optimis Cdd. Alii legunt *viri*, ita ut sequentes infinitivi sint historici. Utrumque ferri potest, et nil nisi Cdd. auctoritas et numerus hac in re decernit. Ceterum hoc nefandissimum Graeciae malum statim post bellum Persicum (586 a. u.) in Romanam civitatem transmigravit. Melius tamen colon ponendum videtur post *viros*, quam ante.

propatulo habere [8]; vescendi causa [9]) terra marique omnia exquirere; dormire prius [10]), quam somni cupido esset; non famem [11]), aut sitim, neque frigus [12]), neque lassitudinem opperiri, sed ea omnia luxu antecapere [13]). Haec juventutem, ubi familiares opes [14]) defecerant, ad facinora [15]) incendebant. Animus imbutus [16]) malis artibus haud facile lubidinibus carebat: eo profusius [17]) omnibus modis quaestui atque sumtui deditus erat.

---

8) Propatulum proprie locus est patens cuivis. Hinc in propatulo habere i. q. publice exhibere: *jedermann feil bieten.*

9) Gulae causa, *des Gaumens oder der Leckerey wegen.* De illius temporis Romanorum ingluvie operae pretium est audire Gellium VII, 16. Cf. Seneca Epist. 89. „nullis animalibus nisi ex fastidio (*ausser wenn man ihrer überdrüssig ist*) pax est."

10) Seneca Epist. 122. „Cum instituerunt omnia contra naturae consuetudinem velle, novissime in totum ab illa descifcunt. Lucet: Somni tempus est; quies (nox) est, nunc exerceamur, nunc gestemur (*fahren wir aus*) nunc prandeamus. Jam lux propius accedit: tempus est coenae. *Non oportet id facere, quod populus: res sordida est, trita ac vulgari via vivere.*" Ecce veram vitae in urbibus primariis etiam nostro tempore imaginem!

11) Seneca ad Helv. c. 9. „vomunt, ut edant, edunt ut vomant." Sitim autem non exspectabant, qui mane jam sese inebriabant, eamque exstinctam per sudorem excitabant. Senec. Epist. 119 in fin.

12) in frigidariis (*Oertern zur Abkühlung*) et porticibus capiebant. Nostri glacie dulci idem efficere tentant.

13) artificiose sibi parare.

14) hereditate acceptae. c. 15. bona patria.

15) caedes, rapinas.

16) infectus prava consuetudine animus, lubidinibus (*der Ausschweifungen*) carere non potuit, eoque minus religiosus erat, unde sumtus toleraret.

17) *desto zügelloser, unbändiger*, nempe quo corruptior animus erat libidinibus.

Caput XIV.

In tanta tamque corrupta civitate Catilina, id, quod factu facillimum [1]) erat, omnium flagitiorum atque facinorum [2]) circum se, tamquam stipatorum, catervas [3]) habebat. Nam quicumque impudicus, adulter, ganeo; manu [4]), ventre, pene, bona patria laceraverat [5]); quique alienum aes grande conflaverat [6]), quo flagitium, aut facinus [7]) redimeret; praeterea omnes undique parricidae [8]), sacrilegi, convicti judiciis, aut pro factis judicium timentes; ad hoc, quos manus at-

---

Caput XIV.

In tam corrupta civitate, Catilinam invenisse plures conjurationis socios, non mirum est. Qui autem adhuc incorrupti erant, eos ipse multis illecebris seduxit.

1) Vid. prooem. c. 5. n. 7. Ceterum mirari quis possit, non scribi facillumum. Vid. c. 1. n. 9.

2) pro flagitiosorum et facinorosorum.

3) *Rotten.*

4) i. e. alea, quod (*alea*) multi quidem Cdd. addunt, sed nil nisi interpretamentum esse videtur. — *ventre*, ingluvie, gula: *Schlemmerey.* — *pene*, stupro: *Hurerey.*

5) (*zerfleischt hatte*) dictio vehementior loco profuderat, traxerat.

6) multa debita contraxerat. Aes alienum propr. *fremdes Erz;* quoniam vero omnis Romanorum numus primis temporibus aeneus erat, aes pro universa pecunia etiam postea in lingua remansit, ubi argenteos jam et aureos numos acceperant. Prius factum est post annum 485 a. u., posterius post 547, Hispania nimirum a Scipione expugnata indidemque multo auro Romam transportato.

7) minora et majora facinora.

8) occisores (*Mörder*). Proficiscitur haec vox sine dubio a *par* et *caedo* (qui parem occiderit), quamquam C. id ideo negat, quod cum duplici *r* scribatur in vetustissimis Cdd. Ipse nempe, ut alii, a *patre* et *caedo* hanc vocem deducunt.

que lingua [9]), perjurio aut ſanguine civili alebat; poſtremo omnes, quos flagitium, egeſtas, conſcius animus [10]) exagitabat: ii Catilinae proxumi [11]) familiaresque erant. Quod ſi quis etiam a culpa vacuus in amicitiam ejus inciderat [12]); quotidiano uſu atque illecebris facile par ſimilisque [13]) ceteris efficiebatur. Sed maxume adoleſcentium familiaritates adpetebat: eorum animi molles et aetate fluxi [14]), dolis haud difficulter capiebantur. Nam uti cujusque ſtudium ex aetate [15]) flagrabat, aliis ſcorta praebere; aliis canes atque equos mercari; poſtremo neque ſumtui, neque modeſtiae ſuae [16]) parcere, dum illos obnoxios

---

9) prius conjunge cum ſequenti ſanguine, poſterius cum perjurio. Qualem transverſam rationem, ubi primum ad quartum, ſecundum ad tertium pertinet, ſicuti h. l., grammatici Chiaſmum (*ein X oder Kreuzverhältniſs*) dicunt. Ceterum indicantur h. l. qui mercede conducti alios occiderent aut pejerarent.

10) int. mali, *böſes Gewiſſen*.

11) intimi. Jug. c. 35. *proxumo* ac maxume fido ſibi c. 80. „regis Bocchi *proxumos*." Ceterum de Catilinae ſociis cf. Cic. Catil. II, 4.

12) tanquam in perniciem.

13) „*Par* ad conjunctionem et conſuetudinem externam, *ſimilis* ad mores pertinet." C. Propter affinem tamen ſignificationem ſaepius confunduntur haec voces aut eodem fere ſenſu juxta ſe ponuntur.

14) inconſtantes, infirmi.

15) pro diverſo cujusque, quo flagrabat, *propter aetatem* ſ. *juventutem* ſtudio. *Ex aetate* igitur ſolummodo ad dictionem *flagrabat* explicandam additum eſt. Aliter C., qui adnotat: „habet enim quaeque aetas ſua ſtudia et cupiditates." At juvenes iſti non tam diverſae aetatis eſſe poterant, ut rebus h. l. nominatis non omnes ſtudere potuiſſent.

16) i. e. pudori, qui quidem Catilinae erat. Nam et nefandiſſimi homines, aliquem certe pudorem retinent. Niſi ita explicueris, haec verba ſenſu carent;

ſibi [17]) fidosque faceret. Scio, fuiſſe nonnullos [18]), qui ita exiſtumarent [19]), juventutem, quae domum Catilinae frequentabat [20]), parum honeſte pudicitiam habuiſſe [21]); ſed ex aliis rebus magis, quam quod cuiquam compertum [22]) foret, haec fama valebat [23]).

CAPUT XV.

Jam primum [1]) adoleſcens Catilina multa nefanda ſtupra fecerat, cum virgine nobili [2]), cum

unde Gr. adnotat: „*ſuae* non admodum deſidero." Cic. Cat. II, 4. „aliorum amori flagitioſiſſime ſerviebat." muliebria nimirum patiendo.

17) obligatos, addictos. Grammaticus apud Gell. VII, 17. vocem obnoxius explicat: „cui quid ab eo, cui obnoxius dicitur, *noceri* poteſt." Pronomen *ſibi*, C. ex uno Cd. ob elegantiam (!) omiſit.

18) Si Salluſtius tam parcus eſſet verborum, quam nonnulli putant, *nonnullos* omittere debuiſſet.

19) Sic Cdd. major pars, ſed C. e nonnullis recepit *aeſtumarent*. Vid. c. 8. n. 4. Eodem modo auctor loquitur c. 48. „pars tametſi verum *exiſtumabant.*" et ibid. „erant qui *exiſtumarent.*" (Sic vulgo) C. autem, qui (ad c. 48. n. 7.) haec verba ita diſtinguit, ut *aeſtumare* ſit cogitationis et *exiſtumare* perfecti judicii, fere ubique verb. aeſtumare recepit.

20) Alii h. l. conjunctivum ponerent. Sed obſervandum eſt, utrumque recte habere, prout talis propoſitio, vel auctori qui loquitur, vel iis, quorum opinio affertur, tribuatur. *Frequentabat* in ore Salluſtii bene habet, ſed in ore eorum, quorum opinionem affert, *frequentaret* dicendum fuiſſet. Cf. infra c. 27.

21) parum pudicos fuiſſe, ſed muliebria paſſos eſſe a Catilina.

22) certo cognitum, proprie de iis, quae aliis auctoribus cognovimus.

23) rumor erat tantummodo, quamquam validus.

CAPUT XV.

Stimulabat Catilinam maxime conſcientia mala ad tantum nefas ſuſcipiendum.

1) etiam, porro. C. Niſi *primum* h. l. redundat.

2) Catilinam ex hac virgine nobili, cujus nomen ignoratur, filiam procreaſſe, quam poſtea in matrimo-

ſacerdote Veſtae [3]), alia hujuscemodi contra jus fasque [4]). poſtremo captus amore Aureliae Oreſtillae [5]), cujus praeter formam, nihil umquam bonus laudavit; quod ea nubere illi dubitabat, timens privignum [6]) adulta aetate; pro certo creditur, necato filio, vacuam domum ſceleſtis nuptiis [7]) fecisse. Quae quidem res mihi inprimis videtur cauſa fuiſſe facinoris [8]) maturandi. Namque animus impurus, diis hominibusque infeſtus [9]), neque vigiliis neque quietibus ſedari poterat: ita conſcientia mentem excitam vaſta-

---

nium duxerit, Aſconius Pedianus affirmat atque huc reſpexiſſe Ciceronem in Fragmentis, quae idem Aſconius ſervavit (ed. Ern. T. IV. p. 1050.): „ex eodem ſtupro tibi et uxorem et filiam inveniſti.'' Cf. Plutarch. vita Cic. c. 10.

3) Hanc Fabiam Terentiam fuiſſe, Terentiae, quae Ciceroni nupta erat, ſororem, idem Aſconius Pedianus narrat. Ceterum Gr. et C. haec verba: *cum virgine nobili — Veſtae*, ſuſpecta habent, ob Salluſtii in rebus incertis religionem et Ciceronis hac de re ſilentium.

4) fas, lex divina eſt, jus, lex humana.

5) Haec Catilinae uxor, quae filiam habebat, recurrit quidem C. 35. ſed quae et unde fuerit, ignotum eſt.

6) Catilinae filium e ſuperiori uxore natum.

7) i. e. opportunam et paratam ad nuptias iſtas nece filii pollutas Valer. Max. IX, 1, 9. „Catilina filium ſuum, quem et ſolum et aetate jam puberem habebat, veneno ſuſtulit, protinusque ex rogo ejus maritalem facem accendit.'' Cic. Cat. I, 6. „nuper cum morte ſuperioris uxoris, novis nuptiis domum vacuam feciſſes.''

8) conjurationis.

9) ita appellatur is, qui malum infert cuipiam et contra, cui aliunde impendet malum. Gell. IX, 12.

bat[10]). Igitur colos exſanguis[11]), foedi oculi[12]), citus modo[13]), modo tardus inceſſus; prorſus in facie vultuque vecordia[14]) inerat.

Caput XVI.

Sed juventutem, quam, ut ſupra[1]) diximus, illexerat, multis modis mala facinora edocebat. Ex illis teſtes ſignatoresque falſos[2]) commodare; fidem, fortunas[3]), pericula vilia habere[4]); poſt, ubi eorum famam atque pudorem attriverat[5]), majora alia imperabat: ſi cauſa peccandi in praeſens minus ſuppetebat, nihilo minus inſontes[6]),

---

10) *verwüſtete ſeinen aufgeſchreckten Geiſt.* Alii Cdd. *vexabat*, at illud tanquam fortius praetulit C. H. *vexabat* retinuit.

11) pallidus color. Colos, ut labos. Vid. c. 7. n. 10. Cf. Jug. c. 100. et Quinctil. I, 4.

12) *zerſtörte Augen, wilder Blick.*

13) Quinctil. XI, 3. „Ex vultu ingreſſuque perſpicitur habitus animorum."

14) furor et amentia.

Caput XVI.

Accedit, quod tempora civitatis, in quibus plerique aere alieno oppreſſi et multi veterum rapinarum memores erant, Pompejus vero cum exercitu aberat, et ſenatus dormiebat, Catilinae prorſus favebant.

1) c. 14.

2) i. e. eos, qui teſtamentum vel aliud inſtrumentum falſum ſcribunt, ſignant, recitant, ſubjiciunt, vel ſignum adulterinum faciunt, ſculpunt, exprimunt, ſcientes dolo malo, quique alias falſarii vocantur.

3) fidem datam jurejurando et ipſa bona.

4) Alii repetunt *edocebat;* C. vero ſequens *imperabat* huc trahit.

5) paullatim diminuerat et perdiderat.

6) qui ejus conſiliis et factis nihil officiebant. D.

ficuti fontes, circumvenire, jugulare [7]). fcilicet, ne per otium torpefcerent [8]) manus aut animus, gratuito [9]) potius malus atque crudelis erat. His amicis fociisque confifus Catilina, fimul quod aes alienum per omnis terras ingens erat [10]), et quod plerique Sullani milites [11]), largius fuo ufi, rapinarum et victoriae veteris memores civile bellum exoptabant; opprimundae reipublicae confilium cepit. In Italia nullus exercitus [12]): Cn. Pompejus [13]) in extremis terris bellum gerebat: ipfi confulatum petenti [14]) magna fpes: Senatus nihil fane intentus [15]): tutae tranquillaeque res omnes; fed ea prorfus opportuna Catilinae erant [16]).

7) repete *imperabat.*
8) exercitium et cupiditatem facinorum omitterent. C.
9) fine commodo. D.
10) quod multi homines per omnes imperii Romani regiones aere alieno oppreffi erant.
11) Sullae veterani, quibus ille victoria adepta, remunerandi caufa, agros in Italia haud peffimos et profcriptorum bona distribuerat, qui vero, dum fe infolentius et fumtuofius jactaverant, in tantum aes alienum inciderant, ut, fi falvi effe vellent, Sulla iis ab inferis effet excitandus. Vid. Cic. Cat. II, 9.
12) int. hoc ipfo tempore, quo Catilina confilium conjurationis cepit.
13) a Sulla Magnus appellatus et victoriis, quas de Sertorio in Hifpania, Spartaco et piratis deportaverat, celeberrimus et potentiffimus factus, hoc tempore (circa 689 a. u.) cum exercitu Romano in Ponto et Armenia contra Mithridatem bellum gerebat.
14) Catilinae fi confulatum peteret, magna adipifcendi ejus fpes erat. Ita Cdd. tres legunt. Vulgo *petundi*, *f. petendi*, cujus loco Gr. conjecit *potiundi*. Sed qui accurate ad fequentia attenderit, inveniet lectionem petundi locum vix retinere poffe.
15) rempublicam parum curabat.
16) Vocem poftremam C. omifit.

Caput XVII.

Igitur circiter Kalendas Junias L. Caesare et C. Figulo Consulibus [1]) primo singulos adpellare [2]): hortari alios, alios tentare [3]): opes suas [4]), imparatam rempublicam, magna praemia conjurationis [5]) docere. Ubi satis explorata sunt [6]), quae voluit; in unum omnis convocat, quibus maxuma necessitudo [7]), et plurimum audaciae inerat [8]). Eo convenere Senatorii ordinis P. Lentulus Sura [9]), P. Autronius [10]), L. Cassius Lon-

---

Caput XVII.

Catilina conjuratos convocat, in quibus, praeter nominatos h. l. *conjurationis principes, multi erant occulte hujus consilii conscii, inprimis juvenes nobiles. Quin, Crassum fuisse conscium, nonnulli credebant.*

1) i. e. 689 a. u.

2) *er redete mit jedem insbesondere*, quo facto demum omnes in unum vocat.

3) animi sensus explorabat: *forschte oder horchte sie aus*

4) conjuratorum numerum aliarumque rerum copiam, quae ad conjurationem necessariae essent.

5) tabulas novas, proscriptiones locupletium, magistratus et sacerdotia etc. quae c. 21. nominantur.

6) ubi scifcitatus erat, f. sciebat.

7) necessitas, calamitas urgens, *die am meisten im Gedränge waren.* C. et D.

8) Hoc verbum C. propter genium, ut ait, Sallustii contra Cdd. cum Gr. delevit.

9) patricius e gente Cornelia, qui anno 682 consul fuerat, sed ob furtum aerarii a censoribus e senatu remotus in eundem tamen denuo viam invenerat et hoc tempore Praetor erat. Vid. infra c. 47. et 52. Cf. Plutarch Cic. 17. Cic. Brut. c. 66. extr.

10) P. Autr. Paetus jam prioris conjurationis, de qua c. 18. narratur, anno 687 auctor fuerat cum Pisone et Catilina, quoniam consul designatus legibus ambitus damnatus erat, quod judicium tollere ac disturbare primum conflato voluit gladiatorum ac fugitivorum tumultu, deinde lapidatione atque concursu. Vid. Cic. Orat. pro Sulla c. 5.

ginus [11]), C. Cethegus [12]), P. et Servius Sullae [13]), Servii filii, L. Varguntejus [14]), Q. Annius [15]), M. Porcius Laeca [16]), L. Bestia [17]), Q. Curius [18]): praeterea ex equestri ordine M. Ful-

11) patricius fuit, divitiasque in Sullae proscriptionibus acquisitas profuderat libidinibus; hinc cum Cicerone et Catilina consulatum ambiit 689, et in hac conjuratione procurationem incendendae urbis sibi postulaverat, quamquam corpore pingui fuit. Cic. Cat. III, 6. et 7.

12) e gente Cornelia, socius conjurationis maxime strenuus, summam auctoritatem, qua absente Pompejo usus est, furiosa temeritate amiserat, ejusque recuperandae gratia societatem cum Catilina inivit. Cf. c. 45. et Cic. Cat. III. passim.

13) fratres patrueles Sullae erant, quorum ille, anno 691, conjurationis utriusque accusatus est et absolutus, defendentibus eum Hortensio et Cicerone in Orat. pro P. Sulla, quae nobis restat. Legibus ambitus interrogatus poenas dederat. Vid. c. 18. Fratris ejus Servii iterum mentio fit c. 47.

14) homo audax fuit et rerum novarum cupidus, qui Ciceronem in lecto trucidandum susceperat cum C. Cornelio. Vid. c. 28. Meminit ejus quoque Cic. Orat. pro Sulla c. 24. tanquam prioris jam conjurationis conscii.

15) Senator; cujus mentio fit, ut hominis perditi in Q. Cic. libello de Petit. Consulat. c. 5.

16) in cujus domo conjurati convenerunt. Vid. c. 27. Ceterum nomen ejus vulgo scribitur *Lecca*, sed altera scriptura ex auctoritate plurium Cdd. rectior videtur. Vid. C. et interprett. ad Cic. Cat. I, 4.

17) e gente Calpurnia Tribunus plebis fuit 690. Vid. c. 43.

18) Quaestor antea, haud obscuro loco natus, sed flagitiis et facinoribus coopertus, ideoque senatu motus (a censoribus Gellio et Lentulo a. u. 685) per Fulviam conjurationem omnem prodidit. Vid. c. 23. Ne praemia publica indicii acciperet, C. Caesar effecit, quoniam Caesarem quoque inter conjuratos nominaverat. Vid. Sueton. Jul. c. 17.

vius Nobilior [19]), L. Statilius [20]), P. Gabinius Capito [21]), C. Cornelius [22]): ad hoc multi ex coloniis et municipiis [23]), domi [24]) nobiles. Erant praeterea complures [25]) paulo occultius consilii hujusce participes nobiles, quos magis dominationis spes hortabatur, quam inopia, aut alia necessitudo. Ceterum juventus pleraque, sed maxume nobilium, Catilinae inceptis favebat. quibus in otio vel magnifice, vel molliter vivere copia erat [26]), incerta pro certis, bellum, quam

19) non amplius notus est.

20) illi mandatum erat a Lentulo, ut cum Gabinio et magna conjuratorum manu duodecim simul opportuna urbis loca incenderet. Vid. c. 43. 44. et 46. De eo supplicium sumitur c. c. 55.

21) Hunc Cic. Cat. III, 3. omnium scelerum machinatorem (auctorem) improbissimum dicit, eique cognomen dat *Cimber* et ibid. c. 6. idem *Publius* vocatur; qua in re notandum est, non inusitatum fuisse, ut unus haberet plura cognomina. Morte eum multatum esse infra c. 55. narratur.

22) eques Romanus cum Varguntejo Ciceronem interficere voluit. Vid. c. 28.

23) *Coloni* erant cives Romani in aliam civitatem traducti, qui jura institutaque omnia Pop. Rom. non sui arbitrii habebant. *Municipes* vero erant cives Romani ex municipiis, suo jure et legibus suis utentes, muneris tantum cum Popul. Rom. honorarii participes, a quo munere capessendo appellati videntur, nullis aliis necessitatibus neque ulla Pop. Rom. lege adstricti. Quamquam vero colonorum conditio magis adstricta erat et obnoxia, tamen potior existimabatur propter amplitudinem majestatemque P. R., cujus (majestatis) istae coloniae, quasi effigies parvae simulacraque esse quaedam videbantur. Gell. XV, 13.

24) in civitatibus suis.

25) saltem suspecti erant Crassus c. 48. Antonius c. 25., alii. Vocem *nobiles* D. tanquam suspectam, quod in Cdd. nonnullis non adest, inclusit.

26) Vid. c. 4. n. 2.

pacem, malebant. Fuere item ea tempestate, qui crederent, M. Licinium Crassum [27]) non ignarum ejus consilii fuisse; quia Cn. Pompejus invisus ipsi [28]) magnum exercitum ductabat [29]), cujusvis opes voluisse contra illius potentiam crescere: simul confisum, si conjuratio valuisset [30]), facile apud illos principem se fore.

Caput XVIII.

Sed antea item conjuravere pauci contra rempublicam, in quibus Catilina. de quo [1]) quam

---

27) Hic ille Quiritium post Sullam ditissimus est, qui jam consul fuerat 683, et censor 688, quique anno 693 cum Pompejo et Caesare, triumviratum quem dicunt iniit, donec a Parthis interiit anno 700. Vitam ejus descripsit Plutarchus, qui c. 15. eum nonnulla suspicione adspersum dicit. Cf. infra c. 48. et Cic. de Off. I, 8. III, 19.

28) cui Crassus invidebat. Cf. c. 19.

29) Vid. c. 16. fin.

30) prospere successisset.

Caput XVIII.

Conjuraverat jam antea Catilina anno 687, cum Publ. Autronio et Cn. Pisone, ad consules et plerosque senatores interficiendos, sed ea conjuratio iis non successerat.

1) i. e. de qua re. C. mavult de *qua*, quod D. quoque recepit, intelligens conjuratione, sed praeter necessitatem. Muretus Epist. 8. „Non te praeterit apud optimos utriusque linguae auctores reperiri quaedam, seu de industria, seu ab aliud cogitantibus peccata, quae grammatici modo ἀνακόλουθα, modo σολοικοφανῆ vocant: cum illi non ipsam conformationem orationis, aut vocum convenientiam, sed id modo, quod sensum est, respiciunt." quo, inter alia multa exempla, Muretus hunc quoque Sallustii locum, cum altero *(c. 52.)* recte refert.

verissume potero, dicam. L. Tullo, M. Lepido consulibus; P. Autronius et P. Sulla [2]) designati consules [3]) legibus ambitus [4]) interrogati [5]) poenas dederant. Post paulo [6]) Catilina, pecuniarum repetundarum reus [7]), prohibitus erat consulatum petere; quod intra legitimos dies profiteri [8]) nequiverit. Erat eodem tempore Cn. Piso [9]), adolescens nobilis, summae audaciae, egens, factiosus, quem ad perturbandam rempublicam inopia atque mali mores stimulabant. Cum hoc Catilina et Autronius, circiter Nonas Decembres [10]) consilio communicato, parabant

2) de utroque vid. c. 17. n. 10. et 15.
3) in annum 688; sed quoniam ambitus accusati sunt, in locum eorum L. Cotta et L. Torquatus, qui eos accusaverant, designati sunt in hunc ipsum annum. Caeterum hae duae voces in Cort. editione mendose sunt omissae.
4) Fuerunt plures leges ambitus (*des Stimmenerkaufs*) sive de ambitu, latae, quibus poena erat constituta iis, qui suffragia civium ad magistratus assequendos largitione coemissent. Novissima erat lex Calpurnia, a consule C. Calpurnio Pisone data anno 686.
5) postulati, *gerichtlich belangt*. D.
6) Alii dicunt *paullo post*.
7) Repetundae sunt pecuniae, quas provinciae Romanae a Romanorum magistratibus, qui illis provinciis praefuerant, vel vi, vel dolo malo sibi ereptas, coram judicio Romae repetebant, vel aliud quoque injuste factum, quod puniendum postulabant. Vid. c. 49. Primam de ea re legem tulit L. Calpurn. Piso a superiori diversus 604. Catilina autem accusatus fuerat a Clodio Pulchro, ob pecunias in Africa, cui praefuerat hoc ipso anno 687, ereptas.
8) Candidati triginta dies ante comitia centuriata, in quibus consules creabantur, nomina sua profiteri debebant. *Sie mussten sich melden.*
9) e gente Calpurnia fuit.
10) (die quinto Decembr.) Haec verba typographorum vitio a C. et Tellero omissa sunt.

in Capitolio [11]) Kalendis Januariis [12]) L. Cottam et L. Torquatum Consules interficere; ipsi, fascibus correptis [13]), Pisonem cum exercitu ad obtinendas duas Hispanias [14]) mittere. Ea re cognita [15]) rursus, in Nonas Februarias [16]) consilium caedis transtulerant. Jam tum [17]) non Consulibus modo, sed plerisque Senatoribus perniciem machinabantur. Quod ni [18]) Catilina maturasset,

11) quo se conferebant Consules Kalend. Jan., primo mane sacrificandi causa, priusquam munus susciperent.

12) (688) quo die consules magistratum inire solebant. Ceterum cum Cicero, qui primae hujus conjurationis mentionem facit, in Or. Cat. I, 6. Catilinam jam *pridie* Kalendas Jan. in comitio cum telo stetisse ait, oratoris modo loquitur, quo Catilinae furorem eo majorem depingat.

13) dignitate consulari per vim capta. Loco Catilinae, Sueton. in vita Caes. c. 9. P. Sullam nominat, quippe cui Consulatus, cui jam destinatus erat, ab accusatoribus ereptus erat. At vide, quae de P. Sulla c. 17. monita sunt.

14) citeriorem sive Tarraconensem et ulteriorem, sive Baeticam. Fluvius Iberus eas dividebat.

15) eo consilio aperto et successu carente. Meminit hujus rei Cic. Cat. I, 6. „cum scias horum esse neminem, qui nesciat, te priedie Kalendas" etc., qua re autem non successerit hoc consilium, docet Sueton. Caes. c. 9. Praeterea notandum, hunc locum a C. aliisque vitiose interpungi, quippe qui comma non post, sed ante *rursus* ponunt.

16) in diem quintum Febr.

17) nunc jam, *jetzt schon*, i. e. Kalendis Jan. Consules modo interficiendi consilium iis erat; sed nunc (Nonis Febr.) plerosque Senatores interficere voluerunt. Nisi *jam tum* explicare volueris: jam in prima illa conjuratione. Cf. de jam tum cap. sq.

18) nisi Catilina prae nimia cupiditate signum dedisset maturius, quam socii convenissent. Ut autem dicitur *quodsi* pro *si*, ita quoque *quodnisi* s. *quodni* pro simplici *nisi* s. *ni*.

pro curia [19]) ſignum ſociis dare; eo die, poſt conditam urbem [20]) Romam, peſſumum facinus patratum foret. Quia nondum frequentes armati convenerant; ea res conſilium diremit [21]).

Caput XIX.

Poſtea Piſo in citeriorem Hiſpaniam Quaeſtor pro Praetore [1]) miſſus eſt, adnitente Craſſo [2]); quod eum infeſtum inimicum [3]) Cn. Pompejo cognoverat. Neque tamen ſenatus provinciam invitus dederat: quippe foedum hominem a republica procul eſſe volebat: ſimul, quia boni [4]) quam plures praeſidium [5]) in eo putabant: et jam

---

19) ante curiam. Curia autem eſt quivis locus, quo ſenatus conveniebat.
20) i. e. patratum foret hoc die facinus, quod nunquam ante, ex quo urbs condita erat, factum erat.
21) irritum fecit.

Caput XIX.

Poſtea Piſo in Hiſpaniam pro Praetore miſſus, ut nimiae Pompeji potentiae opponeretur, occiſus eſt.

1) i. e. quamvis Quaeſtor, Praetoria tamen poteſtate, ſive, ſine Praetore ſolus. Quaeſtoris autem fuit curare provinciae vectigalia et quae eo pertinebant. Nam nomen accepiſſe videtur a quaerendo pecunias.
2) *auf Betrieb des Craſſus*, quippe qui ſperavit, fore, ut Piſonis ad omnia parati potentia in tantum creſceret, ut Pompejum coërcere poſſet.
3) i. q. inimicum acerrimum, ſive adverſarium infeſtiſſimum. Hinc *inimicum*, quod omnes fere Cdd. recte tuentur, non eſt pro gloſſemate delendum, ut fecit B.
4) qui reipublicae favebant, *Patrioten.*
5) contra nimiam Pompeji potentiam, quippe cui omnia tradita eſſent, cujusque auctoritas apud omnes plurimum valeret.

tum [6]) potentia Cn. Pompeji formidoloſa erat. Sed is Piſo, in provinciam [7]), ab equitibus Hiſpanis, quos in exercitu ductabat, iter faciens, occiſus eſt. Sunt, qui ita dicunt [8]), imperia ejus injuſta, ſuperba, crudelia barbaros nequiviſſe pati: alii autem, equites illos, Cn. Pompeji veteres fidosque clientes [9]), voluntate ejus Piſonem adgreſſos: numquam Hiſpanos praeterea tale facinus feciſſe, ſed imperia ſaeva multa antea

6) eo jam tempore. Cf. c. 18. n. 17.

7) Sic C. et H. e Cdd. quod C. per antiptoſin explicat: intra provinciam ſ. in provincia. Nam Piſonem non in itinere, a Roma in provinciam, ſed in ipſa provincia occiſum eſſe, patet e cap. 21 „praeterea in Hiſpania Piſonem eſſe" et ex eo, quod habuerit equites Hiſpanos, quodque barbari (Hiſpani) nequiverint ejus imperium pati." Sed et ſic dici poteſt in provinciam, ſiquidem etiam is, qui in urbe aliqua eſt, dicere poſſit: in urbem prodibo (e domo). Caeterum in provinciam quovis modo conjungendum erit cum iter faciens, et ſi exquiſitius praefers, legendum tibi erit *in provinciam*. Reliqui libri in *provincia*, quod B. retinuit.

8) Sic omnes MSS., paucis exceptis. Hanc ob cauſam recte illud retinuit C. Nam poſt *ſunt qui*, ſemper conjunctivum poni, falſum eſt, ſiquidem adſunt veterum loca, ubi ſecus eſt. Praetereo exempla poetarum et tantum Cic. de Off. I, 2, 5, in memoriam revoco: „ſed ſunt nonnullae diſciplinae, quae — officium omne pervertunt." Plura ejusmodi loca collegit Heuſing. ad Cic. Off. I, 24, 12. H. et B. *dicant*, more Salluſtii et latinitate, ut dicunt, ſic poſtulante. Leg. esse pro dicant, Bertsch, Schweinus docte contendit

9) Clientes h. l. ſunt *Anhänger*, *Ergebene*, quos Pompej. fortaſſe, auxiliarios in exercitu habuit, dum in Hiſpania bellum gereret. Vid. Eutrop. VI, 1. Florus III, 22.

perpeſſos. Nos eam rem in medio relinquemus[10]. De ſuperiore conjuratione ſatis dictum.

Caput XX.

Catilina ubi eos, quos paulo ante[1]) memoravi, conveniſſe videt: tametſi cum ſingulis multa ſaepe egerat; tamen in rem[2]) fore credens univerſos adpellare et cohortari, in abditam[3]) partem aedium ſeceſſit[4]): atque ibi, omnibus arbitris procul amotis, orationem hujuscemodi[5]) habuit.

---

10) i. q. in dubio relinq., neque affirmabimus, neque negabimus.

Caput XX.

Redit ad conjurationis primariae narrationem et refert Catilinae orationem, in conjuratorum coetu habitam, cujus ſumma haec eſt: Respublica eſt in manibus paucorum, quorum miſeri ſervi ſumus, niſi nosmet ipſi vindicamus in libertatem. Nihil autem ad recuperandam eam opus eſt; niſi audacia et inoepto, praemia magna erunt, labor exiguus.

1) Vid. c. 17.

2) Jug. c. 31. ob rem fore; utrumque i. q. utile fore.

3) non Catilinae ipſius, ſed M. Laecae. Vid. Cic. Cat. I, 4. Aliter de Broſſes, T. III, p. 52. „*Il les conduiſit à l'endroit le plus reculé de ſa maiſon.*"

4) Sic vulgo et bene. C. autem, quem B. ſecutus eſt, e Codd. nonnullis *ſecedit*, per enallagen temporum. At quamquam ſequens *habuit* non prohibet, quominus legatur *ſecedit*, ſiquidem praeſens, quum vices praeteriti gerit, etiam praeteritum poſt ſe habere poſſit, tamen vulgatum *ſeceſſit* mutatione haud eget.

5) Non habita quidem eſt haec oratio iisdem verbis; quis enim eam calamo excepiſſet, ſed talia fere Catilinam eſſe locutum auctor comperit.

Ni virtus fidesque vestra satis spectata mihi forent [6], *nequidquam opportuna* [7] *res cecidisset; spes magna, dominatio* [8] *in manibus frustra fuissent: neque ego per ignaviam, aut vana ingenia* [9], *incerta pro certis captarem. Sed quia multis et magnis tempestatibus* [10] *vos cognovi fortes fidosque mihi: eo* [11] *animus ausus, maxumum atque pulcherrumum facinus incipere* [12]*: simul quia vobis, eadem quae mihi, bona malaque esse intellexi* [13]*. nam idem velle atque*

---

6) Particulam *satis* C. cum vetustioribus MSS. delevit, etsi longe plures eam tueantur. *forent* autem ubivis fere reperitur, quamquam et altera lectio *foret* linguae regulis non adversetur. Duobus quippe substantivis praeeuntibus, verbum ad posterius quoque accomodari potest. Cic. Epist. ad Divers. IV, 12. „casus et natura in nobis dominatur." Cf. not. ad c. 51.

7) opportune accidisset. Cic. ad Q. fratr. I, 3. „a te nihi semper honesta et jucunda *ceciderunt*."

8) Cdd. nonnulli *spes magna dominationis*, „sed loquitur auctor oratorum more, qui per Correctionem, quam dicunt (h. l. *Herrschaft wollte ich sagen*), saepe similia et magis significantia subjiciunt, omissa conjunctione." C.

9) ignavorum et vanorum hominum auxilio. Pro *ignaviam* C. mavult *ignava*, ita, ut ignava ingenia, opposita sint conjuratorum *virtuti*, et vana, *fidei*, de quibus in principio orationis dixerat.

10) temporibus periculosis.

11) propter id, propterea. c. 52. „*eo* sit, ut impetus fiat in vacuam rempublicam."

12) est magnorum facinorum. Noster autem amat verba addere, quae alii omittunt. C. 21. „se initium *agendi* facturum." Jug. c. 79. „maturavere iter *pergere*." C.

13) C. temere delevit *quae* et *esse*, ut graecismus exiret, quamquam utrumque in omnibus fere Cdd. et Editt. legatur.

nolle, ea demum firma amicitia est [14]). *Sed, ego quae mente agitavi, omnes jam antea diversi* [15]) *audistis. Ceterum mihi in dies magis animus accenditur, cum considero, quae conditio vitae futura sit, nisi nosmet ipsos* [16]) *vindicamus in libertatem. Nam postquam respublica in paucorum jus atque ditionem* [17]) *concessit;*

---

14) Jug. c. 31. „Sed haec (eadem cupere, eadem odisse) inter bonos amicitia, inter malos factio est." De pronomine *ea* vid. c. 7. n. 13.

15) Supra: „cum singulis multa saepe egerat."

16) Sic MSS. et H.; sed G. e Rivii conjectura dedit *nosmet ipsi*, quod et B. recepit. Verum quidem est, pronomen *ipse* in actione vere reflexiva, in nominativo poni, nec congruere in casu cum altero pronomine, quod secum habet; sed adsunt tamen plura, quum aliorum, tum Ciceronis loca, in quibus nulla est lectionis varietas, ubi *ipse*, sicuti hoc nostro loco, cum altero pronomine in casu convenit. Cic. de Off. I, 9, 6. „nisi *nosmet ipsos* valde amabimus." idem I, 32. 1. „quam (personam) *nobismet-ipsis* accommodamus" (ita plurimi libri habent); porro de legg. I, 10. „tam par, quam omnes inter *nosmet ipsos* sumus. Livius X, 14. „si quid falsi nunciat, in *semet ipsum* religionem recipit." G. quidem censet, vetustiores Romanos nunquam ita locutos esse, et loca, ubi *ipse* cum altero pronomine conveniat, corrupta habet; sed vereor contrarium. Geterum pronomi[illegible] hujus casum ex oppositione quoque pendere, satis notum est. Vid. de omni hac re Ducker. ad Flor. III, 18., Manut. ad Cic. Epist. ad Famil. VII, 1., Graev. ad Justin. XII, 8. et Gronov. ad Liv. II, 19.

17) in potestatem et possessionem nobilium s. senatorum (cf. Jug. 31.). Liv. XXXIX, 40. „jus imperiumque." De Brosses T. III, p. 56. septem nobiles nominat, qui aristocratiam a Sulla institutam conservare studebant ideoque a populo septem tyranni vocabantur, quorumque administer Cicero, a tribunis et Catilina; dicebatur.

ſemper illis reges, tetrarchae [18]) *vectigales* [19]) *eſſe: populi, nationes, ſtipendia* [20]) *pendere: ceteri omnes* [21]), *ſtrenui, boni* [22]), *nobiles atque ignobiles* [23]) *vulgus* [24]) *fuimus, ſine gratia* [25]), *ſine auctoritate, his obnoxii* [26]), *quibus, ſi respublica valeret* [27]), *formidini eſſemus. Itaque omnis gratia, potentia, honos, divitiae apud illos ſunt, aut ubi illi volunt: nobis reliquere pericula, repulſas, judicia, egeſtatem* [28]). *Quae*

---

18) proprie vocabantur, qui quartae provinciae alicujus parti praeerant, deinde omnino reguli, dignitate quidem, ſed non nomine reges Cic ad Attic. II, 9. „reges atque tetrarchas" conjungit.

19) aerario Romano vectigalia ſ. certos reditus pendere.

20) tributa.

21) Cod. Havecamp unus: ceteri *nos* omnes; quod pronomen quamquam non recipiendum, hoc tamen loco intelligendum eſt

22) Sicuti h. l. haec duo adjectiva, ita Jug. 25. eorum adverbia juxta ſe poſita leguntur: „quo plura *bene* atque *ſtrenue* feciſſet."

23) *Atque* (quod in Cod Haverc. deeſt) omiſſo, fortaſſe ita locum legere poſſis: *ceteri omnes, ſtrenui, boni, nobiles, ignobile vulgus fuimus.* Nam interpretum nonnulli ad hunc locum offendunt et ſic corrigere tentant: *ignobiles atque vulgus fuimus*, vel: *aeque atque ignobiles.*

24) contemti ſ nullo numero

25) Gratia eſt proprie, qua quis gratus eſt hominibus, et eo quaelibet, facili negotio efficere poteſt, dum quisque ipſi gratificatur. C

26) intell. poteſtati adeoque injuriae expoſiti, ſ. arbitrio ſubjecti. Cf. c. 14

27) ſi respublica vera eſſet, non Oligarchia.

28) i. e. nos ab honoribus repellunt, in judiciis accuſant, in bellum mittunt eoque in paupertatem conjiciunt. Vulgatum verborum ordinem, C. e Cdd. nonnullis, in concinniorem, ut ait, mutavit: „repulſas nobis reliquere, pericula, iudicia, egeſtatem." Sed H. vulgatam recte retinuit. Ceterum

quousque tandem patiemini fortissumi viri? Nonne emori per virtutem praestat [29]*, quam vitam miseram atque inhonestam, ubi alienae superbiae ludibrio fueris, per dedecus amittere? Verum enim vero, pro Deûm atque hominum fidem* [30]*! victoria in manu nobis est* [31]*, viget aetas, animus valet: contra illis, annis atque divitiis omnia consenuerunt* [32]*. tantummodo incepto opus est: cetera res* [33] *expediet. Etenim quis mortalium, cui virile ingenium est, tolerare potest, illis divitias superare* [34]*, quas profundant in exstruendo mari* [35] *et montibus coaequandis; nobis rem familiarem etiam ad necessaria deesse? illos binas, aut amplius, domos conti-*

---

huc pertinet Quinctiliani observatio l. III, 8.: „Catilina apud Sallustium loquitur, ut rem sceleratissimam, non malitia, sed indignatione videatur audere."

29) nonne in bello gloriose cadere melius est, quam in pace turpiter mori?

30) antiqua est jurandi formula, unde *deûm* pro *deorum*, de quo Quinctil. I, 6. et Cic. Orator. 46. loquuntur. *Pro* autem, interjectioni etiam servit et circumflectitur, ut docet Priscianus, qui l. XIV. p. 997 sic hunc loc. citat.

31) C. omisso *est*: victoria nobis in manu.

32) debilitati et fracti sunt, et corpore et animo.

33) ipsum factum. *Das Uebrige wird sich von selbst finden.*

34) superesse, abundare.

35) aedificia in ipso mari aedificando. Cf. c. 13. n. 2. Gruter voluit: *in excludendo*, Gronov. *in extrudendo*, sed neutra mutatione opus est.

nuare [36]*): nobis larem familiarem* [37]*) nusquam ullum esse? Cum* [38]*) tabulas, signa, toreumata* [39]*) emunt; nova diruunt, alia aedificant; postremo omnibus modis pecuniam trahunt, vexant* [40]*), tamen summa lubidine* [41]*) divitias vincere nequeunt. At nobis est domi inopia, foris aes alienum: mala res* [42]*), spes multo asperior. denique, quid reliqui habemus, praeter miseram animam* [43]*)? Quin* [44]*) igitur expergiscimini? En illa, illa* [45]*), quam saepe optastis, libertas,*

---

36) domos vicinas adstruere s. conjungere suis. „duas domos conjungere." Cic. pro Domo 44.

37) *Familienwohnung*, domum, quae familiam capiat. Lar enim familiaris proprie est domus cujusque peculiaris deus, qui deinde pro domo ipsa ponitur. Horat. Od. I, 12. v. 44 et 45. „avitus apto cum lare fundus."

38) *Cum* pro *etsi*, *quamquam*, sequente *tamen*. Jug. VI, 1. „et *cum* omnis gloria anteiret, omnibus *tamen* carus esse" Cic. de Orat. II, 46. „*Cum* alienissimos defendimus, *tamen* eos alienos existimare non possumus" Cod. Vinar. I. pro *cum* habet *illi*, quod C. haud omnino displicet.

39) i. q. supra c. 11, *vasa caelata*.

40) *Trahere* est modis indignis distrahere, et *vexare* i. q supra c. 14 *lacerare*, qua summa lubido et profundendi arbitrium notatur. C. *verschleudern und vergeuden*.

41) cupiditate.

42) praesens nostra conditio mala est, sed pejor etiam futura.

43) vitam, ut c. 51, 6. et 52, 5. De Brosf. „*l'air misérable, que nous respirons.*"

44) Particula excitandi pro *cur non*. Liv. I, 57. „*quin* si vigor juventae inest, conscendimus equos?"

45) Codd. nonnulli semel tantum *illa* habent. Sed bene habet vulgata. Cic. Catil. III, 9. „*ille, ille* Jupiter restitit." Caes. B. Gall. V, 44. „*hic* dies, *hic* dies de nostris controversiis judicabit." Ceterum *en* i. q. *ecce*.

praeterea divitiae, decus [46]*, gloria in oculis sita sunt! Fortuna ea omnia* [47]*) victoribus praemia posuit. Res, tempus, pericula, egestas, belli spolia magnifica, magis quam oratio mea vos hortentur* [48]*). Vel imperatore, vel milite me utimini; neque animus* [49]*), neque corpus a vobis aberit. Haec ipsa, ut spero, vobiscum una* [50]*) consul agam: nisi forte me* [51]*) animus fallit, et vos servire magis* [52]*), quam imperare, parati estis.*

Caput XXI.

Postquam accepere ea homines, quibus mala abunde omnia erant, sed neque res neque spes bona ulla [1]); tametsi illis quieta movere [2]),

---

46) honores.

47) Sic vulgo ac bene. Sed C. *ea* cum duobus Cdd. omisit. Sensus: si fortuna nobis faverit et nos vicerimus, ea omnia tanquam victoriae praemia accipiemus.

48) C. *mea* et *vos* contra omnes fere Cdd. delevit. H. et B. illa bene retinuerunt.

49) Alterum ad imperatorem, alterum ad militem referendum est. *Si milite me utemini, fortiter pugnabo, si imperatore, consilio et arte vos ducam.* De Broff. „*ma tête ni mon bras ne tromperont jamais votre espérance.*"

50) C. *una* delevit e Cdd. paucis et B. eum secutus est. Catilinae autem tum erat spes nonnulla consulatum adipiscendi.

51) *me* postremum C. temere expungit, invitis etsi Cdd. plurimis; sequens *vos* illi oppositum est.

52) Revocandum erat *magis*, quod C. male delevit.

Caput XXI.

Sociis, conditionem belli et praemia scire postulantibus, Catilina satisfacit.

1) qui neque nunc boni quicquam habebant, neque in futurum tale quid sperare poterant.

2) quietum reipublicae statum turbare.

magna merces videbatur; tamen poſtulare plerique, uti proponeret, quae conditio belli foret [3]): quae praemia armis peterent: quid ubique opis [4]) aut ſpei haberent. Tum Catilina polliceri tabulas novas [5]), proſcriptionem [6]) locupletium, magiſtratus, ſacerdotia [7]), rapinas, alia omnia, quae bellum atque lubido victorum fert. Praeterea, eſſe in Hiſpania citeriore Piſonem [8]), in Mauretania cum exercitu P. Sittium Nucerinum [9]), conſilii ſui participes: petere conſulatum C. Anto-

---

3) dupliciter explicari poteſt aut: *qua conditione bellum ſuſcepturi eſſent*; quo ſumto, ſequens propoſitio nil niſi explicatio erit, aut cum C.: *qua ratione bellum gerere cogitaret*.

4) auxilii.

5) Intellige tabulas debiti et crediti (*Schuldbücher, Schuldbriefe*); quae novae dicuntur, quando debitoribus aes alienum remittitur. C. Equidem dicerem: quando debitoribus aes alienum *ex parte* condonatur. Vid. Heuſing. ad Cic. de Off. II, 18, 13.

6) Sulla primus eorum nomina, quibus infenſus erat et poſtea, quorum bonis inhiabat, quosque propterea interfectos cupiebat, in ferali tabula deſcripſit et praemia ſimul percuſſoribus propoſuit. Plut. Sylla p. 472. App. I, Cic. p. 409. Flor. III, 21. C.

7) Sacerdotia recte diſtinguit a *magiſtratibus*, qui res civiles curabant. Sacerdotes enim magiſtratus nunquam fuerunt, neque imperium umquam habuere. C.

8) Vid. c. 18. qui hoc tempore (689) aut adhuc in vivis erat, aut cujus caedem Catilina ignorabat, vel ignorare ſe ſimulabat.

9) Hic eſt ille Sittius, qui Romae accuſatus, non expectato judicio profugit paullo ante, quam Catilinae conjuratio erumperet: collectisque ex Italia et Hiſpania copiis, in quibus multi exules, in Africam trajecit; ubi cum bellum eſſet inter Africae regulos, modo huic, modo illi auxilio fuit, ſemper vincentibus illis, quibus iſte ſeſe adjunxiſſet. C. Vid. Appian. b. civ. IV, 55. et Cic. pro Sylla c. 20., quippe qui eum contra crimen ſocietatis conjurationis Catilinariae defendit.

nium [10]), quem ſibi collegam fore ſperaret, hominem et familiarem, et omnibus neceſſitudinibus circumventum [11]): cum eo ſe conſulem [12]) initium agendi facturum [13]). Ad hoc maledictis increpat [14]) omnis bonos: ſuorum unumquemque nominans laudare; admonebat alium egeſtatis, alium cupiditatis ſuae, complures periculi aut ignominiae, multos victoriae Sullanae, quibus ea praedae fuerat [15]). Poſtquam omnium animos alacris videt; cohortatus, ut petitionem ſuam [16]) curae haberent, conventum dimiſit.

---

10) Caj. Antonius cognomine *Hybrida* M. Antonii oratoris clariſſimi filius fuit et patruus M. Antonii Triumviri. Eum Cicero, cujus collega in conſulatu factus eſt, quum dubiae eſſet fidei et morum diſſolutorum, pactione provinciae pepulit, ne contra rempublicam ſentiret Vid. c. 26. Idem contra Catilinam exercitum duxit. Vid. c. 36. 56. et 59.

11) omnibus difficultatibus, quae ultima experiri juberent, ſeptum, ſ. inopia et aere alieno oppreſſum. Cf. Plutarch. Cic. c. 12.

12) Cdd. nonnulli *cum eo conſule, ſe*, quod eodem redit. Sed C. e conject. ſua perperam recepit: *eo conſulem* initium etc. quod explicat: „quique (Antonius) propterea, (eo) ſi conſul declaratus eſſet, per ſe initium facturus eſſet rerum, quas conjuratio cuperet, caedis nempe, proſcriptionis aliarumque." in quo nec quisquam meliorum editorum eum eſt ſecutus.

13) i. e. initium belli civilis ſ. agendi ea, quae conſtituta ſunt. Cdd. nonnulli: *belli agendi*, alii: *belli gerendi*, alii denique: *initium belli facturum*.

14) Haec temporum atque modorum permixtio Salluſtio familiaris eſt.

15) quae iis praedam attulerat, ut e pauperibus divites facti eſſent, quod de iisdem narrat c. 37.

16) petitionem conſulatus ſui ita curarent, ut et ipſi ſuffragia ferrent et aliorum colligerent.

Caput XXII.

Fuere ea tempestate, qui dicerent, Catilinam, oratione habita, cum ad jusjurandum popularis[1]) sceleris sui adigeret[2]), humani corporis sanguinem[3]), vino permixtum, in pateris[4]) circumtulisse; inde, cum post exsecrationem[5]) omnes degustavissent, sicuti in sollemnibus sacris fieri

---

Caput XXII.

De eo, quod dicunt, Catilinam in jurejurando sanguinem humanum adhibuisse, nihil adfirmo.

1) socios s. conscios conjurationis. C. 24, 1. „quod factum primo *populares* conjurationis concusserat." Donat. in Terent. Adelph. act. II, sc. 2. „*popularitas* in omnis rei consortium sumitur." Inde *popularis*, quivis socius est.

2) Hoc e C. est egregia conjectura. Codd. habent: *adiceret* et *addiceret*, quod sensu caret. Pro altero autem est etiam usus auctorum. Caesar de B. G. VII, 67. „omnibus ad jusjurandum *adactis*." Idem de B. C. I, 76. „Ipse idem jusjurandum *adigit* Afranium." et ibid. II, 18. „Provinciam omnem in sua et Pompeji verba jusjurandum *adigebat*." Justin. VIII, 4. „jurejurando *adactis*." Seneca Epist. 96. „mandanturque jusjurandum *adactis*."

3) Dio Cass. XXXVII. p. 43. memorat, puerum a conjuratis mactatum superque ejus viscera jusjurandum conceptum esse. Huic consentit Plutarch vit. Cic. 10. Florus IV, 1. „Additum est pignus conjurationis, sanguis humanus, quem circumlatum pateris bibere: summum nefas, nisi amplius esset, propter quod biberent."

4) Paterae sunt genus poculi. Varro de L. L. IV, 26. „In poculis erant *paterae*, eo quod pateant, latine ita dictae." Isid. Origin. XX, 5. „Paterae phialae sunt dictae, vel quod in ipsis potare solemus, vel quod *patentes sunt, dispensisque labris*" Varro l. c. „in sacrificando deis, hoc poculo magistratus dat deo vinum."

5) postquam se omnesque eos exsecrati erant, qui conjurationem aut proderent aut ab ea discederent. Sic apud Horat. Epod. XVI, 17. „Phocaeorum profugit *exsecrata* civitas," i. e. exsecrationibus in se usa.

consuevit [6]), aperuisse consilium suum [7]), atque eo, dictitare, fecisse [8]), quo inter se fidi magis forent, alius alii tanti facinoris conscii [9]). Non-

6) Haec verba C. ad omnia, quae antecesserunt, refert: *pateras*, *exsecrationem*! et *degustationem*. Sed velim ad degustationem tantum sanguinis hostiae trahas, quae in foederibus solemnibus faciendis in usu fuisse videtur. [c] Vid. Dan. Heins. ad Sil I, v. 119.

7) non est consilium conjurationis perficiendae, ut D. interpretatur, sed *mens* (*die Absicht*), quare sanguinem conjuratis dederit libendum. Quam nostram explicationem contextus postulat et confirmat.

8) Verum hujus loci sensum Wassius jam aperuit: „*atque ideo se fecisse dictitare*" sive ut equidem maluerim: et Catilinam dictitasse (saepius iterasse) se hoc eam ob causam fecisse. Est enim *dictitare* h. l. praeteritum, siquidem Romani ejusdem temporis formam eandem juxta se, aut parvo spatio interjecto ponere noluisse videntur. Hinc fortasse quoque notissima illa dictio: *memini facere* originem traxit. Cic. Acad. Q. II, 22. „Quod erant, qui illum gloriae causa fecisse dicerent, *sperare* (pro *sperasse*) enim fore, ut ii, qui se sequerentur, Antiochii vocarentur." quo in loco commentatores male corrigere tentant *sperasse*. C. autem, quidquid contra hanc explicationem dicat (vid. ejus Excurs. III. ad Cat.), hunc tamen locum non intellexisse judicandus est, explicans: „atque dictitabant (illi, qui Catilinam sanguinem circumtulisse dicebant) i. e. rationem prae se ferebant, ideo illum fecisse, quo inter se etc." Non dicam, tunc Sallustio scribendum fuisse *dictitarent*, ut modus et tempus superioribus verbis: fuerunt ex tempestate qui dicerent, congrueret, si quidem *dictitare* facillime possit mutari in *dictitarent* aut modorum h. l. admitti permixtio, sed Wassii explicationem naturae et contextui esse aptiorem quisque facile concedet. Cortium secutus est B.; de Brosses autem, in versione, verbis se non adstrinxit. Ceterum Cdd. in lectione variant: *atque ideo dictum fecisse*, *atque eo dictam rem fecisse*; *dictitavere*. Omitto conjecturas. Receptam autem firmant optimae Edd. et MSS.

9) ut omnes secum tanti facinoris (sanguine humano degustasse) conscii essent, eoque arctius inter se conjungerentur. *Alius*, collectivum, cum plurali jam adfuit.

nulli ficta et haec, et multa praeterea [10]) exiſtumabant ab iis, qui Ciceronis invidiam [11]), quae poſtea orta eſt [12]), leniri credebant atrocitate ſceleris eorum, qui poenas dederant. Nobis ea res pro magnitudine [13]) parum comperta eſt.

---

c. 6. et 7., *conſcius* autem cum dativo (graeco more) apud Curtium quoque VI, 10, 20. occurrit: „ſi conſcius *Dymno* tanti ſceleris fuiſſem." Ceterum ſimili modo Apollodorus Caſſandrenſis ſanguinem pueri, quem interfecer, cum aſſeclis bibit, ut efficeret τῇ κοινωνίᾳ τοῦ μιάσματος τὸ πιστὸν τῆς ἐπιθέσεως. Diod. Sic. de virt. 22. Polyaen. ſtrat. VI, 7, 2.

10) Utrumque *et* C. h. l. contra Cdd. fidem omiſit.

11) (paſſive), quae in Ciceronem directa fuit. Quinctil. Inſt. Orat. VI, 2. „Invidiam duplicem intelligi volo, namque altera *invidum*, altera *invidioſum* facit." e qua explicatione Cicero h. l. *invidioſus*, non *invidus* fuit.

12) Cicero conjuratos nonnullos comprehenſos atque confeſſos necari juſſit e ſenatus conſulto (vid. c 55.); ſed quoniam lex Sempronia vetabat: „ne de capite civis Romani injuſſu populi judicaretur" (contra audi Cicer. Orat Cat. I, 11. et IV, 5.) primum Metellus Nepos, Tribunus pl., Ciceronem, abeuntem conſulatu, concionis habendae poteſtate privavit (vid. Epiſt. ad Diverſ V, 2, 14.) et deinde Clodius Tribunus, Ciceroni inimiciſſimus, anno 695, rogationem promulgavit: „qui civem Romanum indemnatum interimiſſet, ei aqua et igni interdiceretur." (Vellej. II, 45.) Quam legem, quum ad ſe temere traxiſſet Cicero, urbem relinquere coactus eſt; ſed poſt ſedecim menſes Caeſaris et Pompeji auctoritate, quippe qui eum ſibi obligatum reddere vellent, eandemque ob cauſam urbe pulſum paſſi eſſent, reſtitutus eſt.

13) Erat enim res religioſa et foediſſima, quam quae temere affirmari poſſit.

Caput XXIII.

Sed in ea conjuratione [1]) fuit Q. Curius [2]), natus haud obſcuro loco, flagitiis atque facinoribus [3]) coopertus; quem Cenſores Senatu, probri gratia [4]) moverant [5]). Huic homini non minor vanitas, quam audacia inerat [6]); neque reticere, quae audierat, neque ſuamet ipſe ſcelera occultare. prorſus neque dicere, neque facere [7]) quidquam penſi habebat. Erat ei cum Fulvia [8]), muliere nobili, ſtupri vetus conſuetudo; cui cum minus gratus eſſet, quia inopia minus largiri poterat, repente glorians maria monteſque polli-

---

Caput XXIII.

Curius conjuratorum unus, conſilium Fulviae cuidam aperit eaque rem compluribus narrat.

1) Haec eſt lectio omnium fere Cdd ; ſed C., qui in eo ſimilis eſt Salluſtio, ut rariora amet, e paucis libris recepit *conventione*. Eum ſecutus et B. Vulgatam bene praetulit D.

2) De hoc vid. c. 17.

3) Haec ita inter ſe differunt, ut prius ſit prava actio ad ſe ipſum corrumpendum, poſterius ad nocendum aliis. Nos eodem modo: *Laſter und Schandthaten.*

4) probroſi vivendi generis cauſa.

5) Cenſores omnium ordinum mores inſpiciebant; et non ſolum plebejos in capite cenſos ſ. proletarios detrudere, ſed etiam equites ex ordine equeſtri itemque ſenatores *ſenatu movere* (quae formula ſolennis erat), poterant. De origine et jure eorum vid. Liv. IV, 8. Hinc D. bene e Cdd. aliquot, loco *amoverant*, ut vulgo legitur, repoſuit *moverant*, quod et B. habet.

6) C. invitis Cdd. delevit.

7) neque dicta neque facta ſua perpendebat, ſ. quid diceret aut faceret illi parum differebat. Quae dictio non ſolum apud noſtrum ſaepius occurrit, velut c. 12. (ubi vid. not.) et 53., et Jug. c. 41., ſed etiam apud Liv., Quinctilian. aliosque.

8) Haec non amplius nota eſt. Alia eſt Clodii conjux, quae poſtea Antonio Triumviro nupſit.

ceri [9]) coepit; minari interdum ferro, nisi obnoxia [10]) foret: postremo ferocius agitare [11]), quam solitus erat. At Fulvia, insolentiae [12]) Curii causa cognita, tale periculum reipublicae haud occultum habuit [13]), sed, sublato auctore [14]), de Catilinae conjuratione, quae quoque modo audierat, compluribus narravit. Ea res inprimis studia hominum accendit [15]) ad consulatum mandandum M. Tullio Ciceroni [16]). Namque antea ple-

---

9) nos: *goldene Berge zu versprechen*, ut dicit Terentius Phorm. Act. I, Scen. 2. v. 18. *montes auri polliceri.*

10) morigera h. l. in re turpi. Cf c. 14, 6.

11) ferocius sese gerere, *betrug sich ungestümer.*

12) quum e Curio percunctando accepisset, conjurationem mox erupturam esse, cujus in spe Curius tam insolens erat.

13) ut nos: *hielt nicht verborgen oder verschwiegen*, i. q. haud occultavit. Simili modo Cicero in Epist. ad Div. VI, 2. „statutum habens." Ibid. VII, 3. „sollicitum te habebat cogitatio." Noster Jug. c. 10. „neque ea res falsum me habuit." Tacit. Ann. II, 57. „cuncta — laetum Germanicum habebant."

14) suppresso nomine Curii, a quo de conjuratione certior facta erat.

15) nobiles Romanos reddidit propensos et cupidos. Jug. c. 6. extr. „ad hoc studia Numidarum in Jugurtham accensa."

16) Cicero hoc anno (690 a. u.) quadraginta tres annos natus (qui annus ad consulatum petendum legitimus erat) et muneribus Quaestoris, Aedilis atque Praetoris antea functus, inter alios plures competitores habuit Catilinam atque Antonium, qui ne collegae in consulatu fierent, omnes boni Ciceronem, jam per se volentem instigabant, ut competitor fieret. Quamquam vero Catilina et Sulp. Galba, inter competitores soli patricii erant (pro Muraena c. 8.) et Catilinae Antonioque Caesar et Crassus favebant (Ascon. Ped. argum. in Tog. cand.), (non tam amicitia eorum, quam Ciceronis invidia commoti); maxima tamen nobilium

raque nobilitas invidia aestuabat, et quasi pollui consulatum credebant, si eum, quamvis egregius, homo novus [17]) adeptus foret. Sed ubi periculum advenit, invidia atque superbia postfuere [18]).

Caput XXIV.

Igitur comitiis habitis [1]), Consules declarantur M. Tullius et C. Antonius [2]). quod factum primo popularis [3]) conjurationis concusserat [4]). Neque tamen Catilinae furor minuebatur; sed in

pars, metu conjurationis aliarumque civilium turbarum, Ciceroni non minus quam plebeji favebant, eumque *universus populus Romanus multis post annis primum hominem novum, prima petitione et suo* (i. e. legitimo) *anno una voce consulem declaravit*, etsi nobilitas ex longo tempore (e Marii consulatu) eum locum (consulatum) praesidiis firmatum et omni ratione obvallatum tenuerat. (Vid. Orat. de leg. agrar. contr. Rullum c. 1 et 2., coll. Orat. pro Muraena c. 8. et in Pison. 1.) Unde facile intelligere est, et quanta Ciceronis fuerit in civitate fides, et quam alieno fuerit Sallustius in eum animo., qui haec tam paucis et jejune absolvere potuerit; qua de re vide nos infra c. 55.

17) ita apud Romanos dicebatur, qui primus in familia magistratu curuli fungebatur ideoque per se ipsum emerserat; quemque ideo Cicero (Orat. in Cat. I, 9.) *per se cognitum* et (pro Planc 27.) *a se ortum* nominat. Appian. de bello civ. II, 2. „καλοῦσι οὕτω τοὺς ἀφ' ἑαυτῶν, ἀλλ' οὐ τῶν προγόνων γνωρίμους."

18) postposita sunt (*standen nach*). C.

Caput XXIV.

Catilina bellum parat et cujusque generis homines, in quibus et mulieres sunt, adsciscit.

1) int. centuriatis, in quibus populus Roman. in 192 centurias divisus in campo Martio Consules, Praetores et Censores eligebat.

2) Vid. c. 21. n 10.

3) C. 22. pr. „populares sceleris" ubi conf. not. 1.

4) conturbaverat, labefactaverat.

dies plura agitare [5]; arma per Italiam locis opportunis parare; pecuniam sua, aut amicorum fide [6]) sumtam mutuam, Faesulas [7]) ad Manlium quemdam [8]) portare, qui postea princeps fuit belli faciundi [9]). Ea tempestate plurimos cujusque generis homines adscivisse sibi [10]) dicitur; mulieres etiam aliquot, quae primo ingentis sumtus stupro corporis toleraverant [11]); post, ubi aetas [12]) tantummodo quaestui, neque luxuriae

5) attentior ad res factus est majoremque operam conjurationis negotiis dedit.

6) Quamquam Catil. omnium rerum maxime egenus et aere alieno oppressus erat (Cic. Cat. I, 6.), ei tamen aliqua fides erat propter uxorem Orestillam. Vid. c. 35.

7) oppidum Etruriae ad Apennini radices situm (Cic. Cat. I, 2.), quo Sulla coloniam deduxerat. (Cic. Cat. II, 9.)

8) Hic Manlius (sive potius *Mallius*, quemadmodum eum Plutarch., Dio Cass. et Appian. et hoc Sallustii loco aliquot Cdd. vocant) militaverat sub Sulla (Plut. Cic. c. 14.), et aetate jam affectus erat (Cic. Cat. II, 9.), sed luxuria profuderat divitias, sicuti plerique Sullani, eamque ob causam Catilinae se adjunxerat. Ceterum erat homo *quidam*, i. e. obscurus, praecipuae tamen audaciae, ut videtur.

9) primus aperte bellum fecit; „*qui depuis leva le premier l'étendard de la révolte.*" de Brosses. Nam multitudinem paravit ad arma capienda c. 27. et arma ceperat c. 30. et castra habebat c. 52. De formula *bellum facere* vid. not. ad c. 26.

10) Hoc postremum *sibi* C. ex aliquot libris abjecit; H. contra retinuit.

11) *den ungeheuren Aufwand bestritten hatten.* Eadem phrasi utitur Terent. Heautont. II, 2. v. 35. „cum *tolerare* hujus sumtus non queat."

12) ubi aetas earum quaestum quidem diminuerat, sed luxuriam non item. Cic. Cat. II, 5. „res eos jampridem, fides deficere nuper coepit, eadem tamen *illa*, quae erat in abundantia, libido permanet."

modum fecerat, aes alienum [13]) grande conflaverant. per eas se Catilina credebat posse servitia [14]) urbana sollicitare, urbem incendere [15]), viros earum vel adjungere sibi, vel interficere.

CAPUT XXV.

Sed [1]) in his erat Sempronia, quae multa saepe virilis audaciae facinora commiserat. Haec mulier genere [2]) atque forma, praeterea [3]) viro [4]), liberis satis fortunata fuit. literis Graecis atque Latinis docta: psallere [5]) et saltare elegantius, quam

---

13) Cf. c. 14. n. 6.
14) servos.
15) Hoc negotium in mulieres vix quadrare videtur. Sed memineris, Semproniam, quae in his mulieribus erat, saepe virilis audaciae facinora commisisse, ut statim de ea auctor affirmat.

CAPUT XXV.

Semproniae, quae conjurationis particeps erat, descriptio.

1) *sed* quod hoc in capite ter occurrit (*sed* in his Sempronia; *sed* ei cariora semper omnia; *sed* ea saepe ante hac) et alibi saepius, in transitionibus noster adhibet.
2) Fuit itaque, ut videtur, e familia Semproniorum *Atratinorum* patricia; siquidem gentis Semproniae erant, quantum scimus, familiae tres, quarum una (Atratinorum) patricia erat, reliquae duae (*Gracchorum* et *Rutilorum*) plebejae.
3) C. *praeterea, atque* et *fuit* omisit. B. pro *atque* habet *ac* et verbum *fuit* cum C. delevit.
4) (marito) Decimo Junio Bruto, consule a. 676, quem Cicero in Bruto c. 47. litteris graecis et latinis doctum vocat. Fuit pater Decimi Junii Bruti *Albini*, qui cum *Marco* Junio Bruto et C. Cassio contra Caesarem conjuravit. Hunc ipsum filium, non patrem, alii h. l. intelligunt. Ceterum Brutus Semproniae hujus maritus, conjurationis Catilinariae particeps non fuit.
5) repete docta, ut Horat loquitur Od. IV, 13. „docta psallere Chia." Psallere proprie significat ad instru-

necesse est probae [6]): multa alia [7]), quae instrumenta [8]) luxuriae sunt. Sed ei cariora semper omnia, quam decus [9]) atque pudicitia fuit [10]). pecuniae an famae minus parceret, haud facile

---

mentum fidibus obductum, quod psalterium vocabant, cantare, deinde universe cantare ad fidium sonos. (Cort. et Ern. ad Sueton. Tit. c. 3.) Macrobius Saturn. II, 10. p. 308. „taceo, quod matronae etiam saltationem non inhonestam putabant: sed inter *probas* quoque earum erat saltandi cura, dummodo non curiosa usque ad artis perfectionem. Quid enim ait Sallustius: *psallere, saltare elegantius, quam necesse est probae.* Adeo et ipse Semproniam reprehendit, non quod saltare, sed quod optime scierit." Ceterum C. copulam *et* cum Macrobio et Cdd. aliquot expunxit.

6) castae.

7) puta *docta*, a quo pendent etiam *psallere* et *saltare*. Nam diversos casus (*litteris et multa alia*) nostrum conjungere satis notum est. C.

8) „artes, quae ministrae sunt voluptatum." Cic. de Off. I, 42. Verbum *sunt* C., ut solet, omisit.

9) existimatio, sive quod decebat matronam ejus loci. C.

10) Nonnulli libri *fuere*; sed major eorum pars tuetur *fuit*, non adversante usu loquendi. Nam duo plurave substantiva (vel ejusdem numeri vel diversi) verbum plurale vel singulare promiscue adsciscunt. C. 37. „quorum parentes proscripti, bona erepta, jus libertatis imminutum *erat*." C. 12. „gloria, potentia, imperium *sequebatur*." Cic. „casus et natura in nobis *dominatur*." Idem Epist. ad Q. Fr. I, 1. „Etsi non dubitabam, quin hanc epistolam *multi nuncii*, fama denique *esset* ipsa sua celeritate superatura." Idem alio loco: „frons, oculi, vultus saepe *mentiuntur*, oratio vero saepissime." Quibus in exemplis verbi numerum semper ad substantivum proxime antecedens vides relatum. Cf. c. 20. n. 6.

discerneres[11]; lubidine ſic accenſa[12], ut saepius peteret viros, quam peteretur. Sed ea ſaepe antehac fidem prodiderat[13], creditum abjuraverat[14], caedis conſcia fuerat, luxuria atque inopia praeceps abierat[15]. Verum ingenium[16] ejus haud abſurdum; poſſe verſus facere, jocum movere, ſermone uti vel modeſto, vel molli, vel procaci[17]. prorſus[18] multae facetiae[19] multusque lepos inerat.

---

11) C. et B. contra libros *decerneres*, Gronovii (Obſervatt. III, 13. p. 417.) auctoritate commoti. Etſi autem Gronovio concedam, *discernere* eſſe ſeparare, dirimere, diſtinguere, dividere, *decernere* autem vel decertare vel judicare et certum ſtatuere, tamen utrumque hoc noſtro aliisque, quos citat Gronov. locis et quos ex praecepto ſuo corrigit, eodem redire contendo, et hoc discrimen citius fieri poſſe, quam uſu probari.

12) eamque lubido ita inflammaverat. Utrum vero *accenſa* pro nominativo habeas (Sempronia erat ſic accenſa lubidine): an tanquam ablativum ad *lubidine* trahas (*war von ſo entflammter Wolluſt*) id ad ſenſum nil prorſus facit. Cdd. quidem nonnulli *lubido* habent, (i. e. lubido illius ſic accenſa erat), quos ſecutus eſt C. et D., ſed vulgata tamen optime ſe habens non eſt mutanda.

13) non ſervaverat.

14) juraverat ſibi non creditum eſſe, quod revera creditum fuerat.

15) praecipitem ſeſe dederat.

16) ceterum animi ejus dotes haud vulgares erant, nec contemnendae.

17) modeſto (ut matrona); *molli* ſ. dulci (ut puella), vel *procaci* (ut meretrix).

18) in ſumma, verbo. Cf. c. 15. „*prorſus* in facie vultuque vecordia inerat." i. q. *poſtremo* c. 23. Jug. 76. „*prorſus* ab utrisque nihil reliquum fieri."

19) *Witz und angenehme Laune*, ſ. *Feinheit im Betragen*.

Caput XXVI.

His rebus comparatis[1]), Catilina nihilominus in proxumum annum[2]) consulatum petebat; sperans, si designatus foret, facile se ex voluntate Antonio usurum. Neque interea quietus erat, sed omnibus modis insidias parabat Ciceroni. Neque illi tamen ad cavendum dolus[3]), aut astutiae, deerant. Namque a principio consulatus sui[4]), multa pollicendo per Fulviam, effecerat, ut Q. Curius, de quo paulo ante[5]) memoravi, consilia Catilinae sibi proderet. Ad hoc[6]) collegam suum Antonium pactione provinciae[7]) perpulerat, ne

---

Caput XXVI.

Catilina consulatum in proximum annum petit et Ciceroni insidias struit; sed ubi utrumque successu caruit, bellum facere constituit.

1) quamquam Catilina tanta undique conjurationis subsidia comparaverat, quae petitioni ejus adversa potius, quam secunda esse debebant. nihilominus tamen etc. Alii aliter.

2) intell. annum 691. Sed Catilinae petitio adhuc extremo anno 690, Cicerone et Antonio consulibus fiebat. Prohibuit eum Cicero lege Tullia, de ambitu lata 690., in qua exilium decem annorum additum erat poenis, quae jam lege Calpurnia in ambitum constitutae erant. Vid. Cic. pro Mur. c. 32 sq. Cf. Dio Cass. XXXVII, p. 42.

3) Dolus vox est media. Ulpian. leg. 1. §. 3. D. de dolo malo: „Veteres *dolum* etiam bonum dicebant et pro *sollertia* hoc nomen accipiebant: maxime si adversus hostem latronemve machinetur." — *Astutia* (ab ἄστυ) proprie est *urbanitas*, opposita rusticae simplicitati, deinde idem fere quod *calliditas*.

4) Curius enim jam anno 689 consilia Catilinae per Fulviam patefecerat. c. 23.

5) c 23.

6) praeterea.

7) Cicero *Macedoniam* provinciam meliorem concessit Antonio sibique sumsit *Galliam* Plutarch. Cic. p. *866. et Cic. in Pison. c. 2. et alibi.* Eumque ut ipse

contra rempublicam sentiret. circum se praesidia amicorum [8]) atque clientium occulte habebat. Postquam dies comitiorum [9]) venit, et Catilinae neque petitio, neque insidiae, quas Consuli [10]) in campo [11]) fecerat, prospere cessere; constituit

ait l. c. „patientia et obsequio suo mitigavit." Antonius autem tam suspectae fidei fuit, ut ab Appiano, in ipsis conjuratis numeretur. De Anton. cf. c. 21.

8) Cic. Catil. I, 5. „Cum proximis comitiis consularibus (vid. not. seq.) me consulem in campo et competitores tuos interficere voluisti, compressi tuos nefarios conatus amicorum praesidio et copiis, nullo tumultu publice concitato."

9) die 21 mens. Octob. 690, a. u. quo D. Jun. Silanus et L. Licin. Murena Consules in annum sequentem 691 electi sunt. His comitiis, quibus Cicero, ut Consul primo renuntiatus interesse debebat, Catilina eum interficere conatus est, sed Cicero amicorum praesidio incolumis evasit. Vid. Cic. Cat. I, l. c. et pro Murena c. 26. et pro Sulla c. 18. Cf. not. proxime antecedentem. Ceterum de die non certo constat. (Muretus conjicit, haec comitia d. 28 Oct. demum esse habita, in hunc diem, ab d. 21 Octobris, quo indicta primum erant dilata. Vid. Otto ad Or. Cat. I, 3.)

10) C. et H. e multis libris receperunt *consulibus*. Sed quum Sallustius et antea et post c. 27. et 32. de uno tantum Cicerone consule (is enim Catilinae consiliis multum officiebat. c. 27. extr.) loquatur, nec fieri possit, ut Antonius simul peteretur insidiis, equidem lectionem *consuli* Sallustio ipso suadente et suffragante Bipontina retinendam esse duxi, quamquam non ignoro, Ciceronem dicere (Cat. I, 5.) non sibi solum, sed Catilinae etiam *competitoribus* insidias esse structas, et hos quoque posse post designationem consules nominari. Nulla tamen ideo est inter Sallustium et Cic. hac in re discrepantia, siquidem noster primariam tantum personam nominat. Accedit, quod C. infra c. 27. lectionem vulgatam *consuli* retinuit, etsi et ibi Codd. aliquot *consulibus* habent.

11) Martio, ubi comitia centuriata atque tributa habebantur.

bellum facere [12]) et extrema omnia experiri: quoniam quae occulte tentaverat, aspera foedaque [13]) evenerant.

Caput XXVII.

Igitur C. Manlium Faesulas [1]) atque in eam partem Etruriae [2]), Septimium [3]) quemdam Camertem in agrum Picenum [4]), C. Julium in Apu-

---

12) (Thucyd. πόλεμον ποιεῖσθαι) apud nostrum non solum (c. 24 et 52.), sed etiam apud Cicer. (Or. Cat. III, 9) Caesar. (B. G. III, 29. extr) Nepotem (Dion. c. 4. Agesil. c. 2.) Tacitumque (Ann. III, 18.) occurrit.

13) pro aspere foedeque (*übel und schimpflich*); nam postero die (Octob. 22) Catilina, a L. Paullo, e lege de vi et armatis hominibus, accusatus (cujus accusationis Sallustius c. 31 mentionem fecit) M Marcello in liberam custodiam se tradidisse videtur. Vid. Cic. Or in Cat. I, 8. Foeditas autem in eo potissimum quaerenda videtur, quod, quum se in custodiam dare vellet, ab omnibus viris bonis repudiaretur. Cic. l. c.

Caput XXVII.

Catilina, quum intra, tum extra urbem bellum parat.

1) Cum Manlius hoc tempore Faesulis (vid. c. 24.) jam esset, ille putandus est, aut aliquamdiu Romam rediisse, aut iterum h. l. cum reliquis, quos Catilina dimisit, nominatus est. Ceterum Manlius, quem Cic. audaciae Catilinariae satellitem et administrum vocat, ante diem VI Kalendas Novembres (i e. die quinto ante Kal. Nov. d 27. Octob.) in armis fuit; ipse autem Catilina (quod Sallust. h. l. praeteriit) ipsis Kalendis Novembribus (d. 1. Novemb.) Praeneste Latii oppidum occupaturus erat (ut inde urbi immineret), sed illud, Ciceronis praesidiis munitum invenit. (Vid. Cic. Cat. I, c. 3. extr.).

2) in eum Etr. tractum, ubi Faesulae sitae erant.

3) Hic Septimius e Camerino oppido, in Umbriae Picenique confinio oriundus, non amplius notus est, non magis quam sequens C. Julius.

4) in confinio Apuliae, Lucaniae et Samnii. Cf. c. 42.

liam dimisit; praeterea alium alio, quem ubique[5]) opportunum sibi fore[6]) credebat. Interea Romae multa simul moliri; Consuli insidias tendere, parare incendia, opportuna loca[7]) armatis hominibus obsidere; ipse cum telo[8]) esse, item alios jubere: hortari, uti semper intenti[9]) paratique essent: dies noctesque festinare, vigilare[10]), neque insomniis neque labore fatigari. Postremo ubi multa agitanti nihil procedit[11]), rursus[12]) intempesta nocte[13]) conjurationis principes[14]) con-

5) i. e. quem et ubi illum opportunum credebat. Gruterus malebat: *ubi quemque*, quod prorsus idem est. Nam *ubi quemque* esset: *ubi* et *quem ibi*; quidquid C. contra di:at.

6) Verba *sibi fore*, quae C. invitis libris expunxit, in quo B et D. eum secuti sunt, equidem cum H. revocavi.

7) int Romae, quae enim extra urbem paraverit antea dicta sunt.

8) *cum telo* (gladio minore sive sica) *esse*, solennis formula est, e legibus XII Tabular. et lege Cornelia, in quibus hoc prohibitum erat, petita, qua et Cic. usus est pro Milone c. 4. (ubi vid. Hottomann.) „ipsa lex, *esse cum telo*, hominis occidendi causa vetat." Eodemque modo dicitur *esse cum imperio*, *cum toga*. Cic. Epist. ad Div. I, 1. V, 9.

9) attenti. Jug. 49. „intenti paratique essent."

10) *vigilare: war geschäftig und rastlos.*

11) quamquam multa agitaret, tamen Ciceronis vigilantia sociorumque ignavia nihil processit; nam multis Ciceronis firmisque praesidiis ita obsessus erat Catilina, ut contra remp. commovere se non posset. Vid. Cic. in Cat. I, 2.

12) Vid. c. 17, ubi primum socios convocat.

13) i. e. media nocte; nam intempestum s. intempestivum est proprie, quod ad negotia curanda est ineptum, s. ubi nullum est agendi tempus. Hinc nox quoque, extra tempestatem s. tempus habebatur, de quo vid. Gronov. ad Senec. Hercul. fur. V, 842. Quae autem haec nox intempesta fuerit vid. not. seq.

14) Cic. Cat I, 4. nostro consentiens: „*complures* ejusdem amentiae socios" ibi convenisse dicit.

vocat per M. Porcium Laecam [15]): ibique multa de ignavia eorum questus, docet, *se Manlium praemisisse ad eam multitudinem, quam ad capiunda arma paraverat [16]); item alios in alia loca opportuna, qui initium belli facerent; seque ad exercitum proficisci cupere, si prius Ciceronem oppressisset [17]): eum suis consiliis multum obficere [18])*.

Caput XXVIII.

Igitur perterritis ac dubitantibus ceteris [1]), C. Cornelius, eques Romanus, operam suam polli-

---

15) in cujus ipsius domo hic conjuratorum conventus fuit. Cic. Cat. I, 4. „nocte ea, quae consecuta est posterum diem nonarum Novembr." (Cic. pro Sulla c. 18.) i. e nocte inter d. 6. et 7. Novemb. De Laeca vid. c. 17.

16) Bene C. monuit, orationem indefinitam h. l. requirere *paraverit* vel *paravisset*; sed hujus rei rationem adjicere neglexit; quae sine dubio in eo est quaerenda, quod auctor in oratione alterius referenda interdum suo ipsius quoque nomine loqui potest, et tanquam sui oblitus ex constructione indirecta incidere in directam. C. 22. extr.: „ficta esse ab iis, qui *credebant*." Jug. 63. „proinde, quae animo *agitabat* fretus diis ageret." Cic. de Off. I, 7. „Atque ut placet Stoicis, quae in terris *gignuntur*, ad hominum usum omnia creari." Cf. c 14. n. 20.

17) Cic. Cat. I, 4. „confirmasti, te ipsum jam esse exiturum: dixisti; paullulum tibi esse jam tum morae, quod ego viverem."

18) obesse, contrarium esse. Sed Cic. de omnibus, quae in hoc conventu in Laecae domo acta erant, statim per Curium certior factus est. Vid. Cic. l. c.

Caput XXVIII.

Postero, post hunc nocturnum conventum die (die 7. Nov.), duo conjurati Ciceronem interficere conati sunt; — Manlius in Etruria plebem sollicitat.

1) int. Ciceronem opprimere.

citus, et cum eo L. Varguntejus Senator [2]), constituere ea nocte paulo post [3]), cum armatis hominibus, sicuti salutatum [4]), introire ad Ciceronem, ac de improviso domi suae imparatum confodere. Curius ubi intellegit, quantum periculi Consuli impendeat, propere per Fulviam Ciceroni [5]) dolum, qui parabatur, enunciat. Ita illi janua prohibiti [6]), tantum facinus frustra susceperant. Interea Manlius in Etruria plebem sollicitare, egestate simul, ac dolore injuriae novarum rerum cupidam [7]): quod, Sullae dominatione [8]), agros bonaque omnia amiserat; praeterea latrones [9])

---

2) Dissentit a Sallustio Cicero, qui Cat. I, 4. haec habet: „reperti sunt *duo equites* Romani, qui sese illa ipsa nocte paullo ante lucem, me, meo in lectulo interfecturos pollicerentur." Imo Plutarchus et Appian. hos homines alio nomine appellant; sed Sallust., qui nomina eorum affert, hac in re fide superior esse videtur.

3) primo mane.

4) Moris fuit Romae, ut homines principes a clientibus suis, primo mane salutarentur. Cic. Ep. ad Attic. I, 18. „cum bene completa domus est, tempore matutino." adde eund. ad Diverf. VIII, 28. IX, 20.

5) Hanc vocem, quam C. unius Cod. auctoritate delevit, cum H. et B. revocavi.

6) Cic. Cat. I, 4. „Haec ego omnia, vix dum etiam coetu vestro dimisso (per Curium) comperi: domum meam majoribus praesidiis firmavi, exclusi eos, quos tu mane ad me salutum miseras."

7) seditionis atque turbarum, mutationis praesentis status; graece νεωτερίζειν. C.

8) Sulla non solum eos, qui Mario faverant, male habuerat, in quibus etiam Etrusci (Flor. III, 21.) sed pleraque etiam municipia, quos agris et civitate spoliavit, ut milites suos locupletaret. Vid ad c. 16. et infr. c. 57. Cic pro domo c. 30.

9) qui ipsi orti sunt e possessoribus, qui sedibus suis expulsi erant.

cujusque generis, quorum in ea regione magna copia erat; nonnullos ex Sullanis colonis [10]), quibus lubido atque luxuria ex magnis rapinis nihil reliqui fecerant [11]).

Caput XXIX.

Ea [1]) cum Ciceroni nunciarentur; ancipiti [2]) malo permotus, quod neque urbem ab insidiis privato consilio [3]) longius tueri poterat, neque exercitus Manlii quantus, aut quo consilio foret [4]), satis compertum habebat, rem ad Senatum refert, jam antea volgi rumoribus exagitatam [5]). Itaque,

---

10) Sullae militibus, quibus tributi fuerunt agri Etruscorum, quod hi Marianis partibus favissent. B. Cf. c. 17. n. 23.

11) exquisitius dictum pro: qui propter lubidinem et luxuriam ex magnis rapinis nihil reliqui habebant. D.

Caput XXIX.

Cicero rem ad senatum refert, qui decrevit: darent operam consules, ne quid detrimenti respublica caperet.

1) sc. Manlium plebem sollicitare in Etruria.

2) duplici, intra et extra urbem; intra a Catilinae sociorumque consiliis, extra ab exercitu Manlii. Jug. 67. „*anceps* malum" C.

3) adhuc, per amicos et clientes, nullo publico auxilio adjutus, seque remque publicam defenderat. C.

4) quale esset exercitus Manliani consilium.

5) tractatam, fortasse quoque ultra verum auctam. C. mavult *exagitatum*, ut ipse senatus intelligatur agitatus et motus rumoribus de Catilinae conjuratione. Sed nihil aliud his verbis noster voluisse videtur, nisi rem a Cicerone sero demum ad Senatum esse relatam, quum jam diu in vulgus nota esset; quamquam negari non possit, Cortii conjecturam sensum praebere non incommodum.

quod plerumque in atroci negotio[6]) solet [7]), Senatus decrevit, *darent operam consules, ne quid respublica detrimenti caperet.* Ea [8]) potestas per Senatum, more Romano, magistratui [9]) maxuma permittitur: exercitum parare [10]), bellum gerere, coërcere [11]) omnibus modis socios atque civis; domi militiaeque imperium atque judicium

6) in re periculosa, ancipiti. — Liv. III, 4. „quae forma senatus consulti, ultimae semper necessitatis habita est." Caes. de B. Civ. I, 5. „decurritur ad illud extremum atque ultimum senatus consultum, quo, nisi paene in ipso urbis incendio atque desperatione, omnium salutis latronum audacia numquam antea discessum est; dent operam consules" etc. Cf. Plut. Vit. Cic. Reiske T. IV, p. 777. Ceterum hac formula consul proxime accedebat dictatori, et haec erat pronunciata die 21. Oct. e sententia Mureti ad Cic. Cat. I, 2. Non consentit ergo in die noster cum Cicerone. Intelligitur enim e reliquis, hoc decretum e Sallust. sententia demum post 8. Nov. datum esse.

7) int. decerni, nisi cum nonnullis Cdd. addere velis *fieri*.

8) C. referri jubet ad vocem formula, i. e. eâ formulâ magistratui (consuli) maxima potestas permittitur. Alii explicant: ea maxima potestas est, quae more R. magistratui permittitur. Alii *potestate* legere malunt, construentes: ea potestate maxumâ, permittitur magistratui, exercit. parare etc. Sed mutatione locus non eget.

9) consuli s. consulibus, imo et aliquando Praetoribus, Proconsulibus, Tribunis pleb. Vid. Caes. l. c. Cf. Cic. Epist. ad Div. XVI, 11, ibiq. C.

10) infinitivus graeco more, loco gerundii post substantivum *potestas*. Vid. c. 4. n. 2.

11) in officio continere. de Bross. *commander absolument.*

summum [12]) habere; aliter [13]), sine populi jussu [14]), nulli [15]) earum rerum consuli jus est.

Caput XXX.

Post paucos dies L. Saenius [1]) senator in Senatu literas recitavit, quas Faesulis adlatas sibi

---

12) summam jurisdictionem, sine provocatione, aliisque legibus, quibus ordinarium eorum imperium erat circumscriptum, solutam. Sub nomine enim consulum dictatoriam potestatem habebant

13) alioquin. C. 44. „*aliter* haud facile eos ad tantum negotium impelli posse." Cic. de Off. I, 39 6. „*aliter* ampla domus dedecori saepe domino fit." De Amicit. 20. „aliter amicitiae stabiles permanere non possunt." Vellej. I, 8. 5. „aliter firmare urbem novam — vix potuerit." Corn. Nep. Themistocl. 7 extr „aliter illos in patriam numquam essent recepturi"

14) populus *jubet*, quod senatus *censuit*. Liv. XXXI, 7. „quae patres *censuerunt*, vos *jubete*." Idem XXXVII, 15. „senatus eam pacem servandam *censuit*, et paucos post dies populus *jussit*.

15) Cdd. aliquot *nullius*, sed *nulli* antique pro *nullius* alibi quoque occurrit. Terent. Andr. A. III. sc. V. v. 2. „tam iners tam *nulli* consilii sum." (ubi Cd. Halensis (a Brunsio doctissimo editus) *nullius* habet). Plura Muncker ad Hygin. Fab. V. Ceterum *nulli* accipere pro dativo et conjungere cum consuli, usus loquendi vix patitur. Vulgatam vero constructionem firmat Cic. ad Divers. XXII, 4. „cum ille earum rerum *nulli* paruisset." Si quis vero contendere vellet, *jus nulli earum rerum* dictum esse pro: jus ad nullam ear. rerum, (Plaut. Cas. II, 2, 22.) aut pro: jus *de* nulla earum rer. (Liv. II, 29.) is hujusmodi dativi exemplum apud veteres vix invenerit.

Caput XXX.

Intra et extra urbem apparatus fiunt contra exercitum conjuratorum reliquosque conatus.

1) non amplius notus est. Vocem *senator*, ut supervacaneam inclusit D.

dicebat [2]): in quibus scriptum erat, C. Manlium arma cepisse, cum magna multitudine, ante diem VI. Kalendas Novembris [3]). Simul, id quod [4]) in tali re solet, alii portenta [5]) atque prodigia nunciabant, alii conventus fieri, arma portari, Capuae [6]) atque in Apulia servile bellum [7]) moveri. Igitur Senati [8]) decreto Q. Marcius Rex [9])

---

2) Post hanc vocem aliquis e codice infarsit: *a Q. Fabio*; quae verba H. recepit.

3) die sexto ante Kalend. Nov, i. e. die 27. Octobr. vid. C. ad Cic. Epist ad Divers. II, 17. 1.

4) C. post *id* ponit comma et explicat: „simul id factum est, accidit, quod in tali re fieri, accidere solet." Melius tamen et simplicius *id quod*, pro *quod* accipitur. Ceterum nonnulli libri addunt *fieri*.

5) Cic. Cat. III, 8. „nam ut illa omittam, visas nocturno tempore ab occidente *faces*, *ardoremque coeli*, ut *fulminum jactus*, ut *terrae motus*, ut, cetera, quae tam multa nobis consulibus facta sunt etc." Cf de divinat. c. 11., ubi haec prodigia et portenta Cicero ipse versibus persecutus est.

6) quae caput Campaniae et Ciceronis tempore altera Roma erat. Vid. Orat. Philipp. XII. c. 3. cf. pro Sext. c. 4.

7) servos ad bellum concitari. B.

8) Cortius post Ciacconium ubique hunc antiquum genit. rescribit loco *senatus* auctore Nonio VIII, 10. Quinctil. I, 7. („*senatus*, *senatus*, *senatui*, an *senatus*, *senati*, *senato* faciat incertum est") et sic ipse Cic. declinasse traditur. B. Cortium H. quoque secutus est, quamquam Cdd. ubique *senatus* habent. Priscianus annotat, nomina, quae sunt quartae declinationis olim quoque fuisse secundae. Porro mirum videri possit, senatui h. l. adhuc tribui, quod post decretum, cujus mentio facta est capite superiori, non amplius senatus, sed consulum erat.

9) e gente Marcia, cui cognomen erat Rex, consul fuerat a. u. 685 et Proconsul in Cilicia bellum contra piratas gesserat (Dio Cass.); vir fortis inprimis ac rei militaris peritus Ciceronisque familiaris ipso Cicerone teste in Pison. c. 23.

Faesulas, Q Metellus [10]) Creticus in Apuliam [11]) circumque ea loca [12]) missi: (Ii utrique ad urbem [13]) imperatores erant: impediti, ne triumpharent, calumnia paucorum [14]) quibus omnia honesta atque inhonesta [15]) vendere [16]), mos erat.) Sed Praetores [17]) Q. Pompejus Rufus [18]) Capuam,

10) cognomine Creticus, quod insulam Cretam Romanorum imperio (intra triennium 686—88) subjecerat, consul fuerat 684. Vid. Vellej. II, 154. Flor. III, 7. et Entrop. VI, 9, 13.

11) Vid. c. 27.

12) Vocem *ea* C, cum eoque B. delevit. Retinuerunt eam H. et D.

13) Sic dici solet de iis, qui justo hostium numero occiso cum potestate provinciali nuper e provincia reverterant et imperio nondum deposito exspectabant, donec ipsis triumphus decerneretur; si vero injussu senatus ingrediebantur, et imperium et spem triumphi amittebant.

14) qui eos triumphum non meruisse dicebant.

15) justa atque injusta. Jug. c. 31. „quibus fides, decus, pietas, postremo *honesta atque inhonesta omnia quaestui sunt.*" Cf. ibid. c. 80.

16) pro pretio gratificari. Cic. Philipp. V, 16. „decreta falsa vendebat." De infinitiv. post substantiv. vid. c. 4. n. 2.

17) et juri dicundo et rei militari in provinciis praeerant.

18) Sullae dictatoris ex filia nepos, tribunus plebis a. u. 701 et 702 fuit, in eoque magistratu ob caedem Clodii, quo familiarissime usus est, inimicissimas conciones habuit et Ciceroni etiam, qui Milonem Clodii occisorem defenderat invidiam fecit. Deinde cum multis, e Clodiana factione, exilio est multatus. Vid. *Manut.* ad Ciceron. Epist. ad Div. VIII, 1.

Q. Metellus Celer [19]) in agrum Picenum [20]); iisque permiſſum, *uti pro tempore atque periculo* [21]) *exercitum compararent.* ad hoc decrevere [22]), *ſi quis indicaviſſet de conjuratione, quae contra rempublicam facta erat* [23]), *praemium ſervo libertatem et ſeſtertia centum* [24]): *libero*

---

19) is ipſe eſt, quem Cicero anno ſequenti 691 in locum ipſius in Galliam Ciſalpinam nomine proconſulis (quamquam conſulatum nondum geſſerat) miſit, quique demum a. u. 693 cum Afranio conſulatum egregie geſſit; homo, de quo Cic. pro Coelio c. 14. „ſimulac pedem limine extulerat, omnes prope cives virtute, gloria, dignitate ſuperabat." Exſtinctus eſt veneno uxoris Clodiae, P. Clodii ſororis, ſcelere, ut eadem Ciceronis oratio c. 24. ſignificat. Cf. Cic. Cat. II, 3.

20) Cic. Cat. II, 3. Q. Metellum non ſolum in agro Piceno, ſed etiam Gallico delectum habuiſſe dicit, ubi notandum, agrum Gallicanum Piceno confinem fuiſſe ideoque fortaſſe eodem nomine h. l. comprehendi.

21) i. e. numero militum non definito, qui alias ſine dubio definiri ſolebat.

22) Verbum *decrevere* huc transpoſuit B. cum eoque D. Alii id ponunt poſt *praemium*, alii poſt voculam *item*, alii denique loco utroque. C. vero verbum *decrevere* poſt *item* poſitum incluſit.

23) De hoc indicativo vid. c. 27. n. 16.

24) Seſtertius erat numus Romanus argenteus, quarta denarii pars, qui valebat ſecundum rationes *Rome de l'Isle*, tempore, de quo nunc ſermo eſt, 1¼ groſſos, pecuniae quam dicunt graviſſimae; ita ut decem ſeſtertii efficerent noſtro valore 12 groſſos Ab hoc autem ſeſtertio (generis maſcul.) valde diſcrepabat *ſeſtertium* generis neutr., qui numus erat fictitius efficiens mille ſeſtertios, i. e. noſtro valore 50 thaleros philippeos. Hinc centum ſeſtertia, 5000 thaleros conficiebant. Aliter computat C, qui cum Gronovio de pecunia Veter., ſeſtertium, novem vulgaribus numis (9 ⅔) et denarium tribus groſſis aeſtimans, centum ſeſtertia aequalia habet 3125 thaleris.

impunitatem ejus rei, et sestertia ducenta. itemque decrevere, *uti gladiatoriae familiae*[25]) *Capuam et in cetera municipia distribuerentur, pro cujusque opibus*[26]): *Romae per totam urbem vigiliae haberentur, iisque minores magistratus*[27]) *praeessent.*

Caput XXXI.

Quibus rebus permota civitas, atque immutata urbis facies erat[1]): ex summa laetitia atque lascivia, quae[2]) diuturna quies pepererat, re-

---

25) Gladiatores in familias s. sodalitia distributi erant, et a lanistis, ipsorum praefectis alebantur. Erant autem homines vilissimi aut bello capti et lanistae venditi, aut propter egestatem et malos mores semet ipsi vendentes aut aliter in ludum detrusi, ut Romanis spectaculo essent satis crudeli. Emebantur alebanturque quoque a civibus opulentis, qui eos quaestui habebant et tanquam in corporis custodiam. Wieland ad Cic. Epist. Vol. II. p. 264. Itaque quoniam verendum erat, ne Catilina hoc tempore ancipiti, hos sibi adscisceret, Cicero eos in municipia distribuit. Cic. Cat. II, 12. „gladiatores, quam sibi ille (Catilina) maximam manum et certissimam fore putavit, quamquam meliore animo sunt, quam pars patriciorum, potestate tamen nostra continebantur."

26) prout mancipium quodque gladiatores capere, tenere et custodire posset. C.

27) Aediles, Quaestores, Tribuni, Triumviri nocturni etc. Gellius XIII, 12. 13.

Caput XXXI.

Interea dum civitas omnis hoc belli apparatu perturbata est et anxia, Catilina dissimulandi causa in senatum venit, sed vehementi Ciceronis oratione commotus furibundusque eum relinquit.

1) Verbum *erat* C. cum eoque B. omisit. Recte retinuit H.

2) Pro *quae* dicere quoque potuisset *quam*, si ad proximum tantum substantivum referre voluisset pronomen.

pente omnis triſtitia invaſit. feſtinare, trepidare [3]); neque loco, nec homini cuiquam ſatis credere; neque bellum gerere, neque pacem habere: ſuo quisque metu pericula metiri [4]). Ad hoc mulieres, quibus, reipublicae magnitudine [5]), belli timor inſolitus inceſſerat [6]), adflictare ſeſe [7]), manus ſupplices ad coelum tendere; miſerari parvos liberos; rogitare [8]), omnia pavere; ſuperbia atque deliciis omiſſis, ſibi patriaeque diffidere [9]). At Catilinae crudelis animus eadem illa movebat [10]): tametſi praeſidia parabantur; et ipſe

---

Et ſic quoque aliquot Cdd. h. l. legunt. Eodem modo c. 10, 2, „otium, divitiae optandae aliis.". c. 11, 3. „corpus animumque virilem." Sed Jug c. 58, 8. „nox atque praeda hoſtes remorata ſunt. Cat. c. 5. „inopia rei familiaris et conſcientia ſcelerum, *quae utraque* his artibus auxerat c. 20. ni virtus fidesque veſtra *ſpectuta* mihi *forent*. Plura exempla ſuppedidat Perizon. ad Sanct. Minerv. IV, 10. cf. not. c. 20. n. 6. Quod autem ad rem ipſam attinet, ea interna quies, a Sullae inde dictatura, i. e. per viginti fere annos duraverat:

3) eſt anxie huc et illuc curſitare, idem fere, quod humiliori verbo: nos dicimus *ängſtlich heram trippeln*.

4) prout quisque timebat, ita periculi magnitudinem metiebatur. D.

5) quia respubl. tam magna pollensque erat. Eſt ergo reipubl. magnitudine i. q. *pro* reipubl. magnitudine, quam praepoſitionem quoque aliquot Cdd., tuentur. C. hunc locum ita reſtitui cupit: quibus *in* reipubl. magnitudine belli timor inſolitus ſc erat.

6) Verbum poſtremum *inceſſerat* C. contra Cdd. fidem cum eoque B. abjecit.

7) *ängſtigten ſich*.

8) alios atque alios de conjuratione rogitabant. Libri nonnulli addunt *deos*.

9) de ſua ac reipublicae ſalute deſperabant

10) deturbari ſe ab inceptis ſuis non paſſus eſt.

lege Plautia interrogatus ab L. Paullo [11]). Postremo dissimulandi caussa, et quasi sui [12]) expurgandi, sicuti jurgio [13]) lacessitus foret, in Senatum venit [14]). Tum M. Tullius Consul, sive praesentiam ejus timens, seu ira commotus [15]) orationem [16]) habuit luculentam atque utilem rei-

11) (*er war gerichtlich belangt worden*). Lex Plautia s. Plotia, lata erat a tribuno M. Plautio Silvano a. u. 664 contra eos, qui reipublicae aut privatis hominibus vim inferrent. — L. autem Paullus sine dubio est L. Aemil. Paullus, qui consul fuit a. u. 703, quemque Cic. in Vatin. c. 10. hominem dicit ad conservandam rempubl. natum, qui duos nefarios patriae proditores, domesticos hostes, legibus exterminarat. Ceterum haec Paulli interrogatio statim post comitia (d. 22. Oct.) facta videtur.

12) Alii et scripti et editi *aut sui*, alii *et sui*, alii *ac sui*, alii *et ut sui*; C. *atque sui*. Nos cum Aldina *et quasi sui*.

13) jurgium i. e. criminationem, circumspecte dixit interrogationem L. Paulli, cujus famam ut refutaret — seque senatoribus purgaret in senatum venit. C. *sicuti* autem apud nostrum idem significat, quod *quasi*. Infra c. 58. extr. „sicuti jurgia defenderent."

14) quem Cicero in templum Jovis statoris ad montis Palatini radices situm, die octavo Novembris vocaverat. Cic. Cat. I, 4. et II, 6. et pro Sulla c. 18. „Est autem superior s. prior nox, quam dicit Cic. Cat. c. 4. nox ea, quae diem hesternam proxime antecessit, quod clarum est etiam ex eo, quod eodem capite dicit, *illa* nocte.

15) Caussam reddere vult Sallust., quare Cicero, qui nullo modo orationis in Catilinam habendae caussa in senatum venerat, eam tamen habuerit. Haec autem oratio ita comparata est, ut ira potius, quam timor expressisse eam videatur; quamquam negari non possit, Ciceronis consilium, quod in hac oratione Catilinae dat, urbem reliquendi, a timore quoque esse profectum; ita, ut utrumque et iram et timorem hujus orationis caussam fuisse dicere possis.

16) quae prima est Catilinaria in senatu habita, die octavo Novembris. Ea dicitur h. l. *luculenta*, quod

publicae: quam poſtea ſcriptam edidit [17]). Sed, ubi ille adſedit [18]), Catilina, ut erat paratus ad disſimulanda omnia, demiſſo voltu, voce ſupplici poſtulare [19]) a Patribus conſcriptis, *ne quid de ſe temere crederent: ea familia ortum* [20]), *ita* [21]) *ab adoleſcentia vitam inſtituiſſe, ut omnia bona in ſpe haberet: ne aeſtumarent, ſibi patricio homini* [22]), *cujus ipſius atque majorum plurima beneficia in*

alii quidem exponunt *praeclaram*, ego vero malim *liberam*, *apertum* (*eine freymüthige Rede*), quippe quum omnia in hac oratione tam aperte et clare Catilinae dicantur, ut liberius quis loqui vix poſſit, atque Cicero ipſe Cat. c. 4. His verbis utatur: „*non agam obſcure: ich will ganz offen mit dir reden.*" Attamen ineſſe huic voci ſimul poteſt vis vehementiae et concitationis, cf. Cic. Ep. ad Famil. VII, 16. „camino *luculento* utendum cenſeo."

17) Cic. Brut. c. 24. „pleraeque enim ſcribuntur orationes habitae jam, non ut habeantur. Cf. Wolfius in praefat. ad Orat. pro Marcello p. XVI ſqq. Ceterum D. h. l. bene adnotat, hoc additamentum ideo non eſſe otioſum, quod Salluſt. ſe excuſare voluerit, quod hanc Ciceronis orationem, ſaltem in anguſtius contractam non adjecerit, ſicuti in Caeſaris Catonisque fecerit oratione.

18) ſteterat nempe erectus, ex more, dum loquebatur.

19) Sic vulgo et bene. C. vero cum eoque B. *poſtulare, Patres Conſcripti* e conject. Gruteri. Alii *poſtulare patres coepit*, alii *poſtulare coepit*.

20) Vid. c. 5. n. 1.

21) i. e. ſe iis artibus ſ. ſtudiis operam dediſſe, ut omnia bona, i. e. honores atque dignitates ſperare certo poſſet. Nonnulli *ita ſe* etc., alii *et ita ſe*. At C. et H. et B. *ſe* omiſerunt.

22) Patricii erant, qui a primis *patribus* ſ. ſenatoribus a Romulo, aut Tarquinio Priſco, aut denique a Bruto conſule inſtitutis, genus derivare poterant; et priores quidem *majorum* gentium, poſteriores *minorum* dicebantur. Liv. I, 35. C.

plebem Romanam[23]) *essent*, *perdita republica opus esse*, *cum eam servaret M. Tullius*, *inquilinus*[24]) *civis urbis Romae.* Ad haec[25]) maledicta alia cum adderet; obstrepere omnes, hostem atque parricidam[26]) vocare. Tum ille furibundus: *Quoniam quidem circumventus*, inquit, *ab inimi is praeceps agor*[27]), *incendium meum ruina restinguam*[28]).

---

23) Gruterus mavult: in *populum Romanum* et vulgatam lectionem ortam suspicatur e litteris P. R. C. contra, *in rempublicam* legendum esse conjicit. Sed dicere possis, in plebem ideo dixisse Catilinam, ut patricio plebem opponeret.

24) proprie est, qui in alieno habitat, vel peregrinus s. novus homo. Cicero autem Arpini, Latii mancipio, non Romae natus erat. Verba *urbis Romae* suspecta sunt Grutero, Cortio etiam *civis* peregrinum videtur.

25) Ita dedi cum H. et G. e Cdd.; C. contra cum eoquoque B retinuit *ad hoc.*

26) qui patriae interitum quaerit (*Hochverräther*) c. 51. „parricidas reipubl." Cic. Cat. I, 7. „te patria odit atque metuit, et jam diu te nihil judicat, nisi de parricidio suo cogitare." D.

27) quasi in praecipitium aliquod agor.

28) meam salutem in aliorum interitu quaeram. Metaphora sumta ab incendiis, quae, ut ne in dissita aedificia grassarentur, ruinâ intermediorum impediri solebant. Sed Cicero testis melior hac in re pro Muren c 25. extr. Catilinam ait (plures dies ante) *Catoni* judicium minitanti, (non sibi) ita respondisse: *si quod esset in suas fortunas incendium excitatum*, *id se non aqua sed ruina restincturum* Val. Maxim. cum Sallust. consentit, lib. IX c. 11. „L. vero Catilina, in senatu M. *Cicerone* incendium ab ipso excitatum dicente, *sentio*, *inquit*, *et quidem illud*, *si aqua non potuero*, *ruina exstinguam.*"

CAPUT XXXII.

Dein se ex Curia [1]) domum proripuit. Ibi multa secum ipse volvens [2]), quod neque [3]) insidiae consuli [4]) procedebant, et ab incendio intelligebat urbem vigiliis munitam [5]), optumum factum credens [6]), exercitum [7]) augere, ac prius, quam legiones scriberentur [8]), antecapere [9]), quae bello usui forent; nocte intempesta [10]) cum paucis in Manliana castra [11]) profectus est. Sed Ce-

---

CAPUT XXXII.

Nocte sequente Catilina in Malliana castra cum paucis profectus est, relictis, qui Romae necessaria ad bellum pararent.

1) e templo Jovis statoris (quod hic curia vocatur. Vid. c. 31.), celeriter egressus domum se contulit. In quibusdam est: *e templo proripuit.*

2) cogitans. Jug. c. 6. „multa cum animo suo *volvebat.*" c. 108. extr. „multumque cum animo suo *volvere* solitum."

3) *Neque* excipiente *et*, saepius noster ponit. Vid. Jug. c. 1. extr. Cic. Epist. ad Div. X, 1. extr. „*neo* miror, *et* gaudeo." C.

4) paratae. Vid. c. 28.

5) Cic. Cat. I, 1. „nihil urbis vigiliae — te moverunt."

6) c. 55. et 57. „optimum factum ratus." Jug. 107. „quare optimum factum videri." Alii h. l. *factu.*

7) suum, cui praeerat Mallius c. 24. 27.

8) a Q. Pomp. Rufo et Q. Metello Celere. vid. c. 30. Legio sic dicta, quod leguntur milites in delectu, constabat e decem cohortibus, instituta a Romulo, hominum erat 3000; regibus ejectis 4000; bello Annibalis ad 5000 ventum est: a Scipione denique in Africam trajecturo facta est 6000. *Lips.* Cf. c. 38. n. 17.

9) prius parare. Alii *multa* antecap., alii *multo* antecap. Utrumque illatum censet C.

10) (Vid. ad c. 27.) quae interjecta erat intra octavum et nonum Novembr.

11) (Plures *Malliana* scribunt, vid. ad c. 24.) in Etruriae faucibus, prope Faesulas collocata. Vid. c. 27. init. Cic. Cat. I, 2. Teste Plutarcho in Cicer. c. 16. trecenti erant armati, quibuscum Catilina ad Mal-

thego atque Lentulo [12]), ceterisque, quorum cognoverat promtam audaciam [13]), mandat, quibus rebus possent, opes factionis confirment [14]), insidias consuli maturent, caedem, incendia, aliaque belli facinora parent [15]): sese propediem cum magno exercitu ad urbem accessurum.

Caput XXXIII.

Dum haec Romae geruntur, C. Manlius ex suo numero [1]) legatos ad Q. Marcium regem [2]) mittit, cum mandatis hujuscemodi: *Deos hominesque te-*

---

lium est profectus, ductis quoque secum lictoribus aliisque imperii insignibus.

12) Vid. c. 17.

13) semper paratum. Abt: *„die er als fertige Waghälse kannte."*

14) conjuratorum numerum augeant.

15) aliaque quae ad bellum facerent, parata habeant (c. 42. et 43.), cum ipse ad urbem accederet. Hinc non opus est *parent* mutare in *patrent*, ut Ciacconius conjecit.

Caput XXXIII.

Manlius ad Marcium Regem litteras dat, in quibus scribit, se non aliam ob caussam cum suis arma cepisse, nisi ut ne a creditoribus suis libertate privaretur, ejusque rei levamen ab eo senatuque Romano postulat.

1) Ex suo numero est: quosdam de suis. Vocem *legatos*, quam C. cum eoque B. omisit, e Haverc. equidem revocavi. Est enim vulgata et proba lectio; etsi non dubium est, mittere saepe occurri absolute pro mittere legatos.

2) Quum hic vir eodem hoc praenomine supra quoque c. 30. nominetur non video, cur praenomen Q., quod vulgo legitur, h. l. e Cort. Cdd. delendum sit, praesertim cum in Haverc. sine ulla lectionis varietate appareat.

ſtamur [3]), *Imperator* [4]), *nos arma neque contra patriam cepiſſe, neque quo periculum aliis* [5]) *faceremus, ſed uti corpora* [6]) *noſtra ab injuria* [7]) *tuta forent; qui miſeri, egentes, violentia atque crudelitate foeneratorum plerique patriae* [8]), *ſed omnes fama atque fortunis expertes ſumus: neque cuiquam noſtrum licuit, more majorum, lege uti.* [9]), *neque, amiſſo patrimonio, liberum*

---

3) teſtes facimus, teſtificamur. Cf. Jug. c. 70. idem eſt, quod ſupra c. 20. „pro Deum hominumque fidem."

4) Hoc titulo Q. M. Rex duplici de cauſa appellatur, et quod hoſtibus fuſis triumphum petebat (vid. c. 30.); et quod in praeſentia cum imperio erat. Nam quicunque dux aut vicerat aut cum imperio erat, imperator dictus eſt.

5) Sic vulgo et bene; ſed C. pro *aliis* recepit *homini*.

6) *unſere Perſon.*

7) a vinculis.

8) Sic C., H. et B. e melioribus libris, loco vulgatae *patria*; ob elegantem (ut Cort. ait) atque uſitatam noſtro caſuum varietatem; quamquam omnia, quae C h l. e noſtro affert exempla, non ſatis accurate huc quadrare videantur. Siquidem talia potius erant exempla afferenda, ubi unum idemque adjectivum diverſis cum caſibus loco eodem conſtructum eſt, idque e locis non antea pro conſilio mutatis. Attamen res ipſa negari non poteſt, adjectivum *expers* aliaque ejusmodi compoſita dupliciter conſtrui poſſe, ſiquidem caſus diverſus a diverſis adjectivi partibus pendere poſſit Si genitivus ſequitur, is a *pars* pendet; ſi ablativus, is a praepoſitione *ex* derivandus eſt.

9) i. e. praeſidio legis, quae debitores a foeneratorum crudelitate defendebat, in quibus fuit lex Papiria, lata 427, qua cautum erat, ne corpora eorum, qui debitores eſſent pecuniae creditae, in poſterum necterentur. Vid. Liv. VIII, 28. Nam priſcis Romae temporibus crudeliſſima quaeque debitoribus licebant in debitores, qui ſolvendo non erant. Gell. N. A. XX, 1. et Flor. I, 23. et Freinshemii ſupplem. in Liv. XI, 24.

corpus habere: tanta saevitia foeneratorum [10] *atque Praetoris* [11] *fuit. Saepe majores vestrum* [12] *miseriti plebis Romanae, decretis suis inopiae ejus opitulati sunt* [13]*: ac novissume memoria nostra* [14]*, propter magnitudinem aeris alieni, volentibus omnibus bonis* [15]*, argentum aere solutum est* [16]*. Saepe ipsa plebes aut dominandi studio permota, aut superbia magistratuum, ar-*

---

10) Foeneratores erant cives opulenti, qui sub usuris, pecunias aliis locabant. Sed quia illi saepe injusti, nec modum nec modestiam habebant, factum est, ut fere ubivis hoc nomen invisum esset, ut Catoni, cui *foenerari* et *hominem occidere* paene idem erat. Vid. Cic. de Off. II, 25. C

11) qui judiciis praeerat et modo severiores, modo mitiores leges observasse videtur in jure dicundo, prout vel debitoribus vel creditoribus faveret.

12) Sic legendum esse h. l., non *nostri*, neque *vestri* docet Gell. XX, 5. Vestrum autem recte se habet ratione plebejorum, qui h. l. loquentes introducuntur, senatui oppositorum.

13) Veluti lege, cujus mentionem facit Freinshem. in Supplem. Livian. XI, 24. qua omnes per totam urbem, quotquot aeris alieni causa nexi (vincti) erant, liberati sunt; et illa, ad quam statim postea provocat Manlius, qua creditoribus quadrans solutus est. Vid. Vellej. Paterc. II, 23. Ceterum vocem *ejus* odiosam sibi h. l., C. delevit.

14) i. q. eo tempore, cujus nos meminimus nostra aetate a. u. 667, quo Consul Valerius Flaccus jusserat, creditoribus quadrantem solvi. Vid. Vellej. Paterc. l. c. Verosimile enim est, Manlium ad hanc legem respicere.

15) Boni sunt h. l. potentes et optimates, qui reipublicae favent.

16) Argentum (h. e. denarius s. sestertius) solutum est aere (h. e. asse) quarta parte denarii; ita ut pro *omni debito* quadrans solveretur. B.

mata a patribus secessit [17]). *At nos* [18]) *non imperium neque divitias petimus; quarum rerum causa bella atque certamina omnia inter mortalis sunt; sed libertatem, quam nemo bonus, nisi cum anima simul, amittit. Te atque Senatum obtestamur, consulatis miseris civibus; legis praesidium, quod iniquitas Praetoris eripuit, restituatis, neve eam necessitudinem* [19]) *imponatis, ut quaeramus, quonam modo, ulti maxume* [20]) *sanguinem nostrum, pereamus.*

---

17) Jug. c. 31. „Majores vestri, parandi juris et majestatis constituendae gratia, bis per secessionem *armati* Aventinum occupavere." Florus I, 23—26 et Ampelius c 25. quatuor enumerant plebis secessiones s. seditiones Prima, ob foeneratorum iniquitatem incidit in annum 260 a u. (Liv. II, 32.) secunda propter stuprum ab Appio Claudio decemviro, Virginii filiae illatum 305 a. u (Liv. III, 50 sqq. cf. Eutrop. I, 16.) Tertia ob matrimonia plebejorum cum patriciis (sive ut Freinsh. vult Suppl Liv. XI, 25.), ob aes alienum. Quarta discordia potius est seditio vocanda, ut plebeji quoque magistratus crearentur a. u. 310. Liv. IV, 1 sqq. Reliquum est, ut moneamus, adjectivum *armata* pertinere ad *secessit*, quippe cui emphasis inest, ne quid novi Mallius fecisse videatur, dum *armatae* plebi praeest. Aliter C., H. et D., qui *armata* ad superiora trahunt.

18) Est ergo, Manlius his verbis ait, nostrae secessionis causa, melior quam majorum; nos nihil, nisi libertatem petimus.

19) necessitatem.

20) summis viribus, summa ope.

Caput XXXIV.

Ad haec Q. Marcius respondit [1]): *Si quid ab Senatu petere vellent, ab armis discedant* [2]), *Romam supplices proficiscantur: ea mansuetudine atque misericordia Senatum Populumque Ro-*

Caput XXXIV.

Marcius respondet, senatus Romani misericordiam precibus esse eliciendam, non armis extorquendam. — Catilina ex itinere scribit, se falsis criminibus circumventum, in exilium profectum, ut respublica quieta foret.

1) Verb. *respondit*, quod in Cdd. est, C. delevit.

2) Notanda sunt h. l. praesentia post praeteritum *respondit*. Sed si inter praesens et praeteritum nullum est, ratione sensus discrimen; tunc post praesens sequi potest praeteritum et post praeteritum praesens. Infra c. 41. *praecepit*, ut studium conjurationis — *simulent*. c. 44. „Lentulus *mittit* — ut *confirmarent* (ubi C.: „haeret hodieque imperitis quibusdam, quod post tempus praesens (*mittit*) particulae etiam *ut* idem tempus sit aptandum, qui oppido falluntur." causam tamen unde id veniat idem addere neglexit). c. 47. extr. senatus *decernit*, uti — *haberentur*. Jug. c. 32. „Memmius populo *persuadet*, uti Cassius — *mitteretur*." Eodem modo Caesar de B. G. V, 41. „Cicero ad haec unum modo *respondit*: Non esse consuetudinem populi Romani, ullum accipere ab hoste armato conditionem: si ab armis discedere *velint*, se adjutore *utantur*, legatosque ad Caesarem *mittant*." Idem de B. G. I, 3. „*persuadet* Castico *ut* regnum *occuparet*." Cic. de Offic. I, 11, 11. „Cato ad Popillium *scripsit* — ut filium suum *obliget*;" quo in loco nulla est notata varietas. Idem Ep. ad Div. XIII, 47. „sed tamen ut *scires* — haec *scribo*." Notandum insuper, hoc nostro loco libros aliquot habere *velint*, pro *vellent*. Atque eadem causa est, cum antecedit participium praeteriti passivi, ubi tempus sequens, nunc verbo *est* (quocum hoc particip. compositum est), nunc a participio ipso pendet. Cic. Cat. IV, 8. „Nulli *sunt* inventi, qui non — — salvum esse *velint*." Pro Dejot. c. 1. „exortus *est* servus — qui eum *accuset*."

manum semper fuisse, ut nemo umquam ab eo[3]) *frustra auxilium petiverit.* At Catilina ex itinere [4]) plerisque Consularibus [5]), praeterea optumo cuique [6]) literas mittit: *Se falsis criminibus* [7]) *circumventum, quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit, fortunae cedere* [8]), *Massiliam* [9]) *in exilium* [10]) *proficisci: non quo* [11]) *sibi tanti sceleris conscius esset* [12]); *sed uti respublica quieta foret; neve ex sua contentione seditio oriretur.* Ab his longe diversas [13]) literas

---

3) senatu et populo Romano. Sic frequenter S. P. Q. R. *vult, jubet, decernit*, quia unum quasi corpus repraesentabat. C.

4) dum in via erat ad Mallium.

5) Senatoribus, qui consulatu functi erant; sicut *Praetorii*, *Aedilicii*, *Quaestorii*, qui Praeturam, Aedilitatem, Quaesturam gesserunt. Vide Eutrop. V, c. 6. C.

6) Optimatibus.

7) criminationibus s. accusationibus.

8) i. e. obsequi atque sine certamine atque conflictatione ferre, etiam cum possis resistere. C.

9) Hanc nobilissimam Galliae Narbonensis urbem, a Phocaeis, Tarquinii Prisci tempore (Liv. V, 34.) conditam, quae hodie *Marseille* vocatur (Strabo IV, 4.), elegerunt sibi multi praeclari viri, quum solum verterent. Cic. Cat. II, 6. „et ille (Catilina) ejectus in exsilium se Massiliam, ut ajunt, — conferet."

10) voluntarium. Cic. Cat. I, 5. „Exire ex urbe consul hostem jubet. interrogas me, num in exsilium? non jubeo: sed si me consulis, suadeo."

11) i. e. non *eo quod.* Nam pronomen *quo* etiamsi *eo* non addatur, tamen per se, et vi sexti casus notat *propter quod*, h. e. *quia*, qua notione quoque *quod*, per ellipsin praepositionis *propter* saepissime ponitur. Sustinet autem *quo* casum absentis *eo*, ut docet Perizon. ad Sanct. Minerv. IV, 12.

12) Postremum *esset*, C. ut solet omisit.

13) In superioribus enim litteris, Catilina in exsilium se contulisse dixerat; in sequentibus vero miserorum causam suscepisse se profitetur.

Q. Catulus [14]) in Senatu recitavit, quas ſibi nomine Catilinae redditas dicebat. earum exemplum infra ſcriptum [15]).

Caput XXXV.

L. Catilina Q. Catulo S. [1]) *Egregia tua fides re cognita, grata mihi, magnis in meis* [2]) *pericu-*

---

14) Erat vir probus, conſul a. u. 675 et cenſor 688. Eſt idem, qui interceſſit legi Gabiniae, qua in bello piratico 686, traditum eſt Pompejo ſummum imperium. Vid. Cic. pro leg. Manil. c. 20. et Vellej. Paterc. II, 31, 32.

15) ἀπόγραφον, ſive quod barbare dicunt *copia* hic infra poſita eſt. Cic ad Attic V, 11. „cujus epiſtolae miſi ad te exemplum." Cf. Epiſt. ad Div. III, 3. IV, 4.

Caput XXXV.

Catilina Q. Catulo Oreſtillam conjugem ſuam, quam Romae reliquerat commendat, ſuique purgandi cauſa adjicit, ſe miſerorum cauſam ſuſcepiſſe, non quin aes alienum ſolvere non potuerit, ſed falſa ſuſpicione a conſulatu ſit repulſus.

1) (ſalutem). Notandum eſt, Romanos litteras ſcite incepiſſe a nomine auctoris. Nam quod noſtra, prae reliquis omnibus ſcire intereſt, cum litterae afferuntur, nomen eſt auctoris; quod nos falſa quadam urbanitate ſeducti, in literis extremis apponimus. Sed lectoris commoditas praeferenda videtur urbanitati perverſae Quis enim eſt, qui reverentia ductus e tam longinquo ſpatio colloquatur cum aliquo, ut vix conſpici poſſit, ut nos facere videmur, dum nomen noſtrum in extremis demum litteris apponimus?

2) i. e. egregia tua fides (amicitia) quam re cognovi, quaeque gratiſſima mihi eſt. Catilina autem hanc cum Catulo amicitiam ſimulaſſe tantum videtur. Sic locus hic in omnibus libris legitur. ſed C. praeter neceſſitatem, eum ita ex ingenio mutavit: *gratam in magnis periculis fiduciam commendationi meae tribuit.* Eum ſecutus eſt B. A melioribus partibus ſtat D.

lis fiduciam commendationi [3]) *meae tribuit. Quamobrem defensionem* [4]) *in novo consilio non statui parare: satisfactionem ex nulla conscientia de culpa proponere decrevi: quam me Dius fidius* [5]) *veram licet cognoscas* [6]). *Injuriis contumeliisque concitatus, quod fructu laboris in-*

3) his litteris, in quibus Orestillam meam tibi commendatam esse volo.

4) Propterea, quod fides (amicitia) tua mihi satis cognita est, equidem novum meum consilium non tam apud te, tanquam apud judicem defendam, quam apud amicum excusabo, siquidem nullius culpae mihi sum conscius. Ita hic locus, quem, ut quidam opinantur, scelerata ac perturbata Catilinae seu fortasse quoque callida mens obscurum reddidit, interpretandus videtur. *Defensio* igitur a *satisfactione* ita differre videtur, ut illa verae culpae sit diminutio, coram judice, haec innocentiae, coram amicis, brevis expositio Porro opponuntur sibi h. l *parare* et *proponere*, quorum illud ad majorem defensionis operam, hoc ad satisfactionis leviorem caussam, quae ex tempore fit spectare videtur. — Deinde *novum consilium* vocare videtur, consilium suum mutatum, quo nunc publicam miserorum caussam suscepit, quum antea se Massiliam in exsilium iturum dixisset. Nisi forte *novum* explicare h. l. velis generatim *insuetum*, quo Catilina miserorum hominum dux factus est. Denique *ex nulla conscientia de culpa*, idem erit, quod ob nullam conscientiae culpam.

5) (int. perdat.) Dius fidius autem est *deus fidei*, Hercules, quem propterea fidei praesidem fuisse arbitror, quod Herculis temporibus antiqua fides regnasse et ipse Hercules sincerus atque simplicissimus fuisse dicitur. Varro de L. L. c. 10. C. Hac explicatione admissa, me Dius fidius idem erit, quod me Hercle s. me Hercles (int. perdat). Ceterum quum haec jurandi formula in adverbium abiisset, scribitur quoque: *medius fidius*. Cic. Ep. ad Div. VIII, 16. „Quod porro tuum consilium sit, ad desperatos accedere non *medius fidius* reperio."

6) i. q. velim cognoscas. Sic *facias* [illegible] pro f. *velim*, Cic. Ep. ad Div. XVI, 21. 4.

dustriaeque meae privatus, statum dignitatis [7]) *non obtinebam, publicam miserorum* [8]) *causam, pro mea consuetudine suscepi: non quin* [9]) *aes alienum meis nominibus* [10]) *ex possessionibus solvere possem; cum alienis nominibus* [11]) *liberalitas Orestillae suis filiaeque copiis persolveret: sed quod non dignos homines honore honestatos* [12]) *videbam, meque falsa suspicione alienatum* [13]) *sentiebam. Hoc nomine satis honestas* [14]) *pro meo casu* [15]) *spes reliquae dignitatis conservandae sum secutus. Plura cum scribere vellem, nunciatum est, vim mihi parari. Nunc Orestillam Tibi commendo* [16]) *tuaeque fidei trado. eam ab injuria defendas, per liberos tuos rogatus* [17]). *haveto* [18]).

---

7) dignitatem consulis, quae mihi, ut gentis patriciae, nobili ac labore industriaque claro debetur, s. constat. D. Nos: *die mir zustehende Würde.*
8) aere alieno oppressorum.
9) i. e. non qui non, s. non quod ego non. Cdd. nonnulli: non quia — solvere non possem.
10) aes alienum, quod ipse contraxi, s. quod meo nomine in creditoris tabulas relatum est.
11) (repete) aes alienum.
12) indignos homines consulatu ornatos, qualis Cicero fuit, homo novus.
13) repulsum a reipublicae gubernaculis.
14) viam ingressus sum satis honestam, qua dignitatem mihi reliquam conservare possem.
15) pro fortuna mea adversa.
16) *Tibi* a pluribus Cdd. abest; hinc C. abjecit.
17) Valida est obtestatio per liberos. Cic. Ep. ad Div. VIII, 16. „Per fortunas tuas, Cicero, *per liberos*, oro, obsecro." *Per* autem in his obtestationibus est *propter*. Cf. Jug. 10. et 14.
18) est verbum valedicendi et salutandi. Cic. Ep. ad Div. VII, 16. „Caesar — simulatque *have* mihi dixit, statim, quid de te audisset, exposuit." Alii h. l. legunt

Caput XXXVI.

Sed ipse paucos dies commoratus apud C. Flaminium Flammam [1]) in agro Arretino [2]), dum vicinitatem [3]), antea sollicitatam, armis exornat [4]), cum fascibus atque aliis imperii insignibus [5]) in castra ad Manlium [6]) contendit. Haec ubi Romae comperta sunt [7]); senatus *Catilinam et*

---

habeto (ubi b cum v commutatum est antique) alii iique plurimi *aveto.*

Caput XXXVI.

Catilina cum fascibus aliisque imperii insignibus in castra Manlii contendit. Utrumque, senatus hostes judicat, eorumque multitudini impunitatem promittit, si certo tempore ab armis discedant., Consulibus mandatur dilectum habere, Antonio cum exercitu Catilinam persequi, Ciceroni, urbi praesidio esse.

1) qui non amplius notus est.

2) Arretium erat Etruriae oppidum, in via a Roma Faesulas ferente situm. Sic enim e nonnullis Cdd. recepit C.; quum plurimi tueantur vulgatam *Reatino*, huc ideo minus quadrantem, quod *Reate* oppidum est in Sabinis, a recta via nimium recedens. Accedit, quod Cic. Cat. II, 4. Catilinam „*Aurelia via* profectum dicit, quae via a Roma per Etruriae maritima ducebat versus Pisas."

3) agri Arretini.

4) instruit; ornare enim de omni instrumento necessario. C.

5) Insignia consulum praeter fasces cum lictoribus, fuerunt sella curulis, et toga praetexta. Plutarch. Vit. Cic. c. 16. p. 778. ed. Reisk. „Catilina confestim trecentis armatis comitatus urbem reliquit, ac *quasi cum imperio esset, cum lictoribus fascibusque ac signis correptis* ad Mallium contendit."

6) ad Faesulas. Vid. c. 27. et 30.

7) Sic H. sine omni variatione. C. ex uno Cd. *sunt* pro more omisit.

Manlium hostes judicat [8]*; ceterae multitudini diem statuit, ante quam sine fraude* [9] *liceret ab armis discedere, praeter rerum capitalium condemnatis* [10]. Praeterea decernit, *uti Consules dilectum* [11] *habeant; Antonius cum exercitu Catilinam persequi maturet; Cicero urbi praesidio sit.* Ea tempestate [12] mihi imperium populi

---

8) i. e. perduelles declarat, quam vocem singulatim de iis usurpant, qui patriae aut principi bellum inferunt. C. Cic. Ep. ad Div. XII, 10. „Lepidus tuus affinis, meus familiaris — sententiis omnibus *hostis judicatus* est, ceterique, qui una cum illo a republ. defecerant; quibus tamen ad sanitatem redeundi ante Kal. Sept. potestas facta est."

9) sine periculo, sine poena, impune. Liv. XXVI, 12. „ut qui civis Campanus ante certam diem transisset *sine fraude* esset. Caes. de B. G. V, 51. „seu quis Gallus, seu quis Romanus velit ante horam tertiam ad se transire, *sine periculo* licere." Alias *sine fraude* significat quoque *vere*, sive *ex animo* Caes. de B. Civ. II, 22. „Massilienses — sese dedere *sine fraude* constituunt." Cf. ejusd. libri c. 14.

10) Praeter h. l. adverbialiter positum est pro *praeterquam*, ita, ut *condemnatis* a verbo *liceret* pendeat. Simili modo Justin. XIII, 5. „omnium civitatium exules, *praeter* caedis *damnati*, restituebantur." Male igitur Cledonius grammatic., in collectione Putschii p. 1933. *condemnatis* pro ablativo habet, haec dicens: „*praeter* vero, lecta est et *ablativo* juncta, ut Sallustius: *praeter rerum capitalium condemnatis*. Vide contra Priscian l. XVII, p. 1101., ubi de casuum permutatione agens hunc locum affert.

11) Vulgo *delectum*, uti et H. habet. Sed C. *dilectum* e libris suis recepit, adjiciens: „Veteres maluisse *dilectum* tot viri docti monuerunt, ut frustra multa hic adderemus." Verosimile tamen esse videtur, veteres *delectum et dilectum* promiscue dixisse. Eligebantur autem milites ex tribubus et classibus, ducta sorte, praesidentibus consulibus et adsidentibus tribunis.

12) *Hic D.* non male caput 57. incipit.

Romani multo maxume [13]) miserabile visum est [14]): cui, cum ad occasum ab ortu solis omnia domita armis parerent [15]); domi otium atque divitiae, quae prima mortales putant [16]), adfluerent; fuere tamen cives [17]), qui seque remque publicam obstinatis animis [18]) perditum irent [19]). Namque duobus Senati decretis [20]) ex tanta multitudine, neque praemio inductus conjurationem patefecerat, neque ex castris Catilinae quisquam

13) *Multo* superlativis saepius additur, aeque ac *longe*. C. 52. in oratione Catonis: „Si res ita esset, *multo pulcherrimam* eam nos haberemus." Jug. c. 9. „*longe maxuma* virtus." Liv. I, 11. „Novissimum ab Sabinis bellum ortum, multoque id maximum fuit."

14) Posterius *est* C. pro more delevit.

15) Sic vulgo et bene. At C. e nonnullis libris praeter necessitatem scripsit *paterent;* quae duo verba eo minus vexanda sunt, quum in sensu parum differant. Cf. c. 10. n. 5.

16) quae homines praecipua habent. Eodem modo Jug. 41. „otio atque abundantia, quae *prima* mortales ducunt."

17) refer ad *cui* antecedens. Cui (populo Romano) fuere tamen cives.

18) pertinaciter et veluti consulto.

19) (ad rempublicam) perdendam irent, i. e. eam perdere vellent. Cic. Cat. II, 5. „nulla est enim natio, quam pertimescamus: nullus rex, qui bellum populo Romano facere possit: omnia sunt externa unius virtute terra marique pacata: *domesticum bellum manet, intus inclusum periculum est, intus hostis.*"

20) i. e. licet duo senatus decreta data essent; quorum altero, cujus mentio fit c. 30., homines invitabantur praemiis ad conjurationem indicandam; altero, quod hujus ipsius capitis initio inest, ut ab armis discederent. De forma *senati* (plures Cdd. *senatus* legunt) vid. ad c. 30.

omnium discesserat [21]); tanta vis morbi [22]), uti tabes [23]), plerosque civium animos invaserat [24]).

Caput XXXVII.

Neque solum illis aliena [1]) mens erat, qui conscii conjurationis fuerant [2]); sed omnino cuncta plebes [3]) novarum rerum studio [4]) Catilinae incepta probabat. Id adeo [5]) more suo videba-

21) H. *decesserat*. Sed nulla est in his fingenda differentia.

22) tanta insania, f. studium insanum. Nos eadem fere metaphora: *eine so gewaltige Krankheit*.

23) Sic C. e Cdd. aliquot; Vulgo *atque uti t.*, quod H. retinuit. Grut.: „forsan tres illae voces *atque uti tabes* sunt a glossa, arcessita huc aliunde, ut probaret, *morbum*, h. l. quod aliunde *tabem* nominarat."

24) Cic. Cat. IV, 3. „Quantum facinus ad vos (patres conscripti) delatum sit, videtis: huic si paucos putatis affines esse, vehementer erratis: latius opinione disseminatum est hoc malum: manavit non solum per Italiam, verum etiam transscendit Alpes et obscure serpens multas jam provincias occupavit."

Caput XXXVII.

Catilinariae conjurationi cuncta plebes favebat multis de causis, quae hic enumerantur.

1) a republica.

2) C. delevit. Videtur mutandum in *erant*, ut unus et alter liber habet, vel in *fuerunt*.

3) est forma antiquior, qua Liv. et Tacit. aliique utuntur, quamque C. et H. reliquique omnes receperunt, licet in omnibus libris legatur *plebs*. Sic *grues* antique dicitur pro *grus*; *neces* pro *nex*; *sepes* pro *seps* etc.

4) Liv. XXXV, 34. „Optimus quisque praesenti statu gaudet: multitudo et quorum res non ex sententia ipsorum sunt, omnia novari volunt."

5) noster saepe adhibet, veluti extremo hoc cap. „*id adeo* malum multos post annos in civitatem reverterat." Jug. c. 65. „*id adeo* mature posse evenire, si *ipse* consul ad bellum missus foret." Ibid. c. 110.

tur facere. Nam semper in civitate, quibus opes nullae sunt [6]), bonis [7]) invident, malos [8]) extollunt; vetera odere, nova exoptant; odio suarum rerum [9]) mutari omnia student; turba atque seditionibus sine cura aluntur: quoniam egestas facile habetur sine damno [10]). Sed urbana plebes [11]), ea vero praeceps ierat [12]) multis de cau-

---

„*id adeo* experiri licet." c. 111. *id adeo* in promtu esse." Cic. in Verr. VI, 64. „*Id adeo* ex ipso SCto cognoscite; quibus locis inter se comparatis videmus, huic *adeo* inesse notionem." fere τοῦ *et* s. *et quidem* cum emphasi quadam; et *id adeo* esse in deliciis nostri, vario sensu.

6) Pro *quibus* C. e conject. *quis*; utrumque pro *ii, quibus*.

7) optimatibus, divitibusque, qui quietum reipublicae statum praeoptant.

8) i. e. seditionis auctores.

9) intell. afflictarum, i. q. conditionis miserae.

10) C. explicat: quoniam egenus quilibet esse potest sine metu damni. D.: quoniam in egestate sua non multum damni accipere possunt. Mihi quidem haec verba glossam redolere videntur, siquidem accuratius inspecta, nil nisi explicationem verborum proxime antecedentium continent. Si genuina sunt, *habetur* accipiendum erit, pro alitur, sustentatur, et *facile* sensu consueto, ita ut hic fere sensus exeat: quoniam egeni in turbis facile inveniunt, quod ad vitam sustentandam satis sit, nec habeant, quod perdere possint.

11) sed quod ad urbanam plebem attinet, ea etc. Nempe hactenus de cuncta plebe noster locutus erat, jam ad *urbanam* his verbis transit.

12) „temere, sine consilio et ratione in partes Catilinae transierat." K. Aliter D.: „ad miseram conditionem redacta erat." Sed perperam; nam non de miserae conditionis plebis Romanae caussis sermo est, sed de eo, quid fuerit, quare Catilinae faverit; i. e. praecipitem se dederit; quae caussae omnes eo redeunt, quod Romae, nimis magna erat eo tempore perditissimorum hominum copia.

ſis. Primum omnium [13]), qui ubique probro atque petulantia maxume praeſtabant [14]); item alii per dedecora patrimoniis amiſſis [15]); poſtremo omnes, quos flagitium [16]) aut facinus domo expulerat, ii Romam, ſicuti in ſentinam [17]), confluxerant. Deinde multi memores Sullanae victoriae, quod ex gregariis militibus [18]) alios Senatores videbant, alios ita divites, uti regio victu atque cultu aetatem agerent [19]), ſibi quis-

13) *Omnium* additur ad praeſtantiam ejus cauſae. C. (*erſtlich und vornehmlich.*) Ceterum hoc *primum omnium* referendum eſt ad *deinde* in periodo ſequenti, ut bene adnotavit Kuhnhardtus et voculae *item* et *poſtremo*, ad homines non tam genere, quam ſpecie diverſos ſpectant, qui quum ejusdem fere farinae ſint, hac periodo ſimul notantur.

14) quorum quisque in patria ſua probroſa et petulante vita inſignis fuerat; qui tamen paullo meliores ſunt iis, qui proxime ſequuntur.

15) conſtructione mutata, pro: qui per luxuriam et diſſolutum vivendi genus patrimonia profuderant; meliores tamen ſtatim ſequentibus.

16) qui ob levius aut gravius peccatum, patria pulſi erant aut ipſi metu poenae exceſſerant. Cf. c. 14.

17) pro: ſicuti in ſentinae receptaculum, ita, ut res ipſa poſita ſit, pro loco, in quo eſt. Cic. Cat. I, 5. et II, 4. Catilinae ſocios ipſos *ſentinam* (*Unflath*) vocat.

18) „Sylla in ſenatum, ob ſeditiones ac bella, ad magnam paucitatem redactum, circiter trecentos e praecipuis equitum allegit." Appian. de B. civ. I, 100. Sed in eo numero fortaſſe aliquot quoque gregarii milites fuerunt.

19) i. q. regio more viverent. Proprie autem *victus* ſignificat, quaecunque ad corporis alimenta — *cultus*, quae ad veſtitum et reliquas res externas, ad vitam neceſſarias pertinent. Alias victus ad vitae neceſſitates, cultus ad commoditates referri poteſt. Jug. c. 5. extr. *cultus*, omnem educationem victum atque amictum comprehendit. Utrumque vero et ſeparatum et conjunctum morem vivendi *omnem* denotat. Cic. de Off. II, 4, 6. „qui (eſſet) *victus*,

que, si in armis foret, ex victoria talia sperabat [20]). Praeterea juventus, quae in agris, manuum mercede, inopiam toleraverat [21]), privatis atque publicis largitionibus [22]) excita [23]); urbanum otium ingrato labori praetulerat [24]): eos atque alios omnes malum publicum [25]) alebat. Quo minus mirandum, homines egentis [26]), malis moribus, maxuma spe, reipublicae juxta ac sibi consuluisse [27]). Praeterea, quorum, victoria Sullae, parentes proscripti, bona erepta, jus libertatis imminutum erat [28]), haud sane alio animo

---

aut *cultus*, nisi tam multae nobis artes ministrarent, quibus rebus exculta hominum vita, tantum distat a *victu et cultu* bestiarum?"

20) Sic H. et bene quidem. C. contra, e duobus MSS. induxit *forent* et *sperabant*, quod quidem per se non damnandum, sed minime necessarium est.

21) vitam inopem sustentaverat, *sich kümmerlich genährt hatte.*

22) Largitiones erant annonae, olei, carnis, pecuniae aliarumque rerum distributiones, a priscis temporibus usitatae, vel publicis sumtibus vel privatis, ad multitudinis animos vel conciliandos vel sedandos.

23) invitata, allecta.

24) C., Sallustii consuetudine inductus, e MS. *praetulerant*, quod D. retinuit.

25) C. explicat damna reipubl. ex turbis et conjuratione. D. intelligit largitiones, quae sane cum urbis cohaerent.

26) Sic C. et H., sed B. *egentes*. Vid. ad c. 1. n. 1.

27) i. e. consilia sibi ac reipublicae pariter noxia cepisse, s. societatem cum Catil. iniisse.

28) Libertatis jure, cuivis honores petere licebat, sed Sulla proscriptorum filios senatu et honoribus exclusit. Vellej. Paterc. II, 28. „Primus ille (Sylla) (et utinam ultimus!) exemplum proscriptionis invenit. — Nec tamen (tantum?) in eos, qui contra arma tulerant, sed in multos insontes saevitum; adjectum etiam, *ut bona proscriptorum venirent*; exclusique pa-

belli eventum exſpectabant [29]. Ad hoc, quicumque aliarum atque Senati partium erant, conturbari rempublicam, quam minus valere ipſi malebant. Id adeo malum multos [30]) poſt annos in civitatem reverterat.

Caput XXXVIII.

Nam poſtquam Cn. Pompejo et M. Craſſo Conſulibus [1]) tribunicia poteſtas reſtituta eſt [2]); homines adoleſcentes [3]) ſummam poteſtatem na-

---

ternis opibus liberi, etiam petendorum honorum jure prohiberentur." Cf. Cic. in Piſon. 2.

29) eadem ſpe (juris recuperandi) belli eruptionem exſpectabant.

30) De voce *adeo* vid. n. 5. Malum autem vocat turbas tribunicias, quae ab anno 672, ubi Sylla tribunorum poteſtatem valde reſtrinxerat iisque, nil niſi imaginem ſine re, reliquerat, usque ad conjurationem Catilin. ceſſaverant, ubi tribuni, opes plebis, per Pompeji (qui, ut populo placeret, tribuniciam poteſtatem a. 683 reſtituerat, Vellej. Paterc. II, 30.) abſentiam, imminutas reficere ſunt conati. Hoc octodecim fere annorum ſpatium (672—690) h. l. multi anni vocantur. Nam a Gracchorum inde tempore computare, ut Dahlius fecit, vix licet, quum poſt caedem eorum tribuniciae turbae non ceſſaverunt, ſed modo minus vehementes, usque ad Syllam duraverunt.

Caput XXXVIII.

Huc accedebat, quod tribuni plebis contra ſenati potentiam plebem incendebant, non quo jura ejus defenderent, ſed ipſi clari potentesque fierent.

1) i. e. 683 a. u. Vid. Vellej. Paterc. II, 30. Cf. Caeſ. de B. C. I, 5. et 7. Cic. Verr. I, 15.

2) C. pro more omiſit.

3) tribuni plebis. Vocabula *pueri*, *adoleſcentes*, *juvenes* relativa ſunt nec intra certum ubique annorum ſpatium incluſa. Varro adoleſcentiam extendit ad annum aetatis trigeſimum. Cenſorin. (de die nat.

eti, quibus aetas animusque ferox erat, coepere [4]), Senatum criminando, plebem exagitare [5]); dein largiundo, atque pollicitando magis incendere; ita ipsi clari potentesque fieri. Contra eos summa ope nitebatur [6]) pleraque nobilitas [7]), Senati specie, pro sua magnitudine [8]). Namque, uti paucis verum absolvam [9]), per illa tempora quicumque Rempublicam agitavere [10]), honestis

---

c. 14.) Proprie tamen adolescens is est, qui adhuc *adolescit*, i. e. ad annum fere vigesimum et quod excurrit. Verum scriptores latini tam hoc, quam *pueri* vocabulo, saepissime utuntur in comparatione cum senatu vel aliis senioribus, ut homines juniores aetate, non adeo provectos denotent. Gr.: „si quis verba: *homines adolescentes* abjicienda putaret, non nimis ab eo dissentirem."

4) Grut. haec verba ita ordinanda censet: (*homines adolescent.*) *quibus aet. animusque fer. erat, summam potest nacti coepere*, aut mutanda. C. vero ea uncinis inclusit tanquam spuria, quod vix probandum est. Ceterum *summa potestas* est potestas tribunicia, et verbum *erat* C. pro more omisit.

5) concitare, stimulare, quod minus est, quam sequens incendere.

6) *stemmte sich mit aller Macht.* Prooem. c. 1. „*summa ope niti* decet." Jug. c. 14. „quos ego audio *maxuma ope niti.*" Ibid. c. 25. „Sed ab iisdem regis fautoribus *summa ope* enisum."

7) plerique senatores et consulares, etsi proprie non omnes senatores nobiles erant. Cf. Jug. 54. n. 15.

8) „i. e. specie pro auctoritate juribusque senatus, re vera pro sua ipsius auctoritate ac potentia." D.

9) C. vocem *verum*, uno Codice praeeunte, more suo delevit.

10) turbaverunt, vexaverunt. Jug. 37. „ea tempestate Romae seditionibus Tribuniciis atrociter resp. agitabatur. Ceterum bene notandum, hac tota periodo usque ad verbum *certabant* nil contineri, nisi quod aliis verbis nunc ipsum dictum est.

nominibus [11]), alii [12]), sicuti [13]) populi jura defenderent, pars, quo Senati auctoritas maxuma foret, bonum publicum simulantes, pro sua quisque potentia certabant. neque modestia, neque modus [14]) contentionis erat; utrique victoriam crudeliter exercebant [15]).

Caput XXXIX.

Sed postquam Cn. Pompejus ad bellum maritimum [1]) atque Mithridaticum [2]) missus est [3]); ple-

11) honesta specie; honesto praetextu.
12) Vid. c. 2. n. 3.
13) i. q. quasi, vid. not. ad c. 57. extr.
14) Modum et modestiam noster copulare solet sensu, qui significatus est c. 11. n. 13.
15) victoriae parum temperabant. Jug. c. 16. „acerrume victoriam nobilitatis exercuerat." Cat. c. 49. „nam uterque cum illo graves inimicitias exercebant." Ceterum contentiones inter senatum ac tribunos, saepe cruentissimas fuisse constat.

Caput XXXIX.

Plebs opes per Pompeji absentiam imminutas, reficere conatur, oblata opportunitate conjurationis Catilinariae, quae in dies novos socios adscivit.

1) quod dicitur quoque *piraticum*, gestum inde ab anno 685 contra piratas e Cilicia et aliquot insulis, qui a Mithridate adjuti, Graeciae atque Italiae oras infestabant Romanorumque navigationem ita turbabant, ut Italiae annona deesset. Q. Metellus (684) eos quidem aliquoties vicerat, sed non fregerat, donec Cn. Pompejus, lege Gabinia (686), imperium in eos accepisset bellumque hoc omne intra quinquaginta dies feliciter finivisset. Vid. Plutarch. vit. Pompej. c. 25—28. Cf. Cic. pro leg. Man. c. 11. 12.
2) est bellum secundum, quod Mithridates Ponti et Chersonesi Tauricae rex, Romanis intulit, socio Tigrane, Armeniae rege, genero suo a. u. 678. Id Lucullus, per septem fere annos (679—685.) satis bene administraverat, quum ei succederet in imperio Pompejus (687) ex lege Manilia, quam Cicero (pro leg. Manil.) suaserat, et pari felicitate hoc bellum conficeret a. 690. Vid. Vellej. Paterc. II, 33. et 37.

bis opes imminutae, paucorum [4]) potentia crevit. Hi magiſtratus, provincias, aliaque omnia tenere [5]): ipſi innoxii [6]), florentes [7]), ſine metu aetatem agere, ceteros judiciis terrere [8]), quo plebem in magiſtratu placidius tractarent. Sed ubi primum dubiis rebus novandis [9]) ſpes oblata, vetus certamen animos eorum [10]) arrexit. Quod ſi primo praelio Catilina ſuperior, aut aequa manu [11]) diſceſſiſſet; profecto magna clades atque cala-

---

3) Verbum perſonale C. delevit.

4) nobilium.

5) in poteſtate habebant.

6) h. l. ſecuri, non laceſſiti. Nam innoxius proprie is eſt, qui alteri non nocet ideoque ipſe noxae ſ. poenae expers eſt. Hinc activa ejus paſſivaque poteſtas.

7) int. opibus.

8) Locus impeditior. Quaeritur enim, qui ſint *ceteri*, deinde, ad quos referendum ſit *tractarent*, utrum ad eos, qui terrebant, an ad *ceteros*, qui terrebantur. Ciacconius locum ita interpretatur: „terrebant judiciis tribunos plebis, ne plebem in potentes exagitarent, atque in ſenatum, criminando accenderent. Cum eo conſentit C." Erravit vero D. „qui *quo*, cepit pro *ne* (*damit ſie* n i c h t *den gemeinen Mann zu gelinde behandelten*)." Aliter K., qui *ceteros* ad patricios referens ita explicat: nam, quo plebem placidius tractantes ſuam firmarent augerentque poteſtatem, ceteros patricii generis homines judiciis terrebant.

9) Hanc vulgatam, quam et H. retinuit, multis verbis defendit C., ita ut hic dativus explicandus ſit: *ad dubias res novandas ſ. rerum dubiarum novandarum*. Gr. contra voluit *novandi*, quod Waſſius in duobus Cdd. invenit et B. recepit. At hicce dativ., ad ſermonis Salluſtii ſingularitatem pertinere videtur, ſiquidem Servius, tanquam a Salluſtio citat: „quae cauſa fuerat *novandis rebus*."

10) pro ejus; referendum enim eſt ad *plebis*, ut c. 5. *civitas*, *quos*.

11) aequo Marte, aequa belli fortuna.

mitas rempublicam oppressisset; neque illis, qui victoriam adepti forent [12]), diutius ea uti licuisset [13]), quin [14]) defessis et exsanguibus [15]), qui plus posset [16]), imperium atque libertatem extorqueret. Fuere tamen [17]) extra conjurationem complures, qui ad Catilinam initio profecti sunt. in his erat [18]). A. Fulvius [19]), senatoris filius: quem retractum ex itinere [20]) parens necari jussit [21]). Iisdem

12) C. injuria delet *forent*. Brevius dixisset: neque victoriam adeptis, diutius ea uti licuisset.

13) eam imprimis ob caussam, quod ex uno bello civili, alterum sine dubio exortum esset, nec id in Catilinariorum commodum; siquidem Pompejus, Crassus et Caesar, qui tum principes civitatis erant, vix Catiliniae permissuri fuissent civitatis imperium.

14) *ohne dass*. Vid. Horat. Turselin. sub h. v.

15) iis, quorum vires exhaustae erant. Cic. pro Sext. 10. „hominibus enervatis atque *exsanguibus*."

16) is qui plus potuisset — extorsisset; quibus verbis notari videntur Pompejus, Caesar aut Crassus.

17) Transitus, quem particula *tamen* indicat, hic est: sed quamquam Catilinarii sperare non poterant, fore, ut superiores manerent, etsi primo praelio superiores discessissent, *tamen* complures, qui initio extra conjurationem fuere, Catilinam in fine sunt secuti. Ceterum levi transpositione haec verba ita ordinarem: fuere tamen extra conjurat. *initio* complures, qui ad Catil. profecti sunt.

18) Verbum *erat* C. delevit.

19) quem Valer. Maxim. V, 5. nominat: juvenem et ingenio et literis et forma inter aequales nitentem, cujus ante supplicium pater dixisse fertur: „non se Catilinae illum adversus patriam, sed patriae, adversus Catilinam genuisse."

20) Vid. ad c. 47. extr.

21) Reipublicae temporibus, penes patres fuit jus vitae ac necis in liberos, qui iis adversarentur; et huic simile exemplum diu ante praebuerat L. Jun. Brutus, qui duos filios, in conjuratione deprehensos, necari jussit. Liv. II, 5. Id jus inferioribus temporibus patribus est ademtum.

temporibus[22]) Romae Lentulus, ficuti Catilina praeceperat[23]), quoscumque moribus[24]) aut fortuna, novis rebus idoneos credebat, aut per fe[25]), aut per alios follicitabat; neque folum cives, fed cujusquemodi genus hominum, quod modo bello[26]) ufui foret.

Caput XL.

Igitur P. Umbreno[1]) cuidam negotium dat, uti legatos Allobrogum[2]) requirat; eosque, fi

22) Hic novum caput bene incepit D.
23) Vid. c. 32.
24) fceleratos ac improbos, et inopia circumventos.
25) i. e. ipfe, cui oppofitum *per alios*.
26) Vox *bello*, quam C. inclufit, omitti quidem poffet, fed quoniam in omnibus libris, etfi varia fede invenitur, minime eft delenda. H. eam retinuit, B. omifit.

Caput XL.

Umbrenus, cui mandatum id erat a Lentulo, Allobrogum legatos, tum Romae praefentes, in conjurationis focietatem allicere tentat.

1) Hunc Cic. Cat. III, 6. hominem libertinum, i. e. e fervis liberum factum vocat, a quo primum Gallos ad Gabinium perductos effe conftabat. Socios ejus fuiffe in follicitandis Allobrogibus Q. Manl. Chilonem et P. Furium, Cicero eodem loco narrat.
2) Allobroges, populus Galliae Narbonenfis, quorum caput Geneva, inter Alpes, Rhodanum et lacum Lemanum, cujus tractus maximam partem hodie Sabaudi incolunt. Pacaverat eum quidem Q. Fab. Maximus (628), qui inde cognomen Allobrogicus traxit (Vellej. Paterc. II, 10. Flor. III, 2.); nihilo minus tamen Cic. Cat. III, 9. eorum civitatem vocat *male pacatam, quae populo Romano bellum facere et non nolle videretur*, quorumque legati (Plutarch. vit. Cic. c. 18. *duos* fuiffe narrat) nunc Romae aderant, ut de magiftratuum Romanorum avaritia et expilatione quererentur, fed fruftra. Vid. paullo inferius.

possit, impellat ad societatem belli: existumans publice privatimque aere alieno oppressos [3]); praeterea, quod natura gens Gallica bellicosa esset [4]), facile eos ad tale consilium adduci posse. Umbrenus, quod in Gallia negotiatus erat [5]), plerisque principibus civitatium [6]) notus erat, atque eos noverat [7]): itaque sine mora, ubi primum legatos in foro conspexit, percunctatus pauca de statu civitatis, et quasi dolens ejus casum requirére coepit, *quem exitum tantis malis spera-*

---

3) publico privatoque aere alieno onustos, ob memoratam magistratuum Rom. aviditatem.

4) brevius sane et constructioni antecedenti convenientius dixisset: praeterea natura bellicosos, facile ad tale consilium adduci posse. Sic ego scripsissem, Gr. inquit, qui Sallustius non sum, cui tamen nihil praescribo. Sic enim fert consuetudo nostri, quem constructionis varietas valde delectat, ut pluribus exemplis demonstravit C. ad c. 9, 3. Praeterea notandum est, Gallos a Caesare aliisque pluribus *bellicosos* audiri. Infra c. 53. „sciebam — gloria belli Gallos ante Romanos fuisse." Caes. B. G. III, 19. „ad bella suscipienda Gallorum alacer ac promtus est animus." Et ibid. c. 24. „ac fuit antea tempus, quum Germanos Galli virtute superarent." Justin. XXV, 5. „tantus terror Gallici nominis et armorum invicta felicitas erat."

5) negotia pecuniaria et frumentaria majora habuerat. Vid. Ernesti Clav. Cic. V. *negotiator*. Verbum *erat* C. omisit.

6) Hanc vocem C. ideo expunxit, quod difficile sit demonstratu, P. Umbrenum omnem Galliam peragrasse negotiantem, et certum sit, eum in Gallia Allobrogum fuisse; qua in re sine dubio falsus est.

7) Haec paullo quidem inter se differunt, sed parum. Conjungit tamen noster similia et alibi. c. 44. „data et accepta fide." Jug. c. 70. „suspectus regi et ipse eum suspiciens."

rent? Postquam illos videt [8]) *queri de avaritia magistratuum, accusare senatum, quod in eo auxilii nihil esset; miseriis suis remedium mortem exspectare: At ego,* inquit, *vobis, si modo viri esse voltis, rationem ostendam, qua tanta ista mala effugiatis.* Haec ubi dixit, Allobroges in maxumam spem adducti, Umbrenum orare, uti sui misereretur: nihil tam asperum, neque tam difficile esse, quod non [9]) cupidissume facturi essent, dum ea res civitatem aere alieno liberaret. Ille eos in domum D. Bruti [10]) perducit; quod foro propinqua, neque aliena consilii [11]), propter

8) Verba sensuum, videre et audire, saepius inter se permutantur. Liv. 34, 31. „Tum me regem appellari a vobis memini; nunc tyrannum vocari *video*. Cic. pro Arch. c. 8. „quoties ego hunc Archiam *vidi* — dicere ex tempore."

9) Sic vulgo legitur et sic omnes libri C. et H. habent. Nihilo minus tamen Gr., Pareus, Wasse, C., H., B. receperunt *quin*, quod e Cod. Veneto, protulit Rivius. Sed quoniam vulgata usui linguae communi non adversatur, et affectationi Sallustianae non male convenit, equidem non video, quare Codd. fere omnium auctoritas postponenda sit commentatorum, etsi gravissimorum arbitrio.

10) Intelligendus videtur Dec. Jun. Brutus, qui consul fuit a. u. 676, et quem Cic. laudat in Bruto c. 47. Nam c. 25. Sempronia haec dicitur *viro satis fortunata*, et e nostro hoc loco patet, eum conjurationis ignarum fuisse, siquidem Allobroges ideo in ejus domum introducti sunt, quod ipse tum a Roma aberat. Ceterum Cicero, Cat. III, 6., non in Bruti, sed Gabinii domum legatos perductos dicit.

11) i. e. conjurationi accommodata, opportuna. *Alienus* autem cum genitivo etiam alibi occurrit, nec mirum, cum in iis sit adjectivis, quae relativa appellari possunt quaeque modo cum genitivo, modo cum ablativo inveniuntur. Cic. de Finib. I, 4. „quis *alienum* putet *ejus dignitatis*." Ovid. Fast. I, 396. „et quicunque *joci* non *alienus* erat." Vid. c. 7. n. 14.

Semproniam [12]): nam tum Brutus ab Roma [13]) aberat. Praeterea Gabinium [14]) arcessit [15]), quo major auctoritas sermoni inesset [16]): eo praesente conjurationem aperit: nominat socios, praeterea multos cujusque generis innoxios [17]); quo legatis animus amplior [18]) esset: dein eos, pollicitos [19]) operam suam, domum dimittit [20]).

---

12) Vid. c. 25.

13) In MSS. est, *Roma aberat*, omissa praepositione; sed prior lectio verior, id quod e Prisciano colligi potest, qui (ed. Putsch. p. 1008.) haec habet: „Inveniuntur tamen et cum praepositionibus nomina civitatum saepe prolata et maxime apud historicos. Liv. XLII, 18 Legati eo *ab Roma* — venerunt. Sallustius in Cat., nam tum Brutus *ab Roma* aberat."

14) Vid. c. 17. n. 21.

15) Cdd. plerique *accersit*, sed melior aetas ubique scripsit *arcessit* (Vid. Graevius ad Sueton. Tiber. c. 53.), ab *ar* i. q. *ad* et *cesso* a *cio*, ut a *capio*, *capesso*, *facio*, *facesso*; nam ficta est veterum grammaticorum inter verba *arcesso* et *accerso*, ratione significationis, distinctio, sicuti aliae plures.

16) de hac temporum consecutione vid. ad c. 34. n. 2.

17) conjurationis inscios. Vid. ad c. 59.

18) major, majori spe.

19) „ut equitatum in Italiam quam primum mitterent." Cic. Cat. III, c. 4. „et bellum Transalpinum et tumultum Gallicum excitarent, ibid. c. 2.

20) C. *domum* delevit, e paucis Cdd. Vulgo autem et in H. adest.

Caput XLI.

Sed Allobroges diu in incerto habuere[1]), quidnam consilii caperent. In altera parte erat[2]) aes alienum, studium belli, magna merces[3]) in spe victoriae: at in altera[4]) majores opes[5]), tuta consilia[6]), pro incerta spe[7]), certa praemia[8]). Haec illis volventibus[9]), tandem vicit fortuna reipublicae[10]). Itaque Q. Fabio Sangae[11]), cu-

---

Caput XLI.

Cicero, qui rem omnem per Sangam, cui Allobroges eam aperuerant, cognoverat, Allobrogibus praecipit, ut studium conjurationis simulent et hac re conjuratos quam plurimos cognoscant.

1) phrasis est e Graeco desumta (ἐν ἀπόρῳ εἴχοντο Thucyd. I, 25.). Jug. c. 46. extr. „nam in Jugurtha tantus dolus — ut pacem an bellum gerens perniciosior esset, *in incerto haberetur*." Tacit. Ann. XV, 17. „quando *in incerto habeantur* Parthorum conatus."

2) intell. incitamentum ineundae conjurationis.

3) magnum praemium a conjuratis sibi promissum, si vincerent, quod tamen sperari tantum, nec certo sciri poterat.

4) scil. parte, ad fidem reipublicae servandam et conjurationem patefaciundam. D.

5) vires reipublicae, ad obsistendum conjuratis, majores.

6) incepta tutiora, si conjurationem non inirent.

7) intell. victoriae earumque omnium rerum, quae a victoria penderent.

8) quae senatus pollicitus erant, si quis de conjuratione indicaret. Vid. c. 30.

9) perpendentibus, secum considerantibus. Jug. c. 6. multa cum animo suo *volvebat*; ibid. c. 108. extr. comperior Bocchum — multum cum animo suo volvere solitum.

10) Cic. Cat. III, 9. „Quid vero, ut homines Galli, e civitate male pacata — vestram salutem suis opibus anteponerent, id non *divinitus* factum esse putatis?"

11) Senatori, de gente Fabia, cujus meminit Cic. in Pison. c. 31. cujusque patrocinio utebatur Allobrogum civitas. Nam reges populique externi Romanis subditi, eligebant sibi Romae patronum, cujus opera uterentur, si

jus patrocinio civitas plurimum utebatur, rem omnem, uti cognoverant, aperiunt. Cicero, per Sangam consilio cognito [12]), legatis praecepit [13]), ut studium conjurationis vehementer simulent, ceteros adeant, bene polliceantur [14]); dentque operam, uti eos quam maxume manifestos habeant [15]).

Caput XLII.

Iisdem fere temporibus in Gallia citeriore [1])

quid ibi curandum haberent, maxime e familia ejus, qui eos in fidem receperat. Vid. Cic. de Off. I, 11. Allebroges autem imperio Rom. subjecerat Q. Fab. Max. Vid. c. 40. n. 2.

12) i. q. re cognita. Sed C. vehementer displicet vox *consilio*, ideoque eam inclusit; supplet *negotio*, more Taciti et aliorum. Nam Tacit. Ann. I, 46. ita: „At Romae nondum *cognito*, qui fuisset exitus," et praeterea Priscian. l. XVIII, p. 1130. praecipit *comperto*, et *audito* absolute occurrere apud Sallust. in V. Hist., e qua, duo in hanc rem exempla affert.

13) Praeteritum *praecepit*, quod omnes fere MSS. C. et H. tuentur, vulgo mutatum est in praesens *praecipit* propter *aperiunt*, *simulant*, *adeant* etc. qua de re vid. c. 34. n. 2. Praeterea notandum, C. voculam *ut*, unius libri scripti monitu, delevisse.

14) i. e. bona quaeque, s. multa. Sic Cicero *prolixe*, *benigne*, *liberaliter* polliceri.

15) certo scirent, qui in numero conjuratorum essent.

Caput XLII.

Eodem fere tempore in pluribus Italiae Galliaeque locis, motus concitantur per eos, quos Catilina dimiserat, quorum tamen complures in vincula conjiciuntur.

1) Gallia Togata s. citerior, s. Cisalpina, ratione situs urbis Romae sic dicta, complectebatur totam Italiam superiorem, intra Alpes et fluvios Macram et Rubiconem. Gallia autem ulterior s. Transalpina s. Narbonensis; erat provincia Romana in Gallia propria, quae ab Alpibus usque ad Pyrenaeos ad mare internum patebat, donec J. Caesar, Romanis subjiceret omnino omnem Galliam, hodierna etiam majorem.

atque ulteriore, item in agro Piceno [2]), Bruttio [3]), Apulia [4]) motus erat. Namque illi, quos antea Catilina dimiserat [5]), inconsulte ac veluti per dementiam cuncta simul agere [6]): nocturnis consiliis, armorum atque telorum [7]) portationibus, festinando, agitando omnia [8]) plus timoris, quam periculi [9]) effecerant. Ex eo numero complures Q. Metellus Celer [10]) Praetor, ex Senati consulto [11]), causa cognita, in vincula con-

---

2) Vid. c. 30.

3) Ager Bruttius erat Italiae pars maxime meridionalis, usque ad fretum Siculum, ideoque hodierni temporis Calabria.

4) (vid. c. 27. et 30.) in Calabriae (veteris) confinio.

5) Intelligendi videntur Septimius et C. Julius, quorum mentio facta est c. 27.

6) omnia eodem tempore agebant, ideoque ob festinationem in suspicionem inciderunt. Ita, quem locum recte cepit Dahl (paullo aliter Kuhnhardtus), C., contra omnium librorum auctoritatem et praeter omnem necessitatem, ita mutare voluit, ut voces *cuncta simul* tanquam spuria includeret, nodum in scirpo quaerens.

7) Has voces, noster fere ubique conjungere solet. Vid. c. 51. Jug. 43. et 51. et alibi. Quod iterum indicat, eum in verbis saltem non esse parcum. Nam etsi *arma* a *telis* differunt, tamen *arma* pro utrisque poni solent.

8) dum nimis celeriter atque manifeste omnia agerent.

9) Nam quo minifestiores erant illorum belli apparatus, eo minus periculosi erant, quoniam anteveniri iis facile poterat, etsi timorem hominibus injicerent.

10) Vid. c. 30. n. 18.

11) Secundum decretum senatus, qui praesidibus provinciarum, in conjurationis socios eam potestatem permiserat. In plerisque libris MSS. est: ex SC. quod H. retinuit. In aliis: *ex Senatusconsulto*. C. *ex senati consultu*; B. *ex senati consulto*.

jecerat; item [12]) in ulteriore Gallia [13]) C. Murena, qui ei provinciae legatus [14]) praeerat.

Caput XLIII.

At Romae Lentulus [1]), cum ceteris, qui principes conjurationis erant, paratis, ut videbatur [2]), magnis copiis, constituerat [3]), uti,

---

12) similiter ex eo numero in vincula conjecerat complures C. Murena. C.

13) Sic locum emendavit C., quum antea ubique legeretur in *citeriore* Gallia. Nam C. Murena praeerat Galliae Transalpinae, ut Cic. pro Murena c. 41. testatur, et huiusmodi errorem Sallustio adscribere absurdum foret. H. *citeriore* retinuit.

14) Legati praefectis provinciarum vel addebantur, ut eorum opera consilioque uterentur, quique ipsis absentibus provinciae praeessent; vel soli mittebantur in provinciam, sive a praesidibus sive a senatu. E postremo numero fuisse videtur hic C. Murena.

Caput XLIII.

Interea Romae conjurationis principes, inter quos negotia erant divisa, eruptionem proxime futuram parant et de illius signo inter se conveniunt.

1) Vid. c. 17. n. 9.

2) Alii cum C. *videbantur*, e libris aliquot; qua in lectione supplendum erit *copiae*, et verbum trahendum ad objectum quod videtur, non ad subjectum cui videtur. Cic. Ep. ad Div. XVI, 4. „teque, ut mihi *visus* est, diligit."

3) C. *constituerant*; B., nescio unde, *constituerunt*. Pluralis defendi potest simili loco Jug. c. 101. „Bocchus cum peditibus — *invadunt*." ubi libri nonnulli *invadit*. Nepos Phoc. c. 2. „Demosthenes cum ceteris — *erant expulsi*." Unde patet, verbum aliquod si ad singularem et pluralem (*Lentulus — ceteri*) simul pertinet, ad utrumque adaptari posse; quamquam ad grammaticam rationem sequente *cum*, accuratius conveniat cum subjecto proprio: *Lentulus* cum ceteris *invadit*.

cum Catilina in agrum Faeſulanum cum exercitu [4]) veniſſet, L. Beſtia [5]) tribunus plebis, concione habita, quereretur de actionibus Ciceronis [6]), bellique graviſſumi invidiam [7]) optumo conſuli imponeret; eo ſigno [8]), proxuma nocte [9]) cetera multitudo conjurationis, ſuum quisque ne-

---

4) Exercitus hic vocatur paucorum numerus, quem Catilina ex urbe ſecum duxerat (c. 52.) et copia, quam in itinere collectam (c. 56. init. Appian. B. Civ. lib. II, 429. ἐς τὸν Μάλλιον ἐχώρει στρατολογῶν) ad Manlium adduxerat (c. 56. init.); quod C. negans, hunc locum e conjectura et praeter neceſſitatem mutavit ſic: *Catilina in agrum Faeſulanum cum veniſſet,* omiſſis verbis *cum exercitu* et conjunctione *cum* e loco ſuperiore in inferiorem rejecta. Eum ſecuti ſunt B. et D. Vulgatam contra bene retinuit H. et Grut.

5) Vid. c. 17. n. 17.

6) quod oratione prima, Catilinam in exſilium ejeciſſet (vid. Cic. Cat. II, 6. init.) eumque ad arma confugere invitum coëgiſſet.

7) bellique civilis nefandiſſimi culpam imputaret. Appian. de B. C. p. 429 extr. „Λέντλῳ δὲ καὶ τοῖς συνωμόταις ἔδοξεν, — Λούκιον Σήστιον (lege Βηστίαν) ἐκκλησίαν εὐθὺς — συνάγειν καὶ κατηγορεῖν τοῦ Κικέρωνος, ὡς ἀεὶ δειλοῦ καὶ πολεμοποιοῦ καὶ τὴν πόλιν ἐν οὐδενὶ δεινῷ διαταράττοντος."

8) int. dato.

9) Cic. Cat. III, 4 extr. „Hanc autem Cethego cum ceteris controverſiam fuiſſe dixerunt (Allobrogum legati), quod Lentulo et aliis caedem *Saturnalibus* fieri atque urbem incendi placeret; Cethego id longum videri." Haec autem Saturnalia celebrabantur per quinque vel ſeptem dies menſe Decembri inde ab a. d. XVI Kal. Jan. (17. Decembr.) Plutarch. vit Cic. c. 18. „καὶ νὺξ μὲν ὥριστο πρὸς τὴν ἐπίθεσιν μία τῶν Κρονίων." Sed Salluſtius h. l. nihil definit, ſed noctem quamcunque intelligit proximam concioni Beſtiae.

gotium [10]) exsequerentur [11]). Sed ea divisa hoc modo dicebantur: Statilius et [12]) Gabinius uti cum magna manu duodecim [13]) simul opportuna loca urbis incenderent, quo tumultu facilior aditus ad consulem, ceterosque [14]) quibus insidiae parabantur, fieret; Cethegus Ciceronis januam obsideret, eum vi adgrederetur, alius autem alium; sed filii familiarum, quorum ex nobilitate [15]) maxuma pars erat, parentes interficerent; simul, caede et incendio perculsis omnibus, ad Catilinam erumperent. Inter haec parata atque decreta [16]) Cethegus semper querebatur de ignavia sociorum: illos dubitando et dies prolatando ma-

10) *Quisque*, quod h. l. ad vocem *multitudo* pertinet, positum est per figuram *synthesin*, quam alii *synesin* vel *syllepsin* vocant, ubi ad sensum, non ad voces respicitur, tam genere quam numero. Jug. 58. „magna *pars vulnerati* aut *occisi*." Liv. XXXVIII, 46. „prope *attoniti* erant tantae corporum *moles*."

11) alii *exsequeretur*. quorum prius ob collectivum *quisque* praetulit C.

12) C. copulam omisit. Praeterea Grut. ab initio periodi *sed* deleri cupit. At saepe est particula *inceptiva* et *continuativa*, ut C. recte h. l. monuit. Paullo inferius: „*sed* filii familiarum." Cf. Cat. 25. n. 1.

13) Plutarch vit. Cic c. 18. urbem in centum partes descriptam narrat iisque centum viros praefectos — ut momento urbs undique conflagraret; et Cicero pro Sulla c. 19. negotium incendii Cassio, non Statilio et Gabinio, caedis Cethego tribuit.

14) C. *ceteros*, omisso *que*. De indicativo *parabantur* in hac constructione indirecta vid. c. 27. n. 16.

15) Iidem sunt, quos Cic. Cat. II, 5. depingit: „quos video volitare in foro, quos stare ad curiam — qui nitent unguentis, qui vulgent purpura." Verbum *erat* C. delevit.

16) interea, cum haec pararentur, sed parata tantum essent neque efficerentur, quia aliquoties distulerant. C.

suas opportunitates corrumpere [17]); facto, non consulto [18]), in tali periculo opus esse: seque, si pauci adjuvarent, languentibus aliis [19]), impetum in curiam facturum. Natura ferox, vehemens, manu promtus erat [20]), maxumum bonum in celeritate putabat.

Caput XLIV.

Sed Allobroges ex praecepto Ciceronis [1]) per Gabinium ceteros conveniunt; ab Lentulo, Cethego, Statilio, item Cassio postulant jusjurandum [2]), quod signatum ad civis perferant: aliter [3]) haud facile eos ad tantum negotium impelli posse. Ceteri nihil suspicantes dant: Cassius semet eo brevi venturum pollicetur, ac paulo ante legatos ex urbe proficiscitur. Lentulus cum

---

17) gravissimas s. optimas occasiones perdere.
18) Vid. c. 1. n. 14.
19) remissis, torpentibus, per socordiam agentibus. C.
20) manu strenuus, bonus bello ac pugnando: C. Jug. c. 7. „erat Jugurtha *manu promtus*." ibid. c. 44. „lingua quam *manu promtior*." Verb. *erat* C. omisit.

Caput XLIV.

Lentulus Allobrogibus, qui a conjuratorum principibus jusjurandum scriptum et signatum acceperant, comitem dat Volturcium, qui eos ad Catilinam ducat et eodem literas perferat cum mandatis verbo datis.

1) cujus mentionem fecit c. 41 extr.
2) int. scriptum et signatum, quo obligarent sese facturos esse Allobrogum senatui ac populo, quae legatis confirmassent. Cic. Cat. III, 5. init.
3) alio modo, alia conditione. Hinc C.: „barbare *alias*." i. e. alio tempore, quod huc non quadrat. Eodem modo c. 29 extr. „aliter — nulli earum rerum consuli jus est."

his [4]) T. Volturcium [5]) quemdam Crotonienſem mittit; uti Allobroges prius, quam domum pergerent, cum Catilina, data et accepta fide [6]), ſocietatem confirmarent [7]). Ipſe Volturcio literas ad Catilinam dat, quarum exemplum infra ſcriptum eſt [8]):

Quis ſim [9]), *ex eo, quem ad te miſi* [10]), *cog-*

---

4) Has voces C. ſupervacaneas habens incluſit.

5) Hic homo obſcurus, qui ideo vocatur *quidam*, ortus erat Crotone, urbe Bruttiorum ad ſinum Tarentinum hodie Crottone, cujus incolae tam *Crotonienſes*, quam *Crotoniatae* latine dicuntur. Plutarch. vit. Cic. c. 18. et Appian. II. p. 450. eundem vocant Κροτωνιάτην.

6) Forma conſueta, qua Livius aliique ſaepius utuntur. Xenophon Anabaſ. Cyr. I, 6, 6.: „καὶ δεξιὰν ἔλαβον καὶ ἔδωκα."

7) De hac temporum conſecutione vid. c. 54. n. 2.

8) Vid. ad c. 54. extr. Verb. *eſt* C. delevit.

9) Has easdem Lentuli literas, ſine nomine ſcriptas, Cic. Cat. III, 5. ſic refert: „*Qui ſim, ex eo, quem ad te miſi cognoſces. Cura, ut vir ſis, et cogita, quem in locum ſis progreſſus; et vide, quid jam tibi ſit neceſſe. Cura, ut omnium tibi auxilia adjungas, etiam infimorum.*" Qua in re duo ſunt obſervanda, primum vero haud abſimile eſſe, Ciceronem has literas, hoc loco, ubi ipſis Lentuli verbis uti, parum intererat, memoriter tantum recitaſſe (quamquam dicat: l. cit.: ita ſcriptae erant), Salluſtium contra, qui ſe ipſarum literarum exemplum dare affirmat: ipſa Lentuli verba retinuiſſe; deinde, credibile eſſe (quod Plutarch. in Vit. Catonis minoris c. 22. narrat), Lentulum alioſque conjuratos Catilinae timiditate et nimis anxia cura coeptorum exprobrata, ipſos ſtatuiſſe totam urbem inflammare imperiumque nationum rebellionibus externiſque bellis evertere. Ceterum *quis*, quo utitur Salluſt. h. l. et *qui*, quod Cic. adhibuit, ita differre quidem dicuntur, ut illud *praepoſitivum* ſit, hoc *ſubjunctivum*, ſed hoc diſcrimen auctores non obſervarunt. (Vid. Chariſ. ed. Putſch. p. 70.) praeſertim, ut videtur, ſequente litera *s*.

10) Praeteritum *miſi* poſitum eſt, ut ſaepius, ratione *ejus*, qui literas *ſcripſit*, non ejus qui *accipit*. Illius

noſces. Fac cogites; in quanta calamitate ſis, et memineris te virum eſſe [11]*); conſideres, quid tuae rationes* [12]*) poſtulent: auxilium petas ab omnibus; etiam ab infimis* [13]*).*

Ad hoc [14]) mandata verbis [15]) dat: *Cum ab Senatu hoſtis judicatus* [16]*) ſit, quo conſilio ſervitia* [17]*) repudiet? in urbe parata eſſe, quae juſſerit: ne cunctetur ipſe propius accedere.*

Caput XLV.

His rebus ita actis, conſtituta nocte, [1] qua proficiſcerentur, Cicero, per legatos cuncta edoctus, L. Valerio Flacco et C. Pomtino [*]) Praeto-

---

enim ratione, res eſt *praeterita*, hujus contra *praeſens*. Nos in tali cauſa praeſens adhibemus.

11) C. *eſſe* omiſit.

12) rerum tuarum ſtatus, tuum conſilium (*deine Lage, Verhältniſſe*). Cap. 45. „alienum ſuis rationib. exiſtumans." Cic. Ep. ad Div. III, 2. „proſpicias rationibus meis."

13) Intelligit quodcunque genus viliorum hominum, maxime ſervorum. Cic. de Offio. I, 15. „Meminerimus autem etiam adverſus *infimos* juſtitiam eſſe ſervandam. Eſt autem *infima* conditio ſervorum." C.

14) praeter has literas.

15) Cic. Ep. ad Div. X, 8. „plura etiam *verbo*, quam *ſcriptura* mandata dedimus."

16) Vid. c. 36. init.

17) ſervos.

Caput XLV.

Cicero per legatos cuncta edoctus, comites eorum cum ipſis legatis nocte, qua profecturi erant, in ponte Mulvio per inſidias comprehendendos curat.

1) Utrumque Cic., Cat. III, 2. vocat praetores fortiſſimos atque amantiſſimos reipublicae viros — qui omnia de republica praeclara atque egregia ſentirent; prior accuſatus eſt repetundarum (695) et de-

ribus imperat [2]), uti in ponte Mulvio [3]) per insidias Allobrogum comitatus [4]) deprehendant: rem omnem aperit, cujus gratia mittebantur [5]): cetera, uti facto opus sit, ita agant permittit [6]). Homines militares [7]), sine tumultu praesidiis collocatis [8]), sicuti praeceptum erat, occulte pon-

---

sensus a Cicerone (Pro Flacco), qua in oratione hujus quoque negotii ejus mentionem facit honorificentissimam c. 40, et 41. Alter autem, cujus nomen varie scribitur (*Pontinius*, *Promptinius* etc.), Allobroges iterum perdomuit et triumphavit (693). Vid. Cic. de Prov. Cons. c. 13. et Ciceronis legatus fuit in Cilicia. Vid. Ep. ad Div. III, 5.

2) Aliter Cic. pro Flacco c. 40. „ego te Flacce, caelum noctemque contestans, *flens flentem obtestabar*."

3) Alii *Milvio*. Fuit pons Tiberinus, quo in Etruriam itum fuit, in via Flaminia. *Muret.* hodie *ponte molle*.

4) pro *comitatum* seu comites.

5) pro *mitterentur*. Vid. c. 27. n. 16.

6) Locus hic varie interpungitur, et legitur, vario sensu. Alii enim: *ita agant. permittit illis homines* etc. Alii verba *permittit illis* prorsus omittunt. C.: *ita agant permittit. Homines militares* etc. omisso *illis*. Sed melior est sine dubio lectio recepta, quam Cd. Rost. firmat et Teller. Dahliusque probant. Quid si legeretur: *ita agant ipsis permittit. Illi homines* etc., cui lectioni favet similis structura in Jug. c. 103. ubi vulgo sic legitur: agendarum rerum et quocunque modo belli componendi *ipsis* permittit. *Illi* mature ad hiberna Romanorum proficiscuntur."

7) h. e. magnum militiae usum habentes, exercitati in rebus bellicis. C. Cap. 59. extr. „*Homo militaris*, quod amplius annos triginta tribunus — fuerat etc."

8) Cic. Cat. III, 2. „Illi autem (praetores) — cum advesperasceret, occulte ad pontem Mulvium pervenerunt, atque ibi in proximis villis ita bipartito fuerunt, ut Tiberis inter eos et pons interesset. Eodem autem et ipsi sine cujusquam suspicione multos fortes viros eduxerant, et ego ex praefectura Reatina complures delectos adolescentes — praesidio cum *gladiis* miseram."

tem obsidunt [9]). Postquam ad id loci legati cum Volturcio venere, et simul utrimque clamor exortus est; Galli, cito cognito consilio [10]), sine mora Praetoribus se tradunt. Volturcius primo, cohortatus ceteros, gladio se a multitudine defendit; dein, ubi a legatis desertus est, multa prius de salute sua [11]) Pomtinum obtestatus, quod ei notus erat; postremo [12]) timidus, ac vitae diffidens [13]), veluti hostibus, sese Praetoribus dedit.

Caput XLVI.

Quibus rebus confectis omnia propere per nuntios Consuli declarantur. At illum ingens cura atque laetitia simul occupavere. nam laetabatur intelligens [1]), conjuratione patefacta, civi-

9) i. e. obsessum eunt. Alii *obsident*.
10) Cic. Cat. III, 2. extr. „res erat praetoribus nota solis; ignorabatur a ceteris." Voculam *cito* Bipont. male omisit; continet enim causam, quare se *sine mora* traderent.
11) ne interficeretur.
12) int. ubi Pomtinus eum de vita confirmasset; tamen diffidens ejus verbis etc.
13) non credens, vitam fore salvam.

Caput XLVI.

Allobrogum comitibus eorumque litteris comprehensis Cicero senatum convocat eoque conjurationis principes cum custodibus venire jubet. Quae facta sunt Tertio nonas Decembr. (5. Dec.).

1) Participium *intelligens* C. tamquam manifestam glossam delevit. At quamvis negandum non est, melius fuisse ab auctore omissum, tamen, cum Sallustii sit, ponere subinde, quod alii omittere soleant, et omittere quod ponant, cumque huic *intelligens* respondeat in sequentibus dubitans, equidem ob trium librorum et antiquae editionis auctoritatem, quos in

tatem periculis ereptam esse: porro autem anxius erat, dubitans [2]) in maxumo scelere tantis civibus [3]) deprehensis, quid facto opus esset [4]); poenam illorum sibi oneri, impunitatem perdundae reipublicae [5]) fore credebat [6]). Igitur confirmato animo [7]) vocari ad sese jubet [8]) Lentulum, Cethegum, Statilium, Gabinium, item Q. Coeparium quemdam Terracinensem [9]), qui in Apu-

---

versione Hispanica Don Gabriel consuluit, illud ejiciendum non censui.

2) C. *dubitans* eadem de causa, qua *intelligens*, quod huic respondet, omisit. „Verbum anxius erat, inquit, involvit illud *dubitare*, ut supra τὸ *laetari* comprehendit *intelligere*."

3) quorum nempe nonnulli patricio ac equestri loco nati erant et potentia pollebant. D.

4) Vid c. 1. n. 14. *esset* C. delevit.

5) est casus tertius, sicuti *oneri*, pendens a verbo *fore*; quamquam C. eum pro secundo habere cupiat, quod noster diversos casus conjungere amet. Vid. c. 6. n. 15.

6) C. *fore*, B. *credebat* omisit. Utrumque bene retinuit H

7) firmo consilio capto, cum antea dubitasset, quid facto opus esset.

8) Grammaticorum regula de infinitivo activo vel passivo, post verbum *jubere*, ita optime concipi posse videtur: quotiescunque persona, quae aliquid jubetur, vel expresse, vel pronomine aliquo indicatur, post jubere ponitur activum, si tacetur illa, passivum. Itaque dicendum est: jubeo *te* (vel *fratrem* tuum) hoc *facere*, sed contra: jubeo hoc *fieri*. Huic obstare quidem videtur, quod dicit Cic. de Offic. I, 15, 5.: „quodsi ea, quae utenda acceperis majore mensura — jubet *reddere* Hesiodus, etc. ubi nulla persona indicatur, et tamen sequitur activum; sed ibi pronomen *te*, in verbo *acceperis* latet, ideoque in sequentibus omitti commode poterat. Attamen non dubium est, quin plures exceptiones occurrant. Vid. Cic. Cat. III, 8.

9) Cic. Cat. III, 6. eum *Marcum* appellat: quae differentia etiam in aliis nominibus inter Sallustium et Ciceronem observatur. Ceterum Cic. cum nostro de

liam ad concitanda servitia proficisci parabat. Ceteri sine mora veniunt [10]): Coeparius paulo ante domo egressus, cognito indicio [11]), ex urbe [12]) profugerat. Consul Lentulum [13]), quod Praetor erat, ipse manu tenens in senatum [14]) perducit; reliquos cum custodibus in aedem Concordiae [15]) venire jubet. Eo Senatum advocat, magnaque frequentia ejus ordinis, Volturcium cum legatis [16]) introducit: Flaccum Praetorem, scri-

---

ipso homine consentit adjiciens: „cui ad sollicitandos pastores Apuliam esse attributam erat indicatum." — *Terracina* erat perantiquum Volscorum oppidum in Latio, olim Anxur dictum. C.

10) scil. nihildum suspicantes. D.

11) i. e. intellecta conjurationis manifestatione.

12) Has duas voculas suspectas sibi C. inclusit. Sed copiose ac bene demonstravit Tellerus, eas abesse h. l. non posse, siquidem intererat indicare, Coeparium, qui jam ante *domo* egressus fuisset, postea etiam, cognito indicio *ex urbe* profugisse. Jug. c. 13. „victus *ex proelio* profugit," ubi quoque *ex proelio* non est otiosum, voluit enim dicere auctor, Adherbalem durante adhuc proelio, aut certe eo vix finito profugisse.

13) a se cum reliquis arcessitum tardissime venisse narrat Cic. Cat. III, 3. adjiciens: „credo, quod litteris dandis, praeter consuetudinem, proxima nocte vigilarat."

14) Verba *in senatum* C. ob sequentia *in aedem Concordiae* delevit.

15) Senatum in templis habitum fuisse notum est. Inter plura autem Concordiae templa h. l. illud intelligendum videtur Cortio, quod Furius Camillus dictator vovit ad Capitolii adscensum situm, forum comitiumque spectans.

16) Paullo aliter Cic. Cat. III, 4. „introduxi Volturcium sine Gallis," et deinde: „introducti Galli."

nium [17]) cum literis, quas a legatis acceperat, eodem adferre jubet.

Caput XLVII.

Volturcius [1]) interrogatus *de itinere, de literis, postremo quid, aut qua de* [2]) *causa consilii habuisset?* primo fingere alia, dissimulare de conjuratione; post ubi fide publica [3]) dicere jussus est, omnia, uti gesta erant, aperit docetque [4]): *se* [5]) *paucis ante diebus a Gabinio et Ceepario socium adscitum, nihil amplius scire, quam legatos tantummodo audire solitum ex Gabinio, P. Autronium, Servium Sullam* [6]), *L. Varguntejum, multos praeterea in ea conjuratione esse.* Eadem

---

17) h. l. receptaculum literarum, quibus tabellarii utuntur, ut literas sine damno perferant. C. (*Brieftasche*).

Caput XLVII.

Volturcio Gallisque interrogatis ac literis perlectis, quarum signa sua esse prius cognoverant, senatus decernit, ut Lentulus cum ceteris in liberis custodiis haberentur.

1) Omnem hanc conjuratorum interrogationem copiosius narrat Cic. Cat. III, c. 4. et 5. D.

2) Expone: quid consilii, aut qua de causa *id* consilii habuisset. C. quae causa fuisset itineris sui, et qui eum ad illud excitasset.

3) supple *data*, quod Cdd. aliquot addunt. impunitate et salute Volturcio, nomine populi et senatus a consule promissa, si verum haud celaret. Cic. Cat. III, 4. ab init. „fidem ei publicam, jussu senatus dedi; hortatus sum, ut ea, quae sciret, sine timore indicaret."

4) *docetque* C. delevit, quoniam *aperit* illud jam involvat. Eum secutus est B. et D.

5) Pronomen *se* C. delevit.

6) Vid. c. 17. n. 15.

Galli fatentur: ac Lentulum diſſimulantem coarguunt, praeter literas, ſermonibus, quos ille habere ſolitus erat [7]): *Ex libris Sibyllinis regnum Romae tribus Corneliis portendi* [8]); *Cinnam atque Sullam* [9]) *antea: ſe tertium, cui fatum foret* [10]) *urbis potiri* [11]); *praeterea ab incenſo Capitolio illum eſſe vigeſimum annum* [12]); *quem*

---

7) *Ille* et *erat* C. abjecit.

8) Cic. Cat. III, 4: „Lentulum autem ſibi confirmaſſe, (Galli dixerunt) ex fatis Sibyllinis aruſpicumque reſponſis, ſe eſſe tertium illum Cornelium, ad quem regnum hujus urbis atque imperium pervenire eſſet neceſſe: Cinnam ante ſe et Sullam fuiſſe: eundemque dixiſſe, fatalem hunc eſſe annum ad interitum hujus urbis atque imperii, qui eſſet decimus annus poſt virginum abſolutionem, poſt Capitolii autem incenſionem vicefimus." — *Libros Sibyllinos* tanquam ſacrarium imperii ſervabant modo duumviri, modo decemviri, modo denique quindecimviri et difficili reipublicae tempore eos conſulebant. Liv. V, 13. et XXI, 62. Hiſtoriam eorum narrat Gellius N. A. I, 19. — *Corneliorum* gens celeberrima fuit atque ampliſſima, cujus partes fuerunt familiae Lentulorum, Sullarum aliorumque.

9) Vid. c. 5. n. 19.

10) i. e. oraculis praedictum, divinitus conſtitutum; a *fari*, cujus particip. ut aliorum deponentium paſſive uſurpatur. Cic. de Fato c. 15. „ſi *fatum* tibi eſt ex hoc morbo convaleſcere." Gell. N. A. XV, 20. „reſponſum eſt a Chaldaeis — id ei puero *fatum* eſſe."

11) Jug. c. 25. „quod ubi ſecus procedit, neque — efficere potuit, ut *Adherbalis potiretur*." ibid. c. 74. extr. „Romani *ſignorum et armorum* aliquanto numero, *hoſtium paucorum* potiti."

12) L. Corn. Scipione Aſiatico et Caj. Junio Norbano CSS. (a. u. 671), cuſtodum negligentia, Capitolium quod ſaepius fulmine ictum, ſaepius etiam bellis civilibus privata fraude incenſum eſt, conflagravit, cujus templum (Jovis) poſtea a Q. Catulo reſtitutum eſt 685 a. u. Q. Hortenſio et Q. Caecil. Metello Cretico CSS. Plin. III, 15. et XIX, 1. Tacit. Hiſt. III, 72.

saepe ex prodigiis [13]) *haruspices respondissent* [14]) *bello civili cruentum fore.* Igitur perlectis literis, cum prius omnes signa sua cognovissent [15]), Senatus decernit, *uti abdicato magistratu* [16]) *Lentulus, item ceteri in liberis custodiis* [17]) *haberentur.* Itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri [18]), qui tum aedilis, Cethegus Q. Cornifi-

---

13) Vid. c. 30. n. 5.

14) Haruspicum (alii scribunt *aruspicum*) erat proprium, *respondere* de prodigiis. Cic. de Div. I, 56. „Pater ad haruspices retulit, qui *responderunt*." Liv. XXIV, 10. „Haec prodigia hostiis majoribus procurata sunt ex haruspicum *responso*."

15) Veteres tabellas sive literas suas *signis*, annulo insculptis obsignabant, quae cerae impressa proprie *sigilla* vocantur; ea *cognoscere* idem est ac sua agnoscere. Cic. Cat. III, 5. „Primum ostendimus Cethego signum: *cognovit*." ibid. „Introductus Statilius, *cognovit* signum et manum suam."

16) C. e Cdd. aliquot recepit: *abdicatus magistratu*; negans latinum esse *abdicare magistratum* pro *abdicare se a magistratu*. Sed contra est Liv. VI, 18. „abdicando dictaturam." Rem ipsam, quae h. l. respicitur, explicat Cic. Cat. III, 6. extr. „P. Lentulus, quamquam patefactus indiciis et confessionibus suis, judicio senatus, non modo praetoris jus, verum etiam civis amiserat, tamen magistratu se abdicavit.

17) *Libera custodia* dicta, quando rei illustriores, consulibus, praetoribus, aedilibus aut senatori tradebantur custodiendi, vel fidejussori committebantur. C. Cf. Lipsius ad Tacit. Annal. VI, 5. ed. Ern. T. I. p. 418.

18) Hic Lentulus, qui pleno nomine P. Cornelius Lentules Spinther vocatur, affinis erat Lentuli Surae conjurati, et pater filii nominis ejusdem. Idem est qui, Cicerone consule aedilis, omnes superiores magnificentia aedilicia superavit (Cic. de Offic. II, 16, 12.) et consul factus a. 696. Ciceronem ab exsilio revocavit. Hinc Cic. post red. ad Quir. c. 5. eum vocat: parentem, deum, salutem vitae suae etc., qui nihil humanarum rerum prius, quam de se (revocando) agendum putaverit. Ad eumdem postea Ciliciae pro-

cio [19]), Statilius C. Caesari [20]), Gabinius M. Crasso [21]), Coeparius (nam is paulo ante ex fuga retractus erat [22]) Cn. Terentio [23]) senatori traduntur.

Caput XLVIII.

Interea plebes, conjuratione patefacta, quae primo [1]) cupida rerum novarum, nimis bello favebat, mutata mente [2]), Catilinae consilia exsecrari, Ciceronem ad coelum tollere; veluti ex servitute erepta gaudium atque laetitiam [3]) agita-

consulem scriptae sunt Ciceronis literae libri I. ad Diverſ. 1—9.

19) Idem videtur, qui qui cum Galba et Antonio competitor Ciceronis in Consulatu fuit. Vid. Cic. Ep. ad Attic. I, 1.

20) Est C. Jul. Caesar, eo tempore praetor designatus.

21) Vid. c. 17. n. 27.

22) c. 39. versus fin. „quem *retractum* ex itinere parens necari jussit." c. 48. „quem ad Catilinam proficiscentem ex itinere retractum ajebant." Sueton. Aug. c. 17. „retractum e fuga supplicio adfecit."

23) qui amplius ignotus est. De reliquis rebus eodem die in senatu et foro actis, quas Sallustius silentio transiisse videtur, vel quod Ciceroni in primis honori erant, vel potius quod transiri commode poterant, lege Cic. Catil. III, 6. et Plutarch. in Cic. c. 19.

Caput XLVIII.

Plebes conjuratione patefacta exsultat. Siquidem sibi quoque eam detrimento futuram fuisse comperit, et L. Tarquinius quidam, qui Crassum conjurationis suspectum reddit, senatus decreto in vincula conjicitur.

1) c. 37. init. „omnino cuncta plebes novarum rerum studio Catilinae incepta probabat."

2) sine dubio Ciceronis oratione Catilinaria *tertia*, quam ille senatu dimisso eodem die, quo conjurati deprehensi erant, in foro ad populum habuit.

3) Cic. Tuscul. IV, 6, 13. „quum ratione animus movetur *placide* atque *constanter*, tum illud *gaudium* dicitur; quum autem *inaniter* et *effuse* animus exsultat,

bat [4]). Namque alia belli facinora praedae magis, quam detrimento fore [5]); incendium vero crudele, immoderatum [6]), ac sibi maxume calamitosum putabat; quippe cui omnes copiae [7]) in usu quotidiano et cultu corporis erant. Post eum diem quidam L. Tarquinius [8]) ad Senatum adductus erat, quem ad Catilinam proficiscentem ex itinere retractum ajebant. Is cum se diceret indi-

tum illa *laetitia* gestiens vel nimia dici potest. Noster c. 61. extr. „Ita varie per omnem exercitum *laetitia*, moeror, luctus atque *gaudia* agitabantur."

4) Crederes quidem, post infinitivos *exsecrari*, *tollere*, legendum esse *agitare*, sed Crispus et tempora et modos miscuit. C. 16. init. „juventutem *edocebat*: Ex illis testes signatoresque falsos *commodare*; fidem, fortunas, pericula vilia *habere*." C. 42. „namque illi — cuncta simul *agere*! — plus timoris, quam periculi *effecerant* " et sic alibi. Numerum, modo ex aliquot libris mutavit C., legens *agitabant*.

5) intell. *sibi putabat*. Sed C. *fore* quoque abundare visum est, ideoque omisit.

6) quod modum omnem excedens plebi etiam detrimentum pararet.

7) cujus omnes divitiae in manuum mercede (usu corporis) et finito labore in cibo potuque ac somno capiendo (cultu corporis) sitae erant. Cic. Cat. IV, 8. „auditum est, lenonem quendam Lentuli concursare circum tabernas, pretio sperantem sollicitari posse animos egentium atque imperitorum; est id quidem coeptum atque tentatum: sed nulli sunt inventi — qui non ipsum illum sellae atque operis quotidiani locum, qui non cubile ac lectum suum, qui denique non cursum hunc otiosum (quietum) vitae suae velint. — „Etenim omne eorum instrumentum, omnis opera et quaestus, frequentia civium sustinetur, alitur otio (pace et quiete) quorum si quaestus, occlusis tabernis minui solet, quid tandem incensis futurum est?"

8) homo obscurus quod *quidam* indicat. Plutarch. Crass. c. 18. „καὶ προςῆλθεν ἄνθρωπος ὀνομάζων ἀπὸ τῆς συνωμοσίας."

caturum de conjuratione, si fides publica [9]) data esset; jussus a Consule, quae sciret, edicere [10]), eadem fere, quae Volturcius, de paratis incendiis, de caede bonorum, de itinere hostium Senatum edocet [11]): praeterea *se missum a M. Crasso, qui Catilinae nunciaret, ne Lentulus, Cethegus, alii ex conjuratione deprehensi terrerent [12]); eoque magis properaret ad urbem accedere, quo et ceterorum [13]) animos reficeret, et illi facilius e periculo eriperentur.* Sed ubi Tarquinius Crassum nominavit, hominem nobilem [14]), maxumis divitiis, summa potentia; alii, rem incredibilem rati [15]); pars [16]), tametsi verum existumabant, tamen quia in tali tempore tanta vis hominis [17])

---

9) Vid. c. 47. n. 8.

10) *Edicere* est non tantum edicto jubere, sed etiam etiam *enunciare, indicare.* Cic. de Amic. c. 16. „Si prius, quae maxime reprehendere solitus sit Scipio, *edixero.*"

11) c. 10. „avaritia — omnia venalia habere *edocuit.*" c. 16. init. „juventutem multis modis — *edocebat.*" Jug. c. 53. „acta *edocent* atque audiunt."

12) int. eum (Catilinam).

13) qui nondum deprehensi erant.

14) Vid. ad c. 17. extr., ubi quoque indicatur, fuisse eo tempore, qui crederent, M. L. Crassum non ignarum conjurationis fuisse. Cf. Plutarch. Crass. c. 13. De divitiis ejusdem Cic. de Offic. I, 8, 2. „M. Crassus negabat, ullam satis magnam pecuniam esse ei, qui in republica princeps vellet esse, cujus fructibus exercitum alere non posset." Idem narrat Plutarch. Crass. c. 2.

15) quia divitum maxime refert, rempubl. salvam esse, quo plura sunt ipsis, quae cupidinem latronum incitent.

16) alii.

17) homo tanta potestate.

leniunda magis [18]), quam exagitanda videbatur; plerique [19]) Crasso ex negotiis privatis obnoxii [20]) conclamant [21]), *indicem falsum*, deque ea re postulant uti referatur [22]). Itaque consulente Cicerone [23]) frequens Senatus [24]) decernit: *Tarquinii indicium falsum videri; eumque in vinculis retinendum; neque amplius potestatem faciundam* [25]), *nisi de eo indicaret* [26]), *cujus consilio tantam rem mentitus esset* [27]). Erant eo tempore, qui existumarent [28]), indicium illud [29]) a P. Autronio machinatum [30]), quo facilius, adpellato [31]) Crasso, per societatem periculi reliquos

---

18) „C. *magis* omittit, quod initio cap. tulerat." B.
19) tertium genus hominum videtur, a reliquis duobus (alii — pars) diversum.
20) ob debita Crasso obligati. Vid. c. 14. n. 17.
21) i. e. una voce clamant; referendum est ad omnes tres: *rati*, *existumantes*, *plerique*. Aliter K.
22) ut consul rem senatui proponeret ejusque sententias exquireret. C. 29. „rem ad senatum refert."
23) i. e. rem ad senatum referente ejusque sententias hac de re colligente. Unde Consules nomen traxisse videntur, quorum erat consulere senatum, i. e. res omnes graviores ad senatum referre ejusque sententias colligere.
24) dicitur, quum major senatorum pars adest.
25) intell. indicandi.
26) eum indicaret. C. 30. „si quis indicavisset *de* conjuratione." et alibi.
27) Gellius N. A. II, 11. ex verbis P. Nigidii, inter *mendacium dicere* et *mentiri* hanc differentiam ponit: Qui *mentitur*, inquit, ipse non fallitur, sed alterum fallere conatur: qui *mendacium dicit* ipse fallitur.
28) C. e libr. aliquot *aestumarent*. Vid. c. 14. n. 19.
29) Vocem priorem C contra Cdd. ejecit.
30) passive, ut notat Priscian. VIII, p. 791. hoc verbum communibus adnumerans. Vid. c. 7. n. 6.
31) inter socios nominato. C.

illius potentia tegeret [32]). Alii Tarquinium a Cicerone immiſſum [33]) ajebant, ne Craſſus, more ſuo, ſuscepto malorum [34]) patrocinio rempublicam conturbaret. Ipſum Craſſum ego poſtea praedicantem audivi, tantam illam contumeliam ſibi ab Cicerone impoſitam [35]).

Caput XLIX.

Sed [1]) iisdem temporibus Q. Catulus [2]) et C. Piſo [3]) neque gratia [4]), neque precibus, neque pretio [5]) Ciceronem impellere potuere, uti per Allobroges, aut alium indicem C. Caeſar [6]) falſo

---

32) tutos redderet.
33) (proprie de canibus, *aufgehetzt*), ſubornatum.
34) egentium.
35) *ſey ihm angethan worden.* Sed Ciceronem hoc non feciſſe, Craſſumque non omni culpa vacaſſe, manifeſtum videtur.

Caput XLIX.

Eodem tempore, Q. Catulus et C. Piſo Caeſarem, cui infeſti erant, conjurationis ſuſpectum reddere ſumma ope nitebantur, eique magnam conflaverant invidiam.

1) Huic particulae hanc fere vim ineſſe judicat D.: „ſed tantum abfuiſſe videtur, ut Cicero hujus calumniae inſimulandus ſit, ut etiam impelli non potuerit, ut Caeſarem redderet ſuſpectum."
2) Vid. c. 34. n. 14.
3) C. Calpurnius Piſo conſul fuerat cum M. Acilio Glabrione a. u. 686. et poſtea Galliam adminiſtravit. Is cum Catulo poſtea Ciceronem incuſavit, quod Caeſari, hac occaſione oppreſu opportuno pepercerit. Plut. Caeſ. c. 7. C.
4) (*Einfluſs*); auctoritate, quae horum hominum apud omnes magna erat.
5) largitione.
6) Sic noſter de Caeſare amico loquitur. Non enim omnis culpae expers fuiſſe videtur, ut colligi poteſt

nominaretur. Nam uterque cum illo gravis inimicitias exercebant: Piso oppugnatus [7]) in judicio repetundarum [8]), propter cujusdam Transpadani supplicium injustum: Catulus ex petitione Pontificatus [9]) odio incensus, quod extrema aetate, maxumis honoribus [10]) usus, ab adolescentulo Caesare [11]) victus discesserat. Res [12]) autem opportuna videbatur; quod privatim egregia liberalitate [13]), publice maxumis muneribus gran-

---

e Sueton. Caes. c. 17., qui eum inter socios Catilinae a L. Vettio et a Q. Curio nominatum narrat. Cf. Plutarch. Cic. c. 20. et Appian. B. Civ II. p. 450. extr.

7) a Caesare, qui Transpadanorum patronus erat. Transpadani vero, Galliae cisalpinae, in cispadanam et transpadanam divisae, alteram partem incolebant.

8) Vid. c. 18. n. 7.

9) int. maxumi; quo qui fungebantur apud Romanos, omnium sacerdotiorum inspectionem habebant, curam religionis et caeremoniarum gerebant, leges de sacris condebant omniaque alia hujus generis ordinabant. Vid. Liv. I, 20. Plutarch. Numa c. 16. Dionys. Helicarn. II, 75.

10) Consul et Censor fuerat. Vid. c. 54. n. 14.

11) Adolescentulus Caesar vocatur h. l. ratione Catuli aetatis extremae, quamquam Caesar eo tempore circiter triginta quinque annos natus erat. Cf. c. 5. n. 4. Vicerat autem Caesar profusissima largitione, ut Plutarch. Caes. c. 7. et Sueton. Caes. c. 13. testantur.

12) i. e. a conjuratione Catilinaria ideo non alienus videbatur Caesar, quod grandem pecuniam debebat. Aliter K.

13) quod, quum erga privatos homines eximie liberalis fuerat, tum plebi universae maxima munera dederat. Nam in aedilitate Caesar gladiatorum paria trecenta et viginti dederat, sumtibusque aliis et profusionibus in ludos, pompas, epulasque factis, omnium priorum superaverat munificentiam. Vid. Plutarch. Caes. c. 5. extr. et Sueton. c. 10.

dem pecuniam [14]) debebat. Sed ubi Consulem ad tantum facinus impellere nequeunt, ipsi singulatim [15]) circumeundo, atque ementiundo [16]), quae se ex Volturcio, aut Allobrogibus audisse dicerent, magnam illi invidiam [17]) conflaverant; usque eo, ut nonnulli equites [18]) Romani, qui praesidii causa cum telis erant circum aedem [19]) Concordiae, seu periculi magnitudine, seu animi nobilitate [20]) impulsi, quo studium suum in rem-

---

14) Priusquam ullum magistratum esset adeptus, ad mille trecenta (1½ Million) aeris alieni habuisse dicitur. Plutarch. c. 5. extr., et cum ex praetura in Hispaniam provinciam iturus esset, et a creditoribus retineretur, opus sibi esse dixit bis millies et quingenties centenis millibus (δισχιλίων καὶ πεντακοσίων μυριάδων), ut nihil haberet. Appian. de B. Civ. p. 432.

15) Alii *singillatim*. Utroque modo locuti veteres.

16) *Ementiri* (*erlügen*) notare simul quamdam in mentiendo jactantiam et confidentiam observat Torrentius ad Sueton. Caes. c. 66. e. C.

17) maxime ut videtur, apud equites, qui Caesaris pecunia non egerent Ciceronique valde faverent. Invidia, *Hass*. e. D.

18) Hoc factum esse demum postea nonis Decembr., cum in *aede Jovis Statoris* de poena conjuratorum consultaretur, et ubi Caesar, supplicio de comprehensis sumendo sese in oratione, quae sequitur c. 51., opposuit, eoque se valde suspectum reddidit, auctores sunt Plutarch. in Caes. c. 8. et Sueton. c. 14.

19) Vocem postremam C. ob unius libri auctoritatem delevit.

20) Ita legendum esse, non *mobilitate*, ut plurimi Cdd. habent, res ipsa declarat. Nam nulla erat in equitibus, ratione Caesaris, qui semper plebis, non bonorum, i. e. divitum favorem captabat, mobilitas; et si quis mobilitatem h. l. accipere vellet pro animi ardorem, s. iram, is optime refellitur verbis sequentibus: quo studium suum in rempublicam clarius esset; quae verba animum tranquillum, non perturbatum significant.

publicam clarius esset, egredienti ex Senatu Caesari gladio minitarentur [21]).

Caput L.

Dum haec in Senatu aguntur, et dum legatis [1]) Allobrogum et Tito Volturcio, comprobato eorum indicio [2]), praemia decernuntur: li-

---

21) Hoc in exitu e templo factum esse cum nostro consentit Plutarch. Caes. c. 8. Suetonius autem c. 14. in ipso templo a circumstante equitum manu, Caesarem esse gladiis petitum narrat. Itidem auctores in eo quoque paullum inter se discrepant, quod Plutarch. l. c. dicit, Caesarem esse a Curione toga tectum eoque modo adversariorum manibus ereptum, dum Cicero equites, a Caesaris caede, oculis dehortaretur, Suetonius contra l. c. Caesarem esse a paucis complexu togaque objecta protectum.

Caput L.

Quum periculum in mora esset, ne Lentuli Cethegique clientes patronos suos e vinculis eriperent, senatu postero die iterum convocato Cicero refert: quid de comprehensis fieri placeret; ubi D. Silanus primus sententiam rogatus supplicium sumendum censet, sed paullo post, Caesaris oratione permotus, de sententia sua desistit.

1) Volturcius publica fide poena erat solutus (c. 47. init.) praemiaque indici conjurationis constituta (vid. c. 30. extr.) una cum Allobrogum legatis accepit pridie nonas Decembr. (d. 4. Dec.), ut Cic. docet Cat. IV, 5. habita in senatu ipsis nonis Decembr.: „postremo *hesterno die* praemia legatis Allobrogum Titoque Volturcio dedistis amplissima."

2) postquam laudati erant ob indicium de conjuratione.

berti [3]), et pauci ex clientibus [4]) Lentuli, diversis itineribus [5]), opifices atque servitia in vicis ad eum eripiendum sollicitabant: partim exquirebant duces multitudinum [6]), qui pretio [7]) rempublicam vexare soliti erant [8]). Cethegus autem per nuncios familiam [9]) atque libertos suos, electos et [10]) exercitatos in audaciam, orabat, ut grege facto [11]), cum telis ad sese irrumperent. Consul, ubi ea parari cognovit, dispositis praesidiis, ut res atque tempus monebat, convocato Senatu [12]) re-

3) quos Lentulus manu miserat, quique ob maximum hoc beneficium, patronis plerumque favebant, atque ratione patroni (relative) *liberti*, aliter (absolute s. patrono non adjecto) *libertini* quoque vocantur. e. C.
4) Nullus Romae vir dignitate aut divitiis conspicuus erat, qui non haberet magnum clientum numerum, idque magnae laudi ducebatur. C.
5) alius alio per urbem discurrentes.
6) pro *multitudinis* C. dubius est, utrum ad alios nebulones, an ad Tribunos respiciat.
7) mercede conducti.
8) *erant* C. pro more delevit.
9) servos suos, qui proprie familia. C.
10) C. qui nimis in amputando crudelis, ne sinceris quidem partibus parcit voces *electos* (alii *lectos*) *et*, cum duobus libris abjecit; quoniam Cethego non eligendus, sed quemcunque posset, arripiendus fuerit Quid vero, si Cethegus in servis suis (antea) eligendis, audaciam in primis spectasset eosque in audacia exercuisset? Ceterum *exercere in* s. *ad aliquid* occurrit quoque in Cic. Epist. ad Div. I, 9. *ad haec te exerceas;* et Tacit. Ann. XIV, 2. *exercita ad flagitium.*
11) stipato s. denso agmine. Jug. 58 „non amplius quadraginta, *grege facto*, locum cepere — editiorem. Particulam *ut* C. omisit.
12) Hoc factum est in templo Jovis Statoris, ipsis nonis Decembrib. (d. 5. Dec.), quo die Cicero quartam suam Catilinariam de puniendis conjuratis habuit. Pridie nonas (4. Dec.) indicibus praemia decreta sunt; tertio (3. Dec.) conjurati deprehensi, ipsis nonis supplicio affecti.

fert, *quid de his fieri placeat, qui in custodiam traditi erant* [13]. Sed eos paulo ante [14] frequens Senatus judicaverat: *contra rempublicam fecisse* [15]. Tum D. Junius Silanus [16], primus sententiam rogatus, quod eo tempore Consul designatus erat [17]; de his, qui in custodiis tenebantur [18], praeterea de L. Cassio, P. Furio, P. Umbreno, Q. Annio [19],

---

13) in oratione indirecta pro *essent*. Vid. c. 27. n. 16.

14) in eodem consessu, vel hesterno jam die, quo qui in custodiam dati sint, a senatu damnatos judicat Cic. Cat. IV, 5. Catilina et Manlius diu ante hostes judicati erant. Vid. c. 36. init.

15) perduelles esse. Romani autem moris fuit, ut civis, ante civium exceptus numero, patriae hostis pronunciaretur, quam capitale de eo supplicium sumi potuerit. C.

16) Decimus s. ut alii habent Decius Silanus s. Sillanus consul erat anno sequente (691) cum L. Licinio Murena, et Serviliam, Catonis sororem in matrimonium duxerat.

17) Primi dicebant sententias (exeunte anno eo, qui consulatum suum anteivit) designati consules. Appian. de B. Civ. II. p. 450. Inter consules autem designatos is primus erat, qui primus et plurimis suffragiis declaratus erat. Comitiis autem nondum habitis (i. e. ineunte anno) consul quemcunque vellet primum rogare poterat, cui singularem eo habuit honorem; quamquam superioribus temporibus illi, qui princeps in senatum lectus esset, hic honor sit habitus. At secundo et proximis locis, auctoritatis et dignitatis rationem habere debebant consules. Gellius N. A. XIV, 7. C.

18) Hi numero quinque erant, Lentulus, Cethegus, Statilius, Gabinius, Coeparius; vid. c. 47. extr. reliqui nondum comprehensi.

19) De Umbreno vid. ad c. 40. n. 1. de Cassio et Annio ad c. 17. n. 11. et 15. P. Furius vero socius fuit Catilinae e colonia Faesulana, qui una cum Manlio Chilone in

si deprehensi forent, supplicium sumendum [20]) decreverat. isque postea, permotus oratione C. Caesaris [21]), pedibus in sententiam [22]) Tiberii Neronis [23]) iturum se dixerat; quod de ea re, praesidiis additis [24]), referundum censue-

Allobrogum sollicitatione semper versatus erat. Vid. Cic Cat. III, 6.

20) Cic. Cat. IV, 4. init. „Video duas adhuc esse sententias, unam Silani, qui censet eos, qui haec delere conati sunt, morte esse multandos etc." Plutarch. Cic. c. 20. „εἶπε τὴν ἐσχάτην δίκην δοῦναι προσήκειν." Sed Silanus postea hanc sententiam, quia mutare turpe erat, interpretatione lenivit, velut gravius atque ipse sensisset exceptam. Sueton. Caes. c. 14.

21) qui oratione sua ostentans, quanta eos in posterum a plebe Romana maneret invidia, tantum metum injecit asperiora (supplicium) suadentibus, ut obtinuisset, transductis ad se pluribus, — nisi labantem ordinem confirmasset M. Catonis oratio. Sueton. l. c. Cf. Plutarch. Cic. c. 21.

22) Non omnes senatores longa oratione sententias dicebant, sed huic vel alteri adsentiebantur. Adsensus autem tribus maxime modis fiebat: 1) *verbis*, vel paucis vel uno *assentio*; 2) *nutu et sublata manu*; 3) *pedibus*, h. e. ubi sententiae diversae erant, discessio fiebat, ut cui quisque sententiae faveret, illi parti accederet. C.

23) Tiberius Claudius Nero avus imperatoris Romani ejusdem nominis. Is censuit comprehensos in custodiis habendos esse, donec Catilina bello profligatus foret: ut tum tota res accuratius cognosceretur. Vid. Appian. de B. Civ. II. p. 430 extr.

24) i. e. aucto novis militibus reipublicae exercitu. Verebatur enim Nero aliique senatores, ne e conjuratorum supplicio tumultus in urbe oriretur; ad quem comprimendum, Cicero non satis praesidii haberet. Similiter M. Marcellus apud Caes. de B. C. I, 2. „non oportere, censet, ante de ea re ad senatum referri, quam dilectus tota Italia habiti, et exercitus conscripti essent; *quo praesidio tuto et libere senatus, quae vellet, decernere auderet.* Cic. Cat. IV, 7. init. „jaciuntur voces, quae ad aures meas per-

rat [25]. Sed Caesar [26], ubi ad eum ventum, rogatus sententiam [27] a Consule, hujuscemodi verba [28] locutus est.

Caput LI.

Omnis homines [1], *Patres conscripti, qui de rebus dubiis consultant, ab odio, amicitia, ira atque misericordia vacuos esse decet. Haud facile animus verum providet* [2], *ubi illa obficiunt* [3]. *neque quisquam omnium lubidini simul et usui* [4]

---

veniunt eorum, qui vereri videntur, ut habeam *satis praesidii*. ad ea, quae vos statueritis hodierno die transigunda."

25) i. e. Nero censuerat, consulem non oportere ante referre ad senatum de conjuratorum poena, quam resp. praesidiis satis munita esset; quibus tutus senatus, quae vellet, decernere auderet.

26) eo tempore praetor creatus. Sueton. Caes. c. 14. init.

27) Haec verba B. pro glossemate habens inclusit. Nam aut priora, aut haec otiosa censet.

28) Voce *hujuscemodi* Sallust. significat, Caesarem non iisdem verbis usum fuisse, sed in hac sententiam locutum. Cf. c. 20. n. 5.

Caput LI.

In hac artificiosa et satis captiosa oratione, Caesar senatores de comprehensorum supplicio dehortatur, terrificans eos, ne invidiam aequalium sibi conflantes posteris malum exemplum reliquant. Ipse censet, conjuratorum pecunias publicandas, ipsos in vinculis per municipia retinendos, neve quis de iis postea ad senatum referat, neve cum populo agat.

1) Vid. c. 1. n. 1.

2) verum videt s. agnoscit.

3) obsistunt, opposita sunt, animumque obscurant.

4) cupiditati s. affectibus et commodis suis simul inservivit. Lubido (*Leidenschaft*) enim commodis nostris obstat.

paruit. Ubi intenderis[5]) *ingenium, valet*[6]): *si lubido possidet*[7]), *ea dominatur, animus nihil valet. Magna mihi copia est*[8]) *memorandi, P. C. qui reges atque populi, ira, aut misericordia impulsi, male consuluerint: sed ea malo dicere, quae majores nostri*[9]), *contra lubidinem animi, recte atque ordine*[10]) *fecere. Bello Macedonico*[11]), *quod cum rege Perse gessimus, Rhodiorum civitas*[12]), *magna atque magnifica, quae populi Romani opibus creverat*[13]), *infida atque advorsa*[14]) *nobis fuit: sed postquam, bello confecto,*

---

5) Si attenderis vacuo animo. Cic. de Senect. c. 11. Intentum enim animum tamquam arcum habebat, nec languescens succumbebat senectuti. C.
6) verum videt et recte decernit.
7) occupavit, tenet animum.
8) Possim narrare. Verb. *est* C. omisit.
9) Hos Caesar ideo laudat, quamquam exempla ejus non optime quadrant, quod maxima erat eorum apud Romanos auctoritas.
10) juste, consilio. C.
11) int. secundo, quod gestum ab anno 585, L. Aemilius Paullus victoria ad Pydnam finivit 586, unde Macedonia facta est provincia Romana. Primum autem Macedonicum bellum gestum erat cum Philippo, Persei patre, statim post Punicum secundum ab. u. 554. De secundo adi Justin. lib. XXXIII. Flor. II, 12. Eutrop. IV, 7.
12) Rhodi, insulae, quae in mari Aegeo ad Cariae littus meridionale sita erat, incolae; navigationibus et militia navali opulenti atque potentes.
13) in bello Romanorum contra Antiochum, Syriae regem, quem Corn. Scipio Asiaticus ad Magnesiam vicerat, in quo Rhodii Romanis auxilium tulerant et in praemium acceperant Cariam et Lyciam, provincias Antiocho ereptas. Vid. Gellius N. A. VII, 3.
14) Vellej. Paterc. I, 9. „Rhodii fidissimi antea Romanis, tum (in bello cum Perseo) dubia fide, speculati fortunam, proniores regis partibus visi sunt." Quae dubia fides atque in regem inclinatio, auctore Gellio

de Rhodiis consultum est, majores nostri, ne quis divitiarum magis, quam injuriae [15]) *causa bellum inceptum diceret, impunitos dimisere* [16]). *Item bellis Punicis omnibus* [17]), *cum saepe Carthaginienses* [18]) *et in pace, et per inducias* [19]) *multa nefaria facinora* [20]) *fecissent, numquam ipsi per occasionem* [21]) *talia fecere: magis, quid*

---

l. c. in eo tantum consistebat, quod Rhodii, ubi Romanos cum Perseo reconciliare frustra tentaverant, in concione dixerant (non publice decreverant) se, nisi Romani a bello desisterent, Perseo esse opem laturos.

15) int. sibi a Rhodiis illatae, quae tam levis erat, ut quisque facile dixisset, Romanos ob divitias solum, cum Rhodiis bellum incipere.

16) Rhodiorum legatis, pacem Romae, post Persen victum captumque petentibus, adjuvante inprimis causam eorum M. Porcio Catone, ita responsum est in senatu: ut nec hostes fierent, nec socii permanerent. Tamen iis Lyciam Cariamque eripuerunt. Liv. XLV, 25. et Gell. l. c. Haec igitur erat Romanorum praedicata a Caesare clementia et indulgentia!

17) Vid. c. 10. n. 4.

18) Sic esse scribendum, non Carthagi*nenses* docet Priscian. lib. IV. p. 633. „si nomina sunt tertiae declinationis, abjiciunt *s* genitivi et assumunt *ensis*, ut pistor, pistori*ensis*; Carthago, *Carthaginis*, Carthagi*niensis*."

19) cum essent induciae. Conjungit h. l. *in pace* et *per inducias*, ut Jug. c. 7. init. „neque *per vim*, neque *insidiis*." e. C.

20) quidquid contra *fas* et *aequum* agitur, nefarium dicitur, ut fuit perfidia Carthaginiensium. C.

21) occasione oblata. D. Quam verum hoc sit de Romanis, belli causas undique arcessentibus, doceant Justin. XXX, 3. et Flor. II, 2. et 8. C.

se dignum foret, quam quid in illos [22]) *jure fieri posset, quaerebant. Hoc idem vobis* [23]) *providendum est, Patres conscripti, ne plus valeat apud vos P. Lentuli et ceterorum scelus, quam vestra dignitas; neu magis irae, quam famae consulatis. Nam si digna poena pro factis eorum reperitur, novum consilium* [24]) *adprobo: sin magnitudo sceleris omnium ingenia exsuperat* [25]); *iis utendum censeo, quae legibus comparata sunt* [26]). *Plerique eorum, qui ante me sententias dixerunt, composite atque magnifice* [27]) *casum reipublicae miserati sunt: quae belli saevitia esset* [28]), *quae victis acciderent, enumeravere: rapi virgines, pueros; divelli liberos a parentium complexu: matres familiarum pati, quae victoribus collibuissent: fana atque domos exspoliari; caedem, incendia fieri; postremo armis,*

---

22) C. ex uno libro in *illis*.
23) C. *vobis* delevit.
24) i. e. quo novum poenae genus ostenditur. Nam mortis poenam Caesar in omni hac oratione tanquam nimis levem legibusque contrariam dissaudet.
25) Haec hyperbola inprimis spectat ad animos auditorum sibi conciliandos eoque citius consilium suum assequendum.
26) constituta sunt s. legib. conveniunt. Negat enim Caesar legibus convenire, civem Romanum poena mortis affici. Cic. pro Rosc. Am. c. 55. „Ne quid acrius, quam more majorum *comparatum* est, publico consilio factum videretur."
27) verbis artificiosis et magnificis.
28) C. *esset* omisit et B., qui eum secutus est et *saevitia* pro casu sexto habet ita explicat: quae per belli civilis saevitiam et finito illo, victoriae jure victis acciderent. Sed hoc duriusculum; nam tum noster melius dixisset: quae belli saevitia victis accidissent. Equidem H. et D. secutus vulgatam retinui.

cadaveribus, cruore atque luctu omnia compleri. Sed, per Deos immortalis, quo illa oratio pertinuit[29]*? an, uti vos infestos conjurationi faceret? scilicet quem*[30] *res tanta atque tam atrox non permovit, eum oratio accendet. Non ita est; neque cuiquam mortalium injuriae suae*[31] *parvae videntur: multi eas gravius aequo habuere*[32]*. Sed aliis alia licentia*[33]*, Patres conscripti. qui demissi*[34] *in obscuro vitam habent, si quid iracundia deliquere, pauci sciunt; fama atque fortuna eorum pares sunt*[35]*: qui magno imperio praediti in excelso aetatem agunt, eorum facta cuncti mortales*[36] *novere. Ita in maxuma fortuna minuma licentia est; neque stude-*

---

29) quid respexit, quid valuit, cur prolata sunt ista? Cic. pro Domo: „quorsum igitur haec oratio pertinet?" C.

30) Caesar non ipse quidem fallitur, sed auditores fallere conatur et trahere in suas partes. Non enim dubium est, quin oratio, quae rem depingit et ante oculos ponit, plus valeat ad animos accendendos, quam res ipsa, quae nondum adest, sine oratione. Hinc Cicero vel post hanc Caesaris reprehensionem conjurationis atrocitatem et saevitiam depingere non dubitat in oratione Cat. IV, c. 6.

31) injuriae, quae sibi inferuntur.

32) gravius tulerunt, quam aequum est.

33) Sed (quod h. l. transitioni inservit) non omnibus eadem facere licet.

34) humili loco, s. humili vitae gradu stantes; quibus oppositi sunt magno imperio praediti.

35) facta eorum non magis clara sunt, quam fortuna; sed C. et B. *eorum* deleverunt.

36) Plin. Paneg. c. 83. „habet hoc primum magna fortuna, quod nihil tectum, nihil occultum esse patitur."

re [37]), *neque odisse, sed minume irasci decet. quae apud alios iracundia dicitur* [38]); *ea in imperio superbia* [39]) *atque crudelitas adpellatur. Equidem ego sic existumo* [40]), *Patres conscripti, omnis cruciatus minores, quam facinora illorum esse. sed plerique mortales postrema meminere* [41]), *et in hominibus impiis sceleris eorum obliti* [42]) *de poena disserunt, si ea paulo severior fuit* [43]). *D. Silanum* [44]) *virum fortem atque strenuum, certe scio, quae dixerit, studio reipublicae dixisse, neque illum in tanta re* [45]) *gratiam, aut inimicitias exercere. eos mores* [46]), *eam modestiam viri cognovi. Verum sententia ejus* [47]) *non mihi crudelis, quid enim in talis homines crudele fieri*

---

37) i. e. favere s. amicum esse iis, de quibus judicium nobis ferendum est.

38) pro *quod* iracunda dicitur, *id* — superbia appellatur. Ovid. Heroid. III, 7. „quamvis *hoc* quoque tua *culpa* est." Quinctil. Declamat. IV, 2. „*quod* vos constantiam putatis, infirmitas est. Hinc sequitur, ut pronomen posset in genere accomodari substantivo, vel in neutro genere poni, cf. c. 7. n. 18. C. *ea* omisit.

39) est, si quis contra aequitatem super alios se erigit, arbitrioque potius, quam legibus imperat. Quod nos dicimus *Despotismus*.

40) C. *aestumo*. Vid. c. 8. n. 4.

41) i. e. poenam, quam meruere posterioribus (sceleribus) meminere; priora (scelera) obliviscuntur.

42) C. *eorum* delevit.

43) Bene adnotat D., haec ideo non quadrare, quod Caesar paullo ante dixerit: omnes cruciatus minores, quam facinora illorum esse.

44) Vid. c. 50. n. 16.

45) ubi reipubl. et optimi cujusque salus in periculo versatur.

46) *So oder von dieser Seite kenne ich den Charakter des Mannes und seine Herrschaft über die Leidenschaft.* (modestiam i. q. moderationem).

47) *Ejus* C. cum aliquot libris omisit.

potest? sed aliena a republica [48]) *nostra videtur. Nam profecto aut metus, aut injuria te* [49]) *subegit, Silane, Consulem designatum, genus poenae novum* [50]) *decernere. De timore supervacaneum est disserere, cum praesenti* [51]) *diligentia clarissumi viri Consulis, tanta praesidia sint in armis. De poena* [52]) *possumus equidem dicere id, quod res habet* [53])*: in luctu atque miseriis mortem aerumnarum requiem, non cruciatum esse; eam cuncta mortalium mala dissolvere; ultra neque curae neque gaudio locum esse. Sed per deos immortalis, quamobrem in sententiam non addidisti, uti prius verberibus in eos animadverteretur* [54])*? an, quia lex Porcia* [55]) *vetat?*

---

48) reipublicae commodis et legibus contraria.

49) aut metus, ne rempubl. perdant conjurati, nisi supplicio afficiantur comprehensi eorum, aut sceleris gravitas.

50) ratione habita legis Porciae, de qua paullo post.

51) Ita Putschius dedit e cod. vet., quam lectionem C. vulgatae *praesertim* recte praefert, neque tamen recepit. Meliora secuti sunt B. et D. Est autem *praesens* h. l. i. q. praestans, adjuvans.

52) i. e. quod autem injuriam eorum attinet, cujus gravitas te permovit, ut supplicio eam vindicandam censeres, — haec poena non est accomodata huic sceleri.

53) ita loqui hac de re, ut se re vera habet; quibus verbis Caesar respicere videtur hominum politorum praesentiam, siquidem sententia ipsius de morte, a vulgata multum abhorret.

54) Iste enim ordo erat in summo supplicio apud Romanos, ut prius virgis caederentur, qui securi essent percutiendi. Vid. Liv. XXVIII, 29. et Jug. c. 69. C.

55) lata a Porcio Laeca (556) vetuit, ne quis civem Romanum vinciret aut verberaret aut necaret. Liv. X, 9. Cic. in Verr. V, 63. Nihilominus tamen perduellio morte vindicabatur etiam post legem Porciam, nec tamen tam constanter, quo minus aut hominum potentia aut tempora impunitatem facerent, nec ubique cum ver-

at aliae leges 56) *item condemnatis civibus animam non eripi, sed exsilium permitti* 57) *jubent. An, quia gravius est verberari, quam necari? quid autem acerbum, aut grave nimis in homines tanti facinoris convictos? Sin, quia levius est* 58); *qui convenit in minore negotio* 59) *legem timere, cum eam in majore neglexeris? At enim* 60) *quis reprehendet, quod in parricidas reipublicae decretum erit? tempus, dies* 61), *for-*

---

beratione. Vid. Heyne Opusc. Vol. III. p. 194. Cicero Cat. I, 11. „nunquam in hac urbe ii, qui a re-publ. defecerunt, civium jura tenuerunt." Idem Catil. IV, 5. „at vero C. Caesar intelligit, legem Semproniam esse de *civibus Romanis* constitutam, qui autem reipubl. sit hostis, eum *civem esse* nullo modo posse." Conjurati autem hostes patriae judicati erant s. contra rempublicam fecisse c. 50: ideoque cives, non amplius erant.

56) Inter alias lex erat Sempronia C. Gracchi: „ne quis de capite civis Rom. injussu populi judicaret." lata circa 630. Vid. Ernesti clav.

57) Paullo infra: „tum lex Porcia aliaeque paratae, quibus legibus *exsilium damnatis permissum*" Sed C. dedit *in exsilium*, ex aliquot libris, ubi *permitti* idem esset, quod *mitti*; credit enim aptius dici *in exsilium permitti* de iis, quibus exsilium poenae nomine irrogatum sit et aqua et igni interdictum, quam *permitti iis exsilium.*

58) Hoc sophisma est. Nam sermo est de verberibus cum nece conjunctis, non de verberibus sine nece. Hinc verbera a nece disjungi non possunt, nec dici: „sin quia levius est verberari. *Est* C. omisit.

59) i. e. in verberatione, — *in majore*, in ultimo supplicio. D.

60) inservit objectioni, cui statim respondetur. B.

61) Respondet Caesar objectioni: tempore etiam optima in pejus mutari et tunc auctores etiam exemplorum reprehendi C. *Tempus* autem et *dies* pro tempore et quidem futuro in universum dictum videtur.

tuna; cujus lubido gentibus moderatur. Illis merito [62]) *accidet, quidquid evenerit: ceterum vos, Patres conscripti, quid in alios statuatis, considerate. Omnia mala exempla ex bonis orta sunt* [63]): *sed ubi imperium ad ignaros* [64]), *aut minus bonos pervenit; novum illud exemplum* [65]) *ab dignis et idoneis* [66]) *ad indignos et non idoneos transfertur. Lacedaemonii, devictis Atheniensibus, triginta viros imposuere* [67]), *qui rem-*

---

62) *Illis*, i. e. conjuratis, poena dignis opponuntur *alii*, cives insontes.

63) i. e. omnes poenae (novae), quae ad alios a simili scelere deterrendos adhibitae sunt, a principio bonae s. salutares reipublicae fuerunt. Sed mox malae s. damnosae factae sunt. Vellej. Pat. II, 3. Non enim ibi consistunt exempla, unde coeperunt; sed quamlibet in tenuem recepta tramitem, latissime evagandi sibi viam faciunt, et ubi semel recto deerratum est, in praeceps pervenitur, nec quisquam sibi putat turpe, quod alii fuit fructuosum." Falsus autem est et rem exaggerat Caesar, dum dicit: *omnia* mala exempla. Melius dixisset *multa* mala exempla. Ceterum alii pro *ex bonis* legunt: *ex bonis initiis*, alii: *ex rebus domesticis* alii denique: *ex rebus bonis*. Receptam probant Gruterus, Wassius, Cortiusque. Dahlius praefert: *ex bonis initiis*.

64) „In MSS. fere omnibus, quos adhibuimus additur *cives*, quod Rivius, Carrio, Gruterus, auctoritate membranarum suarum expunxere." C.

65) Hanc vocem C. inclusit.

66) *Digni* sunt, qui poenam meruerunt; *idonei*, qui apti sunt ad poenam et reipublicae commodo puniuntur. C.

67) Hoc factum est post victos ad Aegos Potamos Athenienses, finito bello Peloponnesiaco, ex quo Lacedaemonii victores discesserunt, Ol. 93, 4. ant. C. 405. Triginta autem viri, qui et triginta tyranni (Justin. V, 8.) et Triginta simpliciter vocantur, et a quibus oppressam patriam Thrasybulus liberavit (vid. Nepos Thrasybul., Justin. l. c.), octo mensium spatio, per quod eorum imperium duravit, tot fere homines in-

publicam eorum tractarent. Hi primo coepere pessumum quemque et omnibus invisum indemnatum[68]*) necare. ea populus laetari*[69]*) et merito dicere fieri. post, ubi paulatim licentia crevit, juxta bonos et malos lubidinose*[70]*) interficere, ceteros metu terrere. Ita civitas, servitute oppressa, stultae laetitiae gravis poenas dedit. Nostra memoria*[71]*), victor Sulla cum Damasippum*[72]*) et alios hujusmodi, qui malo*[73]*) reipublicae creverant, jugulari jussit, quis non factum ejus laudabat? homines scelestos, factiosos, qui seditionibus rempublicam exagitaverant, merito necatos ajebant. Sed ea res magnae initium cladis fuit. nam uti quisque domum, aut villam, postremo aut vas*[74]*), aut vestimentum alicujus concupiverat, dabat operam, uti in proscriptorum*

---

terfecerunt, quot vix per decem annos in bello perierant. Xenoph. Hellen. II, 4, 15. ed. Mor. p. 98.

68) indicta causa et publico judicio non convictum.

69) Dicitur laetari *aliquo* et *aliquid*. Jug. c. 14. „laetandum magis, quam dolendum puto *casum* tuum." Cic. Ep. ad Div. VII, 1. „*utrumque* laetor." C. Sic quoque locum nostrum citat Priscian. p. 1180., nec est, quare cum libris aliquot pro *ea* legamus *ea re* vel *ea propter*.

70) ex lubidine, arbitrio.

71) nostris temporibus, f. temporibus iis, quorum nos quoque memoriam habemus. (*Bey unserm Gedenken*).

72) Praetorem urbanum (a. u. 671) et Marii partibus addictum, qui ex voluntate Marii junioris, a Sulla Praeneste obsessi, Romae, Senatu contracto in curia Hostilia, omnem, quae in urbe erat nobilitatem, Syllae partibus faventem trucidaverat. Vid. Liv. Epit. 86. 5. Cf. Vellej. Paterc. II, 26. Valer. Max. IX, 2.

73) qui in exitium reip. nimis potentes facti erant. K.

74) Cf. c. 11. n. 18. Vasorum tantus Romae luxus et cupido, quantus villarum aliorumque luxuriae instrumentorum. C.

numero is esset [75]). *Ita quibus Damasippi mors laetitiae fuerat, post paulo ipsi trahebantur* [76]): *neque prius finis jugulandi fuit, quam Sulla omnis suos divitiis explevit. Atque ego haec non in M. Tullio, neque his temporibus vereor; sed in magna civitate multa et varia ingenia sunt. Potest alio tempore, alio Consule, cui item exercitus in manu sit* [77]), *falsum aliquid pro vero credi. ubi hoc exemplo, per Senati decretum* [78]), *Consul gladium eduxerit, quis illi finem statuet* [79]), *aut quis moderabitur? Majores nostri* [80]), *Patres conscripti, neque consilii, neque audaciae umquam eguere* [81]): *neque superbia obstabat, quo minus aliena instituta, si modo proba erant* [82]),

---

75) Ita optime, credo, unus C. Vulgo: *uti is* etc., e qua vulgata Grut., C. et H. cum aliquot libris pronomen *is*, quod aegre h. l. deesse potest, omiserunt. Idem judicat K.

76) ad supplicium. Cic. Ep. ad Div. VII, 52. „trahantur per me omnes rei."

77) C. verbum *sit* omisit et pro *in manu* scripsit *in manus*, quoniam Sallust. subinde accusativo utitur pro ablat. Cf. c. 9. n. 4.

78) Vid. c. 29. n. 6. Hoc decretum inprimis est, quod Caesar antiquatum cupit.

79) Pronomen *illi*, quod deest apud C., e Grut. et H. revocavi. Illo omisso supplent *caedibus ejus*.

80) Sententia est: Majores nostri imitati quidem sunt aliquamdiu exemplum Graecorum in puniendis condemnatis, sed sequenti tempore, quod eorum fuit consilium, ob abusum inde timendum, id rursus bene reliquerunt.

81) Jug. c. 57. ab init. „nullius idoneae rei egens." c. 110. „eguisse aliquando amicitiae tuae." et ita fere semper cum casu secundo; et bis tantum cum ablat. c. 1. n. 15. Jug. 14. „*quibus* non egerem." *Audaciam* autem in bonam partem dixit, ut c. 9. pro virtute bellica.

82) *erant* C. et B. omiserunt.

imitarentur. Arma atque tela militaria ab Samnitibus [83]*), insignia magistratuum ab Tuscis* [84]*) pleraque sumserunt: postremo quod ubique apud socios, aut hostis idoneum videbatur, cum summo studio* [85]*) domi exsequebantur: imitari, quam invidere bonis* [86]*) malebant. Sed eodem illo tempore* [87]*), Graeciae morem imitati* [88]*), verberibus animadvertebant in civis* [89]*), de condemnatis* [90]*) summum supplicium sumebant. Postquam*

---

83) Samnites totius Italiae bellicosissimos fuisse testatur Florus I, 16. iidemque cum Romanis bella diuturna gesserunt. Liv. VIII. et IX.

84) Etruriae incolis, qui et Tyrrheni vocabantur; quorumque opes ante Romanum imperium terra marique floruere. Flor I, 5. „Inde fasces, trabeae, curules, annuli, phalerae, paludamenta, praetexta; inde quod aureo curru, quatuor equis triumphatur; togae pictae, tunicaeque palmatae, omnia denique decora et insignia, quibus imperii dignitas eminet."

85) Infra c. 59. extr. „*cum* magna gloria." Tacit. Ann. XI, 12. „magna *cum* cura." item Liv. XXV, 22. *cum* cura.

86) int. institutis; et quoniam imitari constanter construitur cum accusat., ad imitari intelligendum erit *bona*.

87) quo multa a vicinis sociisque populis sumsere Romani.

88) „Graeci, a quibus hunc morem petitum ait Caesar, qui intelligendi sint, non statim assequi licet; nam nec a communi aliquo jure Graecorum, nec ab Atheniensibus haec petita esse constat; videtur itaque Graecia magna, in inferiori Italia intelligi, in cujus civitatibus hunc morem viguisse, ex eodem hoc (Sallustii) loco discere forte licet." Heyne V. C. Opusc. Vol. III. p. 192.

89) in levioribus criminibus. „Nam non de supplicio *ita* sumto, ut virgarum verbera antea infligerentur, loquitur Caesar, sed de utraque re separatim." Heyne l. c.

90) int. capitis.

respublica adolevit [91]) *et multitudine civium factiones valuere* [92]), *circumveniri* [93]) *innocentes, aliaque* [94]) *hujuscemodi fieri coepere. tum lex Porcia aliaeque paratae, quibus legibus exsilium damnatis permissum. Hanc ego causam* [95]), *Patres conscripti, quo minus novum consilium* [96]) *capiamus, in primis magnam puto. Profecto virtus atque sapientia major in illis* [97]) *fuit, qui ex parvis opibus* [98]) *tantum imperium fecere, quam in nobis, qui ea bene parta* [99]) *vix retinemus. Placet igitur, eos dimitti et augeri exercitum Catilinae? minume; sed ita censeo: publicandas* [100]) *eorum pecunias, ipsos in vinculis habendos per municipia* [101]), *quae maxume opi-*

---

91) viribus aucta est. Jug. c. 18. „Sed res Persarum brevi *adolevit*."

92) crevere, auctae sunt.

93) Alii *circumvenire*, quod C. retinuit, supplens: *quidam ex illis factionibus*, ita, ut *innocentes* sit casus quartus. At passivum est ad sequens *fieri* accommodatius.

94) Al. *alia*, omisso *que*, quod C. praetulit, cum noster copulam omittere soleat.

95) i. e. legem Porciam aliasque; quae quamquam senatus decreto solutae erant, tamen hac occasione a Caesare defenduntur. Cf. n. 55.

96) legibus dictis contrarium.

97) majoribus nostris.

98) Cic. pro Rosc. Amer. c. 18. „majores nostri ex minima, tenuissimaque republica maximam florentissimamque nobis reliquerunt."

99) eam rempubl. bene a majoribus nostris partam.

100) omnia eorum bona publico aerario adjudicanda.

101) Munitioribus Italiae oppidis solebant Romani captivos honoratiores custodire, quae etiam *libera custodia* dicta est. C.

bus valent: neu quis [102]) *de iis postea ad Senatum referat, neve cum populo agat: qui aliter fecerit, Senatum existumare, eum contra rempublicam et salutem omnium facturum.*

Caput LII.

Postquam Caesar dicendi finem fecit, ceteri verbo [1]) alius alii [2]) varie adsentiebantur: at M. Porcius Cato [3]) rogatus sententiam, hujuscemodi orationem habuit.

---

102) Cic. Cat. IV, 4. „ne quis eorum poenam, quos condemnat, aut per Senatum aut per populum levare possit."

Caput LII.

Catonis Uticensis oratio, Caesaris lenitatem inprimis suspectam reddens, Senatorum socordiam castigat, ubi vita et libertas in maximo periculo versentur. Ipse censet: de confessis, sicuti de manifestis rerum capitalium, more majorum supplicium sumendum.

1) i. e. dicentes: *assentio.*

2) alius Caesari, alius Silano vel Neroni. Vid. c. 50. extr.

3) a fato suo *Uticensis* cognominatus; et Stoicae disciplinae addictissimus; de quo Vellej. Paterc. II, 35. „Hic trib. pleb. designatus (cf. Cic. pr. Sext. c. 28.) et adhuc admodum adolescens, virtuti simillimus et per omnia diis quam hominibus propior, paene inter ultimos interrogatus sententiam, tanta vi animi atque ingenii invectus est in conjurationem, ut ardore oris, orationem omnium lenitatem suadentium, societate consilii suspectam fecerit — ita consulis virtutem amplificavit, ut universus senatus in ejus sententiam transiret, animadvertendumque in eos, quos praediximus, censeret, majorque pars ordinis ejus Catonem prosequerentur domum." Praeterea Plutarch. in vita Caton. minoris c. 23. nos docet, hujus orationis, quam Cicero a tachygraphis excipiendam curaverat exemplum adfuisse, in eoque cum Velleio consentit, quod Cato multam suspicionem in Caesa-

Longe mihi alia mens est, Patres conscripti, cum res atque pericula nostra considero, et cum sententias nonnullorum mecum ipse reputo. Illi mihi disseruisse videntur [4]) *de poena eorum, qui patriae, parentibus, aris atque focis* [5]) *suis bellum paravere: res autem monet, cavere ab illis magis* [6]), *quam, quid in illos statuamus* [7]), *consultare. Nam cetera tum persequare, ubi facta sunt* [8]); *hoc, nisi provideris, ne accidat; ubi evenit, frustra judicia implores* [9]). *capta urbe, nihil fit reliqui victis* [10]). *Sed, per deos immortalis, vos ego adpello, qui semper domos, villas* [11]), *signa, tabulas vestras pluris* [12]), *quam*

---

rem moverit et Ciceronis vigilantiam multis extulerit laudibus, quod utrumque noster silentio praeteriit.

4) pro hi disseruerunt; nisi *videntur* ironice est accipiendum. *Illi* h. l. ad propinquius (nonnulli) refertur (vid. C. ad Cic. Epist. ad Div. VII, 11.), et loco *haec autem monet* positum est: *res autem monet.*

5) publicis atque privatis aedificiis, nam sicut *patria* h. l. de omnibus civibus accipitur, ita *parentes* de singulis intelliguntur.

6) i. e. securitati nostrae potius consulere, quam poenae; aliis verbis: e medio potius tollere eos, quam de genere poenae diu consultare; ita ut supplicium de iis sumtum non tanquam poena eorum, sed reipublicae una salus consideretur. Vocem *magis*, quam C. delevit, cum aliis revocavi.

7) C. e duobus libris male in *illis*, ut supra c. 11. n. 14. „crudelia facinora *in civibus*."

8) alia crimina tum puniri possunt, quum commissa sunt.

9) quae haec malefacta puniant.

10) victis etiam jus et judicia eripiuntur.

11) quorum omnium Romani incredibili amore tenebantur. Vid. c. 11. C.

12) supra c. 16. *Senatus* eo tempore dicitur *nihil sine intentus.*

rempublicam, fecistis: si ista, cujuscumque modi sint, quae amplexamini [13]), *retinere, si voluptatibus vestris otium praebere voltis; expergiscimini aliquando et capessite rempublicam* [14]). *Non agitur de vectigalibus* [15]), *non de sociorum injuriis; libertas et anima nostra in dubio* [16]) *est. Saepenumero, Patres conscripti, multa verba in hoc ordine* [17]) *feci: saepe de luxuria atque avaritia* [18]) *nostrorum civium questus sum; multosque mortalis ea causa advorsos habeo. qui mihi atque animo meo nullius umquam delicti gratiam fecissem* [19]), *haud facile alterius lubidini malefacta condonabam. Sed, ea tametsi vos parvi pendebatis; tamen respublica firma erat* [20]), *opulentia neglegentiam tolerabat. Nunc vero*

---

13) praecipuo amore diligitis.
14) curam reipublicae suscipite.
15) int. quibus in rebus socordes esse soletis, quamquam in sociis atque vectigalibus reipublicae robur situm est. Jug. c. 31. ibique Mummius: „non peculatus aerarii factus est; neque per vim sociis ereptae pecuniae: quae quamquam gravia sunt; tamen consuetudine jam pro nihilo habentur."
16) in periculo. Terent. Adelph. III, 2, 41. „Tua fama et gnatae vita *in dubium* veniet."
17) int. senatorio.
18) Vid. c. 5. vers. fin.
19) quum mihi atque stultitiae meae numquam ullum delictum indulsissem. *Gratiam facere* et *veniam dare* idem notant. *Mihi atque animo meo* est ἓν διὰ δυοῖν pro *meo animo*; et quoniam animus cupiditatum sedes est, h. l. pro *stultitia* s. *lubidine* commode accipi potest.
20) Verbum *erat* (al. *fuit*) C. delevit contr. libros, construens: respublica firma tolerabat neglegentiam opulentiâ, i. e. per opulentiam, s. internas reipublicae opes, ut infr. c. 53. „respubl. *magnitudine sua*, imperatorum — vitia sustentabat." Verbo erat retento, *opulentia* pro nominat. et ablativo accipi potest.

non id agitur [21]), *bonis an malis moribus vivamus; neque quantum, aut quam magnificum imperium populi Romani: sed cujus haec cumque modi, nostra, an nobiscum una, hostium futura sint. Hic mihi quisquam* [22]) *mansuetudinem et misericordiam nominat. jampridem equidem nos vera rerum vocabula amisimus* [23]); *quia bona aliena largiri, liberalitas; malarum rerum audacia fortitudo vocatur. eo respublica in extremo sita est* [24]). *Sint sané* [25]), *quoniam ita se mores habent, liberales ex sociorum fortunis, sint misericordes in furibus* [26]) *aerarii: ne illis sanguinem nostrum largiantur; et, dum paucis sceleratis parcunt, bonos omnis perditum eant* [27]).

---

21) Nunc vero neque de firmitate reipublicae neque de moribus sermo est, sed quocunque modo haec comparata sint, quaestio est, utrum in nostra sint potestate an hostium.

22) His maxime Caesarem Cato respicit. *Hic* C. explicat: *rebus sic comparatis. Nominat* autem ideo, credo, posuit, ut significet, *nomine* tantum, non *re* esse misericordiam, quam Caesar protulerit, ut sequentia declarant.

23) i. e. haec Caesaris aliorumque mansuetudo et misericordia malarum potius rerum societas vitaeque ac libertatis nostrae largitio videri possit: quibus iisdem verbis Cato satis acriter, tecte tamen, tum in communem Romanorum principum largitionem regnandique cupidinem, tum Caesaris hac in re propriam invehebatur. Nisi ita sensum excipere malueris: haec mansuetudo non magis hoc nomine digna est, quam quod nunc *largitio* et *fortitudo* vocatur.

24) „*eben deshalb liegt die Republ. in den letzten Zügen.*" *Est* C. omisit.

25) intell. isti, qui h. l. de misericordia loquuntur.

26) pro *in fures*. Cf. supra c. 9. n. 4.

27) Jug. 31. extr. „Ne ignoscende malis, bonos perditum eatis."

Bene et composite [28]) C. Caesar paulo ante in hoc ordine de vita et morte disseruit; falsa, credo, existumans, quae de inferis memorantur: diverso itinere [29]) malos a bonis loca tetra, inculta, foeda atque formidolosa habere [30]). Itaque censuit pecunias eorum publicandas, ipsos per municipia in custodiis [31]) habendos; videlicet timens [32]), ne, si Romae sint, aut a popularibus conjurationis, aut a multitudine conducta per vim eripiantur. Quasi vero mali atque scelesti tantummodo in urbe, et non per totam Italiam [33]) sint; aut non ibi plus possit audacia, ubi ad defendendum opes minores. Quare vanum equidem hoc consilium, si periculum ex illis metuit [34]). sin in tanto omnium metu solus non timet [35]); eo magis refert me mihi atque vobis timere [36]). Quare cum

28) Quasi nunc demum de Caesare loqui inciperet.
29) loco sedibusque diversis. Cic. Tusc. I, 30. „Ita enim censebat itaque disseruit (Socrates) duas esse vias, duplicesque cursus animorum e corpore excedentium. Nam, qui se humanis vitiis contaminavissent et se totos libidinibus dedissent, — his devium quoddam iter esse, seclusum a concilio deorum: qui autem se integros castosque servavissent — essentque in corporibus humanis vitam imitati deorum, his ad illos, a quibus essent profecti, reditum facilem patere."
30) i. e. habitare, incolere. Vid. c. 6. n. 2.
31) Verba *in custodiis* B. e Cod. vetustissimo, probante C. omisit.
32) Posteriorem vocem B. omisit.
33) Vid. c. 37.
34) si conjuratos timet ideoque eos ab urbe removendos censet.
35) „Sic oblique suspectum facit Caesarem societate consilii, certe terret." B.
36) Pronom. *me* C. et B. omiserunt. Sed bene adnotat D., Catonem se ipsum Caesari, qui solus non timebat, hac voce opponere.

de P. Lentulo ceterisque ſtatuetis[37], *pro certo habetote, vos ſimul de exercitu Catilinae et de omnibus conjuratis decernere. Quanto vos attentius ea agetis, tanto illis animus infirmior erit. ſi paululum modo vos languere viderint, jam omnes feroces aderunt. Nolite exiſtumare, majores noſtros armis rempublicam ex parva magnam feciſſe. Si ita res eſſet, multo pulcherrumam eam nos haberemus: quippe ſociorum atque civium, praeterea armorum atque equorum major nobis copia, quam illis. Sed alia fuere, quae illos magnos fecere; quae nobis nulla ſunt: domi induſtria, foris*[38] *juſtum imperium, animus in conſulendo liber*[39], *neque delicto, neque lubidini obnoxius*[40]. *Pro his nos habemus luxuriam atque avaritiam; publice egeſtatem, privatim opulentiam; laudamus divitias, ſequimur inertiam; inter bonos et malos discrimen nullum; omnia virtutis praemia ambitio poſſidet*[41]. *Neque mirum; ubi vos ſeparatim ſibi quisque conſilium capitis*[42], *ubi domi voluptatibus, hic*[43])

37) Alii libri: quare *quod*, alii: quare *quaecunque*; alii pro *ſtatuetis*, *ſtatueritis*.

38) prius h. l. ſignificat *in patria*, poſterius *in provinciis gentibusque devictis*.

39) ab ira, odio, gratia, ſtudio.

40) *weder Sklav des Verbrechens noch der Leidenſchaft.*

41) magiſtratus et imperia, quae praemia eſſe deberent bonorum ſ. virtutis, in manibus ſunt ambitioſorum. Cic. ad Div. III, 13. „Inſignia virtutis multi etiam ſine virtute aſſecuti ſunt."

42) proprio tantum commodo conſulitis, de republica prorſus ſecuri.

43) in Senatu.

pecuniae, aut gratiae servitis [44]); *eo fit, ut impetus fiat in vacuam* [45]) *rempublicam. Sed ego haec omitto. Conjuravere* [46]) *nobilissumi cives patriam incendere: Gallorum gentem* [47]) *infestissumam nomini Romano* [48]) *ad bellum arcessunt: dux hostium cum exercitu supra caput est* [49]): *Vos cunctamini etiam nunc, quid intra moenia deprehensis hostibus, faciatis* [50])? *Misereamini* [51]) *censeo: deliquere* [52]) *homines adolescentuli* [53]) *per ambitionem; atque etiam armatos dimittatis.*

---

44) pecuniam aut gratiam vestris suffragiis captatis. Cf. Jug. c. 41 sq.

45) intell. a defensoribus adeoque opportunam hostibus conjuratis. C. Jug. l. c. „ita omnia in duas partes abstracta sunt: respublica, quae media fuerat dilacerata."

46) pro: ut incenderent; ubi infinitivus tanquam nomen substantivum tractatur, unde ea constructio pervenisse videtur. C. Quo sumto *conjurare* explicandum erit: *jure jurando constituere.* Horat. Od. I, 15, 7. „Graecia conjurata *rumpere* nuptias tuas."

47) Allobroges. Vid. c. 40. ab init.

48) i. e. genti, ut saepius in Liv. occurrit; proprie: omnibus iis, qui Romani nominantur.

49) Paullo infra: „Catilina cum exercitu in faucibus urget." C. male delevit *cum exercitu.*

50) Dubium est, qui casus sit *deprehensis hostibus*, utrum dativ. an ablat. absolut. Sensus tamen eodem redit. Legi quoque posset: *de prehensis*, vel *de deprehensis*. C. *apprehensis*. Cic. de N. D. III, 20. „quid facies nubibus?" *was willst du mit den Wolken machen?*

51) ironice. Alii *miseremini*, sed melior est conjunctiv. ob seq. *dimittatis*. *Ihr möchtet euch gern erbarmen.*

52) scil. vos dicitis. Tellerus sic interpungit: „Misereamini censeo: deliquere homines adolescentuli per ambitionem. Atque etiam armatos dimittatis?"

53) quibus indulgeri solet.

Nae[54]) *ista vobis mansuetudo et misericordia, si illi arma ceperint, in miseriam vertet*[55]). *Scilicet res aspera est*[56]); *sed vos non timetis eam. Immo vero maxume; sed inertia et mollitia animi, alius alium exspectantes cunctamini, videlicet*[57]) *diis immortalibus confisi, qui hanc rempublicam in maxumis saepe periculis servavere. Non votis, neque suppliciis muliebribus auxilia deorum parantur: vigilando, agendo, bene consulendo prospere*[58]) *omnia cedunt: ubi secordiae te atque ignaviae tradideris, nequidquam deos implores; irati infestique sunt. Apud majores nostros T. Manlius Torquatus*[59]) *bello Gallico*

---

54) Sic H. „Est autem *nae* diphthongo scribendum, idemque omnino est, quod Latinis *profecto* et illa jurandi particula *mediusfidius*. Riv. Cic. Cat. II, 3. extr. „*nae* illi vehementer errant, si illam meam pristinam lenitatem perpetuam sperant futuram." Jug. c. 85. „*nae* illi falsi sunt." (ubi tamen et H. *ne* habet.) Sed hanc scripturam per *ae* novam esse, etiamsi a Graecorum *ναί* deducatur, pluribus ostendit Malaspina ad Cic. Epist. ad Attic. VI, 1. ideoque C. aliique scripserunt *ne*.

55) intell. *se*. Alii *vertatur*, *convertatur*, *vertat*, *convertat*, ob *ne*, quod sensu prohibitivo acceperunt.

56) Vulgo sc. res *ipsa* asp. e, quod *ipsa* C. delevit. Credo pro *ipsa* legendum *ista*. Sensus: Vos dicitis: res haec quidem periculosa est, sed nos non timemus

57) Particulam *videlicet* C. delevit.

58) Sic vulgo. C. vero, e Cdd. *prospera*. c. 20. n. 7. „nequidquam *opportuna* res cecidisset." c. 26. n. 13. *aspera foedaque* evenerant. Sed occurrit quoque adverb. ibid. c. 26. insidiae *prospere* cessere. Cf. c. 9. n. 4.

59) Cic. de Off. III, 31, 11. „Hic T. Manlius is est, qui ad Anienem Galli, quem ab eo provocatus occiderat, torque detracto, cognomen invenit (393 a u.) Liv. VII, 10. cujus tertio consulatu (415 a. u.) *Latini* ad Veserim (fluv. Campaniae) fusi et fugati. Magnus vir imprimis, et qui perindulgens in patrem, idem acerbe se-

filium suum, quod is contra imperium in hostem pugnaverat, necari jussit. atque ille egregius adolescens immoderatae fortitudinis morte poenas dedit; Vos de crudelissumis parricidis quid statuatis, cunctamini? Videlicet vita cetera eorum huic sceleri obstat. Verum parcite dignitati Lentuli [60]) *si ipse pudicitiae, si famae suae, si diis aut hominibus umquam ullis pepercit: ignoscite Cethegi adolescentiae; nisi iterum jam* [61]) *patriae bellum fecit* [62]). *Nam quid ego de Gabinio, Statilio, Coepario loquar? quibus si quidquam* [63]) *umquam pensi fuisset, non ea consilia de republica habuissent. Postremo, Patres conscripti, si mehercule peccato* [64]) *locus esset, facile paterer, vos ipsa re corrigi, quoniam verba contemnitis* [65]); *sed*

verus in filium." Cf. Liv. VIII, 7. Flor. I, 14. qui tamen omnes hoc factum esse dicunt non *Gallico* bello, sed *Latino*; uno tantum Dionysio Halic. VIII, 79. cum Sallustio consentiente. Sed uterque fortasse confudit illud factum Torquati, ubi in Gallico bello torquem detraxit Gallo et cognomen suum invenit cum hoc, ubi filium necavit in bello Latino.

60) ob dignitatem praetoriam. Vid. c. 17. n. 9.

61) Sic vulgo et bene; sed C. *jam* omisit.

62) „Videtur jam fuisse socius conjurationis primae, de qua vide supra c. 18." B. Alii autem haec ad bellum inter Sullam et Marium, cujus Cethegus particeps erat, referunt.

63) Si quidquam unquam deliberatione dignum habuissent, neque omnia sibi permissa esse putassent. Vid. de hac formula c. 25. n. 7.

64) si peccare hac in re liceret, neque peccatum statim sequeretur exitium.

65) i. e. contemnere soletis (mea verba). Supra haud longe ab initio orationis hujus: „saepenumero, Patres C., multa verba in hoc ordine feci — quae vos parvi pendebatis."

undique circumventi sumus. Catilina cum exercitu in faucibus urget [66]*; alii intra moenia, in sinu urbis* [67] *sunt hostes: neque parari, neque consuli quidquam occulte potest. quo magis properandum. Quare ita ego censeo: cum nefario consilio sceleratorum civium respublica in maxuma pericula venerit, hique indicio T. Volturcii et legatorum Allobrogum convicti confessique sint, caedem, incendia, alia foeda atque crudelia facinora in civis patriamque paravisse; de confessis, sicuti de manifestis rerum capitalium* [68]*, more majorum* [69]*, supplicium sumendum.*

---

66) i. e. ante portas est; fauces enim ob similitudinem vocantur portae s. aditus regionum atque urbium. Supra: „dux hostium supra caput est." Cic. Cat. I, 2. „Castra sunt in Italia contra remp. *in Etruriae faucibus* collocata." Ubi Muretus: fauces autem dicit ingressum, *aditum*." C. autem e nonnullis libr. praepositionem *in* delevit, *faucibus urgere* accipiens pro *faucibus prehendere* (*bey der Gurgel fassen, die Kehle zuschnüren*) i. q. capiti iminere. Sed bene Dahl. cum Tellero praepositionem retinendam censet.

67) videtur i. q. in senatu ipso, ut sequentia docent.

68) qui deprehensi sunt in delicto capitali. Jug. c. 55. „manifestus *tanti sceleris*." Plaut. Trucul. A. I. Sc. 11. v. 15. „manifestam *mendacii* — te teneo." Cf. c. 7. n. 14.

69) (cum emphasi addit Cato) i. e. non jure solum, sed etiam eo modo, qui propter utilitatem reip. dudum observatus est. C. Cic. Cat. I, 11. „numquam in hac urbe ii, qui a republica defecerunt, *civium* jura tenuerunt.

Caput LIII.

Poſtquam Cato adſedit [1]): Conſulares omnes itemque Senatus magna pars ſententiam ejus laudant, virtutem animi [2]) ad coelum ferunt [3]): alii alios increpantes timidos vocant: Cato magnus atque clarus habetur: Senati decretum fit, ſicuti ille cenſuerat [4]).

Sed mihi multa legenti, multa audienti, quae populus Romanus domi militiaeque, mari atque terra praeclara facinora fecit, forte lubuit attendere, quae res maxume tanta negotia ſustinuiſſet [5]). Sciebam, ſaepenumero parva manu cum magnis legionibus hoſtium contendiſſe: cognoveram, parvis copiis bella geſta cum opulentis re-

---

Caput LIII.

Catonis oratio, cui omnes conſulares ſenatusque maxima pars aſſenſerunt, quaque revera Catilinae conjuratio compreſſa dici poteſt, Salluſtium facit in eam ſententiam digredientem, ut maximas res ſemper paucorum inſignium virorum virtute patratas eſſe dicat; qui pauci, hoc tempore, duo ſoli fuerint Cato et — Caeſar; quo in judicio, a partium ſtudio noſter non alienus fuiſſe cenſendus eſt. Quod autem ad ipſam hanc digreſſionem attinet, tantum abeſt, ut eam cum D. et K. reprehendendam putem, ut etiam in eadem verum Salluſtii omnisque boni hiſtorici genium agnoſcam.

1) Sententiam enim ſtantes dicebant. Vid. ad c. 51. n. 18.

2) Poſterius vocabulum noſter aliique nomini virtutis addere ſolent. C. 5. „Quodſi regum — *animi* virtus etc." De Catonis virtute cf. c. 52. n. 5.

3) et major ſenatus pars domum eum deduxit. Vid. Vellej. Paterc. II, 35.

4) Auctore Plutarcho in vita Cicer. c. 21. Cato publicanda quoque comprehenſorum bona cenſuerat, cui ſententiae cum Caeſar repugnaſſet, Cicero eam remiſit.

5) tanta praeclara facta effeciſſet.

gibus: ad hoc saepe fortunae violentiam toleravisse [6]): facundia Graecos, gloria belli Gallos ante Romanos fuisse [7]). Ac mihi multa agitanti constabat [8]), paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse; eoque factum, uti divitias paupertas, multitudinem paucitas superaret [9]). Sed postquam luxu [10]) atque desidia civitas

---

6) veluti quum Brutus Tarquin. Superb. regno pelleret (a. u. 245. Liv I, 59.); cum Horatius Cocles et Mucius Scaevola urbem ab expugnatione liberaret (246. Liv. II, 10 sqq.) etc.

7) i. e. (si quid video) sciebam Romanos, qui antea inferiores erant facundia Graecis et virtute Gallis, postea (paucorum virtute) iisdem in his rebus superiores factos esse. *Fuisse* igitur sensu strictissimo accipio, i. e. *fuisse* aliquando, sed non amplius *esse*. Nam, nisi ita hunc locum ceperis, omnino huc non quadrat, et magnae est offensioni, ut recte monuit Dahlius, qui tamen a vero ejus sensu aberrasse videtur. Hanc ob difficultatem nonnulli ante verba: *facundia Graecos* etc. intelligere voluerunt *etsi scio;* at ne sic quidem reliquis accomodatus est; quamquam me non fugit, Caesarem (B. G. V, 54) dicere: „Galli virtute belli omnibus gentibus praeferuntur." et Ciceronem (de Haruspic. respons. c 9.) ita judicare: „quam volumus licet, P. C., nos amemus, tamen nec numero Hispanos, nec *robore* Gallos, nec calliditate Poenos, nec *artibus* Graecos superavimus."

8) cum diu multumque hanc rem considerassem, certum mihi exploratumque erat.

9) i. e. ut Romani pauperes parvisque opibus instructi hostes suos opulentissimos superarent.

10) Cf. c. 10. De conjunctione *sed* (qua saepissime noster utitur), et quam prae ceteris amare videtur, vid. c. 25. n. 1. Sensus totius: Post Carthaginem deletam usque ad Catonem et Caesarem haud sane quisquam Romae virtute insignis fuit. Quo in judicio noster, alias veritatis amantissimus injustus est in Ciceronis merita judicandus, Caesaris studio odioque Ciceronis. Nam Catonem cum Cicerone h. l. nominandum fuisse, non Caesarem, quisque facile concedet.

corrupta eſt; rurſus respublica magnitudine ſua imperatorum atque magiſtratuum vitia ſuſtentabat [11]); ac, veluti effeta parente [12]), multis tempeſtatibus haud ſane quisquam Romae virtute magnus fuit. Sed memoria mea, ingenti virtute, divorſis moribus [13]), fuere viri duo, M. Cato et C. Caeſar: quos, quoniam res obtulerat [14]), ſilentio praeterire non fuit conſilium [15]), quin utriusque naturam et mores, quantum ingenio poſſem, aperirem [16]).

---

11) tolerabat.

12) i. e. veluti Roma exhauſta fuiſſet viribus nec ullos amplius magnos viros procreare potuiſſet. Nam parens ſ. mater effeta ſ. effoeta, eſt viribus exhauſta, quae partus amplius edere nequeat. Vulgo autem legitur *parentum* ſ. *parentium*, quod C. explicat: „ac ſicuti effeta parens inter parentes ſeſe habere ſolet, ut nullos amplius liberos proferat, ſic Roma ſeſe habuit, ubi multis tempeſtatibus nemo virtute magnus fuit." Sed lectio *parente*, quam nonnulli Cdd. et edit. Aſcenſi 1509 tuentur, et *veluti* pro *ſicuti*, ſine dubio praeferenda cum B., cum duriuſculum ſit, intelligere cum C. *ſeſe habere ſolet*. — Alia explicatio, quam K. propoſuit, ipſi duriuscula videtur. „*Effeta* porro (uti *fetus*, a *feo* rectius ſcribitur quam *effoeta*." B.

13) C., ob morem Salluſtii, contra libros: *diverſi moribus*, ut Jug. 78. init. „*impares* magnitudine, *pari* natura." quae mutatio quamquam licita eſt, tamen non eſt contra libros obtrudenda.

14) barbare *materia* dicunt. C.

15) Vid. c. 4. n. 2.

16) deſcriberem, depingerem *ohne zu ſchildern*.

CAPUT LIV.

Igitur [1]) his genus, aetas, eloquentia [2]) prope aequalia fuere: magnitudo animi par, item gloria; sed alia alii [3]). Caesar beneficiis ac munificentia [4]) magnus habebatur; integritate vitae [5]) Cato. Ille mansuetudine et misericordia [6]) clarus factus: huic severitas dignitatem addiderat. Caesar dando, sublevando, ignoscendo;

CAPUT LIV.

Comparatio Catonis atque Caesaris.

1) Epanalepsi (repetitioni) et initiis narrationum servit saepeque per *inquam* redditur. C.

2) Caesar genus a Julo Aeneae filio derivabat (Sueton. in vita ej. c. 6.) Catonis familiae princeps Cato Censorius erat (Gellius XIII, 18.). Caesar (natus a. u. 655) eo tempore circiter annos 35; Cato (nat. a. u. 658) 32 habebat. De Caesaris eloquentia vid. Sueton. vita Caes. c. 55. et Cic. Brut. c. 72. et 75., de Catonis, Cic. Brut. c. 31., ubi haec fere leguntur: „Stoici traducti a disputando ad dicendum, inopes reperiuntur. Unum excipio Catonem, in quo, perfectissimo Stoico summam eloquentiam non desiderem."

3) int. gloria erat; h. e. diversis rebus gloriam sibi comparaverant. K.

4) Egregiae Caesaris liberalitatis publicorumque ejus munerum mentio facta c. 49. n. 15.

5) Vellej. II, 35. „homo virtutis simillimus et per omnia ingenio diis, quam hominibus propior, qui numquam recte fecit, ut facere videretur, sed quia aliter facere non potuerat; cuique id solum visum est rationem habere, quod haberet justitiam: omnibus humanis vitiis immunis; semper fortunam in sua potestate habuit."

6) Cic. pro Ligario c. 12. „nulla de virtutibus tuis admirabilior atque gratior est misericordia." Mansuetudinem Caesaris et inusitatam inauditamque clementiam idem laudat pro Marcell. c. 1. Cf. Sueton. c. 74. et 75.

Cato nihil largiundo gloriam adeptus eſt [7]). In altero miſeris perfugium erat [8]); in altero malis pernicies. illius facilitas [9]); hujus conſtantia laudabatur. Poſtremo Caeſar in animum induxerat laborare, vigilare [10]); negotiis amicorum intentus, ſua neglegere [11]); nihil denegare, quod dono dignum eſſet [12]); ſibi magnum imperium, exercitum, novum bellum [13]) exoptabat, ubi virtus eniteſcere poſſet [14]). At Catoni ſtudium modeſtiae, decoris [15]), ſed maxume ſeveritatis erat. Non divitiis cum divite, neque factione cum factioſo; ſed cum ſtrenuo virtute, cum modeſto pudore, cum innocente abſtinentia certabat; eſſe,

---

7) C. *eſt* omiſit.

8) Verb. *erat* apud C. deeſt.

9) qua facile aliquid de jure noſtro remittimus, nec pertinaciter ſententiae inhaeremus: conjungiturque ſaepe cum comitate et indulgentia. C.

10) i. e. impigrum et ſollicitum eſſe.

11) i. e. neglegebat; nam ſi neglegere penderet a verbis *in animum induxerat*, dicendum antea fuiſſet *intentum*, non intentus.

12) quod dignum eſſet nomine doni; i. e. nihil magni denegavit.

13) quod antea non fuit; ſingulare. ſ. praeter jam geſta aliud.

14) Seneca Epiſt. 94. „Quid C. Caeſarem in ſua fata pariter ac publica immiſit? gloria et ambitio, et nullus ſupra ceteros eminendi modus." Cic. de Off. I, 8, 7. „Declaravit id modo temeritas C. Caeſaris, qui omnia jura divina atque humana pervertit propter eum, quem ſibi ipſe opinionis errore finxerat, principatum."

15) i. e. honeſti ſ. officiorum, quae hominem decent.

quam videri, bonus malebat [16]); ita quo minus gloriam petebat, eo magis ſequebatur [17]).

Caput LV.

Poſtquam, ut dixi, Senatus in Catonis ſententiam disceſſit [1]), Conſul optumum factum ratus [2]), noctem, quae inſtabat, antecapere [3]), ne quid eo ſpatio novaretur [4]), Triumviros [5]), quae

---

16) Aeſchyl. Sept. adverſus Theb. V. 594. de Amphiarao „οὐ γὰρ δοκεῖν ἄριστος, ἀλλ' εἶναι θέλει." Cic. de Off. II, 12, 8. „praeclare Socrates hanc viam ad gloriam proximam et quaſi compendiariam dicebat eſſe, ſi quis id ageret, ut qualis haberi vellet, talis eſſet."

17) eo magis *gloria illum* ſequebatur. Alii *illam adſequebatur;* ſed quoniam Cato non petebat gloriam, dici non poteſt, illum eſſe adſecutum gloriam, ſed viciſſim, gloriam illum eſſe ſecutam. H. „*illum adſequebatur,*" quod defendi poteſt.

Caput LV.

Nocte, quae hunc diem ſequebatur de Lentulo, Cethego, Statilio, Gabinio, Coepario, e ſenatus decreto et Conſulis juſſu in carcere Tulliano ſupplicium ſumtum eſt.

1) perfect. pro plusq. poſt *poſtquam* et *ubi* fere ſemper apud noſtrum. c. 2. „poſteaquam Cyrus (et) Lacedaemonii *coepere.*" c. 4. „ubi animus *requievit.*" c. 6. „hi poſtquam in una moenia *convenere.*" c. 51. verſ. fin. „poſtquam respublica *adolevit.*" ibid. poſt, ubi licentia *crevit.* ibid. init. poſtquam de Rhodiis *conſultum eſt.* — Ceterum nos eadem figura: *auf die Seite* (ſententiam) *der Cato getreten war.*

2) C. 52. „optimum factum credens," aliquot libri et H. „optimum *factu* ratus." Cf. c. 57.

3) i. e. praecipere conjuratis. Vid. Cat. c. 52. n. 9.

4) ne hoc intervallo, i. e. nocte inſtante turbae excitarentur a popularibus conjurationis, ad eripiendos e cuſtodiis principes.

5) capitales, quibus carceris ſuppliciorumque cura erat demandata. C.

supplicium postulabat [6]), parare jubet: ipse, dispositis praesidiis, Lentulum in carcerem [7]) deducit: idem fit ceteris per Praetores. Est locus in carcere, quod [8]) Tullianum adpellatur, ubi paululum ascenderis [9]) ad laevam, circiter duodecim pedes humi depressus [10]). Eum muniunt undique parietes, atque insuper camera, lapideis fornicibus vincta [11]); sed incultu [12]), tenebris, odore, foeda atque terribilis ejus facies est. In eum locum postquam demissus est [13]) Lentulus, quibus

---

6) i. e. praeparationem Tulliani, carnificis, laqueorum. H. legit: quae *ad* supplicium postulabat.

7) publicum, e custodiis liberis c. 47. extr.

8) „Pronomen relativum inter duo nomina (diversi generis) positum, modo cum antecedente modo cum sequente convenit." Cic. de Legg. I, 7. „*animal* hoc providum, *quem* vocamus hominem; idem (de N. D. II, 20.) „Jovis stella, *quae* Φαέθων dicitur." Idem l c. III, 20. „mare etiam *quem* Neptunum esse dicebas." Cum optimae notae auctores utrumque genus usurpent, non est, cur alterum alteri praeferas. Attamen convenientia cum *consequenti voce* consecutionem Graecanicam redolet. Vid. Perizon. ad Sanct. Minerv. p. 550." Rathii praecepta p. 71. cf. c. 7. n. 15. — Ceterum *Tullianum* illud (locus ille carceris non totus carcer) dictum esse a conditore s. emendatore Servio Tullio docet Varro de ling. lat. IV, 32.

9) Grutero placet *descenderis*, quoniam vox *depressus* item *demissus*, quae sequitur, innuere videatur *descensum* potius fuisse, quam *adscensum*. C. contra et H., e Palmerii conject. dederunt *escenderis*, quod explicant: „*progressus sis*."

10) pro *in humum* depressus (ut *humi* prosternere) 12 *Fuss tief unter der Erde.* K.

11) *ein gewölbtes Behältniss.*

12) squalore, s. eo, quod non incolitur. Alii *inculta*.

13) C. *est* omisit.

praeceptum erat, laqueo gulam, vindices rerum capitalium [14]), fregere. Ita ille patricius, ex clariſſuma gente Corneliorum, qui consulare imperium Romae habuerat [15]), dignum moribus factisque suis exitium [16]) vitae invenit. De Cethego, Statilio, Gabinio, Coepario [17]) eodem modo supplicium sumtum.

---

14) i. e. carnifices. Al. *indices* vel *judices*. C. vero, cui haec verba glossam sapiunt ea prorsus delevit, probante B. et D. Equidem cum H. ea retinui.

15) Vid. c. 17. n. 9.

16) antique, ut Festus adnotat, pro *exitum*. C. et H. e plurib. libris, receperunt. Tacit. Ann. XIII, 17. „crebris ante exitium diebus." Alii *exitum*.

17) Coeparius quidem cognito indicio ex urbe profugerat (c. 46.), sed idem e fuga retractus erat (c. 47.), Cassius autem et Umbrenus evaserunt. — Supplicio de conjuratis sumto, Cicero multitudini in foro congregatae rem factam aperit verbo: *vixerunt!* Inde plausu exceptus et pater patriae salutatus, domum deducitur a senatoribus equitibusque, quibus multitudo se adjunxerat. Viae aedesque illuminatae erant, et mulieres cum senibus ac liberis fenestris prospiciebant Ciceronis triumphum videndi cupidae. Quae omnia facta sunt Nonis illis Decembrib. (quinto Decembr.) quarum Cicero saepius mentionem facit. Postea, cum Cato invidos quosdam fremere audiret, orationem ad populum habuit, qua Ciceronem laudibus extulit, ita ut illi, cum munere decederet, rarum patris patriae nomen decerneretur. Quin etiam senatus in illius honorem templum aedificari jussit. Vid. Plut. in Cicer. c. 22. et 23. et Appian. de B. C. II, 6. 7.

Caput LVI.

Dum ea Romae geruntur, Catilina ex omni copia, quam et ipſe adduxerat [1]), et Manlius habuerat [2]), duas legiones inſtituit [3]); cohortes [4]), pro numero militum, complet: deinde, ut quisque voluntarius, aut ex ſociis [5]) in caſtra venit, aequaliter distribuerat [6]); ac brevi ſpatio legiones numero hominum expleverat [7]); cum initio non amplius duobus millibus [8]) habuiſſet. Sed ex omni copia circiter pars quarta erat mili-

---

Caput LVI.

Interea Catilina cum exercitu male armato, ſubſidia ex urbe exſpectans ſervos repudiat et praelium cum Antonio contra ſe miſſo evitat.

1) Vid. c. 56. init.

2) Vid. c. 28. extr. et c. 30. init.

3) *er errichtete 2 Legionen.* In legione autem erant decem *cohortes*, in cohorte tres manipuli, in manipulo duae *centuriae*. Sed quamquam *centuria* nomen a centum traxit, tamen numerus virorum pro militum copia diverſus erat, et legio circa 4000 milites continebat. Vid. Veget. II, 6. Lipſ. de milit. R. II, 4. Sed hae duae Catilinae legiones ab initio perexiguae erant, et tantum e duobus millibus conſtabant, donec eas explevisset.

4) i. e. quarum tamen duarum legionum cohortes non ita magnae erant.

5) intell. conjurationis, non Romanis, ut C. vult.

6) intell. cohortibus, ita ut ſingulae creſcerent.

7) i. e. legiones *duas juſto* ſ. *ſolito* hominum numero expleverat. Auctore autem Appiano de B. Civ. II, 7. Catilina circa 20000 milites ſecum habuit, quorum tamen quarta tantum pars armata erat.

8) Poſt *amplius* omiſſo *quam*, modo accuſativus ſequitur, modo ablativus, c. 59. extr. „amplius *annos* triginta tribunus." Caeſ. de B. G. II, 7. extr. „amplius *millibus* paſſuum." Auctor de B. Afric. c. 1. „cum non amplius *legionem* haberet unam." quae ſic explicanda ſunt, ut caſus modo a verbo, modo ab amplius pendeat.

taribus armis inſtructa; ceteri, ut quemque caſus armaverat, ſparos [9]) aut lanceas, alii praeacutas ſudes portabant. Sed poſtquam Antonius [10]) cum exercitu adventabat, Catilina per montis [11]) iter facere, ad urbem modo, modo in Galliam verſus [12]) caſtra movere; hoſtibus occaſionem pugnandi non dare. ſperabat propediem magnas copias [13]) ſeſe habiturum, ſi Romae ſocii incepta patraviſſent. Interea ſervitia repudiabat, cujus [14]) initio ad eum magnae copiae

---

9) unde noſtrum *Speer* veniſſe videtur, erat telum ruſticum ſ. agreſte, exiguum, a ſpargendo dictum, quod in hoſtes ſpargeretur. Vid. ad Cic. pro Milon. c. 24.

10) qui e ſenatus conſulto cum exercitu Catilinam perſequi maturabat. Vid. c. 36.

11) intell. Apenninos, ad quorum radices Faeſulae (vid. c. 27. init. coll. c. 36. init.) ſitae erant; ut evitaret Antonium, qui recta verſus Faeſulas exercitum ducebat. Paullo poſt Catilina per eosdem montes ad Piſtoriam redit. Vid. c. 57. init.

12) C. poſtremam vocem pro participio habet (Liv. XXXVI, 15. „duos *in* utramque regionem *verſos* portus habet"). Sed adverbialiter quoque accipi poteſt. Vid. Erneſti ad Tacit. Germ. c. 1. Caeſ. de B. G. VII, 8. „movet *in* Arvernos *verſus*." Plin. Ep. X, 82. ſi *in* urbem *verſus* venturi erant. Ceterum in Galliam verſus idem eſt, quod verſus ſeptemtriones, ſicuti verſus urbem i. q. verſus meridiem.

13) C. unius Cd. fide voces *magnas copias* omiſit, repetens occaſionem pugnandi. At cum ſupra c. 43. narratum ſit, conjuratos, omnibus incendio caedeque perculſis ad Catilinam erumpere ejusque exercitum augere voluiſſe, haec verba, quae illo referenda ſunt, vix abeſſe poſſunt eoque minus, quod in omnibus fere libris leguntur. B. pro *ſperabat* recepit e Codd. *ſperans*.

14) Principio ſervos non repudiaſſe videtur, ut liquet e c. 24. extr. et c. 46. Ceterum pro *cujus* nonnulli libri legunt *quorum*, contra quos Priſcianus (collect. Putſchii p. 1099.), ubi de conſtructione ad ſenſum agit,

concurrebant, opibus conjurationis fretus; simul alienum suis rationibus existumans [15]), videri caussam civium cum servis fugitivis communicavisse.

Caput LVII.

Sed postquam in castra nuntius pervenit, Romae conjurationem patefactam; de Lentulo, Cethego, ceteris, quos supra [1]) memoravi, supplicium sumtum: plerique, quos ad bellum spes rapinarum, aut novarum rerum studium illexerat, dilabuntur [2]): reliquos Catilina per montis asperos magnis itineribus in agrum Pistoriensem [3]) abducit; eo consilio, uti per tramites occulte profugeret [4]) in Galliam Transalpinam. At Q.

---

hoc Sallustii loco aliisque docet, numeros inter se permutari, et *cujus* h. l. ad rem, non ad verba referri. *Servitia* autem h. l. positum est pro *servitium*, ad quem singularem *cujus* referendum est. Vid. C. in excursu ad h. l. p. 404. Ita necesse non est, ut ad *cujus* intelligas *rei* s. *generis*, vel ita scribas.

15) Hanc vocem C. uncinis inclusit, construens: simul alienum suis rationibus videri. Sed contra Cdd. hoc fecit.

Caput LVII.

Nuncio de conjuratione patefacta in castra perlato, plerique Catilinariorum diffugiunt, reliquos Catilina in agrum Pistoriensem abducit. Ibi inclusus ab exercitibus Metelli Antoniique, cum Antonio quamprimum confligere statuit.

1) Vid. c. 55. extr.

2) diffugiunt; *laufen auseinander.*

3) qui est in Etruria, ab urbe *Pistoria*, quam et *Pistorium* dicunt, sub Apennino (in parte Appennini occidentali, haud longe a Faesulis) sita, nunc *Pistoria*. Cellar. II, 9. p. 714. C.

4) C. legit *perfugerent* e Cdd., intelligens: *ipse cum reliquis*, quia sermo sit de termino ad quem fugeret,

Metellus Celer [5]) cum tribus legionibus in agro Piceno praesidebat [6]), ex difficultate rerum eadem illa existumans, quae supra diximus, Catilinam agitare [7]). Igitur ubi iter ejus ex perfugis cognovit, castra propere movet ac sub ipsis radicibus montium [8]) consedit, qua illi descensus erat in Galliam properanti [9]). Neque tamen [10])

---

cui *perfugere* non *profugere* respondeat. Sed bene B. retinuit *profugeret*. Jug. c. 13. „victus ex proelio *profugit* in provinciam" quo in loco C. nihil mutat, et quo satis refutatur. Deinde idem C. *Transalpinam* omisit, quia Catilinae nihil negotii fuerit in Gallia Transalpina, sed in Cisalpina apud Allobroges, quibuscum arma consociare volebat. Sed cum omnes Cdd. in hac lectione consentiant, uno excepto, qui *Cisalpinam* legit, equidem vix dubito, quin vulgata sit retinenda, praesertim cum vicissim dicere possis, Catilinae nihil negotii fuisse in Gallia Cisalpina post ea, quae de Allobrogum legatis Romae nota essent.

5) Vid. ad c. 30. n. 19.

6) agro Piceno praesidio erat. Is autem ager inter flumina Aesin et Aternum in media Italia mari Adriatico adjacebat. Cf. c. 30. n. 20.

7) i. e. eadem existumans, quae nos paullo ante existimavimus, nempe Catilinam haec ex difficultate rerum agere. Sed verba: *quae supra diximus*, B. ex sententia Grut. et C. delevit, male credo, quum reliqua sine hoc additamento manca sint et vix intelligi possint. Quisque enim h. l. interrogabit: quaenam Catilina ex difficultate agebat? eique bene respondebitur: *quae modo diximus*, nempe: Catilinam cum exercitu in via esse versus Pistoriam, ut hostium exercitum effugeret. Alioquin enim pro *illa* dicendum fuisset *haec*.

8) i. e. in eo Appenini latere, quod versus Galliam Cisalpinam spectat.

9) Haec verba C. inclusit, et B. omisit; sed bene ea defendunt T. et D.

10) Hoc posterius *tamen* aut otiosum est, aut refertur ad *quamquam*, quod latet in sententia hac omissa: *quamquam* autem Metellus Catilinam jam praeverterat, *tamen* neque Antonius procul aberat. Paullo aliter K.

Antonius procul aberat: utpote qui magno exercitu, locis aequioribus expeditos in fugam [11]) sequeretur. Sed Catilina postquam videt montibus atque copiis hostium sese clausum [12]), in urbe res adversas, neque fugae, neque praesidii [13]) ullam spem; optumum factum [14]) ratus, in tali re [15]) fortunam belli tentare, statuit cum Antonio [16]) quam primum confligere. Itaque, concione advocata, hujuscemodi orationem habuit.

---

11) i. e. ad fugam paratos. C. e conjectura dedit: *expeditus*, in *fuga*. i. e. utpote qui expeditus, Catilinarios in fuga sequeretur. Sed haec mutatio difficultatem non tollit; siquidem noster h. l. rationem reddere debet, „quare Antonius haud procul abfuerit a Catilina, quae nulla est, si Antonius expeditus, et hostes in fuga sunt. Hoc enim modo utrique celeres sunt, et difficilius sibi appropinquabunt. At vulgata lectio expeditior videtur, quam Cortii conjectura, quamquam non nego, nec vulgatam mihi satis placere. Itaque fortasse legendum: *impeditos in fuga*, ita ut hostes, qui *per tramites occulte in Galliam profugerent*, *impediti* in fuga essent, Antonius contra, locis aequioribus eos persequens *expeditior*.

12) a montibus et Metelli copiis versus septemtriones, a copiis Antonii versus meridiem. Vid. c. 58. Nam e sequentibus colligitur, Catilinam tantum cum Antonii copiis, non Metelli pugnasse, et Metellum a parte occidentali Catilinam esse persecutum, dum idem faceret Metellus a parte contraria.

13) auxilii ex urbe e sociis, qui ad ipsum erumpere voluerunt. Vid. c. 45.

14) Vid. c. 55. init.

15) in tali rerum statu.

16) qui a tergo Catilinam sequebatur, non cum Metello, qui ante illum sedebat. Vid. c. 58. („exercitus hostium duo, unus ab urbe, alter a Gallia obstant"). Sperabat enim, Antonium sibi facilius esse victoriam concessurum, utpote quo antea semper familialiter usus esset. Vid. c. 21. Atque talem se quoque praebebat Antonius, cum ipse se aegrotum simulans, ut

Caput LVIII.

Compertum ego habeo, milites, verba viris virtutem non addere [1]*; neque ex ignavo stre-*

vero non absimile est, imperium contra Catilinam in proelio, Petrejo legato suo traderet, quamquam id Catilinae nequaquam profuit. Vid. c. 59.

Caput LVIII.

In hac oratione Catilina copiis suis necessitatem fortiter pugnandi eo maxime demonstrat, quod ab utraque parte ab hostibus sint circumventi, unaque salus in manibus sit quaerenda.

1) Sic vulgo et bene, credo, legitur, quamquam reliqui omnes editores *viris* omittunt, suffragantibus aliquot libris. Sed integra sententia haec est: oratio neque fortes viros (quales vos estis) reddit *fortiores*, neque ex ignavis *strenuos*, neque denique timidis *fortes* efficit. Quae sententia manca est, si in primo ejus membro id nomen (*viris*) deesset, cui in sequentibus duobus membris duo opposita (ignavi et timidi) respondent. Est enim gradatio quaedam in *fortibus* s. viris, *ignavis* et *timidis*. Huc accedit, quod prima vox, qua Catilina milites suos appellat, benevolentiae captationem continet, quum in *viris* lateat sententia: *quales vos estis, quos nunc appello.* Tantum igitur abest, ut e caussis, a Dahlio allatis hanc vocem pro spuria habeam, ut potius eam et ob sententiam et ob verba, quibus expressa est, et denique ob rhetoricam elegantiam pro necessaria habeam. Quod autem ad ipsam sententiam attinet, quisque facile videbit, eam ideo tantum negare, quod verum est, ut eo plus efficiat. Nam re vera nil nisi haec dicit: „Nunc milites inprimis admonitione egetis; quum pauci contra multos, inermes maximam partem contra armatos, malam caussam contra bonam defensuri sitis!" Hortationes autem breves ad milites habitas, saepius multum valuisse, experientia satis docuit; et hoc Catilinam quoque scivisse, haec ipsa oratio declarat, qua milites suos, quamquam id ab initio negat, ad virtutem adhortatur.

nuum [2]), *neque fortem ex timido exercitum oratione imperatoris fieri. Quanta cujusque animo audacia natura, aut moribus* [3]) *inest, tanta in bello patere* [4]) *solet. quem neque gloria, neque pericula excitant, nequidquam hortere: timor animi auribus obficit* [5]). *Sed ego vos, quo pauca monerem, advocavi; simul uti causam consilii* [6]) *aperirem. Scitis equidem, milites, secordia atque ignavia Lentuli quantam ipsi cladem* [7]) *nobisque attulerit; quoque modo, dum ex urbe praesidia opperior, in Galliam proficisci nequiverim. Nunc quo in loco res nostrae sint* [8]), *juxta mecum* [9]) *omnes intellegitis. Exercitus hostium duo, unus ab urbe* [10]), *alter a Gallia obstant: diutius in his locis esse, si maxume animus ferat* [11]), *frumenti atque aliarum rerum egestas prohibet. Quocumque ire placet, ferro iter aperiundum est. Quapropter vos moneo, uti forti atque parato animo sitis; et, cum praelium inibitis, memineritis, vos divitias, decus* [12]), *glo-*

---

2) Ignavus et strenuus, minus sunt quam timidus et fortis. Verte: *aus einer feigen eine muthige, aus einer furchtsamen eine tapfere.*
3) educatione s. principiis.
4) sese ostendere.
5) internus timor impedit, quominus adhortiones audiat.
6) i. e. consilium et quare illud ceperim.
7) quod incommodum, detrimentum.
8) quo statu s. qua conditione res nostr. s.
9) aeque ac ego.
10) prior ab Antonio, posterior a Metello ductus.
11) si maxime cuperemus, vellemus. c. 21. lubido victorum fert.
12) dignitatem s. quod nos dicimus *Ansehen.*

riam, praeterea libertatem atque patriam in dextris vestris portare [13]. *Si vincimus, omnia nobis tuta erunt* [14], *commeatus abunde* [15], *coloniae atque municipia* [16] *patebunt. Sin metu cesserimus, eadem illa advorsa fiunt* [17]: *neque locus, neque amicus quisquam teget, quem arma non texerint. Praeterea, milites, non eadem nobis et illis necessitudo impendet* [18]. *nos pro patria, pro libertate, pro vita certamus: illis supervacaneum est pugnare pro potentia paucorum* [19]. *Quo audacius adgredimini, memores pristinae virtutis. Licuit vobis* [20] *cum summa turpitudine in exsilio aetatem agere: potuistis nonnulli Romae, amissis bonis, alienas opes exspectare. Quia illa foeda atque intoleranda viris videbantur, haec* [21] *sequi decrevistis. Si relinquere voltis* [22], *audacia opus est. nemo, nisi victor, pace bel-*

---

13) a virtute vestra pendere. C. *vestris* contra Cdd. abjecit.
14) *in tuto* erunt. C. *nobis* delevit.
15) C. 21. „quibus mala *abunde* omnia erant." nam *abunde* ponitur loco adjectivi, ut adverbia plura.
16) Vid. c. 17. n. 25.
17) Alii *fient*.
18) Illis non aeque necessarium est pugnare ac nobis, ideoque facile a nobis superari possunt.
19) Cf. c. 20. n. 17.
20) C. *nobis*. Sententia totius: potuistis vel in exilium ire, ut creditores vestros effugeretis, vel Romae remanere et bonis amissis, nonnulli saltem vestrum beneficia aliorum exspectare; sed neutrum voluistis, — ipsi voluistis in armis salutem quaerere.
21) i. e. haec arma, hoc bellum.
22) intell. haec arma, aliis verbis: si voltis pacem pro bello habere; quam explicationem statim sequentia confirmant.

lum mutavit [23]. *Nam in fuga salutem sperare, cum arma, quis corpus tegitur, ab hostibus averteris* [24], *ea vero dementia est* [25]. *Semper in praelio iis* [26] *maxumum est periculum, qui maxume timent: audacia pro muro habetur. Cum vos considero, milites, et cum facta vestra aestumo* [27], *magna me spes victoriae tenet. Animus, aetas, virtus vestra me hortantur* [28]; *praeterea necessitudo, quae etiam timidos fortis facit. Nam multitudo hostium ne circumvenire queat* [29], *prohibent angustiae loci* [30]. *Quod si virtuti vestrae fortuna inviderit* [31], *cavete, ne inulti* [32] *animam amittatis; neu capti potius, sicuti pecora, trucidemini, quam virorum more pugnantes, cruentam atque luctuosam victoriam hostibus relinquatis.*

---

23) pro *cum* pace b. m. Jug. c. 38. extr. „quia mortis *metu* mutabant" mutare enim i. q. *emere*, *acquirere*.

24) i. e. quum terga nuda hostibus dederis. Arma pro *scuto* positum est, quod in fuga a hostibus avertitur.

25) *Vero* est particula affirmandi i. q. *profecto*. Cic. de Off. III, 1. magnifica *vero* vox et magno viro ac sapiente digna!" Porro *ea* idem est quod *id*. c. 20.: „nam idem velle atque nolle, *ea* demum firma amicitia est."

26) Hanc vocem C. delevit.

27) i. e. mecum reputo.

28) intell. ad spem victoriae. C. *me* omisit.

29) intell. *nos*.

30) *loci* C. delevit.

31) victoriam denegarit.

32) i. e. sine hostium caede. *ne*, quod vulgo legitur, C., B. et H. omiserunt.

CAPUT LIX.

Haec ubi dixit, paululum commoratus, ſigna canere jubet [1]); atque inſtructos ordines in locum aequum deducit [2]): Dein, remotis omnium equis [3]), quo militibus, exaequato periculo, animus amplior eſſet, ipſe pedes exercitum, pro loco atque copiis [4]), inſtruit. Nam, uti planities erat inter ſiniſtros montis, et ab dextra rupes aſpera [5]), octo cohortes in fronte conſtituit: reli-

---

CAPUT LIX.

Catilina autem inſtruit et contra eum Antonius, pedibus aeger, M. Petrejo legato exercitum permittit, qui ſuos priſtinae virtutis admonet.

1) Tubicines nempe atque cornicines ſuis inſtrumentis *ſigna dare* et praeparationis ad pugnam et profectionis conſueverant. C.

2) i. e. ex monte, in cujus radicibus Q. Metellus ſedebat, copias ſuas Catilina ad pugnam paratos retro contra Antonii exercitum duxit.

3) poſtquam equites deſcendere equis et equos removeri juſſerat. Caeſar de B. G. I, 25. „Caeſar primum ſuo, deinde omnium remotis equis, ut *aequato omnium periculo ſpem fugae* tolleret, cohortatus ſuos proelium commiſit." Equites enim equorum ſuorum beneficio facilius fugere poſſunt, quod pedites non poſſunt, unde periculum peditum et equitum in praelio adverſo impar eſt. Simile narratur a Liv. II, 20. et III, 62.

4) ſicuti locus et copiarum numerus poſtulabat.

5) nam cum planities, in quam Catilina copias deduxerat, a ſiniſtra montibus et a dextra rupe aſpera incluſa eſſet. C. legit *rupe aſpera* ex aliquot libris, ob diverſas conſtructiones, quas noſter amet. Idem tamen cenſet, facile legi poſſe *rupem aſperam*. At vulgata tamen praeferenda videtur, quae facillima eſt, intellecto *erat*. B. e conject. dedit *rupis aſpera* pro (*inter*) *aſperitatem rupis*.

qua ſigna[6]) in ſubſidio[7]) artius collocat. Ab his centuriones omnis electos et evocatos[8]), praeterea ex gregariis militibus optumum quemque armatum[9]) in primam aciem ſubducit[10]). C. Manlium[11]) in dextera, Faeſulanum quemdam[12]) in ſiniſtra parte curare[13]) jubet: ipſe[14]) cum li-

---

6) ſigna pro ipſis militibus, qui ſub ſignis ducuntur. Liv. VIII, 9. „omnis terror — *ſigna* Latinorum turbavit."

7) H. *in ſubſidiis*.

8) i. e. ex iis, quos in ſubſidio collocaverat, ſelegit et evocat optumum quemque centurionum et militum gregariorum, eosque in primam aciem ſubducit. Alii vero electos (G. *lectos*) et evocatos pro ſubſtantivis habent a centurionibus diverſos. Sed quum in Catilinae exercitu evocati, proprio ſenſu, vix eſſe poſſint et contextus totius doceat, Catilinam optimos quosque ex omni militum numero ſelegiſſe et in fronte collocaſſe, equidem electos et evocatos pro adjectivis habendos cenſeo et ad centuriones trahendos. Erant autem *evocati* ſenſu proprio milites, qui jam emeritis ſtipendiis precibus ſ. gratia imperatoris iterum militabant; *electi* vero legionis caput, prima cohors, quae prope aequilam in prima acie ſtabat. Veget. II, 6. Quum vero B. verba haec ita interpungit: centuriones omnes, electos et evocatos, non cogitaſſe videtur, vix fieri potuiſſe, ut omnino omnes centuriones ſubdiis ſubducerentur.

9) i. e. fortiſſimum quemque, qui armis inſtructus erat. Nam tertia fere militum pars armis carebat. Vid. c. 56. Hoc G. non conſiderans, dubius eſt, utrum optimum accipiat pro *optime* et ad armatum trahat, an optimum ſit pro fortiſſimo.

10) traducit ſ. ducit, nam *ſub* vix reſpicitur in hoc verbo, cum *in* antecedat.

11) Vid. c. 24. n. 8.

12) Hic non amplius notus eſt.; Faeſulis natus videtur.

13) verbum eſt proprium i. q. imperare, *commandiren*. Jug. c. 57. „legatis imperat, ubi quisque *curaret*."

14) Catilina.

bertis et colonis [15]) propter [16]) Aquilam [17]) adsistit, quam bello Cimbrico C. Marius [18]) in exercitu habuisse dicebatur. At ex altera parte C. Antonius, pedibus aeger [19]), quod proelio adesse nequibat, M. Petrejo legato [20]) exercitum permittit. Ille [21]) cohortis veteranas [22]), quas tu-

15) Coloni sunt Sullae veterani c. 28.

16) i. q. prope s. ad.

17) Aquila signum erat legionis ex argento s. auro, hastae imposita, alis expansis et uncis fulmen aureum tenens; quam cujusque legionis prima cohors suscipiebat. Ad hanc ipsam aquilam Cicero quoque respicit Cat. I, 9. extr. ubi vid. Muret.

18) Cimbros barbaram gentem, e Germania septemtrionali migrantem et in Romanorum provincias incurrentem, in Campis Raudiis prope Mediolanum Q. Lutatius Catulus, Marii quartum consulis collega a. u. 652 superavit, postquam anno proxime superiori (651) C. Marius tertium consul, de Teutonis Cimbrorum sociis ad aquas Sextias (Aix) in Gallia Narbonensi cruentam victoriam deportaverat; quibus duobus proeliis uterque populus barbarus deletus est. Vid. Vellej. Paterc. II, 12. Florus III, 5. Plutarch. in Mario. Liv. lib. 68.

19) Dio Cass. 37. p. 47. suspicatur, Antonium hunc morbum simulasse, ne Catilina probris incesseret, quem socium conjurationis aliquando habuisset. Cf. Cic. pro Sext. 5.

20) Hic homo verosimiliter idem est, qui in bello inter Caesarem et Pompejum hujus legatus fuit (Cic. ad Div. XVI, 12.) seque ipse interfecit cum rege Juba, postquam Caesar imperio potitus erat. Vid. C. pro Sextio c. 5. et Auct. de Bello Afric. c. 94. Ceterum legatus consulis erat, quem ille operae suae vicarium sibi legaverat (Jug. c. 28.) et cui, si res posceret, imperium permitteret, ita tamen, ut imperatoris praescriptum ageret. Caes. de B. G. III, 51.

21) ut *ipse* in seqq. de Petrejo intelligendum esse recte vidit C.

22) Veterani erant, qui viginti quinque stipendia expleverant, et decursis operibus actionum suarum quieti se tradiderant. Vid. auct. de B. Alexandr. c. 72. Cic. *ad Div. X, 28.* C,

multi [23]) causa conscripserat, in fronte; post eas ceterum exercitum in subsidiis locat. Ipse equo circumiens, unumquemque nominans adpellat, hortatur, rogat, uti meminerint, se contra latrones inermes [24]), pro patria, pro liberis; pro aris atque focis suis certare [25]). Homo militaris [26]), quod amplius annos triginta tribunus [27]), aut praefectus, aut legatus, aut praetor cum magna gloria in exercitu [28]) fuerat, plerosque ipsos factaque eorum fortia noverat; ea commemorando militum animos accendebat.

Caput LX.

Sed ubi, rebus omnibus exploratis [1]), Petrejus tuba signum dat; cohortis paulatim incedere jubet. Idem facit hostium exercitus. Postquam

---

23) Plures libri *tumultus*. Vid. c. 50. n. 8.

24) C. ex uno libro *inermos* e more Sallustii, ut dicit. Sed Jug. c. 94. extr. ipse legit *inermes*; quamquam ibid. c. 107. init. ab *inermis* pedibus, legatur. Nulla est in his constantia.

25) sic vulgo et bene. Alii *pugnare*. Hinc Palmer. conjecit legendum *cernere*, quo utitur Ennius pro certare, quod *cernere* C. recepit.

26) Vid. c. 45. n. 7.

27) intell. militum, quorum primum tres, postea vero sex in quaque legione fuisse videntur, quorumque bini per vices legioni imperitarunt. Similis fuisse videtur nostro *Obrist*, et inferior *praefecto* (*General*), qui iterum inferior erat *legato* (*Divisions-General*) et *praetori*, qui summum in exercitu imperium habebat (*Obergeneral*).

28) Voces *in exercitu*, quoniam sensus eas non multum poscit, cum uno libro omisit. C.

Caput LX.

I. *Describitur pugna inter Catilinam et Petrejum, commissa quinto Januarii a. u. 691.*

1) quae hostem attingerent, quaeque scitu opus erant, priusquam pugna committeretur.

eo ventum, unde a ferentariis [2]) proelium committi posset, maxumo clamore, cum infestis signis [3]) concurrunt; pila omittunt [4]); gladiis res geritur. Veterani, pristinae virtutis memores, cominus acriter instare; illi haud timidi resistunt. maxuma vi certatur. Interea Catilina cum expeditis [5]) in prima acie versari, laborantibus succurrere [6]), integros pro sauciis arcessere: omnia providere: multum ipse pugnare, saepe hostem ferire [7]). strenui militis, et boni imperatoris officia simul exsequebatur. Petrejus, ubi videt Catilinam contra, ac [8]) ratus erat, magna vi tendere [9]); cohortem praetoriam [10]) in medios hostis inducit, eos perturbatos atque alios alibi resistentes interficit: deinde utrimque ex lateri-

---

2) Ferentarii erant milites levis armaturae, qui proelii initium facere solebant, pilis atque missilibus pugnantes. Veget. I, 20.

3) i. e. cum signis (armis) in hostem versis, ut solent pugnantes. Contra signa *versa* sunt fugientium. Liv. I, 25. „infestis *armis* — terni juvenes, concurrunt." Caes. de B. G. VII, 71. „Legiones — infestis contra hostem signis constiterunt."

4) Pilum erat telum missile proprium Romanis. C. Caesar de B. G. I, 52. „Rejectis *pilis* cominus gladiis pugnatum est." Ibid. VII, 88. „Nostri omissis *pilis* gladiis rem gerunt."

5) levis armaturae militibus, qui in proelio primi erant.

6) iis, qui ab hoste urgebantur et in periculo versabantur auxilium tulit. Cf. Jug. 52. n. 14.

7) i. e. vulnerare, caedere. Jug. c. 6. „leonem atque alias feras primus aut inprimis ferire." Cf. Cat. 7. n. 12.

8) i. q. aliter ac.

9) i. q. contendere, pugnare.

10) quae inde nomen traxit, quod circa ducem semper erat, nec ab eo discedebat, constans e lectis ex omni *exercitu* et spectatae virtutis viris. G.

bus[11]) ceteros adgreditur. Manlius et Faesulanus[12]) in primis pugnantes cadunt. Postquam fusas copias, seque cum paucis relictum videt Catilina, memor generis atque pristinae suae dignitatis [13]), in confertissumos hostes incurrit, ibique pugnans [14]) confoditur.

Caput LXI.

Sed confecto proelio, tum vero cerneres, quanta audacia quantaque animi vis fuisset in exercitu Catilinae. Nam fere, quem quisque vivus pugnando locum ceperat, eum, amissa anima, corpore tegebat [1]). Pauci autem, quos medios cohors praetoria disjecerat [2]), paulo diver-

---

11) perruperat enim mediam hostium aciem eamque disruptam ab utraque parte transversam aggreditur.

12) qui sinistrum cornu curabant. Vid. c. 59.

13) Pronomen *suae*, quod variam sedem occupat in libris, C. expunxit. De re vid. c. 5. n. 1. et 51, 22.

14) Voce *pugnans* significatur, Catilinam non otiosum sed pugnantem cecidisse. Idcirco vox haec non otiosa est.

Caput LXI.

Catilina ejusque socii fortissime in proelio pugnaverant, et Romanis victoria nec incruenta nec laeta fuit.

1) Nam quisque fere eodem loco ceciderat, quo in proelio steterat. C. *vivus* delevit ob unius libri fidem et Florum, qui l. IV, 1. haec verba exscripsit: „quem quis in pugnando ceperat locum, eum amissa anima corpore tegebat." Sed quamquam concedendum est, *vivus* abesse posse, tamen ob omnium reliquorum Cdd. auctoritatem, et Flori, qui facile omisit, quod omitti poterat, denique ob oppositum *amissa anima* illud retinendum putavi.

2) Medios, i. e. in medio positos. Vid. c. 60. extr. Sed C. iterum vocem *medios* jugulavit. — *Disjecerat*, zersprengt hatte.

sius [3]), sed omnes tamen adversis volneribus [4]) conciderant. Catilina vero longe a suis [5]), inter hostium cadavera repertus est, paululum etiam spirans ferociamque animi, quam habuerat vivus, in voltu retinens. Postremo ex omni copia neque in proelio, neque in fuga quisquam civis ingenuus [6]) captus. Ita cuncti suae hostiumque vitae juxta pepercerant [7]). Neque tamen exercitus populi Romani laetam aut incruentam victoriam adeptus. nam strenuissimus quisque aut occiderat in praelio, aut graviter vulneratus discesserat. Multi autem, qui de castris [8]) visundi, aut spoliandi gratia processerant, volventes hostilia cadavera, amicum alii, pars hospitem, aut cognatum reperiebant; fuere item, qui inimicos suos cognoscerent. Ita varie per omnem exercitum laetitia, moeror [9]); luctus atque gaudia agitabantur.

3) i. e. locis paullulum diversis.
4) vulneribus adverso corpore acceptis. D.
5) i. e. longe ante suos et in mediis fere hostibus; nam in confertissimos hostes incurrerat. Cf. c. 60. extr. Vellej. Paterc. II, 35. extr. „fortissime (Catilina) dimicans, quem spiritum supplicio debuerat, proelio reddidit."
6) qui in exercitu Catilinae fuerat.
7) tam parum suae vitae, ideoque aeque parum hostium vitae pepercerant.
8) intell. aliquod temporis post pugnam, qua finita in castra redierant Romani.
9) a *luctu* atque *gaudio* ita differunt, ut illa sint clara, haec tacita.

C. CRISPI SALLUSTII
JUGURTHA,
SEU
BELLUM JUGURTHINUM.

CAPUT I.

Falso queritur de natura sua genus humanum, quod imbecilla atque aevi [1]) brevis, forte [2]) potius quam virtute regatur. Nam contra, reputando, neque majus aliud, neque praestabilius invenias,

CAPUT I.

Sicuti Sallustius, bellum Catilinarium ideo potissimum descripsisse videtur, ut excusationem, quae in prooemio ad bellum Catilinarium continetur, pravissimis eo tempore Romanorum moribus delineandis confirmet, ita eandem fere excusationem, quae in hoc quoque prooemio (c. 1 — 4.) inest, describendo Jugurthino bello similibusque Romanorum moribus adumbrandis confirmare voluisse videtur.

Falso queruntur homines de vitae brevitate et fortunae potentia. Nam nisi corpori potius, quam animo parerent, neque fortunae obnoxii essent, neque breviter viverent.

1) i. q. vitae.

2) (al. *forte*) i. e. fortuna, cui opponitur h. l. virtus. Quamquam autem *fors* et *fors* ut forma, ita notione quoque eadem fuisse videantur a principio, ideoque saepius inter se permutata (vid. Horat. Satyr. I, 1, 1.), usus tamen posterior eos ita distinxit, ut *Fors* fortunam, *fors* autem tesseram, fortunae filiam denotaret.

magisque naturae industriam hominum, quam vim, aut tempus deesse. Sed [3]) dux atque imperator [4]) vitae mortalium animus est: qui ubi ad gloriam virtutis via grassatur [5]), abunde pollens potensque [6]) et clarus [7]) est, neque fortuna [8]) eget: quippe quae [9]) probitatem, industriam, alias artis bonas [10]) neque dare, neque eripere cuiquam [11]) potest. Sin captus [12]) pravis cupidinibus ad inertiam et voluptates corporis pessum datus est:

---

3) (adversativum) positum est h. l. ratione partis adversariae, quae contra indicat.

4) dictum est respectu antecedentis *regatur*, simulque ob animi majestatem dignitatemque.

5) (*einherschreitet*) apte dictum de imperatoris ingressu et via virtutis.

6) „Prius de viribus insitis, posterius de iisdem exercitio comparatis dictum videtur." C. *Kraftvoll und stark.* Liv. I, 24. „tantoque magis ferito, quanto magis potes pollesque."

7) int. apud posteros i. q. immortalis, oppositum est τῷ *aevi brevis*, sicut pollens potensque τῷ *imbecilla*.

8) C. et alii *fortunae*. Noster quidem Cat. c. 51. „neque consilii neque audaciae eguere." Sed major libror. pars tuetur h. l. *fortuna*.

9) *quae*, post quippe, in nonnullis Cdd. deest, sed, omisso illo haerebis, utrum *quippe* ad animum, an fortunam referas.

10) Vid. Cat. c. 2. extr.

11) cuiquam C. omisit.

12) Sin (animus) pravis cupidinibus *captus*, et perniciosa lubidine paulisper (paulatim) *usus* (adsuetus), ad inertiam — *pessum datus* est, ideoque per socordiam — vires — defluxere. Hic erat ordo naturalis quem paululum mutavit auctor. Hinc B. vulgatam distinctionem male reprehendit et mutavit. „*Pessum* supinum est a *petior*, *pessus sum*, *petiri*, quod est *pedibus calcari*. et *pessum* dare dicitur, ut *venum*, *victum*, *pastum dare*." C.

perniciosa lubidine paulisper usus; ubi[13]) per secordiam vires, tempus, ingenium defluxere[14]), naturae infirmitas accusatur: suam quisque culpam auctores[15]) ad negotia transferunt. Quodsi hominibus bonarum rerum tanta cura esset, quanto studio aliena ac nihil profutura, multumque etiam periculosa petunt; neque regerentur[16]) magis, quam regerent casus, et eo magnitudinis procederent, ubi pro mortalibus gloria aeterni fierent.

Caput II.

Nam uti genus hominum compositum ex anima[1]) et corpore: ita res cunctae studiaque omnia nostra corporis alia[2]), alia animi naturam se-

---

13) pro *et ubi*; nam apodosis incipit demum a verbis: naturae infirmitas accusatur.
14) fluminis ritu, sensim furtimque et sine spe reditus.
15) Quamquam ipsi sint auctores hujus infirmitatis et vitae brevitatis, tamen utrumque ad res ipsas (negotia), non ad se transferunt.
16) Hinc incipit apodosis, non in verbis: et eo magnitudinis, ut vult K., qui ideo locum mutare conatus est; nam sermo est h. l. de rebus duabus, de fortunae imperio et vitae brevitate. De *neque*, sequente *et* vid. Cat. 52. n. 5. et infra 84.

Caput II.

Inde miranda est pravitas eorum, qui corporis gaudiis dediti animum negligunt, quamquam variis animi artibus summam sibi possint laudem parare.

1) *Anima* et *animo* promiscue noster utitur. Cf. Cat. I.
2) (B., nescio unde: *corpus alia.*) i. e. omnia patiuntur, quae ipsum corpus patitur, i. e. *brevi dilabuntur, initium habent, augentur, senescunt, finiuntur* omninoque mutantur; quibus contraria sunt, quae ad animum pertinent.

quuntur. Igitur praeclara facies, magnae divitiae [3]), ad hoc vis corporis, et alia [4]) hujuscemodi omnia brevi dilabuntur [5]); at ingenii egregia facinora, ſicuti anima, immortalia ſunt [6]). Poſtremo corporis et fortunae bonorum, ut initium, ſic finis [7]) eſt: omniaque [8]) orta occidunt et aucta ſeneſcunt [9]); animus incorruptus [10]), aeternus, rector humani generis, agit atque habet [11]) cuncta, neque ipſe habetur. Quo magis pravitas eorum admiranda eſt, qui, dediti corporis gaudiis, per luxum atque ignaviam aetatem agunt: ceterum ingenium, quo neque melius, neque amplius [12]) aliud in natura mortalium eſt, incultu [13]) atque ſecordia torpeſcere [14]) ſinunt: cum praeſertim tam multae variaeque ſint artes animi, quibus ſumma claritudo [15]) paratur.

---

3) divitiae non minus, quam praeclara facies et corporis vis ad externa, ſeu corporis bona pertinent.
4) C. *et* delevit.
5) Huic oppoſitum eſt ſequens *immortalia ſunt*, quod accuratius diſtinguitur a *finiuntur*. (finem habent.)
6) diutius durant, quam corpus.
7) Voculam *ſic* C. delevit.
8) pro *omnia enim*. Nam eſt confirmatio propoſitionis proxime praecedentis.
9) i. e. mutantur.
10) immutatus.
11) *Agit* eſt regit, omnia diſponit ex ſuo arbitrio. *Habet* i. q. poſſidet, Graeci: ἔχω καὶ οὐκ ἔχομαι. Seneca de Ira I, 16. „habent, non habentur." Idem Epiſt. 8. „habere nos putamus, habemur." Sen. Oed. 981.
12) majus, praeſtantius.
13) inopia culturae.
14) incultu langueſcere, et per ſecordiam vim ſuam amittere.
15) (cf. c. 7.) „Vox Tacito imprimis uſitata ad analogiam vocum *bellitudo*, *canitudo*, *honeſtitudo* etc." C.

Caput III.

Verum ex his magiſtratus et imperia, poſtremo omnis cura rerum publicarum [1]), minume mihi hac tempeſtate [2]) cupiunda videntur: quoniam neque virtuti honos datur [3]); neque illi, quibus per fraudem jus fuit [4]), tuti, aut eo magis honeſti ſunt. Nam vi quidem regere patriam aut parentes [5]), quamquam et poſſis, et delicta [6]) corrigas, tamen importunum eſt [7]): cum prae-

---

Caput III.

In his autem animi ſeu ingenii artibus, longe tamen fugienda eſt omnis rerum publicarum cura, hoc quidem tempore, ubi aut vi principatus occupandus eſt, civitatisque vitia emendanda, aut paucis parendum.

1) negotiorum publicorum ſeu civitatis.

2) Quam tempeſtatem ſi definire poſſemus, ipſum nobis conſtaret tempus, quo hoc bellum Jugurthinum conſcriptum ſit. Apprime autem omnia conveniunt tempori, quo ſumma rerum penes triumviros (paucos) fuit, Antonium, Lepidum et Octavianum (cf. Cat. c. 20. n. 7.), non ita multo poſt Caeſaris caedem, circa annum a. u. 711; cui tempori quoque Don Gabriel (in edit. Telleri p. 184.) hujus libelli compoſitionem adſcribit.

3) neque is fungitur muneribus publicis, qui per virtutem iis dignus eſt.

4) qui vi et fraude ſummum imperium aſſecuti ſunt, non tamen magis ideo honorati.

5) C. mavult patriam *atque* parentes, quae et alibi junctim occurrunt (quoniam patriae inſunt parentes, i. e. omnes nobis ſanguine juncti, qui graece τοκεῖς vocantur. Euripid. Phoeniſſ. 444.), quamquam idem h. l. *parentes* intelligat *cives*, *ſubditos* a parēre.

6) civitatis vitia, ut fecerunt ex parte Sylla atque Caeſar. Tellerus p. 255. intelligit malefacta eorum, qui vi atque triſtia bella moventes, ſummam poteſtatem ſibi rapiunt.

7) nobis periculoſum aliisque moleſtum. Aliter C.

fertim omnes rerum mutationes caedem, fugam [8]), aliaque hoftilia portendant [9]); fruftra autem niti [10]), neque aliud fatigando, nifi odium, quaerere, extremae dementiae eft. nifi forte quem inhonefta et perniciofa lubido tenet, potentiae paucorum decus atque libertatem fuam gratificari.

Caput IV.

Ceterum ex aliis negotiis, quae ingenio exercentur, in primis magno ufui eft memoria rerum geftarum [1]): cujus de virtute [2]), quia

8) exfulationes.

9) praenuncient, ac fecum ducant.

10) operam autem dare reipublicae fine vi, et paucis dominantibus fervire fine fucceffu.

Caput IV.

Eligenda potius eft ex his ingenii artibus rerum geftarum defcriptio, quae excitat ad majorum noftrorum virtutem, magiftratibus Romanis hoc tempore imprimis commendandam.

1) quae litterarum monumentis traditur feu rerum geftarum defcriptio. Nam cum h. l. fermo fit de iis ingenii artibus, quibus immortalitas paretur, memoria rerum geftarum non poteft effe h. l. ftudium f. cognitio hiftoriae, qua nemo facile immortalis fiat, etfi fit illa inftructiffimus, fed potius ejusdem confcriptio, quae fola immortalitatem parare poteft.

2) ufu et praeftantia. Virtus (a *vir*) enim, ut obiter dicam, a corpore ad animum, et deinde ad res quoque transiit, ita, ut primum corporis perfectionem (*Mannheit, Mannskraft*) deinde animi illam (*Tugend*), et denique rerum quoque ftatum perfectum (*Güte, Brauchbarkeit*) fignificaret.

multi [3]) dixere, praetereundum [4]) puto; simul, ne [5]) per insolentiam quis existumet, memet, studium meum laudando, extollere. Atque [6]) ego credo fore, qui, quia decrevi procul a republica aetatem agere, tanto tamque utili labori meo nomen inertiae imponant: certe, quibus maxuma industria videtur, salutare plebem, et conviviis gratiam quaerere. Qui si reputaverint, et quibus ego temporibus [7]) magistratus adeptus sum, et quales viri idem adsequi nequiverint, et postea quae genera hominum in senatum pervenerint; profecto existumabunt, me magis merito [8]), quam ignavia, judicium animi mutavisse [9]), majusque commodum [10]) ex otio meo, quam ex aliorum negotiis reipublicae venturum. Nam

---

3) „Vid. Liv. praefat., Polyb. praefat. cum not. Casaub., Cic. de Orat. II, 9., Seneca Ep. 95., Maxim. Tyr. Serm. XII." C.

4) int. silentio.

5) et ne quis existumet, me memet ipsum per superbiam laudare velle, dum studium meum laudo. Vocem *meum*, post studium, C. cum paucis libris delevit.

6) „servit occupationi et notat *et vero*, *et tamen*." C.

7) i. e. quam miserabiles homines summos honores acceperint, et quam egregii viri eadem assequi nequiverint.

8) jure, consilio recto.

9) a negotiis publicis ad historiam conscribendam transiisse.

10) Siquidem rerum gestarum descriptio, quae exempla ante oculos ponit, homines ad virtutem excitare, et a vitiis deterrere valet.

ſaepe audivi, Q. Maxumum[11]), P. Scipionem[12]), praeterea civitatis noſtrae praeclaros viros ſolitos ita dicere, *cum majorum imagines[13]) intuerentur, vehementiſſume ſibi animum ad virtutem accendi.* Scilicet non ceram illam, neque figuram tantam vim in ſeſe habere[14]); ſed memoria rerum geſtarum[15]) eam flammam[16]) egregiis viris[17]) in pectore creſcere, neque prius ſedari, quam virtus eorum[18]) famam atque gloriam adaequaverit. At contra, quis eſt omnium his moribus, quin divitiis[19]) et ſumtibus, non probitate neque induſtria cum majoribus ſuis contendat? etiam homines novi[20]), qui antea per virtutem ſoliti erant no-

11) Eſt Q. Fab. Maxim. Cunctator, bello Punico ſecundo immortalis factus, de quo Ennius. (Cicer. de Off. I, 24.)
Unus homo nobis cunctando reſtituit rem,
Non ponebat enim rumores ante ſalutem;
Ergo poſtque magisque viri nunc gloria claret.
Cf. Liv. XXII, 8 ſqq. et ibid. 59.

12) Eſt P. Cornel. Scipio Africanus major, qui Hannibalem eodem bello vicit, avus minoris Africani. Cf. c. 5. n. 11.

13) quas nobiles Romani e cera confectas in atrio poſitas habebant. Vid. c. 85.

14) int. putabant. Nam verba, a *ſcilicet* usque ad *adaequaverit*, non ſunt Fabiorum et Scipionum, ſed Salluſtii.

15) int. a majoribus.

16) mentis ardorem ad virtutem; antea dixit *accendi.*

17) pendet a *creſcere.* Contra ſi poſuiſſet *egregiorum virorum*, id a *pectore* penderet.

18) int. majorum. *Virtus* autem abſolute poſitum referendum eſt ad eos, qui imagines majorum intuentur. Exemplo eſt Caeſar (apud Suet. Caeſ. c. 6.), qui ingemiſcebat, cum Alexandri imaginem conſpiceret.

19) Libri nonnulli: *qui non de divitiis.* Cf. Cat. 55. n. 9.

20) Vid. Cat. 23. n. 17.

bilitatem antevenire, furtim [21]) et per latrocinia [22]) potius quam bonis artibus [23]) ad imperia et honores nituntur. proinde quasi [24]) praetura et consulatus, atque alia omnia hujuscemodi per se ipsa clara, magnifica sint, ac non perinde habeantur, ut eorum, qui sustinent, virtus est. Verum ego liberius altiusque processi, dum me civitatis morum piget taedetque. nunc ad inceptum redeo [25]).

Caput V.

Bellum scripturus sum, quod populus Romanus cum Jugurtha, rege Numidarum gessit: primum quia magnum et atrox, variaque victoria

---

21) per furta.

22) i. e. malas artes, fraudes et insidias. Vid. Graev. ad Cic. pro Rosc. Amer. c. 22.

23) Haec verba a C. ob unum Cod. inclusa et a B. omissa, cum H. restitui. Nam neque sensui neque linguae obstant, immo emphasi inserviunt.

24) i. e. quasi magistratus, per se, honorem dare possint, indignissimis hominibus. „Alii *perinde*. Sed hae particulae in MSS. facile confunduntur, quoniam et *per* et *pro* notis scribuntur, inter se parum differentibus." C.

25) i. q. venio; compositum pro simplici. Cic. ad Att. I, 14. *nunc* ad privata redeam, et ibid. 16. ut jam πρὸς τὸ πρότερον *revertar*; quamquam supra de iis rebus nihil dixit. At dicere quoque possis, Sallustium, cum in animo haberet, bellum Jugurthinum scribere, et diutius prooemio esset immoratus, nunc demum ad inceptum re vera redire.

Caput V.

Bellum Jugurthinum quum per se memorabile est, tum ob bellum civile inde natum. Regnum Numidiae, de quo ortum est, reges ejus magnam partem Romanorum amicitiae debebant.

fuit; dein quia tum primum superbiae nobilitatis obviam itum est [1]). quae contentio [2]) divina et humana cuncta [3]) permiscuit, eoque vecordiae [4]) processit, uti studiis civilibus [5]) bellum atque vastitas Italiae [6]) finem faceret. Sed priusquam hujuscemodi rei initium expedio [7]), pauca supra repetam; quo ad cognoscendum omnia illustria magis [8]), magisque in aperto sint. Bello Punico secundo, quo dux Carthaginiensium Hannibal, post magnitudinem nominis Romani [9]), Italiae opes maxume adtriverat; Masinissa rex Numidarum, in amicitia receptus a P. Scipione [10]), cui postea Africano [11]) cognomen ex virtute fuit,

---

1) Hoc factum est non minus per tribunos (vid. c. 30.), quam per Marium (contra Metellum). (c. 74.) Idem postea per eundem Marium (contra Syllam); quae contentiones nihil aliud fuere, nisi nobilium, plebejorumque de principatu certamina.

2) nobilium atque plebejorum.

3) i. e. omnino omnia; quum praeter res divinas humanasque nil aliud detur. Ad sensum igitur sufficeret alterutrum, vel *divina et humana*, vel *cuncta*. Sed Liv. I, 38. „divina humanaque omnia;" eodemque modo idem VII, 31. Horat. Sat. II, 3, 3. „divina cuncta et humana."

4) ad eum vecordiae locum; quod posterius substantivum (locus) in particulis *eo*, *ubi* aliisque omissum, genitivi causam continet.

5) civium contentionibus s. factionibus.

6) bellum, in quo tota Italia vastata est.

7) i. e. facio.

8) clariora et expeditiora.

9) i. e. postquam Romanorum magnitudinem fregerat. C. „postquam Romani magni facti."

10) int. majori. Vid. c. 4. n. 12.

11) Liv. XXV, „cui post *Africano* fuit cognomen;" quo in dativo notandum, eum esse ad *cui* relatum, etsi possit eodem jure stare nominativus (Africanus) ex *appositione*, aut genitivus *Africani* ex relatione.

multa et praeclara rei militaris facinora fecerat [12]): ob quae, victis Carthaginiensibus et capto Syphace [13]), cujus in Africa magnum atque late imperium valuit [14]), populus Romanus quascumque urbis et agros manu ceperat [15]), regi dono dedit. Igitur amicitia Masinissae bona atque honesta nobis permansit: imperii vitaeque ejus finis idem fuit [16]). Dein Micipsa filius regnum solus obtinuit, Mastanabale et Gulussa fratribus morbo absumtis. Is Adherbalem et Hiempsalem ex sese genuit; Jugurthamque Mastanabalis fratris [17]) filium, quem Masinissa, quod ortus ex concubina

---

12) Liv. XXIX, 29. Masinissam nominat longe maximum omnium aetatis suae regum, qui plurimum res Romanas juverit (bello Punico II.). Cf. Justin. XXXVIII, 6. Cum eo amicitiam junxerat Scipio. Vid. Liv. XXVIII, 35.

13) Syphax Massaesylorum seu Numidarum occidentalium rex fuit, cujus caput Cirtha erat, qui Romanorum fuerat amicus, donec eum Carthaginienses, data in matrimonium Sophonisba, Hasdrubalis Gisgonis filia, absente Masinissa, sibi conciliarent. Sed quum antea ejusdem Sophonisbae, pulcherrimae foeminae matrimonio Masinissam sibi adscivissent eumque contra Syphacem cum copiis misissent, Masinissa, hac Carthaginiensium perfidia permotus ad Romanos transiit, ab iisque, post captum Syphacem, totius Numidiae regnum accepit. Liv. XXIV, 48. 49. XXVIII, 35. XXX, 12. et 44. Flor. II, 15, 5.

14) magnum atque opulentum.

15) bello occupaverat, int. adjuvante Masinissa.

16) Vult Sallustius, eum in Romanorum gratia atque regno suo usque ad mortem permansisse.

17) int. sui. B. falso intelligit Adherbalis et Hiempsalis.

erat, privatum reliquerat [18]), eodem cultu [19]), quo liberos suos, domi habuit.

CAPUT VI.

Qui ubi primum adolevit, pollens viribus, decora facie, sed multo maxume [1]) ingenio validus, non se luxui [2]), neque inertiae corrumpendum dedit; sed, uti mos gentis illius est, equitare, jaculari, cursu cum aequalibus certare: et cum omnis gloria anteiret, omnibus tamen carus esse: ad hoc pleraque tempora in venando agere [3]), leonem atque alias feras primus, aut in primis [4]) ferire: plurimum facere, minumum ipse de se loqui. Quibus rebus Micipsa tametsi initio laetus fuerat, existumans virtutem Jugurthae regno suo gloriae fore: tamen [5]), postquam hominem adolescentem, exacta sua aetate [6]), et parvis liberis [7]), magis magisque crescere intellegit, ve-

18) haereditate regni excluserat.

19) „Cultus omnem educationem, victum et amictum comprehendit." B.

CAPUT VI.

1) pro multo magis. Vid. Cat. 36. n. 13. Cf. Jug. 7. n. 8.

2) „Qui antiqua amant, praeferunt *luxu*." B.

3) *tempora agere* uti *aetatem*, *vitam agere*. Vid. Cat. 57. Liv. 40, 23. cum aliquot *menses egisset*.

4) „i. e. secundo aut tertio loco post primum. Sequior aetas *inter primos* dixit," C.

5) Vid. c. 11. init. it. 13. et Cat. 20. et 21. Cic. ad Div. IV, 15. „*tamen etsi* antea scripsi — *tamen* hoc tempore breviter commonendum putavi."

6) vita sua ad finem perducta.

7) Adherbale et Hiempsale, qui uterque aetate inferiores erant Jugurtha, qui eo tempore circiter viginti annos habebat secund. Brossium. — *et* C. delevit.

hementer eo negotio[8]) permotus, multa cum animo suo volvebat. Terrebat eum natura mortalium, avida imperii et praeceps[9]) ad explendam animi cupidinem: praeterea opportunitas[10]) suaeque et[11]) liberorum aetatis, quae etiam mediocris viros spe praedae transvorsos agit[12]): ad hoc studia Numidarum in Jugurtham accensa[13]); ex quibus[14]), si talem virum dolis[15]) interfecisset, ne qua seditio, aut bellum oriretur, anxius erat.

---

8) ea re. c. 72. Ne qua ex *eo negotio* seditio oriretur. Cat. 49. ratus id, quod *negotium* poscebat. Voculam *eo*, C. cum uno Cd. omisit. Ceterum *eo negotio* pertinet ad *permotus*, sicut antecedens *laetus* ad *quibus rebus*, eamque ob caussam *eo* retinendum est.

9) „vehemens, alacer et ardens." C.

10) copia s. facultas regni potiundi, ob suam ipsius senectutem liberorumque pueritiam.

11) C. 55. ut se*que et* exercitum. Liv. I, 6. cum situm moenia*que et* urbem etc. Idem XXI, 30. gentes*que et* terrae. Positione contraria Cic. ad Div. XI, 13. *et* ab exercitu reliquis*que* rebus. Tertio modo Jug. c. 10. me*que*, regnum*que*. Quinctil. III, 6, 89., quae*que* fecerim, quae*que* — potuerim. Unde sequitur, Romanos suum *et et*, modo in *et que* modo in *que et*, modo denique in *que que* mutasse. Quintum non datur.

12) a vera via seducit; nos: *verführt, verleitet*. c. 14. ne quos — amicitia *transvorsos agat*. Senec. Ep. 108. cum coepit *transversos agere* felicitas.

13) int. erant, aut repete *terrebant*. Liv. 29, 19. *accensis studiis pro* Scipione et *adversus* Scipionem.

14) int. studiis, aut Numidis.

15) i. e. insidiis, seu mandatis, ad interficiendum eum clam datis. (Vid. c. seq. init.) Sed C. hanc vocem, cum paucis Cdd. expunxit. Verum quidem est, quod ille dicit, periculis belli objicere Jugurtham, quod Micipsa deinde fecit, nil nisi dolum fuisse, sed talis tamen dolus fuit, qui, dum sine consciis fieri poterat, omni periculo caruit, cum alius quivis, periculosissimus fuisset, in homine omnibus tam caro. Eodem modo noster infra c. 11. extr. ne-

Caput VII.

His difficultatibus circumventus ubi videt, neque per vim, neque insidiis opprimi posse hominem tam acceptum popularibus, quod erat Jugurtha manu promtus [1]) et adpetens gloriae [2]) militaris, statuit eum objectare periculis et eo modo fortunam tentare [3]). Igitur, bello Numantino [4]), Micipsa cum populo Romano equitum atque peditum auxilia mitteret, sperans, vel ostentando virtutem, vel hostium saevitia facile eum [5]) occasurum, praefecit Numidis, quos in Hispaniam mittebat. Sed ea res longe aliter, ac ra-

---

gat, Hiempsalem *per dolum* capi potuisse, qui tamen revera *dolo* opprimitur. Hinc vulgatam cum H. retinui.

Caput VII.

1) audax, fortis. Cat. 45. extr.
2) Vid. Cat. c. 5. n. 6.
3) experiri, an forte in bello Jugurtha occideret.
4) Hoc bellum, quod Romani cum Numantia, Hispaniae oppido, iad Duerum sito, gesserunt inde ortum, quod Numantini, socios consanguineosque suos Segidenses, Romanorum manibus elapsos, exceperant, post quaduordecim demum annos, a Scipione Africano minori ita finitum est a. u. 621, ut Numantini, post duos Romanorum duces devictos, obsidione et fame pressi, se ipsi ferro, veneno igneque cum conjugibus ac liberis perimerent, Romanisque urbem suam in cinere cum incolis omnibus positam relinquerent trophaeos. Vid. Flor. II, 18.
5) Pronomen *eum*, quod, per accusativi cum infinit. structuram, deesse h. l. vix potest, sive ante *occasurum* ponatur sive post illud, C. cum paucis libris omisit. Licet enim C., ad Cat. p. 195., locis nonnullis, nostri ac Ciceronis, probet, penes infinitivum, *me*, *te*, *illum*, *nos*, *vos* omitti posse, tamen haec omissio excusanda potius est, quam, praeter necessitatem, invitis Cdd. recipienda.

tus erat, evenit. nam Jugurtha, ut erat impigro atque acri ingenio, ubi naturam P. Scipionis, qui tum Romanis imperator erat [6]), et morem hostium cognovit [7]); multo labore multaque cura, praeterea modestissume parendo et saepe obviam eundo periculis in tantam claritudinem brevi pervenerat; ut nostris vehementer carus, Numantinis maxumo terrori esset. Ac sane, quod difficillumum in primis [8]) est, et praelio strenuus erat, et bonus consilio [9]): quorum alterum [10]) ex providentia timorem, alterum ex audacia temeritatem adferre plerumque solet. Igitur imperator omnis fere res asperas per Jugurtham agere, in amicis habere, magis magisque eum [11]) in dies amplecti: quippe cujus neque consilium, neque inceptum ullum frustra erat. Huc accedebat munificentia animi et ingenii sollertia, quibus [12]) rebus sibi multos ex Romanis familiari amicitia conjunxerat.

---

6) Vid. c. 5. n. 11. Verbum *erat* C. delevit.

7) Idem Hannibal facere solebat. Vid. Liv. XXII, 5.

8) pro difficile in primis s. difficillumum, sine *in primis*. Cf. c. 6. n. 1.

9) Vellej. XXI, 18. „consiliis dux, miles manu."

10) quorum alterum (providentia) timorem, alterum (fortitudo) temeritatem adferre solet. Thucyd. III, 40. ἀμαθία μὲν θράσος, λογισμὸς δὲ ὄκνον φέρει.

11) *eum* C. cum aliquot libr. delevit.

12) C. *quis*.

Caput VIII.

Ea tempestate in exercitu nostro fuere complures novi [1]) atque nobiles, quibus divitiae bono honestoque potiores erant, factiosi, domi potentes, apud socios [2]) clari magis, quam honesti [3]): qui Jugurthae non mediocrem animum [4]) pollicitando accendebant, *si Micipsa rex occidisset, fore, uti solus imperii Numidiae potiretur; in ipso maxumam virtutem, Romae omnia venalia esse* [5]). Sed postquam, Numantia deleta, P. Scipio dimittere auxilia, et [6]) ipse revorti domum decrevit: donatum atque laudatum [7]) magnifice pro concione Jugurtham in praetorium [8]) adduxit [9]), ibique secreto monuit: *uti potius publice, quam privatim* [10]) *amicitiam populi R.*

Caput VIII.

1) Vid. c. 4. n. 20.

2) oppositum est τοῦ *domi*, i. e. inter populares.

3) *mehr angesehen als geachtet.* Liv. VIII, 27. *clari* magis inter populares, quam *honesti.* Tacit. Hist. II, 10. Vibius Crispus inter *claros* magis quam *honestos.*

4) per se cupidum et inflammatum. Cf. c. 6. extr.

5) Cf. c. 35. et Cat. c. 50. Quibus verbis satis significabant, se ipsos in primis esse venales, si Jugurtha rex fieri cogitaret.

6) *et* C. delevit.

7) C. 54. init.

8) i. e. tabernaculum imperatoris, qui omnes olim praetores dicti.

9) C., e Gruteri conjectura, mutavit in *abduxit*, sed quum sensus eo non mutetur, vulgata quoque bona lectio non mutanda est. Nam in *abduxit* respicitur locus *e quo*, in *adduxit*, *in quem.*

10) „*Publice* est, cum republica et omni populo Romano, publicisque officiis, *privatim* contra, cum hominibus privatis, nempe muneribus." C.

coleret; neu quibus [11]) *largiri insuesceret: periculose a paucis emi, quod multorum esset. si permanere vellet in suis artibus* [12]), *ultro illi et gloriam et regnum venturum: sin properantius pergeret, suamet ipsum pecunia praecipitem casurum.*

Caput IX.

Sic locutus, cum literis eum [1]), quas Micipsae redderet [2]), dimisit: earum sententia [3]) haec erat: *Jugurthae tui bello Numantino longe maxuma virtus fuit: quam rem tibi certo scio gaudio* [4]) *esse. nobis ob merita sua carus est* [5]): *uti idem senatui sit et populo Romano* [6]), *summa ope nitemur. Tibi quidem pro nostra amicitia gratulor: en habes virum dignum te atque avo suo Masinissa.* Igitur rex, ubi ea [7]), quae fama acceperat, ex literis imperatoris ita esse cognovit, cum virtute viri, tum gratia permotus, flexit

11) Libri nonnulli *aliquibus*, quae, nisi vera lectio, interpretatio tamen est.
12) i. q. virtutibus. Cf. Cat. 2. n. 13.

Caput IX.

1) *eum* C. abjecit.
2) Sic recte Latini. Nam qui tradit, quod accepit, is proprie non dat, sed *reddit*.
3) summa, seu summarium.
4) Pro *certo* Grut. mavult *certe*, ne eadem terminatio nimis saepe recurrat. At. Tacit. Ann. XVI, 3. fals*a* ante*a* somni*a* su*a*; quibus similia plura Jac. Gronovius eidem auctori restituit.
5) *sua* et *est* C. delevit.
6) H.: uti idem Senatui Populoque R. sit.
7) *ea* apud C. deest.

animum suum [8]), et Jugurtham beneficiis vincere [9]) adgressus est: statimque eum [10]) adoptavit, et testamento pariter cum filiis heredem instituit. Sed ipse paucos post annos, morbo atque aetate confectus, cum sibi finem vitae [11]) adesse intellegeret, coram amicis et cognatis, item Adherbale et Hiempsale filiis, dicitur hujuscemodi verba cum Jugurtha habuisse.

Caput X.

Parvum ego, Jugurtha, te, amisso patre, sine spe, sine opibus [1]), in meum regnum accepi; existumans non minus me tibi, quam liberis, si genuissem, ob beneficia carum fore [2]) neque ea res falsum me habuit [3]). Nam ut alia magna et egregia facinora [4]) tua omittam, novissume rediens Numantia meque regnumque meum gloria honoravisti: tua virtute nobis Romanos ex amicis amicissumos fecisti: in Hispania nomen [5]) fa-

---

8) aliud consilium cepit.
9) i. e. suae voluntati accommodare. Alii malunt *vincire*, contra Cdd.
10) *eum* C. omisit.
11) C. 10. nunc quoniam mihi natura *finem vitae* facit.

Caput X.

1) C. 5. extr. „quem Masinissa privatum reliquerat."
2) i. e. me non minus dilectum iri a te, quam a liberis, si quos genuissem. Quum autem Micipsa Jugurtham acciperet, quo tempore ipse nondum liberos habebat, recte de illo tempore loquens, Jugurtham et liberos sibi futuros, in amore comparavit.
3) fefellit. Vid. Cat. 25. n. 15.
4) Hanc vocem alii omittunt, alii *facta* legunt.
5) quod comparaverat sibi Masinissa, quo tempore a Carthaginiensium partibus stabat. Vid. c. 5. n. 15.

miliae renovatum est [6]*): postremo, quod difficillumum inter mortalis, gloria invidiam vicisti. Nunc, quoniam mihi natura vitae finem facit, per hanc dextram, per regni fidem* [7]*) moneo obtestorque* [8]*), uti hos, qui tibi genere propinqui, beneficio meo fratres sunt, caros habeas: neu malis alienos adjungere, quam sanguine conjunctos retinere. Non exercitus, neque thesauri praesidia regni sunt, verum amici, quos neque armis cogere, neque auro parare queas: officio et fide pariuntur. Quis autem amicior, quam frater fratri* [9]*)? aut quem alienum fidum invenies, si tuis hostis fueris? Equidem ego vobis regnum trado firmum, si boni* [10]*) eritis; sin mali, imbecillum. Nam concordia parvae res crescunt, discordia maxumae dilabuntur. Ceterum ante hos te, Jugurtha, qui aetate et sapientia prior es, ne aliter quid eveniat, providere decet. Nam in omni certamine, qui opulentior est, etiam si accipit injuriam, quia plus potest, facere videtur* [11]*). Vos autem, Adherbal et Hiempsal,*

---

6) *est* C. omisit.

7) „Per fidem, quam in regnum acceptus debes." C. Rectius puto: per fidem regis, quae sacra est sicuti dextra.

8) Libri aliquot *te* adjiciunt.

9) Quinctil. Declam. 321. init. „quae potest amicitia esse tam felix, quae imitetur fraternitatem? Certe quoties blandiri volumus his, qui esse amici videntur, nulla adulatio procedere ultra hoc nomen potest, quam ut *fratres* vocemus."

10) i. e. concordes, *mali* discordes.

11) „Animus enim infirmo semper favet." Herodian. IV, 5. τοῖς μὲν γὰρ δυστυχήσασιν ἔλεος, τοῖς δὲ κρατήσασι

colite, observate talem hunc virum, imitamini virtutem et enitimini, ne ego meliores liberos sumſiſſe videar, quam genuiſſe.

Caput XI.

Ad ea Jugurtha, tametſi regem ficta locutum [1], intellegebat, et ipſe longe aliter animo agitabat [2]: tamen [3] pro tempore benigne [4] reſpondit. Micipſa paucis diebus moritur [5]. Poſtquam illi, more regio, juſta [6] magnifice fecerant reguli [7], in unum convenere, uti inter ſe de cunctis negotiis diſceptarent. Sed Hiempſal, qui minumus ex illis erat, natura ferox, etiam antea ignobilitatem Jugurthae, quia materno genere impar erat [8],

---

φθόνος παρακολουθεῖ. καὶ τὸ μὲν ἡττηθὲν τοῖς τοιούτοις ἀδικεῖσθαι, τὸ δὲ νικῆσαν ἀδικεῖν δοκεῖ.

Caput XI.

1) Haec fictio poſita erat in eo, quod Micipſa Jugurtham non amore permotus, ſed metu, regni participem fecit. Broſſ. „*Jugurtha ſentit bien, que le Roi ne parloit pas tout-à-fait ſelon ſa penſée.*"

2) Non enim concors eſſe, ſed totum regnum ad ſe rapere cupivit.

3) Vid. c. 6. n. 5.

4) e patris votis.

5) Secund. Broſſ. mortuus eſt Cirthae a. u. 635, poſtquam regnaverat annos triginta.

6) graece τὰ νομιζόμενα. *ihn mit groſsem Pomp beerdigt hatten.*

7) Adherbal, Hiempſal et Jugurtha, qui et ob tertiam, quam quisque acceperat Numidiae partem, et ob parvam aetatem ita vocantur. Cf. Liv. 45, 15. et Juſtin. 43, 4.

8) Haec verba contra omnium Cdd. auctoritatem C. incluſit, tanquam e c. 108. huc perperam translata. *Cf. c. 5. extr.*

despiciens, dextera Adherbalem adsedit [9]: ne medius ex tribus, quod apud Numidas honori ducitur [10], Jugurtha foret. Dein tamen, uti aetati concederet, fatigatus [11] a fratre, vix in partem alteram transductus est. Ibi cum multa de administrando imperio dissererent, Jugurtha inter alias res jacit [12]: *oportere quinquennii* [13] *consulta omnia et decreta rescindi* [14]. *nam per ea tempora confectum annis Micipsam, parum animo valuisse.* Tum, *idem*, Hiempsal, *placere sibi*, respondit: *nam ipsum illum tribus his proxumis annis* [15] *adoptatione* [16] *in regnum pervenisse.* Quod verbum in pectus Jugurthae altius, quam quisquam ratus erat [17], descendit. Itaque ex eo tempore ira et metu anxius moliri, parare, atque ea modo cum [18] animo habere,

---

9) ut Adherbal medium locum, ipse inferiorem haberet, Jugurtha denique infimum ad Adherbalis sinistram occupare cogeretur.

10) Medium locum non apud Romanos solum, sed etiam apud nos, aliosque esse in tribus personis honorificentissimum, satis constat. Hinc mirum, nostrum addidisse: quod apud Numidas honori ducitur.

11) C. 66. Vaccenses *fatigati* regis suppliciis. Justin. VI, 2. Conon, diu rege per epistolas frustra *fatigato*.

12) *wirft hin*, objicit, injicit. Tacit. Ann. I, 10. quaedam de habitu cultuque et institutis *jecerat*. Liv. 34, 5. „in quos consul haec *jecit*."

13) int. postremi.

14) retractari.

15) Vocem *annis* C. perperam inclusit.

16) i. q. adoptione, ad analogiam vocum *optio et optatio*, *notio et notatio*.

17) Vocem *erat* C. delevit.

18) In nonnullis et C. *cum* est omissum. Cf. c. 13. „*cum* animo reputans." c. 70. proinde reputaret *cum* animo suo. Terent. Adelph. III, 5, 55. cum animo cogites.

quibus Hiempſal per dolum [19]) caperetur. Quae ubi tardius procedunt, neque lenitur animus ferox, ſtatuit quovis modo inceptum perficere.

Caput XII.

Primo conventu, quem ab regulis factum ſupra [1]) memoravi, propter disſenſionem [2]) placuerat, dividi theſauros finisque imperii ſingulis conſtitui. Itaque tempus ad utramque rem decernitur, ſed maturius ad pecuniam distribuendam. Reguli interea in loca propinqua theſauris alius alio [3]) conceſſere. Sed Hiempſal in oppido Thirmida forte ejus domo utebatur, qui proxumus lictor [4]) Jugurthae, carus acceptusque

19) Oppoſitum eſt paullo poſt: *quovis modo*. Vid. c. 6. extr.

Caput XII.

1) paullo ante c. 11.

2) quum in regno communiter adminiſtrando, quod pater voluiſſe videtur, convenire non potuiſſent. Broſſ. „*déſeſpérant de ſ'accorder.*" B. „ne disſenſioni locus eſſet."

3) Quod tum ob discordiam factum videtur, quoniam ad conſtitutum diviſionis tempus in patria ſede manere non poterant, tum ob theſaurorum cuſtodiam. Iſtos autem theſauros in oppidis diverſis fuiſſe ſervatos, capp. 37. 75. 92. docent. quamquam hic quoque dicere poſſis, eos pro varia belli fortuna ex uno loco in alterum transportatos fuiſſe. Quare vero non in ipſas urbes, ubi theſauri erant, ſeceſſerint, ſed tantum in loca iis propinqua, id aut non intelligo, aut ad ſuſpicionem evitandam fecerunt.

4) „i. e. eſt proxime praecedens regem vel magiſtratum, alias primus dictus. Num etiam in Numidia lictores, ut apud Romanos fuere, an more Romano tantum loquitur? Quodſi poſterius, proximus lictor notabit familiarem miniſtrum, quia ejus miniſterium apud Romanos familiarius fuit." C.

ei [5]) semper fuerat. quem ille casu ministrum oblatum promissis onerat impellitque [6]), uti tamquam suam visens domum eat, portarum clavis adulterinas [7]) paret: nam verae ad Hiempsalem referebantur. ceterum, ubi res postularet, se ipsum cum magna manu [8]) venturum. Numida mandata brevi confecit: atque, ut doctus erat, noctu Jugurthae milites introducit. Qui postquam in aedis irrupere, diversi [9]) regem quaerere: dormientis alios, alios occursantis interficere: scrutari loca abdita; clausa effringere: strepitu et tumultu omnia miscere: cum Hiempsal interim reperitur, occultans sese tugurio [10]) mulieris ancillae [11]), quo initio pavidus et ignarus loci perfu-

---

5) i. e. Jugurthae C. abigit *ei* unius Cd. auctoritate. B. illud retinendum censet et ad Hiempsalem refert, ut causa adsit, cur ejus domo usus sit. Sed tum auctori fuisset h. l. (ob ambiguitatem) dicendum, non *ei*, sed *sibi*. Accedit, quod Hiempsal non *consilio*, sed *forte* utebatur ejus domo, quae fors omnem rationem excludit.

6) „Hanc vocem C., contra Cdd. ejecit, ut glossema." B.

7) (*Nachschlüssel*) quae h. l. opponuntur *veris*. Cic., *nummos* adulterinos opponit *bonis*. De Off. III, 23.

8) Wassius vocem *magna*, a mala manu esse putat. Nam *magna* manu h. l. opus non erat. Sed adjectum est: *ubi res postularet*, et deinde *magna* non urgendum est.

9) locis aedium diversis. Cf. ad Cat. 2. n. 2.

10) „Glossae *casam* et καλύβην exponunt." C. Sed h. l. videtur potius conclave aliquod vile et angustum. (*Kammer*.)

11) Apud Nepot. Miltiad. 2. *femina vidua* similiaque apud alios occurrunt, antiquo sane graecoque more, ubi *vidua*, *ancilla* aliaque adjectiva, substantivorum partes nondum agebant.

gerat. Numidae caput ejus, ut jussi erant, ad Jugurtham referunt [12]).

Caput XIII.

Ceterum fama tanti facinoris per omnem Africam brevi divulgatur; Adherbalem omnisque, qui sub imperio Micipsae fuerant, metus invadit [1]). In duas partis discedunt Numidae [2]): plures Adherbalem sequuntur, sed illum alterum bello meliores. Igitur Jugurtha quam maxumas potest copias armat: urbis partim vi, alias voluntate imperio suo adjungit: omni Numidiae imperare parat. Adherbal, tametsi Romam legatos miserat, qui Senatum docerent de caede fratris et fortunis [3]) suis; tamen fretus multitudine militum, parabat armis contendere. Sed ubi res ad certamen venit, victus ex proelio [4]) profugit in provinciam [5]), ac deinde Romam contendit.

---

12) „Tum fidei caedis peractae caussa, tum praemii adquirendi. Vid. Freinsh. ad Flor. IV, 9.

Caput XIII.

1) ob imminens bellum Jugurthaeque, si vinceret, crudele imperium.
2) Hanc vocem C., cum nonnullis Cdd. expunxit. Sed quamquam salvo sensu abesse possit, tamen perspicuitati inservit.
3) i. e. rationibus omnique rerum suarum statui.
4) Alii *ex* omittunt et proelio ad *victus* referunt. Sed auctor notare voluit, Adherbalem, proelio facto, non arcem aliquam aut castellum petiisse, verum statim in provinciam Romanam profugisse.
5) i. e. Africam illam Carthaginiensium, quam P. Scipio Aemilianus (African. minor), eruta Carthagine, in formulam provinciae redegit. Vellej. Pat. II, 38.

Tum Jugurtha, patratis consiliis postquam omni ~~omni~~ Numidia potiebatur[6]), in otio facinus suum cum animo[7]) reputans, timere populum Romanum, neque advorsus iram ejus usquam, nisi in avaritia nobilitatis et pecunia sua, spem habere. Itaque paucis diebus cum auro et argento multo legatos[8]) Romam mittit, quis praecipit, uti primum veteres amicos muneribus expleant: deinde novos adquirant: postremo quemcunque[9]) possint largiundo parare, ne cunctentur. Sed ubi Romam legati venere et, ex praecepto regis, hospitibus[10]) aliisque, quorum ea tempestate in Senatu[11]) auctoritas pollebat, magna munera[12]) misere; tanta commutatio incessit, uti ex maxuma invidia in gratiam et favorem nobilitatis Jugurtha veniret. quorum pars spe, alii praemio inducti, singulos ex Senatu ambiundo, nitebantur, ne gravius in eum consuleretur[13]). Igitur, legati ubi satis confidunt, die constituto, Sena-

6) i. e. postquam Adherbale victo, omni Numidia potitus erat. C. verba: *postq. omni Numid. potiebatur*, ut explanationem verborum antecedent. jugulavit, non cogitans, credo, caussam (victoriam de Adherbale) probe posse distingui ab eventu (occupatione Numidiae).

7) Vid. ad c. 11. n. 18.

8) C. proturbavit.

9) Cdd. nonnulli *quaecunque*, quod C. perperam recepit. Quid enim, quaeso, aliud parare hoc tempore utile fuisset, quam *amicos*, quum neque *pecunia*, quam ipse habebat et miserat, neque *armis* Romae egeret.

10) int. suis, apud quos deversabantur.

11) „C. contra Cdd. et nulla probabili ratione abjecit." B.

12) „C. frustra delevit." B.

13) consulendo decerneretur.

tus utrisque datur [14]. Tum Adherbalem hoc modo locutum accepimus.

Caput XIV.

Patres conscripti. Micipsa pater meus moriens praecepit, uti regni Numidiae tantummodo procurationem existumarem meam [1]*; ceterum jus et imperium penes vos esse: simul eniterer, domi militiaeque maxumo usui esse populo Romano. vos mihi cognatorum, vos in adfinium locum* [2] *ducerem: si ea fecissem in vestra amicitia exercitum, divitias, munimenta regni me habiturum* [3]. *Quae cum praecepta parentis mei agitarem* [4]*; Jugurtha, homo omnium, quos terra sustinet, sceleratissumus, contemto imperio vestro* [5]*, Masinissae me nepotem, et jam ab stirpe* [6] *socium et amicum populi Romani* [7] *regno fortunis-*

---

14) (*wird ihnen ein Senat gegeben*, ut dicimus, *eine Audienz geben*). Nep. Hannib. 7. priusquam his *Senatus daretur*. Liv. XXI, 12. extr. *Senatus* Alarco *datus* est.

Caput XIV.

1) C. perperam legit: uti regn*um* Numidiae tantummodo procuratio*ne* existumarem me*um*.
2) i. q. loco adfinium. Justin. XII, 12. jussus Macedonib. praeesse *in* Antipatri *locum*. Cic. Verr. VII, 28. *In* piratarum *locum*, cives Romani hostil*em in* mod*um* cruciati et necati sunt."
3) C. abjecto *me*, pro *habiturum* legit *habere*.
4) C. e Grut. conject. legit *quae cum agitarem*, scilicet, ut Sallust. quam brevissime loquatur.
5) contra imperium vestrum s. voluntatem.
6) (*von Geburt*) i. e. non factus, sed natus amicus.
7) C. e MSS. ut dicit, *populo Romano*. Utrumque per se quidem recte habet. Nam plura adjectiva, *similis*, *amicus* aliaque, si substantive sumuntur, genitivum secum habent, si adjective dativum, sine omni

que omnibus [8]) *expulit. Atque ego, Patres conscripti, quoniam eo miseriarum* [9]) *venturus eram, vellem, potius ob mea, quam ob majorum meorum beneficia posse me a vobis* [10]) *auxilium petere; ac maxume deberi mihi beneficia* [11]) *a populo Romano, quibus non egerem; secundum ea, si desideranda erant* [12]), *uti debitis uterer. Sed quoniam parum tuta per se ipsa probitas* [13]), *neque*

---

significationis discrimine. Amicus *patris* (*des Vaters Freund*), amicus *patri* (*dem Vater freund*). Hinc Grammaticorum discrimen inter *similis* cum genitivo et idem cum dativo constructum, nil nisi mera fictio est. In talibus major Cdd. numerus solus decernit.

8) i. e. omnibus bonis cum regni parte acceptis.

9) Vid. c. 5. n. 4.

10) Sensus totius est: Romanorum auxilium petere malim ob mea potius, quam majorum meorum beneficia, deinde me auxilio Romanor. prorsus non egere, denique si utendum esset illo, me uti posse ut debito. C. omnia hujus loci pronomina et praepositionem *a* delevit, scilicet, quia e lege brevitatis, salvo sensu, abesse poterant. Cf. c. 7. n. 5.

11) Vocem *beneficia* C. expunxit.

12) Sic vulgo interpungitur et *secundum* cum *ea* copulatur, significatione *hiernächst.* At mihi quidem comma post *secundum* videtur ponendum et *ea* ad *officia*, seu *auxilia*, quae verbis proxime antecedentibus insunt, referendum, ita ut *secundum* per se significet *zweytens* s. *hiernächst.* Ita primum et secundum Adherbalis votum (auxilium petere se posse ob propria merita, et iis non egere) copula *ac* in unum contractum erit, alterum (uti eo, ut debito) a voce *secundum* melius credo incipiet. Quid enim impedit, quominus Priscian. ap. Putsch. p. 977. erraverit, cum praecipit, *secundum* subinde praepositionis locum tenere, et unum hunc Sallustii locum ad praeceptum suum firmandum affert.

13) quoniam probitate mea, Jugurthae malitiam ortumque ex ea bellum, evitare non poteram.

mihi in manu fuit, Jugurtha qualis foret[14]*: ad vos confugi, Patres conscripti, quibus, quod mihi miserrumum est*[15]*, cogor prius oneri, quam usui esse. Ceteri reges, aut bello victi in amicitiam a vobis recepti sunt, aut in suis dubiis rebus societatem vestram adpetiverunt*[16]*. familia nostra cum populo Romano bello Carthaginiensi amicitiam instituit: quo tempore magis fides ejus, quam fortuna petenda erat*[17]*. Quorum progeniem*[18] *vos, Patres conscripti, nolite pati, me, nepotem Masinissae*[19] *frustra a vobis auxilium petere. Si ad impetrandum*[20] *nihil causae haberem, praeter miserandam fortunam; quod paulo ante rex, genere, fama atque copiis potens, nunc deformatus aerumnis, inops, alienas opes exspecto: tamen erat*[21] *majestatis Roma-*

---

14) neque in potestate mea fuit, eum ad observationem justi et aequi vi adigere.

15) *mihi* et *est* C. abjecit.

16) Alii vestram societatem petierunt in *suis* rebus dubiis, nos in *vestris*. Urbane dictum est pro: Alii societatem vestram petierunt in *suis* dubiis rebus, vos contra nostram petiistis in *vestris*, bello Punico secundo Numantinoque.

17) i. e. non tam fortuna populi Rom., quae minus prospera fuit, respicienda erat, quam fides.

18) *quorum* per Synesin positum est pro *cujus* (familiae).

19) Verba *me nep. Mas.* C. delevit, quae quamquam repetita e superioribus, tamen ob emphasin contra Cdd. auctoritatem minime delenda erant.

20) int. auxilium.

21) *Erat* pro *esset*, quod posterius in hypothesi est usitatius, antecedente praesertim *haberem*. Sed quoniam in hypothesi indicativus quoque locum habere potest, nosterque amat varietatem: altero loco indicativo usus est, altero conjunctivo. Ceterum loci sententia est: etsi ob nullam aliam causam auxili m. vestrum exspectare possem, tamen jam miseria mea

ui populi[22]), *prohibere injuriam, neque pati, cujusquam regnum per scelus crescere*[23]). *Verum ego his finibus ejectus sum, quos majoribus meis populus Romanus dedit: unde pater et avus una vobiscum expulere Syphacem*[24]) *et Carthaginienses. Vestra beneficia mihi erepta sunt*[25]), *Patres conscripti: vos in mea injuria despecti estis. Eheu me miserum: Huccine, Micipsa pater, beneficia tua evasere*[26])? *uti, quem tu parem cum tuis liberis*[27]), *regnique participem fecisti, is potissumum stirpis tuae exstinctor sit? Numquamne ergo familia nostra quieta erit? semperne in sanguine, ferro, fuga versabimur? Dum Carthaginienses incolumes fuere, jure*[28]) *omnia saeva patiebamur: hostes ab latere, vos amici procul, spes omnis in armis erat. Postquam illa pestis*[29]) *ex Africa ejecta est, laeti pacem agitabamus: quippe queis*[30])

Jugurthaeque scelus, me vestra ope redderent dignissimum.

22) Intelligunt vulgo *officium* s. *opus*, praeeunte Sanctio (Minerv. IV, 4.). At si infinitiv. *prohibere injuriam*, substantivi vim habet, quid est necesse, ut genitivi illius explicandi causa, ad ellipsin confugiamus?

23) Verba *neque pati*, contra omne jus fasque obtruncavit C. et *crescere* mutavit in *cresceret*.

24) Vid. c. 5. n. 13.

25) i. e. regnum, quod vobis debet familia nostra mihi ereptum est. C. *mihi* delevit, quod emphasis, quae pronomini h. l. inest, vix patitur.

26) *ist es mit deinen Wohlthaten dahin gekommen? tua* C. cum paucis libr. delevit.

27) Vid. c. 9. *tuis* C. abjecit. De *parem cum* vid. Ducker. ad Flor. II, 4.

28) non praeter exspectationem.

29) ita Carthaginienses dicuntur, propter perniciem, ut piratae apud Flor. III, 6.

30) C. quippe *quis*. Vid. Cat. 1. n. 1.

hostis nullus, nisi forte quem jussissetis [31]. *Ecce autem ex improviso Jugurtha, intoleranda audacia, scelere atque superbia sese ecferens, fratre meo, atque eodem propinquo suo interfecto* [32], *primum regnum ejus, sceleris sui praedam fecit: post, ubi me iisdem dolis nequit capere, nihil minus, quam vim, aut bellum exspectantem* [33], *in imperio vestro* [34], *sicuti videtis, extorrem patria, domo, inopem et coopertum miseriis effecit, ut ubivis tutius, quam in meo regno essem* [35]. *Ego sic existumabam, Patres conscripti, ut praedicantem audiveram patrem meum; qui vestram amicitiam diligenter colerent* [36], *eos multum laborem suscipere: ceterum ex omnibus maxume tutos esse. Quod in familia nostra fuit* [37], *praestitit, uti in omnibus bellis vobis adesset* [38].

---

31) e. c. Numantinos. Vid. c. 7.

32) Vid. c. 12.

33) timentem. c. 58. alia omnia, quam proelium *exspectanti*. Cf. Liv. XII, 19.

34) in imperio meo, quod revera vestrum est. Vid. init.

35) Jugurtha effecit, ut ego, nihil minus quam vim aut bellum timens in imperio vestro, ubivis tutior quam in regno meo, extorris patria etc. essem. Ordo autem Sallustii Hysteronproteron est. Simplicius, pro: *ut ubivis — essem* dixisset: cum ubivis tutior essem seu *ubivis tutiorem, quam in regno meo*. Nam prius Adherbalem oportebat esse in regno suo intutum, quam extorris esset. Pro *tutius* Cdd. nonnulli *tutior;* sed C. monet, Sallustium aliosque adverbia ponere adjectivorum loco.

36) C. *diligenter*, ut glossam delevit.

37) quod per familiam nostram stetit.

38) C. ex uno Cd. *adessent*, ob collectivum *familia* et ut auctor variet.

nos uti per otium [39]) *tuti simus, in manu vestra est, Patres conscripti. Pater nos duos fratres reliquit: tertium, Jugurtham, beneficiis suis ratus est* [40]) *nobis conjunctum fore. alter eorum necatus, alterius ipse ego manus impias vix effugi. Quid agam? quo potissumum infelix accedam? generis* [41]) *praesidia omnia exstincta sunt: pater, uti necesse erat, naturae concessit; fratri, quem minume decuit, propinquus, per scelus vitam eripuit; adfines, amicos, propinquos ceteros, alium alia clades oppressit: capti ab Jugurtha, pars in crucem acti, pars bestiis objecti; pauci, quibus relicta anima, clausi in tenebris, cum moerore et luctu, morte graviorem vitam exigunt. Si omnia, quae aut amisi, aut ex necessariis advorsa facta sunt, incolumia manerent* [42]), *tamen, si quid ex improviso acci-*

39) i. e. cum pacem habemus ab hostibus et bellis vestris. Ita C. Qua explicatione admissa, sumendum est, Adherbalem id bellum, quo ipse patria est ejectus, nolle bellum dicere, quum sit injussu pop. Rom. gestum. Melius credo explices: uti sine bello, s. in pace vivere possim.

40) C. *est* omisit.

41) i. e. propinquorum meorum adfiniumque.

42) Cum in quocunque alio leviori casu, quam qui nunc meus est, a nemine, nisi a vobis auxilium petiissem, quo me nunc in meo gravissimo casu, patria, regno propinquisque privatus convertere possim, quam ad vos, qui mihi soli estis superstites amici? — *Quae aut amisi* ad regnum atque fortunas spectant — *quae ex necessariis adversa facta sunt*, i. e. quae mihi ex adfinium clade acciderunt. Aliter C., sed perperam. — *incolumia manerent*, pro *mansissent*, s. *infecta fuissent*; imperfecto pro plusquamperf., sicuti *implorarem* pro *implorassem*.

dissset[43], *vos implorarem, Patres conscripti; quibus, pro magnitudine imperii, jus et injurias omnis curae esse decet. Nunc vero exsul patria, domo, solus et omnium honestarum rerum egens, quo accedam, aut quos adpellem*[44]*? nationesne, an reges, qui omnes familiae nostrae ob vestram amicitiam infesti sunt? an quoquam adire licet, ubi non majorum meorum hostilia monumenta plurima sint? aut quisquam nostri misereri potest, qui aliquando vobis hostis fuit? Postremo Masinissa nos ita instituit, Patres conscripti, ne quem coleremus, nisi populum Romanum, ne societates, ne foedera nova acciperemus: abunde magna praesidia nobis in vestra amicitia fore: si huic imperio fortuna mutaretur, una nobis occidendum esse. Virtute ac diis volentibus magni estis et opulenti; omnia secunda*[45] *et obedientia sunt: quo facilius sociorum injurias curare licet. Tantum illud vereor, ne quos privata amicitia Jugurthae, parum cognita*[46], *transvorsos agat*[47]*: quos ego audio maxuma ope niti, ambire, fatigare vos singulos, ne quid de absente, incognita causa, statuatis: fingere me verba, fugam simulare, cui licuerit in regno manere. Quod utinam illum, cujus impio facinore in has miserias*

43) int. levius malum.

44) „Nos similiter *ansprechen*." C.

45) inferiora, subjecta vobis.

46) „Grut. mavult *cogniti*, quod certe planius. Sed Cdd. non agnoscunt." B.

47) in pravum abstrahat a via justitiae. Vid. c. 6. n. 18.

projectus sum, eadem haec simulantem videam [48]*: et aliquando aut apud vos, aut apud deos immortalis rerum humanarum cura oriatur: ut ille, qui nunc sceleribus suis ferox atque praeclarus est, omnibus malis excruciatus, impietatis in parentem nostrum, fratris mei necis, mearumque miseriarum gravis poenas reddat* [49]*. Jam jam frater, animo meo carissume, quamquam tibi immaturo* [50]*, et unde minume decuit, vita erepta est: tamen laetandum magis, quam dolendum puto casum tuum. non enim regnum, sed fugam, exsilium, egestatem et omnis has, quae me premunt, aerumnas cum anima simul amisisti* [51]*. At ego infelix, in tanta mala praecipitatus ex patrio regno, rerum humanarum spectaculum* [52] *praebeo: incertus quid agam, tuasne injurias persequar, ipse auxilii egens; an regno consulam, cujus vitae necisque potestas ex opibus alienis pendet* [53]*. Utinam emori fortunis meis honestus exitus esset, ne vivere contemtus*

48) i. e. in eadem fuga videam, quam ex eorum verbis simulo. Tellerus locum male intellexit.

49) Sic omnes fere Cdd. bene legunt. Sed C. voculam *ut* in *ne* (antiquo pro *nae*) et *reddat* audacter in *reddet* mutavit, eoque hunc loc. impeditiorem reddidit.

50) „C. *tibi* omisit, cui tamen respondet *unde* sequens." B.

51) quamquam bona magna amisisti, tamen et mala majora effugisti.

52) i. e. vicissitudinis rerum humanarum exemplum, quae semper fluxae ac mobiles saepius in adversa mutantur.

53) i. e. an de ultione tui securus regnum tantum meum recuperare quaeram, cum ne vitae quidem meae necisque potens sim, i. e. ne minimae quidem potentiae compos sim.

viderer, si defessus malis injuriae concessissem[54]. *Nunc neque vivere lubet, neque mori licet sine dedecore*[55]. *Patres conscripti, per vos, per liberos atque parentes vestros*[56], *per majestatem populi R. subvenite misero mihi: ite obviam injuriae: nolite pati, regnum Numidiae, quod vestrum est, per scelus et sanguinem familiae nostrae tabescere*[57].

Caput XV.

Postquam rex finem loquendi fecit, legati Jugurthae largitione magis, quam causa freti, paucis respondent: *Hiempsalem ob saevitiam suam ab Numidis interfectum: Adherbalem ultro bellum inferentem, postquam superatus sit, queri, quod injuriam facere nequivisset. Jugurtham ab Senatu petere, ne alium putarent, ac Numantiae*[1] *cognitus esset, neu verba inimici ante facta sua ponerent.* Deinde utrique curia egrediuntur. Se-

54) Utinam honeste mori possem, ne contemtus viverem. Sed neque me ipse interficere possum sine turpitudine, neque vivere honeste, succumbens infortunio meo. — *emori* pro *mors*. — *ne vivere*, C. *neu vivere*. — *injuriae concessissem* vel Jugurthae, vel fortunae.

55) Ita vero neque vivere mihi lubet, contemto ob ignaviae speciem, neque mori, ob suicidiae dedecus.

56) C. ex uno Cd. *per vos liberos atque parentes*.

57) „i. e. dignitate sua privari et paullatim interire, quasi, si Jugurtha teneret (regnum) non tam vetus illa Numidarum gloria, quam Romanorum jus (potentia) periisset." C. Cf. c. 2.

Caput XV.

1) ad Numantiam. Vid. c. 7. n. 4.

natus ſtatim conſulitur [2]): fautores legatorum, praeterea magna pars [3]), gratia [4]) depravati [5]), Adherbalis dicta contemnere, Jugurthae virtutem extollere laudibus; gratia, voce [6]), denique omnibus modis pro alieno ſcelere et flagitio, ſua quaſi pro gloria, nitebantur [7]). At contra pauci, quibus bonum et aequum divitiis carius, ſubveniundum Adherbali et Hiempſalis mortem ſevere vindicandam cenſebant. ſed ex omnibus maxume Aemilius Scaurus [8]), homo nobilis, impi-

---

2) i. e. a conſule ſentiam rogatur. Varro de L. L. *conſul* nominatus, quod *conſulere* populum et Senatum debet." Cf. Cat. c. 48. n. 23.

3) Cdd. nonnulli addunt *Senatus*, partim ante *magna*, partim poſt *pars*; quod additamentum mihi quidem ob perſpicuitatem non diſplicet.

4) int. Jugurthae, non pecunia, ut legatorum fautores, corrupti.

5) C. ex uno Cod. *depravati* ob Salluſtii morem. c. 14. *pars* in crucem *acti*, *pars* beſtiis *objecti*. c. 58. magna *pars vulnerati*, aut *occiſi*; quem morem Livius aliique ſequuntur. Sed *depravata* eſt conſtans h. l. ceterorum omnium Cdd. lectio.

6) Melius, credo, diſtinguendum cenſet Grut. extollere: laudibus, gratia, voce. — *gratia*, aſſenſu ſimplici. *voce*, acclamatione ſ. interpretatione, ſ. oratione.

7) Alii *nitebatur*.

8) Huic homini neminem parem fuiſſe conſilio, gravitate, conſtantia, ceterisque virtutibus, honoris, ingenii rerumque geſtarum ornamentis, Cic. pro Fontej. c. 7. affirmat. Cf. de Off. I, 22. Idem pro Muren. c. 7. Scaurum, memoriam generis ſui, prope intermortuam renovaſſe dicit. Contra Aurel. Victor c. 76. in vita Scauri haec habet: „Legatus Calpurnii, Jugurthae adverſus; tandem ejus pecunia victus." Vitam ejus deſcripſit Broſſius in *Mem. de l'Acad. d. bell. lettr.* Tom. XXIV.

ger [9]), factiosus, avidus potentiae, honoris, divitiarum; ceterum vitia sua callide occultans. Is postquam videt regis largitionem famosam [10]) impudentemque, veritus, quod in tali re solet, ne polluta licentia invidiam accenderet [11]), animum a consueta lubidine continuit [12]).

Caput XVI.

Vicit tamen in Senatu pars illa, quae vero pretium aut gratiam anteferebat [1]). Decretum fit, *uti decem legati regnum, quod Micipsa obtinuerat, inter Jugurtham et Adherbalem dividerent* [2]). cujus legationis princeps fuit L. Opimius [3]), homo clarus, et tum in Senatu potens: quia consul, C. Graccho et M. Fulvio Flacco interfectis, acerrume victoriam nobilitatis in ple-

9) Broff. *entreprenant*.
10) i. e. infamem, seu infamiam efficientem.
11) ne foeda haec et immoderata (polluta) corrumpendi licentia (*Frechheit*) invidiam crearet iis, qui se (tam manifeste) corrumpi sinerent. Paullo aliter C. „ne illi, qui munera accepissent, per impudentem suam licentiam, gravi sese invidia onerarent." Gronov. pro *polluta* conjicit *polluti*, et pro *accenderet*, *accenderent*.
12) retinuit, repressit.

Caput XVI.

1) *vero* i. e. aequo bonoque. C. proprio Marte *qui* — *anteferebant*. Vid. c. 15. n. 5.
2) *fit* — *dividerent*, vid. Cat. c. 34. n. 2.
3) Hic consul fuit cum Q. Fab. Maximo a. u. 632 et e Senatus consulto: ne quid detrimenti respubl. caperet, C. Gracchum tribunum plebis, mortis et legum fratris Tiberii vindicem, qui decem annis ante interemtus erat, oppressit, ejusque socium M. Fulv. Flaccum cum duobus filiis. Vid. Cic. Cat. I, 2. Vellej. II, 7. Flor. III, 15. Cf. Jug. c. 31.

bem exercuerat. Eum Jugurtha tametsi Romae [4]) in inimicis [5]) habuerat, tamen adcuratissime [6]) recepit; dando et pollicendo multa [7]) perfecit, uti famae, fidei [8]), postremo omnibus suis rebus [9]) commodum regis anteferret. Reliquos legatos eadem via adgressus, plerosque capit: paucis carior fides, quam pecunia fuit. In divisione, quae pars Numidiae Mauretaniam adtingit [10]), agro, viris opulentior, Jugurthae traditur: illam alteram specie, quam usu, potiorem, quae portuosior [11]) et aedificiis magis exornata erat, Adherbal possedit [12]).

---

4) in Senatu Romano, cum Jugurthae legati caussam ejus agerent.

5) Sic Cdd Commelin. Editt. aliquot, teste Grutero, *inimicum*. Vulgo *in amicis*, quod C. retinuit, etsi alteram lectionem cum Gronovio praefert. Sed quoniam verosimilius est, inimicum potius Jugurthae electum esse a Scauro, quam amicum, qui huic legationi praeesset, et amicissimus tantum negligentius recipi potest, qui Opimius esse non poterat, lectio recepta sine dubio praeferenda est.

6) officiosissime, humanissime.

7) C. *pollicitando*, omissa voce *multa*. At major Cdd. pars receptam tuetur.

8) Sic habet B. et sic vulgo. H. cum paucis Cdd. *famae*, *fide*. C. e duobus tantum: *fama*, *fide*, qui ablativus pro dativo subinde invenitur, ut C. e nostro, Cicerone et Tacito probare conatur. Sed haec ablativi cum dativo commutatio dubia adhuc videtur. Vid. c. 21. n. 2.

9) proprio commodo.

10) Haec est occidentalis Numidiae pars.

11) i. e. pluribus portibus exornata. c. 17. n. 11. *importuosum*, i. e. sine portibus, occurrit.

12) accepit.

Caput XVII.

Res postulare videtur Africae situm paucis exponere, et eas gentis, quibuscum nobis bellum, aut amicitia fuit, attingere. Sed quae loca et nationes [1]) ob calorem, aut asperitatem [2]), item solitudines minus frequentata sunt, de his haud facile compertum narraverim [3]): cetera [4]) quam paucissumis absolvam.

Caput XVII.

Africae descriptio universalis, fontesque historiae incolarum.

1) Ob sequens neutrum *frequentata*, haec verba melius sic collocarentur: *sed, quae nationes et loca*. Nam adjectivum seu particip., duobus substantivis diversi generis appositum plerumque posteriori accommodatur, quum neutrum plurale adjectivi, duobus tantum substantivis inanimantia denotantibus apponi soleat. Vid. Rathii praecepta elocut. Rom. (Halis 1798.) P. 1. p. 56 sqq.

2) montes.

3) i. e. nihil facile certi s. quod certo cognitum sit narraverim. Aliter haec verba construxit Brossius (de his narraverim, quod haud facile compertum sit), vertens: *„je raporterai des choses peu connues."* Sed perperam. Nam in sequente Africae descriptione, praeter Gaetulos super Numidiam, et Aethiopas ultra Gaetulos, de quibus utitur verbo *accepimus* (c. 19. extr.) omnes nationes locaque interiora silentio praetereuntur, omnesque gentes, de quibus loquitur, orae maris mediterranei adjacent.

4) i. e. quae comperta sunt. — Quum autem hanc Africae descriptionem ideo praecipue praeterire nollet, quod historia incolarum, quam ex optimis fontibus (Hiempsalis libris) hausit, a vulgari narratione discrepabat, et tamen timeret, ne haec digressio, historiam ipsam interrumpens lectoribus esset molesta, saepius hoc loco, diversis verbis repetit, se omnia *quam paucissumis* absoluturum.

In divisione orbis terrae plerique (in) partem tertiam Africam posuere [5]: pauci tantummodo Asiam et Europam esse [6]; sed Africam in Europa. Ea [7] finis habet ab Occidente fretum nostri maris et Oceani [8]: ab ortu solis declivem latitudinem, quem locum Catabathmon [9] incolae adpellant. Mare [10] saevum, importuosum [11]; ager frugum fertilis, bonus pecori, arbori infecundus; coelo, terraque penuria aquarum [12]. Genus hominum salubri corpore, velox, patiens laborum; plerosque senectus dissolvit, nisi qui ferro, aut bestiis interiere: nam morbus haud saepe quemquam superat. ad hoc malefici generis plurima animalia.

---

5) i. e. partem tertiam fecere, sic C. e Cdd. Vulgo *in parte tertia pos.* quod retinuit H. Equidem Cort. lectionem ideo secutus sum, quod, abjecta praepositione *in*, quam inclusi, omnis difficultas evanescit. Nam etsi negari non potest, verbum *ponere* etiam quartum casum secum habere, cf. c. 61. n. 3. tamen *in* tertiam ponere partem (*zum dritten Theile setzen*) duriuscule et sine exemplo dictum videtur.

6) repete ex verbo *posuere*, *dicunt* seu *voluerunt*, cujus alterutrum duo Cdd. adjiciunt.

7) int. Africa, orae maris mediterranei adjacens, cujus fines incolasque nunc descripturus est.

8) i. e. fretum Gaditanum seu Herculeum, quod mare *nostrum* i. e. Italicum, seu mediterraneum, cum Oceano Atlantico conjungit.

9) Pomp. Mela I, 8. „Catabathmos, vallis devexa (declivis) in Aegyptum (versus Aegyptum) finit Africam." Infra c. 19. „ad Catabathmon, qui locus Aegyptum ab Africa dividit." Hos autem fines vituperat Cellarius in Notit. Urb. antiq. I, 11.

10) mediterraneum, totam Africae oram septemtrionalem alluens.

11) Vid. c. 16. n. [illegible].

12) neque fontes ibi sunt neque pluvia. C. *terra* dedit, sine *que*.

Sed qui [13]) mortales initio Africam habuerint [14]), quique postea accesserint, aut quomodo inter se permixti sint: quamquam ab ea fama, quae plerosque obtinet [15]), diversum est: tamen uti ex libris Punicis, qui regis Hiempsalis dicebantur, interpretatum nobis est [16]); utique [17]) rem sese habere cultores ejus terrae putant, quam paucissumis dicam. Ceterum fides ejus rei penes auctores [18]) erit.

Caput XVIII.

Africam initio habuere Gaetuli et Libyes, asperi, incultique [1]); queis cibus erat caro ferina atque humi pabulum [2]), uti pecoribus. Hi ne-

13) Cum exigua hac, de Africae incolis praefatione melius inciperet cap. 18.

14) Cf. Cat. c. 6. n. 2.

15) quae apud plerosque valet, seu quam plerique sequuntur.

16) „passive, ut pleraque verborum deponentium participia praeteriti." C. Vid. ad Cat. c. 7. n. 6. C. Ceterum hoc verbum significat, Sallustium hos Punicos libros latine tantum conversos legisse.

17) *utique* pro *et uti*, quemadmodum quoque Cdd. nonnulli legunt.

18) i. e. Punicorum librorum scriptores.

Caput XVIII.

Incolarum Africae Septemtrionalis maritimae historia brevis, in qua probe notandum, Sallustium historiam, a geographica descriptione distinguere. Gaetuli indigenae, Persis ex Hispania transvectis permixti, nomine Numidarum pleramque Africae septemtrionalis oram occupabant, dum alii indigenae Libyes, Medis et Armeniis, ex Asia transvectis, mixti nomine Maurorum, prope fretum Gaditanum sedes collocabant.

1) Encliticam *que* C. delevit.

2) herbae et radices.

que moribus, neque lege, neque imperio cujusquam regebantur: vagi, palantes, quas nox coëgerat, sedes habebant [3]). Sed postquam in Hispania Hercules, sicuti Afri putant, interiit [4]); exercitus ejus, compositus ex variis gentibus, amisso duce, ac passim multis, sibi quisque, imperium petentibus [5]), brevi dilabitur. Ex eo numero Medi, Persae et Armenii, navibus in Africam transvecti, proxumos nostro mari [6]) locos occupavere. Sed Persae intra Oceanum magis [7]); iique [8]) alveos navium inversos pro tugu-

3) Alii Cdd., pro *quas* habent *qua* (quo loco). Sed quum lectio vulgata idem significet, quidquid discriminis C. comminiscatur, nihil mutandum est. Cf. c. 50. n. 21.

4) „Alii Herculem ex Hispania incolumem in Italiam rediisse memorant. Vid. Dionys. Halic. I, 34. Sed quum antiquitas tot Hercules sibi finxerit, ut non modo sex (vid. Cic. de N. D. c. 16.), sed etiam quadraginta quatuor (vid. Varro apud Serv. ad Virg. Aeneid. VIII, 564.) numeraverit, non mirum, de obitu ejus esse quemdam dissensum." C.

5) et cum multi in Herculis exercitu, inter se discordes, sibi quisque summum imperium arrogarent. *Passim* h. l. neque de loco, neque de tempore, intelligendum est, neque denique *promiscue* significat, sed *divisim* seu *inter se discordes*. *Quisque* autem est pro *quibusque*. C. dedit *quoque* pro *quisque*. Sed *quisque* Cdd. et editi optimi tuentur. In nonnullis *quisque* prorsus omissum est.

6) i. e. mediterraneo, oram Africae septemtrionalem alluente; quod ideo *nostrum* vocatur, quod Italiam circumfluit.

7) i. e. remotius ab Oceano occidentali, seu Atlantico, versus orientem. Quid enim (e. c.) *magis intra urbis moenia* aliud significet, quam a moenibus remotius, versus urbem? Reliqui contra interpretes, in contrariam partem haec verba intelligunt, explicantes *propius Oceano;* qua expositione admissa, totum hoc caput difficultatibus laborat.

8) Persae.

riis habuere; quia neque materia in agris, neque ab Hispanis emundi, aut mutandi copia erat; mare magnum[9]) et ignara[10]) lingua commercia[11]) prohibebant. Hi paulatim per connubia Gaetulos secum miscuere[12]): et quia saepe tentantes agros, alia, deinde alia loca petiverant, semet ipsi[13]) Numidas[14]) adpellavere. Ceterum adhuc aedificia Numidarum agrestium, quae mapalia illi vocant, oblonga incurvis lateribus tecta, quasi navium carinae sunt[15]). Medis autem et Armeniis accessere Libyes (nam hi propius mare Africum[16]) agitabant; Gaetuli sub sole magis, haud procul ab ardoribus) hique[17]) mature oppida habuere; nam freto divisi[18]) ab Hispania mutare res inter se instituerant. Nomen eorum paulatim Libyes corrupere, barbara lingua Mauros, pro

---

9) i. e. magnum maris inter Numidiam Hispaniamque spatium. Reliqui h. l. Oceanum seu mare Atlanticum perperam intelligunt. Cic. Som. Sc. 6. Senec. nat. IV, 6

10) passive pro *ignorata*, seu *ignota*, *incognita*. Infra c. 93. „cupido *ignara* visundi."

11) cum Hispanis.

12) *secum*, quod vulgo legitur, C. delevit. B. ex aliis Cdd. dedit *sibi*.

13) Alii *semet ipsos*. Vid. ad Cat. c. 20. n. 16.

14) „παρὰ τοῦ νέμειν, *pascere*," C., unde *Nomades*, *Nomaden*.

15) Vel ita distinguere et interpretari potes: aedificia eorum oblonga tecta (substantive) sunt, incurvis laterib., vel: aedificia oblonga, sunt incurvis lateribus tecta (adject.) sensus manet idem. Ceterum *carina* est tota pars inferior navium incurva.

16) idem h. l. quod mediterraneum.

17) Libyes cum Medis et Armeniis conjuncti.

18) int. Gaditano f. Herculeo. Itaque Libyes occidentalem, Gaetuli orientalem orae Africanae septemtrionalis partem habitabant.

Medis; adpellantes. Sed res Persarum brevi adolevit: ac postea nomine Numidae, propter multitudinem a parentibus digressi, possedere ea loca, quae proxume Carthaginem Numidia adpellatur [19]). Dein utrique [20]), alteris freti, finitumos armis aut metu sub imperium cogere, nomen gloriamque sibi addidere; magis hi, qui ad nostrum mare processerant; quia Libyes, quam Gaetuli, minus bellicosi [21]): Denique Africae pars inferior [22]) pleraque ab Numidis possessa est; victi omnes in gentem nomenque imperantium concessere.

Caput XIX.

Postea Phoenices, alii multitudinis domi minuendae gratia, pars [1]) imperii cupidine, sollicitata plebe et aliis novarum rerum avidis, Hipponem, Hadrumetum, Leptim [2]) aliasque urbis in ora maritima condidere: haeque brevi mul-

19) Gaetuli enim ipsi magis versus meridiem et remotius ab ora septemtrionali habitabant.
20) i. e. Numidae parentes eorumque filii.
21) Haec conjunge cum antecedentibus: sed res Persarum brevi adolevit.
22) est ora Africae septemtrionalis, ad mare mediterraneum.

Caput XIX.

His populis accessere nonnullae Phoenicum coloniae, et una Thereorum. — Adjuncta est brevis adumbratio geographica. — Initium hujus capitis proprie finis est antecedentis. Continuat enim historiam incolarum; usque ad verba: Igitur ad Catabathmon, ubi demum geographica adumbratio accurata et brevis incipit.

1) Vid. Cat. c. 2. n. 3.
2) „intellige *minorem*, quae sita erat intra Hadrumetum et Thapsum. Majorem, quae est inter Syrtes, mox memorat." C.

tum auctae, pars originibus [3]) praesidio, aliae decori fuere. nam de Carthagine silere melius puto, quam parum dicere; quoniam alio properare tempus monet.

Igitur ad Catabathmon [4]), qui locus Aegyptum ab Africa dividit, secundo mari [5]), prima Cyrene est, colonia Thereôn [6]), ac deinceps duae Syrtes [7]), interque eas Leptis: dein Philenôn [8]) arae, quem locum [9]) Aegyptum versus,

---

3) „Origines sunt metropoles, sive illae urbes, unde sunt profectae coloniae." C. Liv. XXVI, 12. „Albam, unde ipsi oriundi erant, — proruerunt, ne stirpis, ne momoria *originum* exstaret."

4) i. q. a Catabathmo. Hinc enim exeuntibus prima est Cyrene versus occidentem. Vid. Is. Voss. ad Melam I, 15. Incipit autem noster ab oriente et in occidente finit. Vid. Argument.

5) i. q. versus occidentem; nam mare, ab Asiae angulo repressum versus occidentem resluit. Dictum autem est *secundo mari* (*meerabwärts*) ut *flumine secundo* (*flussabwärts*).

6) Graecum est Θηραίων, pro lat. *Theraeorum*, ut mox *Philenôn* pro *Philenorum*. Theraei autem ab insula Thera (Cycladum una super Cretam) duce Batto profecti, Cyrenen in Africa condiderunt (a. u. 145), a monte Cyra, sive a puella Cyrene nominatam.

7) „quas late descripsit auctor c. 78. ubi et de hac Lepti (majori)." C.

8) terminatione Graeca pro *Philenorum*. Strabo Φιλαίνων βωμοί. Fusius de iis loquitur noster c. 79. Eas autem hic recte collocari, statim post Cyrenem, versus occidentem, verba addita docent: *quam locum Aegyptum versus finem imperii habuere Carthaginienses*. Sed quum nihilominus tamen commemoratio earum h. l. post Syrtes demum fiat, quo maxima locorum confusio oritur, quum auctor a Catabathmo inceperit et occidentem versus progrediatur, haec verba sic transponenda esse puto: Igitur ad Catabathmon — prima Cyrene est, colonia Thereôn, *dein Philenôn aras, quem locum Aegyptum versus finem imperii habuere Carthaginienses*, deinceps duae Syrtes, interque

finem imperii habuere Carthaginienses: post aliae Punicae urbes. Cetera loca usque ad Mauretaniam Numidae tenent: proxume Hispaniam [10]) Mauri sunt: super Numidiam [11]) Gaetulos accepimus [12]) partim in tuguriis, alios incultius vagos agitare: post eos [13]) Aethiopas esse: dein loca exusta solis ardoribus. Igitur bello Jugurthino pleraque ex Punicis oppida et finis Carthaginiensium [14]), quos novissume [15]) habuerant, populus Romanus per magistratus administrabat: Gaetulorum magna pars [16]) et Numidia usque ad flumen Mulucham [17]) sub Jugurtha erant: Mauris omnibus rex Bocchus imperitabat, praeter nomen, cetera ignarus populi Romani; itemque nobis neque bello, neque pace antea cognitus. De Africa et ejus incolis ad necessitudinem rei satis dictum.

---

eas Leptis, post aliae Punicae urbes. Qua transpositione admissa, omnis difficultas evanescit.

9) Posteriorem vocem C. omisit cum uno Cd.

10) i. e. e regione Hispaniae, ad fret. Herculeum.

11) i. e. ultra Numid. versus meridiem.

12) int. fama, non hausimus ex libris Punicis. Vid. c. 17. n. 16.

13) i. e. ultra Gaetulos, versus merid.

14) i. e. Carthaginiens. terram.

15) quo tempore regio eorum a Romanis occupabatur, deleta Carthagine a. u. 608.

16) int. quae infra Numidiam, meridiem versus habitabant, et unde Numidia incolas suas acceperat. Vid. c. 18.

17) Molucha flumen, finis erat inter Numidiam et Mauretaniam.

P 2

Caput XX.

Postquam, regno diviso [1]), legati Africa discessere, et Jugurtha contra timorem animi praemia [2]) sceleris adeptum sese videt [3]); certum ratus, quod ex amicis apud Numantiam acceperat, omnia Romae venalia esse [4]); simul et illorum pollicitationibus accensus, quos paulo ante muneribus expleverat [5]), in regnum Adherbalis animum intendit [6]). ipse acer, bellicosus: at is, quem petebat, quietus, imbellis, placido ingenio, opportunus injuriae [7]), metuens magis, quam metuendus. Igitur ex improviso finis ejus cum magna manu invadit: multos mortalis cum pecore atque alia praeda capit, aedificia incendit, pleraque loca hostiliter cum equitatu accedit; dein cum omni multitudine in regnum suum convertit; existumans, dolore permotum Adherbalem injurias suas [8]) manu vindicaturum, eamque rem belli causam fore. At ille, quod neque se parem armis existumabat, et amicitia populi Romani magis quam Numidis fretus erat; legatos ad Ju-

---

Caput XX.

1) Vid. c. 16. extr.
2) erant impunitas, et dimidia meliorque pars Numidiae. Vid. c. 16. extr.
3) Cdd. aliquot *vidit* propter *postquam* et *discessere*. Sed c. 12. „*confecit* — atque *introducit*." Cf. Cat. 48. n. 4. et Jug. 25. n. 5.
4) Vid. c. 8. n. 5.
5) Vid. c. 15.
6) C. 45. „*ad* bellum, — *animum intendit*."
7) i. e. cui facile injuria infertur. Flor. IV, 4. „*opportunum injuriae* juvenem."
8) sibi (Adherbali) illatas; vel a se (Jugurtha) *profectas*.

gurtham de injuriis questum misit. qui tametsi contumeliosa dicta retulerant, prius tamen omnia pati decrevit, quam bellum sumere [9]): quia tentatum antea [10]) secus cesserat. Neque tamen eo magis [11]) cupido Jugurthae minuebatur: quippe qui totum ejus regnum animo jam invaserat. Itaque non, ut antea, cum praedatoria manu, sed magno exercitu comparato bellum gerere coepit, et aperte totius Numidiae imperium petere. Ceterum, qua pergebat, urbis, agros vastare, praedas agere; suis animum, terrorem hostibus augere.

CAPUT XXI.

Adherbal ubi intellegit, eo processum, uti regnum aut relinquendum esset, aut armis retinendum: necessario copias parat et Jugurthae obvius procedit. Interim haud longe a mari, prope Cirtam [1]) oppidum, utriusque consedit exercitus: et quia diei [2]) extremum erat, praelium non inceptum. ubi plerumque noctis processit, obscuro etiam tum lumine, milites Jugurthini, signo dato, castra hostium invadunt; semisomnos par-

---

9) i. e. suscipere. C. 85. „omne bellum *sumi* facile."
10) Vid. c. 13. n. 15.
11) retundat.

CAPUT XXI.

1) i. e. inter mare et Cirtam: quae aliquantum a mari distabat, quod Mela significare voluit, cum scriberet, eam esse *procul* a mari sitam. Fuerat regia Syphacis, quo devicto, Masinissa eam, cum aliis urbibus, a Romanis dono acceperat. Vid. c. 5.
2) C. contra Cdd. correxit *die*. Vid. c. 52. n. 4. et c. 21. n. 2.

tim, alios arma sumentes fugant funduntque. Adherbal cum paucis equitibus Cirtam profugit; et ni multitudo togatorum [3]) fuisset, quae Numidas insequentes moenibus prohibuit, uno die inter duos reges coeptum atque patratum [4]) bellum foret. Igitur Jugurtha oppidum circumsedit, vineis turribusque et machinis [5]) omnium generum expugnare adgreditur: maxume festinans tempus legatorum antecapere [6]), quos, ante praelium factum, Romam ab [7]) Adherbale missos audiverat. Sed postquam Senatus de bello eorum accepit, tres adolescentes [8]) in Africam leguntur, qui ambos [9]) reges adeant, Senatus populique Romani verbis nuncient: *Velle et censere* [10]), *eos ab armis discedere: de controversiis suis jure potius, quam bello disceptare: ita seque* [11]) *illisque dignum fore.*

---

3) „Romanorum, qui negotiandi, aut itineris caussa, multi in oppidis Africae erant. Vid. c. 47." C.
4) Cf. Cat. c. 18. extr.
5) *Vinea* erat machina lignea, seu parvum aedificium ligneum et ambulatorium, quo milites tecti ad muros accedebant. Vid. Veget. IV, 15. — *turres* lingneas, vel ambulatorias vel fixas, oppugnatores exstruebant, ut muri altitudinem exaequarent, aut superarent, defensoresque repellerent. Veget. IV, 17. — *machinae* sunt ballistae, musculi, arietes.
6) i. e. prius expugnare urbem, quam legati Adherbalis Romam profecti cum Romanorum legatis redirent. Vid. Cat. c. 32. n. 9.
7) Praepositionem *ab* C. omisit.
8) Voces *tres adol.* C. inclusit. Sed c. 25. n. 5. „legantur — *majores natu.*"
9) C. vetustum *ambo*, ex uno Cd. recepit.
10) prius de *populo*, posterius de *senatu* usurpatur.
11) int. senat. populoque Rom. — *illisque*, Adherbale et Hiempsale.

Caput XXII.

Legati in Africam maturantes veniunt, eo magis, quod Romae, dum proficifci parant, de praelio facto et oppugnatione Cirtae audiebatur. fed is rumor clemens [1]) erat. Quorum Jugurtha accepta oratione refpondit: *Sibi neque majus quidquam, neque carius auctoritate Senati* [2]): *ab adolefcentia fua ita fe* [3]) *enifum, uti ab optumo quoque probaretur: virtute, non malitia, P. Scipioni* [4]), *fummo viro, placuiffe: ob easdem artis* [5]) *a Micipfa, non penuria liberorum, in regnum adoptatum effe* [6]): *ceterum quo plura bene atque ftrenue feciffet, eo animum fuum injuriam minus tolerare: Adherbalem dolis vitae fuae infidiatum; quod ubi comperîffet, ejus fceleri* [7]) *obviam iffe: populum Romanum neque recte, neque pro bono* [8]) *facturum, fi ab jure gentium* [9]) *fefe prohibuerit: poftremo de omnibus rebus legatos Romam brevi miffurum.* Ita utrique [10]) digrediuntur. Adherbalis adpellandi [11]) copia non fuit.

---

1) i. q. ipfa re levior et infra ejus atrocitatem.
2) Vid. Cat. c. 50. n. 8.
3) C. *fua* et *fe* delevit. Cf. Cat. 51. n. 21.
4) Vid. c. 4. n. 12.
5) Vid. Cat. c. 10. n. 8.
6) Verb. *effe* C. delevit.
7) *ejus* C. cum nonnullis Cdd. omifit.
8) i. q. bene.
9) h. l. quod gentes omnes pro jufto habent, nempe vindicare injurias. Nam id quoque jus gentium fignificare poteft. Cf. c. 35. n. 20.
10) Adherbal et legati.
11) conveniendi, colloquendi. Id vero contra mandatum fiebat. Vid. c. 21. extr.

CAPUT XXIII.

Jugurtha ubi eos Africa decessisse ratus est, neque, propter loci naturam, Cirtam armis expugnare potest; vallo atque fossa [1]) moenia circumdat, turris exstruit, easque praesidiis firmat: praeterea, dies noctesque, aut per vim, aut dolis tentare [2]): defensoribus moenium praemia modo, modo formidinem [3]) ostentare: suos hortando ad virtutem erigere [4]): prorsus intentus cuncta parare [5]). Adherbal ubi intellegit, omnis suas fortunas in extremo sitas, hostem infestum, auxilii spem nullam, penuria rerum necessariarum [6]) bellum trahi [7]) non posse; ex his, qui una Cirtam profugerant, duo maxume impigros delegit, eos, multa pollicendo, ac miserando casum suum confirmat [8]), uti per hostium munitiones noctu ad proxumum mare, dein Romam pergerent.

CAPUT XXIII.

1) Utrumque in diuturna obsidione adhibitum est, ne ab erumpentibus damnum paterentur obsidentes. Cf. Cic. ad Divers. XV, 4.

2) int. urbem seu expugnationem. Deinde Sallustium et tempora et modos miscere, docent Cat. c. 16. *edocebat — commodare*. c. 10. Carthago *interiit*, cuncta *patebant*.

3) minas.

4) H. et alii *arrigere*. Sed phrasi *erigere ad*, etiam Tacit. Curt. Justin. utuntur.

5) *kurz er war sehr thätig, alles in Bereitschaft zu setzen*. Infra c. 50. „prorsus intentus — plebis animum accendere."

6) Cdd. nonnulli *necessariûm* (ut amphorûm pro amphorarum), quod B. recepit.

7) i. e. duci c. 64. „ab imperatore consulto (bellum) *trahi*."

8) i. e. animum iis addit et persuadet.

Caput XXIV.

Numidae paucis diebus juſſa efficiunt: literae Adherbalis in ſenatu recitatae, quarum ſententia [1]) haec fuit.

Non mea culpa ſaepe [2]) ad vos oratum mitto, Patres conſcripti; ſed vis Jugurthae ſubigit: quem tanta lubido exſtinguendi me invaſit, uti neque vos, neque deos immortalis in animo habeat [3]); ſanguinem meum [4]), quam omnia, malit. Itaque quintum jam menſem, ſocius et amicus populi Romani armis obſeſſus teneor: neque mihi Micipſae patris mei [5]) beneficia, neque veſtra decreta auxiliantur. ferro, an fame acrius urgear, incertus ſum. Plura de Jugurtha ſcribere, dehortatur me [6]) fortuna mea: etiam antea [7]) expertus ſum, parum fidei miſeris eſſe. Niſi tamen intellego [8]), illum ſupra, quam ego

---

Caput XXIV.

1) Significare vult, ſe ſententiam tantum, non ipſa verba redditurum.

2) Jam ante proelium, e quo Cirtam profugerat, legatos Romam miſerat. Vid. c. 21.

3) i. e. neque vindictam deorum neque veſtram metuat.

4) „Si quid intelligendum, particula *ſed* iſtud erit." C.

5) Vocem *mei* C. cum aliquot Cdd. delevit. — Beneficia ſunt adoptatio Jugurthae.

6) *me* C. cum aliquot Cdd. omiſit.

7) Vid. c. 15., ubi dicta ejus contemnebantur.

8) i. e. etiamſi fidem mihi non habetis, tamen intelligo. Donat. ad Terent. Andr. IV, 1. explicat: *niſi quod intelligo;* Manut. *niſi* h. l. pro *ſed* poſitum putat. Infra c. 100. extr. „*niſi tamen* reſpublica — bene atque decore geſta." ubi *niſi tamen* pro ſimplici *tamen* poſitum eſt, quod et h. l. accipi poteſt.

sum [9]), *petere, neque simul amicitiam vestram, et regnum meum sperare* [10]): *utrum gravius existumet* [11]), *nemini occultum est. Nam initio occidit Hiempsalem fratrem meum: dein patrio regno me expulit. quae sane fuerint nostrae injuriae, nihil ad vos* [12]). *Verum nunc vestrum regnum armis tenet: me, quem vos imperatorem* [13]) *Numidis posuistis, clausum obsidet: legatorum* [14]) *verba quanti fecerit, pericula mea declarant. Quid reliquum* [15]), *nisi vis vestra, quo moveri possit? Nam ego quidem vellem, et haec, quae scribo, et quae antea in Senatu* [16]) *questus sum, vana forent potius, quam miseria mea fidem verbis faceret. Sed quoniam eo natus sum, ut Jugurthae scelerum ostentui essem* [17]), *non jam mortem neque aerumnas, tantummodo inimici imperium et cruciatus corporis deprecor. Regno Numidiae, quod vestrum est, uti lubet,*

---

9) i. e. majus et amplius quid, quam ego sum. Dicere vult, Jugurtham ipsos Romanos petere, eorumque amicitiam contemnere.

10) i. e. illumque parvi aestimare amicitiam vestram, quum probe sciat, non posse se esse amicum vestrum simulque adspirare regnum meum.

11) utrum regnum meum malit, an vestram amicitiam.

12) quas tamen injurias ad me solum, non ad vos pertinere concedo.

13) Voculam *vos*, cui h. l. emphasis inest, C. delevit. — *imperatorem*, i. q. regem.

14) quum illorum, qui regnum inter nos diviserunt (c. 16), tum qui Jugurtham ab armis discedere jusserunt (c. 21.)

15) quid reliquum est, quo corrigi possit, nisi arma vestra?

16) Vid. c. 14.

17) „ut Jugurtha in me ostenderet scelera sua." C.

consulite: me ex manibus impiis eripite, per majestatem imperii, per amicitiae fidem; si ulla apud vos memoria remanet[18]) *avi mei Masinissae.*

Caput XXV.

His literis recitatis, fuere, qui exercitum in Africam mittendum censerent, et quamprimum Adherbali subveniendum: de Jugurtha interim[1]) uti consuleretur, quoniam non paruisset legatis. Sed ab iisdem regis fautoribus[2]) summa ope enisum[3]), ne decretum fieret. ita bonum publicum, ut in plerisque negotiis[4]) solet, privata gratia devictum. Legantur tamen in Africam majores natu[5]), nobiles, amplis honoribus; in quis[6]) fuit M. Scaurus[7]), de quo supra memoravimus, consularis, et tum in Senatu princeps[8]). Hi, quod in invidia res erat[9]), simul et ab Numidis obse-

---

18) Verbum *remanet* C. cum paucis Cdd. abjecit.

Caput XXV.

1) interea dum exercitus in Africam navigaret.
2) Vid. c. 15.
3) passive. Vid. Cat. c. 7. n. 6.
4) rebus. Vid. c. 1. n. 17.
5) propter majorem auctoritatem et minorem corruptionis suspicionem. c. 21. extr. tres tantum *adolescentes* legabantur.
6) Alii in *queis*. Verb. *fuit* C. delevit.
7) de quo vid. c 15. n. 8.
8) Alii Cdd. *senatus princeps*. C. ex arbitrio dedit *senati princeps*. Cf. Cat. c. 30. n. 8.
9) quod longior mora, sibi facile invidiam suspicionemque movere posset. Cf. c. 15. Cic. ad Attic. II, 9. „non enim poterimus *ulla esse in invidia*. Liv. XXIX, 37. „*in invidia* cum essent censores."

erati, triduo [10]) navim afcendere [11]): dein brevi Uticam [12]) adpulfi, literas ad Jugurtham mittunt: *quam ocissume* [13]) *ad provinciam accedat; seque ad eum ab Senatu missos.* Ille ubi accepit, homines claros, quorum auctoritatem Romae pollere audiverat, contra inceptum fuum veniffe: primo commotus [14]), metu atque lubidine [15]) diverfus agitabatur [16]). Timebat iram Senati, ni paruiffet legatis [17]): porro [18]) animus cupidine caecus ad inceptum fcelus rapiebat [19]). vicit tamen in avido ingenio pravum confilium. Igitur, exercitu circumdato, fumma vi Cirtam irrumpere nititur, maxume fperans, diducta manu [20]) hoftium, aut vi, aut dolis fefe cafum victoriae [21]) inventurum. Quod ubi fecus [22]) procedit, ne-

10) int. praeterlapfo.
11) C. contra Cdd. dedit *efcendere*. Cf. Cat. 55.
12) „Utica eft Africae propriae urbs maritima, provinciae Romanae caput, poft Carthaginem deletam, Catonis fato nobilis." C.
13) (*ociter*, *ocius*) „deducunt ab ὠκύς." C.
14) initio inquietus et inter metum ab legatis, cupiditatemque confilii fui patrandi medius fuit.
15) i. e. cupidine Cirtae expugnandae Adherbalisque potiundi.
16) in diverfas partes trahebatur.
17) Haec tria verba tanquam gloffam C. inclufit.
18) ex altera parte. „Eleganter haec particula continuat diverfa; c. 46. laetabatur civitatem periculis ereptam — *porro* autem anxius erat." C.
19) int. eum. Cdd. aliquot *rapiebatur*.
20) disperfa in omnes moenium partes, quum omni ex parte oppugnantibus effet refiftendum.
21) occafionem victoriae, feu victoriam fimpliciter. Cf. c. 56.
22) i. q. contra f. male; c. 20. quia tentatum antea *fecus* cefferat."

que, quod intenderat, efficere poteſt, uti prius, quam legatos conveniret, Adherbalis [23]) potiretur; ne amplius morando Scaurum, quem plurimum metuebat, incenderet, cum paucis equitibus in provinciam venit. Ac tametſi [24]) Senati verbis minae graves nunciabantur, quod oppugnatione non deſiſteret; multa tamen oratione conſumta, legati fruſtra disceſſere.

CAPUT XXVI.

Ea poſtquam Cirtae audita ſunt, Italici, quorum virtute moenia defenſabantur, confiſi, deditione facta, propter magnitudinem [1]) populi Romani inviolatos ſeſe fore, Adherbali ſuadent, uti ſeque et oppidum Jugurthae tradat: tantum ab eo vitam paciſcatur, de ceteris [2]) Senatui curae fore. At ille, tametſi omnia potiora fide Jugurthae rebatur; tamen [3]), quia penes eosdem, ſi advorſaretur, cogendi poteſtas erat, ita, uti cenſuerant Italici, deditionem facit. Jugurtha in primis [4]) Adherbalem excruciatum necat: deinde omnis puberes [5]) Numidas et negotiatores [6])

---

23) Vid. Cat. 47. n. 11.
24) Pro *ac* alii *at*. „Nam in plerisque Cdd. vix aſſequaris, utrum *ac* an *at* ſcripſerint." C.

CAPUT XXVI.

1) magnam auctoritatem.
2) ceteros praeter Adherbalem i. e. ſe ipſos. Niſi malis intelligere *rebus*.
3) *tamen* C. cum uno Cd. omiſit.
4) Vid. c. 6. n. 4.
5) qui arma ferre poterant.
6) Italicos ſ. togatos c. 21. Cf. Cat. 40. n. 5.

promiscue, uti quisque armatus obvius fuerat [7]), interfecit.

Caput XXVII.

Quod postquam Romae cognitum, et res in Senatu agitari coepta [1]), idem illi ministri [2]) regis interpellando ac saepe gratia [3]), interdum jurgiis trahendo tempus, atrocitatem facti leniebant. Ac ni C. Memmius [4]), tribunus plebis designatus, vir acer et infestus potentiae nobilitatis, populum Romanum edocuisset, *id agi, uti per paucos factiosos Jugurthae scelus condonaretur*, profecto omnis invidia prolatandis consultationibus dilapsa foret [5]). tanta vis gratiae, atque pecuniae regis. Sed ubi Senatus, delicti conscientia, populum timet; lege Sempronia [6]) pro-

7) Alii Cdd. *armatis*. Sed per se intelligitur, Jugurthinos fuisse armatos. Occisus est potius Romanorum quivis *armatus*, sive qui cum armis inventus est. Verb. *fuerat* C. proprio Marte delevit.

Caput XXVII.

1) Alii Cdd. *coepit*.
2) Iidem c. 15. et 25. fautores vocantur.
3) i. q. auctoritate, qua apud reliquos pollebant. Brosf. „*à force de credit*."
4) Idem est, qui postea, cum consulatum peteret, a Saturnino tribuno plebis interemtus est. Vid. Cic. in Cat. IV, 2. Flor. III, 16. Adde infra c. 30. „Designabantur autem tribuni pl. comitiis olim centuriatis postea tributis, ante consules, ante quos etiam magistratum inibant." C.
5) C. e duob. Cdd. pro *foret* recepit *erat*; qui indicativus etsi per se quidem usurpari potest in hypothesi (Liv. XXV, 31. Quod ni *subvenisset* — fames *instabat*) tamen non ubique intrudendus est.
6) „lata a C. Sempr. Gracccho (631 a. u.), ut quotannis ante comitia consularia, consulibus designandis de-

vinciae futuris Consulibus, Numidia atque Italia decretae: Consules declarantur P. Scipio Nasica, L. Bestia Calpurnius [7]; Calpurnio Numidia, Scipioni Italia obvenit. deinde exercitus, qui in Africam portaretur, scribitur: stipendium, aliaque, quae [8] bello usui forent, decernuntur.

Caput XXVIII.

At Jugurtha, contra spem nuncio accepto, quippe cui, Romae omnia venum ire [1], in animo haeserat; filium, et cum eo duos [2] familiaris ad Senatum legatos mittit: hisque, ut illis, quos, Hiempsale interfecto, miserat [3], praecipit [4], *omnis mortalis pecunia adgrediantur.* Qui postquam Romam adventabant; Senatus a Bestia consultus est [5]: *placeretne legatos Jugurthae recipi moenibus.* iique [6] decrevere: *nisi regnum,*

---

cernerentur duae provinciae, ex omni numero selectae, quae propterea *consulares* dictae sunt. Relinquebatur autem consulum arbitrio, ut eas provincias, aut inter se compararent (*sich verglichen*) „aut sorte dividerent, postquam senatus exercitum aliaque iis utilia decrevisset." C. Cf. Liv. 42, 31.

7) 642. a. u.

8) C. ex uno Cdd. *alia, quae.*

Caput XXVIII.

1) (ut pessum ire) i. q. venalia esse c. 8. Plures Cdd. *venire*, quod ex *venum ire* (propr. *zum Verkauf gehen*) contractum est.

2) C. *duo.* Vid. c. 21. n. 12.

3) Vid. c. 13.

4) C. cum aliquot Cdd. *praecepit.*

5) *est* C. delevit.

6) int. Senatores (e voce Senatu).

ipſumque deditum veniſſent, uti in diebus proxumis[7]) *decem Italia decederent.* Conſul Numidis ex Senati decreto nunciari jubet. Ita infectis rebus illi domum diſcedunt. Interim Calpurnius, parato exercitu, legat ſibi [8]) homines nobilis, factioſos, quorum auctoritate, quae deliquiſſet, munita [9]) fore ſperabat: in quis fuit Scaurus, cujus de natura et habitu ſupra [10]) memoravimus. Nam in Conſule noſtro multae bonaeque artes animi et corporis erant: quas omnis avaritia praepediebat [11]). patiens laborum, acri ingenio, ſatis providens, belli haud ignarus, firmiſſumus contra pericula et inſidias. Sed legiones per Italiam Rhegium [12]), atque inde Siciliam, porro ex Sicilia in Africam transvectae. Igitur Calpurnius initio, paratis commeatibus, acriter Numidiam ingreſſus eſt [13]), multos mortalis, et urbis aliquot pugnando capit [14]).

7) C. *proxumis* incluſit.

8) i. e. legatos adſumſit. Cic. Ep. ad Div. VI, 6. „Caſſium ſibi *legavit*. Moris antem erat, ut in provincias abeuntes, legatos ſibi adſumerent, rerum adminiſtros." C.

9) tuta, impunita, velut praeſidio quodam firmata et quaſi in tuto collocata. c. 33. „cujus impudentia *munitus* foret."

10) c. 15.

11) proprie eſt, ire ante pedes, hinc *impedire*.

12) Urbs et promontorium in extrema Italia, verſus Siciliam.

13) i. e. ingreſſus ſeu adgreſſus eſt Numidiam, quamdiu commeatus eſſent parati; quibus conſumtis, et cognita belli aſperitate (c. 29.), ille ardor elanguit." C.

14) Vid. Cat. 7. n. 16.

Caput XXIX.

Sed ubi Jugurtha per legatos pecunia tentare [1]), bellique, quod adminiſtrabat [2]), aſperitatem [3]) oſtendere coepit: animus aeger avaritia [4]) facile converſus eſt. Ceterum ſocius et adminiſter [5]) omnium conſiliorum adſumitur Scaurus: qui tametſi a principio, plerisque ex factione ejus [6]) corruptis, acerrume regem impugnaverat; tamen magnitudine pecuniae a bono honeſtoque in pravum abstractus eſt. Sed Jugurtha primum [7]) tantummodo belli moram redimebat [8]), exiſtumans, ſeſe aliquid interim Romae pretio, aut gratia effecturum: poſtea vero quam participem negotii Scaurum accepit [9]); in maxumam ſpem adductus recuperandae pacis, ſtatuit cum eis de omnibus pactionibus [10]) praeſens [11]) agere.

Caput XXIX.

1) int. conſulem.
2) *adminiſtrare* de conſule recte dicitur, qui bellum e populi ſenatusque voluntate gerit.
3) difficultatem periculi plenam. c. 92. rem adgreditur non eadem *aſperitate*, ceterum haud ſecus *difficilem*. Cat. 10. dubias atque *aſperas* res.
4) Vid. c. anteced. extr. C. conſtruendum cenſet, animus aeger, i. e. ſollicitus, converſus eſt avaritiâ. Perperam.
5) *ſocius* eſt, quocum conſilia communicantur, *adminiſter*, in re agenda adjutor.
6) int. regis, non Scauri. Aliter et contra C.
7) i. e. priusquam Scaurum accepiſſet ſocium.
8) dilationem belli pretio quaerebat.
9) C. ex aliquot Cdd. *acceperat*.
10) int. pacis.
11) i. e. in caſtris Romanis, ut fidem deditionis eo faceret majorem.

Ceterum interea, fidei causa [12]), mittitur a Consule Sextius Quaestor in oppidum Jugurthae Vagam [13]): cujus rei species erat acceptio frumenti, quod Calpurnius palam [14]) legatis imperaverat: quoniam deditionis mora [15]) induciae agitabantur. Igitur rex, uti constituerat, in castra venit: ac pauca, praesenti consilio [16]), locutus de invidia facti sui [17]), atque in deditionem uti acciperetur; reliqua cum Bestia et Scauro secreta transigit: dein postero die, quasi per saturam [18]) exquisitis sententiis, in deditionem accipitur [19]). Sed, uti pro consilio imperatum erat, elephanti triginta, pecus atque equi multi, cum parvo argenti pondere Quaestori traduntur. Calpurnius Romam ad magistratus rogandos [20]) proficiscitur. In Numidia et exercitu nostro pax agitabatur.

---

12) fidei faciendae causa, ne Jugurtha in castra Romana venire dubitaret, Quaestor, obsidis loco, sub specie accipiendi frumenti in oppidum Jugurthae missus est.

13) Alii *Vaccam* et *Vacam*, quae discrepantia in nominibus propriis ubique obvia est.

14) i. e. Quaestore aliisque praesentibus.

15) donec Jugurtha se traderet.

16) int. bellico, quale, Senatus in speciem, imperatori adesse solebat. Cf. c. 62. et Vellej. II, 80.

17) de crimine caedis fraternae, quod diluere conabatur. — *sui* C. praeter Cdd. ejecit.

18) per saturam i. e. sine justo ordine et modo in rogandis sententiis, sed suffragia confuse colligendo. Dictio translata a lance satura, quae omnigenis frugibus permixtis repleta erat.

19) i. e. deditus accipitur; et pax fit, quamquam Jugurtha se ipse verbis modo tradiderat, nec ullo modo punitus erat. Cf. c. 31. „qui (Jugurtha) si *deditieius*, profecto jussis vestris obediens erit etc."

20) h. e. ad rogandum populum de magistratibus, in proximum annum creandis. Vid. Cat. 26. n. 9.

CAPUT XXX.

Poſtquam res in Africa geſtas, quoque modo actae forent fama divolgavit; Romae per omnis locos et conventus [1]) de facto Conſulis agitari: apud plebem gravis invidia: Patres ſolliciti erant [2]), probarentne tantum flagitium, an decretum [3]) Conſulis ſubverterent, parum conſtabat. Ac maxume eos potentia Scauri, quod is auctor et ſocius Beſtiae ferebatur, a vero bonoque [4]) impediebat. At C. Memmius, cujus de libertate ingenii et odio potentiae nobilitatis ſupra [5]) diximus, inter dubitationem et moras Senati, concionibus populum ad vindicandum [6]) hortari: monere, ne rempublicam, ne libertatem ſuam dẻſererent: multa ſuperba et [7]) crudelia facinora nobilitatis ostendere: prorſus intentus [8]) omni modo plebis animum accendebat. Sed quoniam ea tempeſtate Romae [9]) Memmii facundia clara pollensque fuit; decere exiſtumavi, unam ex tam

---

CAPUT XXX.

1) ubicumque homines publice et privatim convenirent.
2) Verba: *ſolliciti erant* C. contra Cdd. delevit. Sed nihil h. l. redundat, ſequentia enim *parum* (*iis*) *conſtabat*, rationem reddunt, quare fuerint ſolliciti. Proprie dicendum erat: *nam* parum iis conſt.
3) pacem cum Jugurtha factam.
4) Copulam C. abjecit. c. 29. „bono honeſtoque abstractus.
5) ſupra c. 27.
6) ad vindicandum in eos, i. e. ad eos puniendos, qui contra rempubl. cum Jugurtha pacem feciſſent. Cf. c. 31.
7) *et* C. delevit.
8) Cf. c. 25. n. 5.
9) C., cum aliq. Cdd. delevit. Sed quod *Romae* eſt, non *ubique* eſt, et hinc *Romae* ſupervacaneum non eſt.

multis orationem perſcribere [10]: ac potiſſumum, ea dicam [11]), quae in concione, poſt reditum Beſtiae, hujuscemodi verbis diſſeruit.

Caput XXXI.

Multa me dehortantur a vobis [1]), *Quirites, ni ſtudium* [2]) *reipublicae omnia ſuperet: opes factionis* [3]), *veſtra patientia, jus nullum* [4]), *ac maxume, quod innocentiae* [5]) *plus periculi, quam honoris eſt. Nam illa quidem piget dicere, his annis XX.* [6]) *quam* [7]) *ludibrio fueritis ſuperbiae*

---

10) transſcribere.
11) Sic H. e Cdd. melioris notae. Alii *eam dicam quam*. Alii *dicam* omittunt. B. conjicit, *dicam* eſſe graecum δικαν, i. e. orationem accuſatoriam. C. omnia praeter *quae* delevit.

Caput XXXI.

1) me a vobis defendendis atque in priſtina jura reſtituendis deterrent.
2) amor meus.
3) nobilium (ſecum conjuratorum) potentia. Broſſ. perperam: „*le credit des cabales.*"
4) i. e. nulla plebis libertas f. imperii ſocietas vel poteſtas. Cf. n. 36. et Cat. 20. n. 17. Broſſ. minus recte „*le renverſement des loix.*"
5) bonis civibus, aequitatis defenſoribus.
6) Tib. Gracchus qui toti Italiae civitatem pollicendo et promulgatis agrariis legibus ſumma imis miſcuit (Vellej. II, 2.) et qui inſumulabatur, regnum ſibi parare voluiſſe (Flor. III, 14.) XXII annis ante hanc orationem occiſus erat (a. u. 620) et Cajus Gracchus, mortis ac legum fratris vindex (Flor. III, 15. et Vellej. II, 6.) X annis ante. Inter utriusque caedem XXII anni intererant. — Hinc Cdd. inter numeros X, XII et XV (qui poſterior vulgatus quidem, ſed ineptus eſt) variant. Numerum XX (rotundum pro XXII) e conjectura dedit C., quem et B. recepit. Cf. c. 16. n. 5.
7) *quam* i. q. *quantum*.

paucorum; quam foede quamque inulti[8]) *perierint vestri defensores; ut vobis animus ab ignavia atque secordia corruptus sit: qui ne nunc quidem, obnoxiis*[9]) *inimicis, exsurgitis, atque etiam nunc timetis eos, quibus vos*[10]) *decet terrori esse. Sed quamquam haec talia sunt: tamen obviam ire factionis potentiae animus subigit. certe ego libertatem, quae mihi a parente meo*[11]) *tradita est, experiar: verum id frustra, an ob rem*[12]) *faciam, in vestra manu situm est*[13]), *Quirites. Neque ego vos hortor, quod saepe majores vestri fecere, uti contra injurias armati eatis. Nihil vi, nihil secessione*[14]) *opus est. necesse est, suomet ipsi more praecipites eant. Occiso Tiberio Graccho*[15]), *quem regnum parare ajebant, in plebem Romanam quaestiones graves*[16]) *habitae sunt.*

---

8) Adverbium hujus vocis deest. Etsi adesset, tamen pro more adjectivum poneret. Cat. 48. „cavete *inulti* animam amittatis. adde ibid. c. 60. *timidi* resistunt et Jug. 44. *certantes* agere. Flor. III, 5. nec *inultus* occubuit. Horat. Sat. II, 8, 34." nos, moriemur *inulti*.

9) cum inimici vestri, delicti conscientia, vobis subjecti sint et in flagitio deprehensi.

10) C. pron. *vos* cum aliq. Cdd., et *eos*, proprio Marte, delevit.

11) *meo* C. abjecit.

12) cum successu. Cat. 20. *in rem* fore credens.

13) *est*, C. delevit, non minus quam post *opus*, in statim sequentib.

14) Cat. 33. „saepe ipsa plebes armata a patribus secessit."

15) a. u. 620. Cf. c. 16. et infra c. 40.

16) Posteriorem vocem, quam multi Cdd. recte tuentur, primus expunxit Grut., quod nulla quaestio *levis* foret. Contrarium docent et res ipsa et scriptores. Vellej. II, 7. „*crudeles* mox quaestiones in amicos clientesque Gracchorum habitas." Liv. IV, 50. „iner-

Post C. Gracchi et M. Fulvii caedem [17]*, item vestri ordinis multi mortales* [18] *in carcere necati sunt: utriusque cladis* [19] *non lex, verum lubido eorum finem fecit. Sed sane fuerit regni paratio, plebi sua restituere. quidquid sine sanguine civium ulcisci nequitur* [20] *jure factum sit* [21]*. Superioribus* [22] *annis taciti* [23] *indignabamini, aerarium expilari; reges et populos liberos paucis nobilibus vectigal pendere; penes eosdem et summam gloriam, et maxumas divitias esse: tamen haec talia facinora impune suscepisse* [24]*, parum habuere* [25]*. itaque postremo leges, maje-*

---

bil quaestionib." Accedit, quod *graves* ad invidiam faciendam h. l. aptissimum est.

17) Cf. c. 16.

18) C. contra Cdd.: *item multi vestri ordinis*, omisso nomine *mortales*.

19) Hic genitiv. a substant. *finem* pendet, *utrique cladi* penderet a *fecit*.

20) *nequitur* pro *nequit* usurparunt veteres Romani. Plaut. Rud. IV, 4, 20. „ut *nequitur* comprimi," Terent. Hecyr. III, 8, 57. „forma nosci non *quita* est." Iidemque simili modo pro *potest*, dicebant *potestur*. — *Ulcisci* h. l. passive, siquidem veteres (e. c. Ennius) *ulciscere* dixerunt. Liv. II, 17. extr.

Diom. I p. 381 (Putsch)

21) Sensus est: sed ea facinora, quae sine supplicio vindicari non possunt, jure facta fuerint, alia vero, in quibus tali praetextu (parationis regni) uti non possint, ideo tantum commissa sunt, quod plebs tacita fuit, nec per tribunos suos inceptis eorum obviam ivit.

22) int. proximis. Bross. „*depuis quelque temps.*"

23) ne verbis quidem eos, pro hoc scelere, punientes.

24) incepisse, commisisse.

25) illis non suffecit, sed majora sunt ausi. Paulo infra: illis *parum est*, impune male fecisse. Vellej. II, 76. „*parum habebat*, summa accepisse." Liv. XXXVIII, 54. „*parum fuisse* non laudari — Africanum."

ſtas veſtra, divina et humana omnia hoſtibus[26]) *tradita ſunt. Neque eos, qui ea fecere, pudet aut poenitet: ſed incedunt*[27]) *per ora veſtra magnifici*[28]), *ſacerdotia et conſulatus, pars triumphos ſuos oſtentantes: perinde quaſi ea honori, non praedae habeant*[29]). *Servi aere parati imperia injuſta dominorum non perferunt: vos, Quirites, imperio nati, aequo animo ſervitutem toleratis? At qui ſunt hi, qui rempublicam occupavere? homines ſceleratiſſumi. cruentis manibus, immani avaritia, nocentiſſumi, idemque*[30]) *ſuperbiſſumi; quis*[31]) *fides, decus, pietas, poſtremo honeſta atque inhoneſta omnia quaeſtui ſunt. Pars eorum occidiſſe tribunos plebis; alii quaeſtiones injuſtas; plerique caedem in vos feciſſe, pro munimento habent. Ita quam quisque peſſume fecit, tam maxume tutus eſt. metum a ſcelere ſuo ad ignaviam veſtram transtulere*[32]): *quos omnis eadem cupere, eadem odiſſe, eadem metuere in unum coëgit*[33]). *ſed haec inter bonos amicitia eſt, inter malos factio eſt. Quod ſi tam*

---

26) i. e. Jugurthae,

27) *incedunt* impudentiae oſtentationisque vim habet.

28) *magnifice* C. e Cdd. Salluſtiique uſu. Sed vid. n. 8.

29) perinde quaſi ea honorifice habeant, ac non potius rapuerint.

30) Sic C. et H. Alii *iidemque.*

31) Alii *quibus.*

32) ipſi, quos decebat timere ob ſcelera ſua, timorem abjecerunt, et injecerunt vobis, qui ipſorum ſcelera non vindicaſtis.

33) i. e. quos eadem cupido, idem odium, metusque conjunxit. Cat. 20. „unum idemque *velle atque nolle*, ea demum firma amicitia eſt."

vos [34]) *libertatis curam haberetis, quam illi ad dominationem accensi sunt; profecto neque respublica, sicuti nunc, vastaretur; et beneficia* [35]) *vestra penes optumos, non audacissumos, forent. Majores vestri, parandi juris* [36]) *et majestatis constituendae* [37]) *gratia, bis, per secessionem, armati Aventinum occupavere* [38]). *vos pro libertate, quam ab illis accepistis, non summa ope nitemini? atque eo vehementius, quo* [39]) *majus dedecus est, parta amittere, quam omnino non paravisse. Dicet aliquis: Quid igitur censes? — vindicandum in eos, qui hosti prodidere rempublicam: non manu, neque vi; quod magis vos fecisse, quam illis accidisse indignum est* [40]), *verum quaestionibus et indicio ipsius Jugurthae. qui si deditcius* [41]) *est, profecto jussis vestris obe-*

34) Pron. *vos* C. cum paucis Cdd. delevit. Malim hoc ordine: *quodsi vos tam.*

35) i. e. consulatus, sacerdotia, praetura aliique in republ. honores; qui a populi suffragiis pendebant, ideoque illius beneficia erant.

36) int. *aequi* i. e. libertatis, cf. n. 4. et Liv. III, 55.

37) abrogato decemvirali imperio, ac restituto consulari, quocum et tribunicia potestas restituta est.

38) De his plebis secessionib. vid. Cat. 33. n. 17. Sed num plebs bis *Aventinum* occupaverit, jam olim dubium fuit. Vid. Liv. II, 32. et III, 50. sqq.

39) C. *quod* majus, adjiciens: si vero *eo* (antecedens) interpreteris *ob id*, tam *quod*, quam *quo*, locum tueri poterit.

40) quod vobis magis indignum foret facere, quam illis pati. Cat. 51. „magis, quid se dignum foret, quam quid in illis jure fieri posset, quaerebant." C., unius Cod. auctoritate, male expunxit *vos*.

41) i. q. in deditionem venit. Voce *deditcius* utuntur quoque Cic. in Ep. ad Brut. 3. extr., Caes. B. G. I, 27. et Liv. VII, 31. Plures Cdd. hoc nostro loco *deditus* legunt.

diens erit: ſin ea contemnit; ſcilicet aeſtumabitis [42]*), qualis illa pax, aut deditio ſit, ex qua ad Jugurtham ſcelerum impunitas, ad paucos potentis* [43]*) maxumae divitiae, in rempublicam damna atque dedecora pervenerint. Niſi forte nondum etiam vos dominationis eorum ſatietas tenet, et illa, quam haec tempora, magis placent* [44]*), cum regna, provinciae, leges, jura, judicia, bella atque paces; poſtremo divina et humana omnia penes paucos erant: vos autem, hoc eſt, populus Romanus, invicti ab hoſtibus, imperatores omnium gentium, ſatis habebatis animam retinere. nam ſervitutem quidem quis veſtrum recuſare audebat? Atque ego tametſi viro flagitioſiſſumum* [45]*) exiſtumo, impune injuriam accepiſſe; tamen vos hominibus ſceleratiſſumis ignoſcere, quoniam cives ſunt, aequo animo paterer, niſi miſericordia*

---

42) *Scilicet* C. explicat *certo, liquido.* Videtur potius eſſe idem, quod *credo, opinor,* noſtrum *wol.* Porro pro *aeſtumabitis* C. habet *exiſtumabitis,* explicans hoc verbum *liquido cognoſcetis, intelligetis; aeſtumabitis* contra: *judicabitis, perpendetis,* quod illi minus aptum videtur. Sed vid. Cat. c. 8. n. 4.

43) Vocem *potentes* B. delevit. Cf. Cat. c. 20.

44) „*Illa,* tempora intelligit, cum dominabantur in plebem pauci potentes (poſt Gracchorum caedem), *haec* (δεικτικῶς) quibus vindicare poſſumus in obnoxios reipubl. proditores." C. Quem ſecutus eſt B. Difficile eſt, quocumque te vertaris, ſine mutatione, meliorem invenire explicationem. Glarean. quidem, verba *quam haec* delenda cenſet, ſed eo difficultas non tollitur; quae in eo ſita eſt, quod duo tempora diſcernit, quae re vera non differunt, ſed tantum differre poſſunt, nempe illa, cum omnia in poteſtate paucorum erant, et haec, ubi res quidem adhuc eodem loco ſunt, ſed alio eſſe poſſint.

45) quovis indigniſſimum.

in perniciem casura esset. Nam et illis, quantum importunitatis habent, parum est, impune male fecisse, nisi deinde faciundi licentia eripitur [46]*: et vobis aeterna sollicitudo remanebit, cum intellegetis, aut serviundum esse, aut per manus* [47] *libertatem retinendam. Nam fidei* [48] *quidem, aut concordiae quae spes est? Dominari illi volunt; vos liberi esse: facere illi injurias: vos prohibere: postremo sociis vestris veluti hostibus; hostibus pro sociis utuntur. Potestne in tam divorsis mentibus pax, aut amicitia esse? Quare moneo hortorque, ne tantum scelus impunitum omittatis. Non peculatus aerarii factus est, neque per vim sociis ereptae pecuniae: quae quamquam gravia; tamen consuetudine jam pro nihilo habentur. Hosti acerrumo prodita Senati auctoritas, proditum imperium vestrum: domi militiaeque respublica venalis fuit. Quae nisi quaesita erunt, ni vindicatum in noxios: quid erit reliquum, nisi ut illis, qui ea fecere, obedientes vivamus? nam impune quaelibet facere, id est Regem esse. Neque ego vos, Quirites, hortor, ut malitis civis vestros perperam, quam recte fecisse* [49]*,*

---

46) „i. e. nam illi pro sua effrenata lubidine et audacia incredibili, haud contenti erunt, jam multa injusta fecisse, sed plura audebunt etc." B.

47) „per vim et arma." B.

48) *fidei* i. e. justitiae erga vos.

49) h. e. ut irae atque invidiae consulere malitis, quam reipublicae, seu, ut poenam voluptati habeatis, sed ut exemplum potius statuatis, ne alii illorum maleficia imitari conentur.

sed ne, ignoscendo malis, bonos perditum eatis[50]. *Ad hoc in republica multo praestat beneficii, quam maleficii immemorem esse. bonus tantummodo segnior fit, ubi neglegas; at malus improbior. Ad hoc, si injuriae non sint, haud saepe auxilii egeas*[51].

Caput XXXII.

Haec atque alia hujuscemodi saepe dicundo[1]), Memmius populo Romano[2]) persuadet, uti L. Cassius[3]), qui tum Praetor erat, ad Jugurtham mitteretur[4]), interposita fide publica[5]), Romam duceret; quo facilius indicio regis, Scauri et reliquorum[6]), quos pecuniae captae[7]) arcessebant, delicta patefierent. Dum haec Romae geruntur, qui in Numidia relicti a Bestia[8]) exercitui prae-

50) Cat. 52. „ne, dum paucis sceleratis parcunt, bonos omnis *perditum eant.*"

51) „Si poenis deterrueris potentes ab injuriis faciundis, ita, ut hae paucissimae fiant, rarissime quoque Pop. Rom. egebit remediis." B.

Caput XXXII.

1) pro *indicendo*, C., e Cdd. reposuit *dicundo*.
2) Vocem *Romano* C. expulit.
3) idem est, qui postea consul ab Helvetiis occisus est. Vid. Caes. B. G. I, 7. Liv. Epit. 65.
4) De hoc imperf. vid. Cat. 54. n. 2.
5) i. e. promittens, Senatus populique Romani nomine, eum inviolatum futurum. Ad verb.: *nachdem er das öffentliche Wort zum Unterpfande gegeben hatte.* Fides publica est, quod vulgo *salvum conductum* vocant. Cat. 47. *fide publica* dicere jussus.
6) ad sequens *delicta*, non ad antecedens *indicio* referendum esse per se patet.
7) pro *acceptae*. — de *arcessebant* vid. Cat. 40. n. 15.
8) Vid. c. 29. extr.

erant, fecuti morem imperatoris fui [9]), plurima et flagitiofiffuma facinora fecere. Fuere, qui auro corrupti, elephantos [10]) Jugurthae traderent; alii perfugas vendere [11]); pars ex pacatis [12]) praedas agebant. tanta vis avaritiae [13]) in animos eorum, veluti tabes, invaferat [14]). At Caffius Praetor [15]), perlata rogatione [16]) a C. Memmio, ac perculfa omni nobilitate, ad Jugurtham proficifcitur; ei timido et ex confcientia [17]) diffidenti rebus fuis perfuadet: *quoniam* [18]) *fe po-*

---

9) *fui* C. expunxit.
10) Vid. c. 29. extr. — *traderent* pro *redderent*, pofitum eft.
11) Sic C. bene pofuit pro vulgato *venderent*. Hoc enim retento, faltem legendum effet: alii, *qui* venderent. De permixtione autem modorum et temporum vid. c. 25. n. 3. cf. Cat. 48. n. 4.
12) i. e. ex agris fociorum f. pacatorum.
13) Ad verbum. *eine folche Gewalt von Habfucht*, nos: *eine fo gewaltige Habfucht*. C. 53. „pulveris vim magnam." (*eine gewaltig grofse Menge*.) c. 75. „tanta vis aquae." Cf. Cat. 36. n. 22.
14) Plures Cdd. praepofitionem *in* ante *animos* omittunt. Utrumque recte et Latine. Cat. 36. extr. „tanta vis morbi, — civium animos invaferat." Cic. de Off. II, 21, 16. modo enim hoc malum *in* hanc rempubl. invafit. Idem ad Diverf. XVI, 12. cum dat. „Sed mirus invaferat furor non folum improbis, fed etiam *his* etc."
15) *Praetor* et *Popul. Roman.* faepius in Cdd. confunduntur, quoniam utrumque per compendium fcribitur P. R. Hinc h. l. alii *Praetor* legunt, alii *Populi Romani*, quod utrumque C. delevit.
16) i. q. *lege*, quae ideo *rogatio* vocatur, quod populus de ea interrogandus erat. *Nachdem der Vorfchlag durchgegangen war*.
17) int. *mala*.
18) Pro *quoniam* C. dedit *quo*, quod pro *quia*, *quoniam* poni, ad Cat. 34. demonftravit. At *quō*, per compendium fcribebatur pro quoniam.

pulo Romano dedidisset, ne vim, quam misericordiam ejus, experiri mallet. Privatim praeterea fidem suam interponit, quam ille non minoris, quam publicam ducebat. talis ea tempestate fama de Cassio erat [19].

Caput XXXIII.

Igitur Jugurtha, contra decus regium, cultu quam maxume miserabili [1]), cum Cassio Romam venit. Ac tametsi in ipso magna vis animi erat, confirmatus ab omnibus, quorum potentia aut scelere cuncta ea gesserat, quae supra diximus [2]), C. Baebium [3]) tribunum plebis magna mercede parat [4]), cujus impudentia contra jus et injurias [5]) omnis munitus [6]) foret. At C. Memmius, advocata concione, quamquam regi infesta plebes erat, et pars *in vincula duci* jubebat, pars, *ni socios sceleris sui aperiret, more majorum,*

---

19) „i. e. adeo clara et nobilis erat eo tempore gravitas et fides Cassii." C.

Caput XXXIII.

1) i. e. depositis regiis insignibus, neque tantum privato vestitu, sed etiam reorum habitu, veste squalida, barba capillisque promissis, ut misericordiam moveret.

2) Reliquis omnibus omissis; C. tantum dedit *cuncta gesserat.*

3) Editt. aliquot, post *Baebium* addunt *tamen*, ob antecedens *tametsi.* Sed quoniam idem mox post *quamquam*, aliisque (paucis) locis omittitur, C. illud et h. l. omisit.

4) pecunia corrupit. Vid. cap. seq.

5) i. e. contra omnem poenam, vel justam, vel injustam.

6) de voce *munitus* vid. c. 28. cf. c. 14. „jus et injurias omnes."

de hoste supplicium sumi; dignitati, quam irae magis consulens, sedare motus, et animos eorum mollire; postremo confirmare, *fidem publicam* [7]) *per sese inviolatam fore.* post, ubi silentium coepit, producto Jugurtha, verba facit: *Romae Numidiaeque* [8]) *facinora ejus* memorat; *scelera in patrem fratresque* ostendit: *quibus juvantibus, quibusque ministris ea egerit, quamquam intellegat populus Romanus; tamen velle manifesta magis ex illo habere: si vera aperiret, in fide et clementia populi Romani magnam spem illi sitam: sin reticeat, non sociis saluti fore, sed se* [9]) *suasque spes corrupturum.*

Caput XXXIV.

Dein, ubi Memmius dicundi finem fecit, et Jugurtha respondere jussus est, C. Baebius tribunus plebis, quem pecunia corruptum supra diximus [1]), regem tacere jubet: ac tametsi multitudo, quae in concione aderat, vehementer accensa, terrebat eum clamore, voltu, saepe im-

---

7) Vid. c. 52. extr.

8) pro *in Numidia* ob substantivum *facinora*. Caes. B. G. VIII, 1. „Caesaris nostri commentarios rerum gestarum *Galliae* etc. ubi vid. Davis. item Flor. I, 18. *Lucaniae* suprema pugna, sub Arusinis campis; ubi vid. Ducker.

9) C. ex nonnullis Cdd. *sed* omisit, et pro *se*, scripsit *sese*. Equidem legend. puto *et se* ut sensus exeat: neque *sociis*, neque *sibi* saluti fore.

Caput XXXIV.

1) c. 55. „magna mercede parat."

petu atque aliis omnibus, quae ira fieri amat [2]): vicit tamen impudentia. Ita populus ludibrio habitus ex concione discessit: Jugurthae Bestiaeque et ceteris, quos illa quaestio exagitabat, animi augescunt.

Caput XXXV.

Ea erat tempestate Romae Numida quidam, nomine Massiva, Gulussae filius [1]), Masinissae nepos: qui, quia, in dissensione regum [2]), Jugurthae advorsus fuerat; dedita Cirta et Adherbale interfecto [3]), profugus ex Africa abierat. Huic Sp. Albinus [4]), qui proxumo anno [5]) post Bestiam cum Q. Minucio Rufo Consulatum gerebat, persuadet, quoniam ex stirpe Masinissae sit, Jugurthamque [6]) ob scelera invidia cum metu [7]) urgeat; regnum Numidiae ab Senatu petat. Avidus Consul belli gerundi movere [8]), quam se-

2) i. e. quae per iram fieri solent. Singular. *amat*, graeco more, ad neutrum plural. *quae* positus est, sicuti tota haec phrasis a Graecis desumta. Sallustium autem plurima e Graeco transtulisse notavit jam Quinctil. IX, 5.

Caput XXXV.

1) Vid. c. 5. extr.
2) i. q. regulorum c. 11. a pr.
3) Vid. c. 26.
4) Plenum ejus nomen fuit Spurius Posthumius Albinus.
5) i. e. a. u. 643.
6) C. et H. copulam omittunt.
7) i. e. et Jugurtha non modo invisus sit Romanis, sed etiam ab iis timeatur. *Metus* enim et *invidia* h. l. passive accipienda sunt. Cort. contra perperam metum intelligit Jugurthae, ne regno excideret.
8) i. e. tentare omnia, ut bellum renovaretur. Nonnulli Cdd. *moveri*, quod H. tuetur. B. ex uno *novari*, int. bellum.

nescere [9]) omnia malebat. ipsi provincia Numidia; Minucio Macedonia evenerat. Quae postquam Massiva agitare coepit, neque Jugurthae in amicis satis praesidii est: quod eorum alium conscientia, alium mala fama et timor [10]) impediebat [11]): Bomilcari [12]), proxumo ac maxume fido sibi, imperat, *pretio, sicuti multa confecerat, insidiatores Massivae paret, ac maxume occulte: sin id parum procedat, quovis modo Numidam interficiat.* Bomilcar mature regis mandata exsequitur; et per homines talis negotii artifices [13]) itinera egressusque [14]) ejus, postremo loca atque tempora [15]) cuncta explorat: deinde, ubi res postulabat [16]), insidias tendit. Igitur unus ex eo numero, qui ad caedem parati erant, paulo inconsultius Massivam adgreditur, illum obtruncat: sed ipse deprehensus, multis hortantibus et in primis Albino consule, indicium profitetur [17]). Fit reus

---

9) i. e. componi, remitti. Liv. V, 21. pugna senescit.

10) Nonnulli Cdd. addunt *animi*, quod etiam adjectum est Cat. 58. n. 5., sed in meliorib. hic deest.

11) int. quo minus Jugurthae praesidio esset.

12) „Idem Bomilcar dux postea est exercitus Jugurthini, c. 49.; a Metello corrumpitur c. 61.; Jugurtham ad deditionem impellit c. 62. Inde regi suspectus eundemque suspiciens consilium capit, Jugurtham interficiendi c. 70. Re, per interceptas litteras (c. 71.) prodita, a Jugurtha interficitur c. 72." C.

13) i. e. gnaros.

14) (*Ausgänge*) tam extra urbem, quam extra domum, differunt ab itineribus. Tacit. Ann. XV, 36. „quod — aditurus esset *iter*, cujus ne modicos quidam *egressus* tolerarent."

15) int. ubi commodissime opprimi posset.

16) i. e. occasione data.

17) indicat, a quo in caedem sit subornatus. Tacit. Ann. VI, 3. extr. „ni *professus indicium* foret."

magis ex aequo bonoque, quam ex jure gentium [18]), Bomilcar; comes ejus, qui Romam fide publica venerat. At Jugurtha manifestus tanti sceleris [19]), non prius omisit contra verum niti [20]), quam animum advortit, supra gratiam atque pecuniam suam, invidiam facti esse [21]). Igitur, quamquam in priore actione [22]) ex amicis [23]) quinquaginta vades [24]) dederat, regno magis [25]), quam vadibus consulens, clam in Numidiam Bomilcarem dimittit: veritus, ne reliquos popularis metus invaderet parendi sibi, si de illo [26]) supplicium sumtum foret. Et ipse paucis diebus profectus est, jussus ab Senatu Italia decedere [27]). Sed post-

18) i. e. in judicium vocatur, magis ex jure naturae, quod quemcunque puniendum esse praecipit, ubi deliquit, quam ex jure gentium, quo etiam comites eorum, qui publica fide venerant, ab omni judicio et poena tuti erant. Contra explicat B., qui dum jus gentium intelligit h. l. id, quod ipsa ratione inter homines justum est (at hoc est *bonum aequumque*) hunc sensum elicit: „permittitur Bomilcari, ut in re capitali deprehensus, non ipse detineatur, sed vades dare possit." Sed verba addita: *comes ejus* etc. rationem reddunt, quare in judicium vocari ex jure gentium nequiverit. Cf. c. 22. n. 10.

19) i. q. tanti sceleris convictus, s. reus. Cat. 52. „manifestis rerum capitalium." Cf. Cat. 7. n. 14.

20) facinus suum negare.

21) i e. se a fautoribus suis pecunia emtis deseri.

22) nos: *im ersten Termine.*

23) int. Romanis.

24) „Vades spondebant, capitis reum, ad caussam dicendam praesto futurum, aut semetipsos mulctam soluturos." C.

25) Cdd. aliquot interserunt *tamen*, ob *quamquam* anteced. Cf. ad 33. 3.

26) Bomilcare.

27) Aliter Liv. Epit. 64. „et propter caedem admissam in — Massivam —, quum periclitaretur (Jugurtha) cau-

quam Roma egressus est, fertur, saepe eo tacitus respiciens, postremo dixisse: *urbem venalem* [28]) *et mature perituram, si emtorem invenerit.*

Caput XXXVI.

Interim Albinus, renovato bello, commeatum, stipendium, aliaque quae militibus usui forent [1]), maturat in Africam portare [2]); ac statim ipse profectus [3]), uti ante comitia [4]), quod tempus haud longe aberat, armis, aut deditione, aut quovis modo bellum conficeret. At contra, Jugurtha trahere [5]) omnia, et alias, deinde alias morae causas facere [6]): polliceri deditionem, ac deinde metum simulare: instanti [7]) cedere, et paulo post, ne sui diffiderent, instare: ita belli modo, modo pacis mora [8]) Consulem ludificare. Ac fuere, qui tum Albinum haud ignarum consilii regis existumarent; neque ex tanta prope-

---

sam capitis dicere jussus, *clam profugit*, et cedens urbe fertur dixisse: O urbem etc.

28) Duo Cdd. legunt: *O urb. ven.* eodemque modo Liv. l. c. et Orosius V, 15. haec verba citant; quod mihi melius esse videtur. De ipsa sentent. cf. c. 28. pr.

Caput XXXVI.

1) Cf. c. 43.
2) i. q. transportare.
3) post *profectus* Cdd. nonnulli adjiciunt *est*.
4) Vid. Cat. 26. n. 9.
5) Vid. c. 25. n. 7.
6) facere h. l. i. q. effingere.
7) i. e. consuli adgredienti.
8) i. e. dum modo bellum, modo pacem facere se simulat, eoque modo tempus consumit.

rantia [9]) tam facile tractum bellum secordia magis, quam dolo crederent. Sed postquam, dilapso tempore, comitiorum dies adventabat; Albinus, Aulo fratre in castris pro Praetore [10]) relicto, Romam decessit [11]).

Caput XXXVII.

Ea tempestate Romae seditionibus tribuniciis atrociter res publica agitabatur [1]). P. Lucullus et L. Annius, tribuni plebis, resistentibus collegis, continuare magistratum [2]) nitebantur: quae dissensio totius anni comitia [3]) impediebat. Ea mora in spem adductus Aulus, quem pro Praetore [4]) in castris relictum supra [5]) diximus, aut conficiundi belli, aut terrore exercitus ab rege

9) i. e. cum Albinus antea tam properasset. *Ex* pro *post*, ut Cat. 4. „*ex* multis miseriis."

10) i. e. loco Praetoris, cum imperio et dignitate Praetoria. Vid. Cat. 19. n. 1. „Eundem, infra c. 38. legatum nominat." C.

11) i. e. decessit Africa et Romam se contulit. Latini enim verbo, cum praepositione composito, alium saepe nominis casum adponunt, quam ista praepositio postulat, ut altero verbo supersedeant. Nos: *er ging nach Rom ab.* Alii pro *decessit* legunt *discessit*.

Caput XXXVII.

1) vehementer commovebatur f. concutiebatur.

2) int. suum, non consulum. Tribunatus enim ipse magistratus fuit. Liv. IV, 2. „Aut hunc ordinem (patricium) aut illum *magistratum* (tribunorum) tollendum esse."

3) comitia in hoc toto anno, sive cum C. „omnia anni comitia, non tantum tribunorum, sed etiam magistratuum majorum.

4) Vid. c. anteced. n. 11.

5) i. q. paullo ante.

pecuniae capiundae [6]), milites mense Januario ex hibernis in expeditionem evocat [7]); magnisque itineribus, hieme aspera, pervenit ad oppidum Suthul, ubi regis thesauri erant [8]). Quod quamquam et saevitia temporis, et opportunitate loci neque capi, neque obsideri poterat: (nam circum murum, situm in praerupti montis extremo [9]), planities limosa hiemalibus aquis paludem fecerat): tamen aut simulandi gratia, quo regi formidinem adderet [10]), aut cupidine caecus, ob thesauros oppidi potiundi [11]), vineas agere [12]), aggerem jacere [13]), aliaque quae incepto usui forent, properare.

---

6) in spem inductus, aut belli finiendi, aut terrore, quem exercitus Romanus Jugurthae injecturus esset, ab eo pecuniae capiundae.

7) i. q. educit.

8) Strabo XVII, p. 572. *Capsam* τὸ γαζοφυλάκιον τοῦ Ἰουγούρθα nominat, ut adeo in pluribus oppidis Jugurtha thesauros habuerit. Sed Noster ipse c. 89. de Capsa nihil tale memorat.

9) i. e. qui in montis praerup. radicibus positus s. exstructus fuit.

10) terrorem injiceret.

11) Verba: *ob thesauros oppidi potiundi*, quae maxima Cdd. pars tuetur, C. resecuit.

12) Cf. c. 21. n. 5.

13) „aggerem jaciebant, ut aequarent murorum altitudinem, super eum turres exstruebant, ex quibus simul, et ex ipso aggere oppidani telis petebantur, ut ceteras machinas tuto admovere liceret." C.

Caput XXXVIII.

At Jugurtha, cognita vanitate [1]) atque imperitia legati [2]), subdolus [3]) ejus augere amentiam: missitare supplicantis legatos: ipse, quasi vitabundus, per saltuosa loca et tramites exercitum ductare. Denique Aulum spe pactionis perpulit, uti, relicto Suthule, in abditas regiones sese, veluti cedentem, insequeretur; ita delicta occultiora fore [4]). Interea per homines callidos die noctuque exercitum tentabat [5]): centuriones ducesque turmarum, partim uti transfugerent, corrumpere [6]); alii, signo dato, locum uti de-

---

Caput XXXVIII.

1) i. q. temeritate et inconsiderantia, vano consilio, ut Cat. 25. init.

2) Auli. Vid. 56. n. 11.

3) Vid. c. 51. n. 8. Pronomen *ejus* post subdolus, C. cum duob. Cdd. omisit.

4) Haec verba obscura, si sana sunt, equidem sic explicari posse puto; in his enim locis obscuris, proditionem suam s. traditionem exercitus (*delicta*) fore occultiorem militibus suis, dum ibi facilius includi possent, sine proditionis suspicione. 'C. 46. „ipsi liberisque vitam peterent, alia omnia dederent pop. Romano." C. contra, qui nullum in his verbis, sic positis, sensum videt, ea post verba sequentis sectionis: *locum uti desererent*, posuit, ubi tamen non minus difficilia sunt. B. ea inclusit et pro *fore* legit e Cd. *fuere*, obscura quadam explicatione adjecta.

5) i. e. militum animos erga Aulum explorabat, eosque a duce suo abalienare quaerebat. B. perperam credo, „fidem ejus pecunia corrumpebat" non enim totum exercitum, sed duces nonnullos corrumpebat.

6) verbum *corrumpere*, quod melius post *turmarum* staret, C., tanquam spurium, inclusit. Sed, sicuti *tentabat* ad totum exercitum spectat, ita *corrumpere* ad singulos duces, quos corruptioni idoneos invenit. Paullo infra de iisdem: quos *corruptos diximus*." De orationis forma cf. c. 23. n. 5.

ferent. Quae poſtquam ex ſententia inſtruxit [7]); intempeſta nocte [8]), de improviſo, multitudine Numidarum Auli caſtra circumvenit. Milites Romani, perculſi tumultu inſolito, arma capere alii, alii ſe abdere, pars territos confirmare [9]); trepidare [10]) omnibus locis: vis magna hoſtium, coelum nocte atque nubibus obſcuratum; periculum anceps [11]); poſtremo fugere, an manere tutius foret, in incerto erat. Sed ex eo numero [12]), quos paulo ante corruptos diximus, cohors una Ligurum [13]), cum duabus turmis Thracum [14]), et paucis gregariis militibus [15]), transiere ad regem: et centurio primi pili [16]) tertiae legionis, per munitio-

7) Pro *inſtruxit* C. ex aliquot Cdd. *inſtruit*, quod praeſens, poſt *poſtquam* etſi apud noſtrum occurrit, (Cat. 57. „Catilina poſtquam *videt*) tamen non ubique intrudendum eſt. Cf. Cat. 9. n. 4.

8) Vid. Cat. 27. n. 13.

9) i. e. territis ſ. meticuloſis animum addere. Cf. 23. n 8.

10) Vid. Cat. 31. n. 5.

11) anceps periculum erat, partim ex magna hoſtium vi (vid. c. 52. n. 13.) partim ex nocte obſcura. Aliter ſed perperam C.

12) i. e. ex iis, quos diximus vid. n. 6.

13) Vid. n. 17. — Ligures, per multas clades, a L. Aem. Scauro in deditionem Romanorum accepti erant. Cf. Flor. II, 3.

14) De turma vid. n. 17. — Thraces autem inde a bello Macedonico in exercitu Romano fuerunt. Vid. Flor. III, 4.

15) i. e. et paucis Thracum peditibus.

16) De legione vid. Cat. 56. n. 3. Ei adjuncti erant triginta turmae equitum, quarum ſingulae triginta equites continebant. Cf. Cat. 52. n. 8. Porro in legione erant tria militum genera, *Triarii ſive Pilani*, *Principes* et *Haſtati*. Horum ſingulorum generum viginti

nem [17]), quam, uti defenderet, acceperat, locum hostibus introeundi dedit: eaque Numidae cuncti irrupere. Nostri foeda fuga, plerique abjectis armis, proxumum collem occupavere. Nox atque praeda castrorum hostes, quo minus victoria uterentur, remorata [18]) sunt. Deinde Jugurtha postero die cum Aulo in colloquio verba facit: *tametsi ipsum cum exercitu fame, ferro clausum teneat* [19]): *tamen se humanarum rerum memorem; si secum foedus faceret* [20]), *incolumis omnis sub jugum* [21]) *missurum: praeterea, uti diebus decem Numidia decederet.* Quae quamquam gravia et flagitii plena [22]) erant: tamen, quia mortis metu mutabant [23]), sicuti regi libuerat, pax convenit.

---

centuriones erant, cum singulis manipulis duo centuriones, dexter et sinister, praeessent. Primus s. dexter centurio primi pili Pilanorum, dictus est *primus Pilus* (Primipilus) seu *centurio primi pili*, qui et reliquos centuriones Triariorum et primum *Principem* et primum *Hastatum* dignitate anteibat, sicuti ipse primus inter Principes (*primus Princeps*), et primus inter Hastatos (*primus Hastatus*) secundum et tertium honore anteibat. Vid. Liv. XLII, 34.

17) i. e. per vallum seu portam castrorum.

18) De neutro pluralis post duo feminina cf. Cat. 20. n. 6. cf. ibid. c. 31. n. 2.

19) Sic unus Cortii. Vulgo *tenet*, quod C. retinuit.

20) Vid. Cat. 34. n. 2.

21) Liv. III, 28. extr. dictator Romanus dicit: „ut exprimatur confessio, subactam domitamque esse gentem (Aequorum), sub jugum abituros." Liv. adjicit: „Tribus hastis jugum fit, humi fixis duabus, superque eas transversa una deligata. Sub hoc jugo dictator Aequos misit."

22) i. e. contumeliosa.

23) quia mortem metuentes pacem faciebant. Siquidem jugum h. l. erat incolumitatis s. vitae con-

Caput XXXIX.

Sed ubi ea Romae compeſta ſunt, metus atque moeror civitatem invaſere: pars dolere pro gloria imperii: pars inſolita [1]) rerum bellicarum timere libertati: Aulo omnes infeſti, ac maxume, qui bello ſaepe praeclari fuerant; quod armatus dedecore potius, quam manu, ſalutem quaeſiverat [2]). Ob ea [3]) Conſul Albinus, ex delicto fratris invidiam, ac deinde periculum timens, Senatum de foedere conſulebat: et tamen interim exercitui ſupplementum ſcribere: ab ſociis et nomine Latino [4]) auxilia arceſſere: denique modis omnibus feſtinare. Senatus ita, uti par fuerat [5]), decernit, *ſuo atque populi injuſſu nullum potuiſſe foedus fieri.* Conſul impeditus a tribunis plebis [6]), ne, quas paraverat copias, ſecum portaret, paucis diebus in Africam proficiſcitur. nam omnis exercitus, uti convenerat, Numidia deductus,

ditio. *Mutare* autem i. q. *paciſci*, ſiquidem omne pactum mutatio quaedam eſt. Cat. 59. „nemo niſi victor, pace bellum *mutavit*." Cf. infra c. 44. Alii pro *mutabant* legunt *nutabant* (dubii erant), alii *mutabantur*, alii aliter.

Caput XXXIX.

1) ignara, imperita.

2) H *quaeſiverit*. Vid. Cat. 27. n. 16.

3) i. e. ob hunc metum moeroremque et indignationem Romanorum.

4) nomen Latinum, ſunt omnes, qui Latini nominabantur praecipue eae civitates, quae Romae vicinae erant. Socii contra ſunt Italici, extra Latium antiquum habitantes.

5) *fuerat* pro *erat*.

6) poterant enim tribuni pleb. decretis actionibusque conſulis ac ſenatus intercedere.

in provincia hiemabat. Poſtquam eo venit: quamquam perſequi Jugurtham et mederi fraternae invidiae animo ardebat [7]; cognitis militibus, quos praeter fugam, ſoluto imperio [8], licentia atque laſcivia corruperat, ex copia rerum [9]) ſtatuit, nihil ſibi agitandum.

Caput XL.

Interea Romae C. Mamilius Limetanus tribunus plebis rogationem ad populum promulgat [1], *uti quaereretur* [2] *in eos, quorum conſilio Jugurtha Senati decreta neglexiſſet* [3], *quique ab eo in legationibus, aut imperiis* [4] *pecunias accepiſſent; qui elephantos, quique perfugas tradidiſſent* [5]; *item, qui de pace, aut bello cum hoſtibus pactiones feciſſent* [6]. Huic rogationi par-

---

7) Nonnulli Cdd. *animus* ardebat, quod C. probat.
8) „Imperator enim pari contumelia cum milite notatus, ademtis imperii inſignibus armisque, inconditae nunc multidini, non exercitui praeerat." C.
9) pro hac rerum conditione ſive ſtatu; uti ſe res habebant. c. 98. „Tum Marius *ex copia rerum* conſilium trahit." Cf. c. 50. n. 12.

Caput XL.

1) i. e. publice proponit, ut quicunque voluerit, rogationi intercedat, nullo autem intercedente lex fiat. Vid. Cic. ad Attic. I, 15. ibique Manut.
2) i. q. inquireretur. C. 31. extr. „quae niſi quaeſita erunt."
3) Vid. c. 16., ubi legati in regno dividendo meliorem partem Numidiae dederant Jugurthae, deinde c. 22, et 25. ubi legati infecta re redierant.
4) i. e. imperatores, ut Calpurn. Beſtia c. 29. et 32.
5) Vid. c. 32.
6) Vid. c. 38.

tim [7]) conscii [8]) sibi, alii ex partium invidia pericula metuentes [9]), quoniam aperte resistere non poterant, quin illa et alia talia placere sibi faterentur [10]); occulte per amicos, ac maxume per homines nominis Latini et socios Italicos impedimenta parabant [11]). Sed plebes, incredibile memoratu [12]) est, quam intenta [13]) fuerit, quantaque vi [14]) rogationem jusserit, decreverit, voluerit [15]): magis odio nobilitatis, cui mala illa [16]) parabantur, quam cura reipublicae; tanta lubido [17]) in partibus erat. Igitur ceteris metu perculsis, M. Scaurus, quem legatum Bestiae fuisse [18]) supra [19]) docuimus, inter laetitiam plebis, et suo-

---

7) Vid. Cat. 2. n. 5.

8) int. culpae.

9) i. e. non ex culpa, sed odium partis adversariae timentes.

10) Sine confessione, quod talia sibi placerent. Notum est, nostrum *ohne dass* apud Romanos aut per *quin* aut per participium exprimi. Cf. Cat. 59. n. 14.

11) Habebant nimirum socii Italici et nomen Latinum (vid. c. 59. n. 6.) in legibus ferendis suffragia.

12) Cf. Cat. 3. n. 7.

13) i. e. cupida adversarios suos puniendi.

14) i. q. studio, ardore.

15) Verba postrema *decreverit*, *voluerit* B. cum aliquot Cdd. omisit. C. contra putat, rogationis perlationem, hac verborum accumulatione, melius notari, quamquam alias populus non *decernat*.

16) i. q. poena.

17) i. e. ardor s. studium nocendi parti adversariae.

18) Verb. *fuisse* C. expunxit.

19) c. 28. et 29.

rum fugam [20]), trepida etiam tum civitate [21]), cum ex Mamilia rogatione tres quaesitores [22]) rogarentur, effecerat, uti ipse in eo numero crearetur. Sed quaestio exercita [23]) aspere [24]) violenterque ex rumore [25]), et lubidine plebis. ut saepe nobilitatem, sic ea tempestate plebem ex secundis rebus [26]) insolentia ceperat.

Caput XLI.

Ceterum mos [1]) partium popularium, et Senati factionum [2]), ac deinde omnium malarum

---

20) i. e. metum nobilium, sociorum suorum, qui ut ipse, a Jugurtha corrupti erant. Dum autem illi iram plebis, alio modo effugere tentabant, ipse prudenter fit unus e quaesitoribus, et ita effugit.

21) i. e. et inter civitatis trepidationem, ob hanc quaestionem, et plebis vindictam.

22) Quaesitores praeerant judiciis extraordinariis, in criminibus gravioribus, de quibus nulla lex.

23) nos: *sie wurde geführt.*

24) i. e. acriter, et multo cum studio et ardore.

25) prout quisque fama tantum delictorum particeps ferebatur.

26) propter rerum suarum felicem successum.

Caput XLI.

1) *morem* vocat hoc studium, quoniam post Carthaginem deletam, paulatim in morem abierat.

2) *Partes* populares (populi s. plebis), de industria distinguuntur a Senatus factionibus, infra: „nobilitas *factione* magis pollebat." Est autem factio, ut ipse explicat c. 31., injustorum hominum conspiratio, quales a nostro nobiles habentur. Hinc verba: *popularium et Senati factionum* cum Grut., quo etiam C. inclinat, pro glossemate non habeo. Ceterum male interpungit B.

artium [3]), paucis ante annis [4]) Romae ortus est [5]), otio et abundantia earum rerum, quae prima [6]) mortales ducunt. Nam ante Carthaginem deletam populus et Senatus Romanus placide modesteque inter se rempublicam tractabant [7]): neque gloriae [8]), neque dominationis certamen inter civis [9]) erat: metus hostilis in bonis artibus [10]) civitatem retinebat. Sed ubi illa formido mentibus discessit; scilicet ea, quae secundae res amant [11]), lascivia [12]) atque superbia incessere. Ita, quod in advorsis rebus optaverant, otium, postquam adepti sunt, asperius [13]), acerbiusque fuit. Namque coepere nobilitas dignitatem, populus libertatem in lubidinem vertere [14]): sibi

3) veluti luxuriae et avaritiae.

4) i. e. triginta quinque, tot enim fere a Carthagine deleta (608) usque ad hunc belli Jugurthini annum (643) effluxerant.

5) verb. *est* C. expunxit.

6) pro *quas primas*. Cat. 36. n. 16. „otium atque divitiae, *quae prima* mortales putant." Simili modo Cic. ad Diverf. XVI, 4 „sumtui ne parcas, ulla in *re*, *quod* ad valetudinem *opus* sit." Idem de N. Deor. II, 20 „Animal — *quem* vocamus hominem. Vid. Cat. 7 n. 13 Flor III, 12. „Quae enim res alia furores civiles peperit, quam *nimia felicitas*."

7) i q. administrabant. Cat. 6. n. 22. ibid. 51. „Lacedaemonii triginta viros imposuere, qui rempublicam *tractarent*."

8) His verbis ambitionem notat, quae cum luxuria et avaritia Romanos invaserat. Aliter enim opprobium esset.

9) i e. inter nobiles et plebejos.

10) i. q. moribus.

11) i. e. quae res secundas comitari solent.

12) i. q. libido (*Uebermuth*) respicit ad populum, superbia ad senatum.

13) gravius, perniciosius int. quam metus hostilis hucusque fuerat.

14) i. e. non uti ex aequo, sed abuti ex libidine.

quisque ducere, trahere, rapere [15]). Ita omnia in duas partis abstracta sunt [16]). respublica, quae media fuerat, dilacerata. Ceterum nobilitas factione [17]) magis pollebat: plebis vis soluta atque dispersa, in multitudine minus poterat: paucorum arbitrio belli domique [18]) respublica [19]) agitabatur: penes eosdem [20]) aerarium, provinciae, magistratus, gloriae triumphique erant: populus militia atque inopia urgebatur; praedas bellicas imperatores cum paucis diripiebant [21]). Interea parentes, aut parvi liberi militum [22]), ut quisque potentiori confinis erat, sedibus pellebantur. Ita cum potentia, avaritia [23]) sine modo mode-

---

15) In his verbis est climax. Nam qui primum rempublicam s. imperium leniter et furtim ad se ducebant, mox eandem violentius ad se trahebant, et denique maxima cum ferocia rapiebant.

16) i. e. respublica ipsa, quam utrique ad se rapiebant, in duas partes distracta est, et veluti a rabidis canibus, dilacerata.

17) Sensus est: sed in hoc certamine de reipublicae possessione, nobiles vicerunt, ob majorem concordiam, cum numero essent pauciores, quam plebs, cujus vis ideo soluta ac dispersa erat.

18) alias *domi militiaeque*.

19) Hanc vocem plures Haverc. Cdd. adjiciunt, quam B. tacite sed bene, credo, recepit. H. ipse cum C. eam omisit.

20) int. paucos nobiles.

21) sibi solis, injuria, vindicabant.

22) int. senes, cum conjugibus ac liberis militum, qui in bello erant. — Pro *aut* legere malim *et*. Nostro consentit fere Horat. Od. II, 18. „pellitur (ex agri divitum confinio) et uxor et vir, deos paternos in sinu ferens sordidosque natos."

23) Ita potentiae paucorum nobilium, mox adjuncta est avaritia.

ſtiaque[24]) invadere; polluere et vaſtare[25]) omnia; nihil penſi, neque ſancti habere[26]), quoad ſemet ipſa praecipitavit. Nam ubi primum ex nobilitate[27]) reperti ſunt, qui veram gloriam injuſtae potentiae anteponerent; moveri civitas, et diſceſſio civilis, quaſi permixtio terrae, oriri coepit[28]).

Caput XLII.

Nam poſtquam Tiberius et C. Gracchus[1]), quorum majores[2]) Punico atque aliis bellis mul-

24) Vid. Cat. 11. n. 13.
25) dicta ſunt ob pulchram, qua utitur, ſimilitudinem horum malorum cum infeſto hoſtium agmine, quod dum irruit, omnibus rebus manus rapaces injicit (polluit) et vaſtat.
26) Vid. ad Cat. 5. n. 14.
27) Verba: *ex nobilitate* C. tanquam ſpuria incluſit, ſed vereor, ut contextus id patiatur. Ex nobilitate enim opportebat eſſe eos, qui injuſtae potentiae veram gloriam anteponerent, cum nobiles tantum, ſicut hucusque dictum eſt, injuſtam potentiam exercerent. Huc accedit, quod Gracchi, quos hic reſpicit auctor, nobiles (quamquam plebeji) erant, ſiquidem pater eorum Tib. Sempron. Gracchus, bis conſul fuit; vid. Plutarch. in vit. Gracch. ed. Reiske T. IV. p. 610. cf. Cic. Cat. I, 2.
28) i. e. et diſceſſio civilis, inter nobiles et plebejos, tanta oriri coepit, quanta fuit in prima terrae permixtione, quae chaos vocatur, ubi omnia elementa inter ſe confuſa infeſtaque maximas turbas ciebant; quibus verbis Gracchorum turbas depingit. Sed locum hunc vere permiſcuit C., ſine omni neceſſitate corrigens: *permixtio civilis, quaſi diſceſſio terrae.*

Caput XLII.

1) De Gracchis vid. c. 31. n. 6. et Jug. 16. n. 3.
2) Africanus major et minor. vid. c. 41. n. 28. Cf. Cic. in Catil. I, 2.

tum reipublicae addiderant [3]), vindicare plebem in libertatem [4]) et paucorum fcelera [5]) patefacere coepere: nobilitas noxia [6]), atque eo percuffa, modo per focios ac nomen Latinum [7]), interdum per equites [8]) Romanos, quos fpes focietatis a plebe dimoverat, Gracchorum actionibus obviam ierat: et primo Tiberium, dein paucos poft annos [9]) eadem ingredientem [10]) Cajum, Tribunum alterum, alterum Triumvirum coloniis deducendis [11]), cum M. Fulvio Flacco [12]) ferro necaverat. Et fane Gracchis, cupidine victoriae, haud fatis moderatus animus fuit. Sed bono vinci fatius eft, quam malo more injuriam vincere [13]).

3) civitatem Romanam reddiderant ampliorem.
4) Cat. 20. „nifi nosmet ipfos vindicamus in libertatem."
5) i. e. poteftatem injuftam et avaritiam.
6) culpae confcia.
7) Vid. c. 39. n. 6.
8) equites quodammodo medius quidam inter nobiles et plebem ordo fuit, quem nobilitatem pecuniariam dicere poffis, quemque nobiles faepe in partes fuas traxerunt.
9) Vid. c. 31. n. 6.
10) aggredientem, feu fratris incepta perfequentem. Seu, quod melius, eadem (via) ingred.
11) i. e. quamquam alter eorum (Tib. Gracchus) tribunus, alter (Caj.) triumvir coloniis deducendis f. agris dividendis fuit. Sed Plutarcho in Gracch. et Freinsh. in Suppl. Liv. LVIII, 27, auctoribus, uterque et tribunus et triumvir agris divid. fuerunt. Hinc *alterum alterum* fic explicandum videtur: unum itemque alterum Tribunum et Triumvirum: *Obgleich der eine fowol als der andere Tribun und Triumvir war.*
12) Hic M. Fulv. Flaccus interfectus eft, cum duobus filiis, quia a C. Graccho in locum Tib. fratris triumvir nominatus et focius regalis potentiae affumtus erat. Cf. Cic. in Cat. I, 2. Cf. n. 1.
13) Senfus eft: fed quamquam Gracchi non fatis moderati fuerunt eamque ob caufam oppreffi, tamen bo-

Igitur ea victoria nobilitas ex lubidine ſua uſa, multos mortalis ferro, aut fuga exſtinxit [14]); plusque in reliquum ſibi timoris, quam potentiae, addidit. Quae res plerumque magnas civitatis peſſum dedit: dum alteri alteros vincere quovis modo; et victos acerbius ulciſci volunt. Sed de ſtudiis partium et omnibus civitatis moribus, ſi ſingulatim, aut pro magnitudine parem disſerere [15]), tempus, quam res, maturius me deſerat [16]). Quamobrem ad inceptum redeo.

Caput LXIII.

Poſt Auli foedus exercitusque noſtri foedam fugam [1]), Q. Metellus [2]) et M. Silanus [3]) Conſules deſignati provincias inter ſe partiverant [4]):

nis moribus (bonos) fuiſſe et vinci, iis majori gloriae fuit, quam (malis moribus) eſſe, ſicuti adverſarii nobiles, et vincere. Alii ad *bono* ſupplent *viro*.

14) E verbo *exſtinxit*, quod convenit tantum ferro, depromas *expulit*.

15) ſingula quaeque pro rei gravitate tractare velim. (*parem* a parare).

16) *me* e plurib. Cdd. revocavi. H. pro *deſerat* legit *deſeret*.

Caput XLIII.

1) Vid. c. 38.

2) Hic Q. Caecilius Metellus (conſul 644), ab hac expeditione Numidicus cognominatus, vir ſummae conſtantiae fuit. Nam unus e ſenatoribus fuit, qui in Saturnini leges jurare recuſavit, et hanc ob cauſam in exilium miſſus, nonniſi precibus lacrymisque filii — commotus, qui inde Pii nomen traxit, Romam rediit. Vid. Flor. III, 16.

3) M. Jun. Silanus, poſtea conſul, in Gallia contra Cimbros male pugnavit. Flor. III, 3.

4) Pro *partiverant*, i. e. ſorte inter ſe diviſerant, Victorius ad Cic. ad Diverſ. I, 9. et Gronovius in Ob-

Metelloque Numidia evenerat, acri [5]) viro, et quamquam advorſo [6]) populi partium, fama tamen aequabili [7]) et inviolata. Is ubi primum magiſtratum ingreſſus eſt, alia omnia ſibi cum collega ratus [8]), ad bellum, quod geſturus erat, animum intendit. Igitur diffidens veteri exercitui, milites ſcribere, praeſidia undique arceſſere [9]): arma, tela, equos, cetera inſtrumenta militiae parare: ad hoc commeatum affatim: denique omnia, quae bello vario et multarum rerum egenti uſui eſſe ſolent. Ceterum ad ea patranda [10]) Senatus auctoritate, ſocii nomenque Latinum et reges ultro auxilia mittendo, poſtremo omnis civitas ſummo ſtudio adnitebatur [11]). Itaque, ex

ſervatt. I, 10. legere malunt *paraverant* i. e. ſine ſorte de provinciis inter ſe convenerant, quod C. non ſolum, in *paraverunt* mutatum recepit, ſed etiam *provincias* tanquam ſpurium incluſit. Sed huic omni conjecturae, non neceſſariae, adverſatur ſequens *evenerat*, quod, quidquid contra dicat Gronov., non niſi de *ſorte* commode dici poteſt. Cf. Liv. 42, 31.

5) Eodem modo Memmius ſupra c. 27. „vir *acer:* (*einſichtsvoll, thätig.*) et infeſtus potentiae nobilitatis" vocatur. C. 45. Metellum magnum et ſapientem virum vocat.

6) h. l. ſubſtantive pro *adverſario*, unde genitiv. ſecum habet, ut alia adjectiva ſic poſita.

7) aequali ſeu aeque bona, apud nobilitatem et plebem.

8) int. communia i. e. reliqua negotia omnia, communia conſulibus, collegae reliquit et ipſe belli tantum curam ſuſcepit.

9) De hoc verbo Vid. Cat. 40. n. 15.

10) i. e. perficienda. c. 21. „coeptum atque *patratum* bellum foret. Cf. Cat. 18 extr.

11) Senſus eſt: in quo novo bello parando, ſummum cujusque ſtudium apparuit. Nam ſenatus, *auctoritate*, ſocii nomenque Lat. et reges *ultro* auxilia *mittendo*, omnis civitas *ſummo ſtudio* adnitebantur. Hoc modo, quae alias *juſſu* tantum, nunc ultro fiebant. Qui ſen-

ſententia omnibus rebus paratis compoſitisque, in Numidiam proficiſcitur, magna ſpe civium, cum propter bonas artes [12]), tum maxume, quod adverſum divitias animum invictum gerebat [13]), et avaritia magiſtratuum ante id tempus in Numidia noſtrae opes contuſae [14]), hoſtiumque auctae erant.

Caput XLIV.

Sed ubi in Africam venit, exercitus ei traditur Sp. Albini Proconſulis iners, imbellis, neque periculi, neque laboris patiens [1]), lingua, quam manu, promtior [2]), praedator ex ſociis [3]), et ipſe praeda hoſtium, ſine imperio et modeſtia habitus [4]). Ita imperatori novo plus, ex malis

ſus ſi verbis ineſt, ut reliqua docent, locus hic nequaquam eſt cum C., contra omnes alios, mutandus ſic: *ſenati* auctoritate ſocii nomenque Lat., reges (omiſſo *et* ante hanc vocem) ultro auxilio *mittere* etc. hoc ſenſu: ſocii nomenque Lat. juſſu ſenatus, reges *ultro* auxilia miſere. Nam ſic jure quaeras, ubi tandem ſummum civitatis ſtudium ſeſe oſtenderit. — Pro *adnitebatur* B, recepit e paucis *adnitebantur*. Vid. Cat. 25. n. 10.

12) i. q. virtutes. Cat. 2. n. 15.

13) Cic. de Off. II, 11. „maximeque admirantur eum, qui pecunia non movetur: quod in quo viro perſpectum ſit, hunc igni ſpectatum arbitrantur."

14) i. e. fractae, imminutae.

Caput XLIV.

1) Vid. Cat. 5. n. 6.

2) plura de ſe jactitavit, quam fecerat; ſiquidem omnes ſub jugum miſſi erant. Vid. c. 38.

3) i. e. in ſociorum finibus; erant enim in provincia Romana.

4) neque ab imperatore (imperio), neque a ſe ipſis (modeſtia) intra fines juſtos coercitus. — Cf. Cat. 11. n. 16.

moribus sollicitudinis, quam ex copia militum auxilii, aut spei bonae accedebat. Statuit tamen Metellus, quamquam et aestivorum tempus, comitiorum mora imminuerat [5], et exspectatione eventi, civium animos intentos [6]) putabat, non prius bellum adtingere, quam, majorum disciplina, milites laborare [7]) coëgisset. Nam Albinus, Auli fratris exercitusque clade perculsus, postquam decreverat non egredi provincia, quantum temporis aestivorum in imperio fuit, plerumque milites stativis [8]) castris habebat: nisi cum odos [9]), aut pabuli egestas locum mutare subegerat. Sed neque more militari vigiliae deducebantur [10]); uti cuique lubebat, ab signis [11]) aberat. Lixae permixti cum militibus diu noctuque vagabantur, et palantes agros vastare, villas expugnare [12]), pecoris et mancipiorum praedas certantes [13]) agere: eaque mutare [14]) cum mercato-

5) quamquam ob feram consulis electionem (Vid. c. 37.) magna jam aestatis (644) pars consumta erat. Hinc *aestivorum* (castrorum) idem valet quod *aestivum* (tempus), ut etiam Cdd. nonnulli legunt. *Aestiva* (castra) sunt, quod nos dicimus *Sommer-Campagne*, sicuti *hiberna Winter-Campagne*.

6) absolute, ut nos loquimur, *gespannt*.

7) i. e. gnavos s. strenuos esse.

8) i. e. uno loco diutius fixis.

9) qui oriri solet, cum homines pecoraque, eodem loco diutius commorantur. De forma vocis vid. Cat. 15. n. 11.

10) i. e. suis quaeque locis distribuebantur.

11) castris.

12) Villae, sicuti nostrae, subinde leviter munitae fuisse videntur.

13) certatim. Vid Jug. 38. n. 5.

14) Cf. c. 38. n. 24.

ribus vino advectitio [15]), et aliis talibus: praeterea, frumentum publice datum vendere, panem in dies mercari: postremo, quaecumque dici aut fingi queunt ignaviae luxuriaeque probra, in illo exercitu cuncta fuere, et alia amplius [16]).

Caput XLV.

Sed in ea difficultate Metellum non minus, quam in rebus hostilibus [1]), magnum et sapientem virum fuisse comperior. tanta temperantia inter ambitionem [2]) saevitiamque moderatum [3]). Namque edicto primum adjumenta [4]) ignaviae sustulisse [5]), *ne quisquam in castris panem, aut quem alium coctum cibum venderet* [6]); *ne lixae exercitum sequerentur; ne miles gregarius in castris, neve in agmine servum aut jumentum*

---

15) i. q. peregrino.

16) i. q. plura. Si autem omnia probra in illo exercitu fuere, quaecunque dici aut fingi queunt, alia plura non restant. Sed cogites, tales formulas non tam strictim accipiendas esse, iisque nil nisi summum gradum significari.

Caput XLV.

1) i. e. iis quae cum hoste gerendae erant.

2) i. q. indulgentiam f. facilitatem, quibus favorem sibi conciliare solent ambitiosi seu qui honores ambiunt.

3) i. e. ignaviae modum statuisse, ut paulo infra loquitur.

4) alimenta f. pabula.

5) repete *comperior*, quod unus Cd. apud C. adjicit. Alii addunt *dicitur*, sed neutrum necessarium est.

6) nimirum, ut miles cogeretur, panem ex frumento (*farina*), quod acciperet, sibi ipse coquere (*backen*).

haberet [7]); ceteris [8]) arte modum ſtatuiſſe. praeterea transvorſis [9]) itineribus quotidie caſtra movere, juxta ac [10]) ſi hoſtes adeſſent, vallo atque foſſa munire, vigilias crebras ponere, et eas ipſe cum legatis circuire, item in agmine [11]) in primis modo, modo in poſtremis, ſaepe in medio adeſſe, ne quisquam ordine egrederetur, uti cum ſignis frequentes incederent [12]), miles cibum et arma portaret [13]). Ita prohibendo a delictis magis, quam vindicando [14]), exercitum brevi confirmavit [15]).

---

7) „Stante diſciplina rari erant in caſtris ſervi, nec niſi ducum tribunorumque. Duces egregii, ut Scipio, ſaepe illis poſuere modum. At ſub imperatoribus paſſim cuique gregario ſervus erat. — Iumenta Scipio vendidit, ne militem exonerarent. Vid. Liv. Epit. 57." C.

8) i. e. reliquis ignaviae adjumentis, praeter ea, quae *edicto* ſuſtulit, *arte* (prudentia) modum poſuit. Aliter, ſed perperam, C.: i. e. iis, qui non gregarii eſſent, arctum („arte pro arcte) ſervorum jumentorumque numerum permiſit."

9) i. e. non in advorſum, ſed in latera ferentibus, *Seiten- oder Flanken-Märſche*.

10) perinde ac.

11) in itinere.

12) ne major militum numerus ſigna, quae praecedebant, nimio ſpatio linqueret, et tardius ſequeretur.

13) Cic. Tuſc. Quaeſt. II, 15. „Militiae noſtrae, qui labor et quantus agminis (*auf dem Marſche*), ferre plus dimidiati menſis cibaria, ferre, ſi quid ad uſum velint, ferre vallum! nam ſcutum, gladium, galeam in onere noſtri milites non plus numerant, quam humeros, lacertos, manus."

14) puniendo.

15) firmum reddidit adverſus hoſtem et in bonis artibus promtum.

Caput XLVI.

Interea Jugurtha, ubi, quae Metellus agebat, ex nunciis accepit; simul de innocentia [1]) ejus certior Romae [2]) factus diffidere suis rebus, ac tum demum veram deditionem facere conatus est. Igitur legatos ad consulem cum suppliciis [3]) mittit, qui tantummodo ipsi liberisque vitam peterent, alia omnia dederent populo Romano. Sed Metello jam antea experimentis cognitum erat, genus Numidarum infidum, ingenio mobili, novarum rerum avidum esse [4]). Itaque legatos alium ab alio divorsos [5]) adgreditur; ac paulatim tentando, postquam opportunos [6]) sibi cognovit, multa pollicendo persuadet, *uti Jugurtham maxume* [7]) *vivum, sin id parum procedat, necatum sibi traderent* [8]); ceterum palam [9]), quae ex voluntate forent, regi nunciari jubet. Deinde ipse paucis diebus, intento atque infesto [10]) exercitu, in Numidiam procedit: ubi, contra belli faciem [11]), tuguria

---

Caput XLVI.

1) i. q. invicto ejus adversus divitias animo (*Unbestechlichkeit.*) c. 46. extr.
2) cum Romae esset. Vid. c. 33.
3) i. e. pacem petentium signis, qualia erant corollae, vel frondes oleae, seu lauri.
4) Vid. Cat. 28. n. 7. C. *esse* delevit.
5) separatim.
6) ad proditionem aptos. Cf. c. 20. et 47. extr.
7) i. e. quod sibi maxime optabile esset.
8) De hoc imperf. post *suadet* vid. ad Cat. 34. n. 2.
9) i. e. universis legatis, quibuscum antea separatim et clam reliquis egerat.
10) i. e. ad pugnam parato, perinde ac non de deditione sermo fuisset, sed bellum instaret.
11) aliter ac in bello fieri solet.

plena hominum, pecora cultoresque [12]) in agris erant [13]): ex oppidis et mapalibus [14]) praefecti regis obvii procedebant, parati frumentum dare, commeatum portare [15]), postremo omnia, quae imperarentur, facere. Neque Metellus idcirco minus, sed pariter ac si hostes adessent, munito [16]) agmine incedere, late explorare omnia, illa deditionis signa ostentui [17]) credere, et insidiis locum tentare [18]). Itaque ipse cum expeditis cohortibus, item funditorum et sagittariorum delecta manu apud primos erat; in postremo C. Marius legatus [19]) cum equitibus curabat [20]): in utrumque latus [21]) auxiliarios equites tribunis legionum et praefectis cohortium dispertiverat, ut cum his permixti velites [22]), quocumque [23]) accederent, equitatus hostium propulsarent. Nam in Jugurtha tantus dolus, tantaque peritia locorum et militiae erat, ut, absens an praesens, pa-

12) cultores est idem quod nostrum *Bauern*.
13) *erant* C. delevit.
14) i. q. vicis s. pagis. Cf. c. 18. n.
15) transportare, ut et milites et jumenta levarent.
16) instructo; quod quomodo Metellus fecerit, paulo post narratur.
17) i. q. ad obtentum, s. simulationem. Cf. c. 24.
18) int. Jugurtham s. illos, qui deditionis signa dederant. Gronov. legend. censet *tentari*.
19) Plura de Mario vid. c. 63. et 64. et 85. De legati autem dignitate ac munere, Cat. 59. n. 20.
20) i. q. imperabat. Vid. Cat. 59. n. 13.
21) i. q. utroque latere s. cornu.
22) velites erant militum genus, levis armaturae, pluribus jaculis instructum, quod in equitum equos insiliebat, et cum ad hostem adproquinquasset, perniciter desiliebat, intraque equites pugnabat jaculis suis. Vid. Liv. XXVI, 4.
23) „Pro *quocumque* C.; contra omnes *quacumque*."

cem, an bellum gerens perniciosior eſſet, in incerto haberetur.

Caput XLVII.

Erat haud longe ab eo itinere, quo Metellus pergebat, oppidum Numidarum, nomine Vaga[1]), forum rerum venalium totius regni maxume celebratum[2]); ubi et incolere, et mercari conſueverant Italici generis multi mortales[3]). Huc[4]) Conſul, ſimul tentandi gratia, et, ſi paterentur opportunitates loci, praeſidium impoſuit[5]); praeterea imperavit frumentum, et alia, quae bello uſui forent comportare[6]); ratus id, quod res mo-

---

Caput XLVII.

1) Vid. c. 29. n. 15.
2) i. e. celeberrimum emporium.
3) i. q. multi Italici, togati (Vid. c. 21. et 26.) negotiatores.
4) Pro *huc*, Cdd. aliquot legunt *huic*, quod B. recepit. Sed *huc*, ob ſequens verbum *comportare*, quod non minus, quam *impoſuit*, ad hanc vocem pertinet, praeferendum eſt.
5) Sic locus hic vexatiſſimus vulgo legitur, ſed ſic ſenſum vix praebet. Glarean. igitur, qui leniſſimam curationem adhibuit, hoc modo eum refingere tentavit: *ſimul tentandi gratia*, *ſi* (an) *paterentur*, *ſimul propter opportunitates loci praeſidium impoſuit*. Ego vero, ut idem ſenſus, qui aptiſſimus eſt, exeat, reliquis omnibus intactis modo *ob*, ante *opportunitates*, adjiciendum puto, quod propter ſequens *op* facile excidere potuit, hoc ſenſu: Huc praeſidium impoſuit et tentandi gratia, an Vagenſes hoc paterentur, et, ſi paterentur, opportunitatis loci cauſa. (ob opportunitates loci). Hoc modo *ſimul — et* poſitum erit pro *et — et*, ſ. *partim — partim*; qua ſignificatione occurrit Jug. 4. et 20.
6) Verbum *comportare*, quod ſalvo ſenſu abeſſe vix poteſt, dum non modo frumentum imperat, ſed huc

nebat [7]), frequentiam negotiatorum et commeatum juvaturum exercitum, etiam paratis rebus munimento fore [8]). Inter haec negotia Jugurtha impensius modo [9]) legatos supplices mittere, pacem orare: praeter suam liberorumque vitam, omnia Metello dedere. Quos item, uti priores [10]), Consul illectos ad proditionem domum dimittebat: regi pacem, quam postulabat, neque abnuere, neque polliceri, et inter eas moras promissa [11]) legatorum exspectare.

Caput XLVIII.

Jugurtha ubi Metelli dicta cum factis composuit [1]), ac se suis artibus tentari animadvortit;

(Vagam), comportari jubet, C. e conjectura delevit, et B. in passiv. *comportari*, mutavit. Sed sicuti post *jubere* activum stare potest pro passivo. Cic. Cat. III, 8. „iidem jusserunt, simulacrum — *facere*, et in excelso *collocare* et — ad orientem *convertere*." ita quoque post *imperat* activum admittendum est. Cf. Cat. 46. n. 8.

7) sperans id, quod res ipsa secum ferebat, (*was natürlich war*.)

8) i. e. frequentiam negotiatorum (Italicorum), non minus, quam commeatum hoc loco congestum, exercitum posse juvare, eandemque Italicorum frequentiam etiam rebus paratis (*den Vorräthen*) munimento futuram. At si haec verborum positio, implicita nimis videatur, facili negotio, ea ita transponere possis: et commeatum juvaturum exercitum (et), frequentiam negotiatorum etiam paratis rebus munimento fore. C. verba: *juvaturum exercitum* inclusit, et B. eadem in commeatu*um* juvatur*am*, e conjectura mutavit, *commeatuum* explicans commeantium. Praeterea *paratis* mutavit, e conject., in *pacatis*.

9) i. e. praeter modum frequentius (*übermäfsig ist*). Idem recurrit c. 75. init.

10) Vid. c. 46.

11) int. Jugurtham tradendi.

Caput XLVIII.

1) comparavit ac discrepantiam eorum vidit.

quippe cui [2]) verbis pax nunciabatur, ceterum re bellum asperrumum erat: urbs maxuma alienata [3]), ager hostibus cognitus [4]), animi popularium [5]) tentati, coactus rerum necessitudine, statuit armis certare. Igitur explorato hostium itinere, in spem victoriae adductus ex opportunitate loci [6]), quam maxumas copias potest omnium generum parat, ac per tramites [7]) occultos exercitum Metelli antevenit. Erat in ea parte Numidiae, quam Adherbal in divisione [8]) possederat, flumen oriens a meridie, nomine Muthul; a quo aberat mons ferme millia passuum xx. tractu pari [9]), vastus ab natura et humano cultu [10]): sed ex eo medio quasi collis oriebatur, in immensum pertinens [11]), vestitus oleastro ac myrtetis, aliisque generibus arborum, quae humi arido atque

---

2) Jugurthae.

3) Vaga. C. 47. n. 2.

4) i. q. repletus.

5) Vagensium.

6) loci opportuni auxilio, quem sibi in praelio committendo electurus esset.

7) c. 38. init. „per saltuosa loca et *tramites* exercitum ductare."

8) Vid. c. 16. extr.

9) i. e. mons et fluvius aequali ubique distantia (*in paralleler Richtung*) septentrionem versus decurrebant.

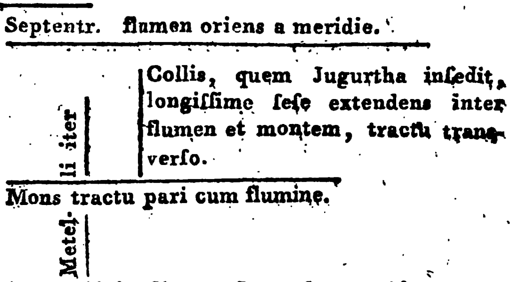
10) *wüst von Natur und Anbau.*

11) i. e. e medio monte incipiens et longissime sese extendens inter flumen et montem, tractu transverso, hoc modo:

arenoſo [12]) gignuntur. Media [13]) autem planities deſerta, penuria aquae: praeter flumini propinqua loca: ea conſita arbuſtis, pecore atque cultoribus frequentabantur [14]).

Caput XLIX.

Igitur in eo colle, quem, transvorſo itinere [1]), porrectum [2]) docuimus, Jugurtha, extenuata [3]) ſuorum acie, conſedit: elephantis et

12) Exquiſitius dictum eſt pro *humo arida atque arenoſa*, ut Cdd. nonnulli quoque legunt. Sed quoniam noſter antiquiora et rariora captat, *humi* poſuit pro *humo* (genere neutro), ut apud veteres inveniebatur, teſte Priſciano l. VI, p. 718. Vulgatam autem retinere, et Cdd. meliores pluresque et Priſcian. l. XVIII, p. 1214. ſuadent.

13) int. inter montem, flumen et collem.

14) ab hominibus et pecoribus incolebantur.

Caput XLIX.

1) i. q. tractu transverſo (vid. c. antec.) ratione fluminis et montis, quem Metellus trajecturus erat, ita, ut collis inter montem fluviumque transverſus jaceret. Cf. figur. c. 48. n. 12.

2) c. 48. in immenſum pertinentem.

3) i. q. extenſa et quam minime conferta et condenſata, partim, ut Metelli exercitum longitudine aequaret et omnem ſimul adgredi poſſet, partim, ut eo modo pauciores milites amitteret.

parti copiarum pedestrium Bomilcarem [4]) praefecit eumque edocet, quae ageret [5]); ipse propior montem [6]) cum omni equitatu et peditibus dilectis suos collocat [7]). dein singulas turmas atque manipulos circumiens monet atque obtestatur, *uti memores pristinae virtutis et victoriae seque regnumque suum ab Romanorum avaritia [8]) defendant: cum his certamen fore, quos antea victos sub jugum miserint [9]): ducem illis, non animum mutatum: quae ab imperatore decuerint [10]), omnia suis [11]) provisa; locum superiorem [12]), uti prudentes cum imperitis [13]), ne pauciores cum pluribus, aut rudes [14]) cum bello melioribus manum consererent. proinde parati intentique [15]) essent, signo dato, Romanos invadere: illum diem, aut omnis labores et victorias confirmatu-*

---

4) De eo vid. c. 35. n. 22.
5) Vid. Cat. 34. n. 2.
6) int. quem Metellus trajecturus erat.
7) Sic vulgo legitur, sed sine sensu. Quid enim est: collocat *suos* cum equitatu omni et peditib. delectis; quum hic equitatus et hi pedites ipsi *sui* sint? Hinc C., e conjectura, sic correxit: *ipse propior montem cum omni equitatu pedites delectos collocat;* quae mutatio, etsi verum sensum praebet, justo tamen violentior est. Lenior erit, si tantum vocem *suos* in *se* aut *sese* mecum mutare volueris.
8) Eandem Jugurtha accusat apud Bocchum c. 81.
9) Vid. c. 38. extr.
10) int. provideri.
11) Pro *suis*, unus Cortii legit *satis*.
12) int. provisum s. occupatum esse.
13) h. e. antescientes, proelium commissum iri, cum iis, quibus hoc inopinatum accideret.
14) i. q. imperiti et inexercitati in bello.
15) *i. e.* rem agendam in oculis habentes. Cf. c. 27.

rum[16]), *aut maxumarum aerumnarum initium fore.* Ad hoc viritim[17]), uti quemque, ob militare facinus, pecunia aut honore extulerat[18]), commonefacere beneficii sui, et eum ipsum aliis ostentare[19]): postremo, pro cujusque ingenio, pollicendo, minitando, obtestando, alium alio modo excitare: cum interim Metellus, ignarus hostium, monte degrediens cum exercitu conspicitur[20]); primo dubius, quidnam insolita facies ostenderet, (nam inter virgulta equi Numidaeque consederant, neque plane occultati humilitate arborum, et tamen incerti[21]), quidnam esset: cum natura loci, tum dolo ipsi atque signa militaria obscurati)[22]) dein, brevi cognitis insidiis, paulisper agmen constituit[23]). ibi com-

---

16) i. e. victoriam firmam et stabilem redditurum, eoque omnes labores finiturum.

17) Praeterea singulos quoque alloquitur, quum ante universos appellasset.

18) praemio et honore ornaverat.

19) int. in exemplum.

20) Pro hac vulgata, alii malunt *conspicatur* (sensu activo), ex sola Donati ad Terent. Eunuch. II, 3. citatione. Sed Metellus non potuit conspicere Jugurtham, quin simul ab ipso conspiceretur. Hinc quoque sequentia, recte considerata, significationem mere activam non admittunt, sed mixtam, i. e. et activam et passivam postulant; quae inesse potest verbo *conspicatur*; siquidem etiam passive apud antiquos occurrit.

21) passive: „de quibus tamen non constabat." B.

22) cum ipsi atque militaria signa et loci natura et dolo obscurati essent.

23) Pro *constituit*, ut vulgo legitur, C. ex uno Cd. recepit *constitit*, quod explicat active, *consistere fecit*; quo sensus non mutatur. Alii nempe *agmen constitit* explicare voluerant, agmen paullisper in eodem loco mansit.

mutatis ordinibus [24]), in dextero latere, quod proxumum hostis erat, triplicibus subsidiis aciem instruxit [25]): inter manipulos [26]) funditores et sagittarios dispertit: equitatum omnem in cornibus [27]) locat: ac pauca pro tempore milites hortatus, aciem, sicuti instruxerat, transvorsis principiis [28]), in planum deducit.

---

24) i. e. quum antea manipuli singuli ita processissent, ut Triarii, ante Principes, et hi ante Hastatos fuissent, hic ordo ita commutatus est, ut nunc Triarii omnes in latere dextro, in quo hostis considebat, Principes medii; Hastati denique in sinistro latere procederent, ut, si hostis a colle, Metellum, e monte in planum deducentem, invaderet, nil nisi dimidia conversione dextrorsum opus esset, quo impetum ejus adversis frontibus exciperet.

25) h. e. aciem fecit triplicem (*er stellte sie drei Mann hoch*) ita formatam, ut in dextro latere, locum primum tenerent omnes cujusque manipuli Triarii, secundum Principes, tertium denique Hastati, qui cuncti vocantur *subsidia*, quum alteri alteris subsidio sint.

26) i. e. inter spatia, quae manipulum a manipulo separabant.

27) in *cornibus* est i. q. in primo et extremo agmine, ut, si exercitus dextrorsum contra Jugurtham verteretur, equitatus utrumque cornu tueretur.

28) h. e. ut frons aciei (*principia die Fronten*) transversa incederet, et latus versus Jugurtham haberet; quod ideo notandum, ne quis putet, Metellum, statim e monte in hostem, adversa fronte duxisse, sed sciat, illum sua via, instructa tamen acie, et ad incursionem parata, processisse.

Caput L.

Sed ubi Numidas quietos, neque colle degredi animadvortit, veritus, ex anni tempore [1]) et inopia aquae, ne siti conficeretur exercitus, Rutilium legatum [2]) cum expeditis cohortibus [3]) et parte equitum praemisit ad flumen [4]), uti locum castris antecaperet: existumans, hostis crebro impetu et transvorsis praeliis [5]) iter suum remoraturos, et quoniam armis diffiderent, lassitudinem et sitim militum tentaturos [6]). Dein ipse pro re atque loco [7]), sicuti monte descenderat, paulatim procedere: Marium [8]) post principia [9]) habere; ipse cum sinistrae alae equitibus esse, qui in agmine principes facti erant. At Jugurtha, ubi extremum agmen Metelli primos suos [10]) praeter-

---

Caput L.

1) propter aestatem.

2) Hunc eundem habent cum P. Rutil. Rufo, qui consul fuit cum Cn. Manilio a. u. 648, vir innocentissimus, exilio tamen ob caussam iniquam multatus. Vid. Freinsh. ad Flor. III, 17.

3) i. e. quae sine impedimentis erant et saepe leviter armatae.

4) Muthul. Vid. c. 48.

5) i. e. a latere.

6) h. e. ut lassitudine et siti Romanos frangerent ac debilitarent.

7) *pro re atque loco*, cum sequente *paulatim* cohaeret, siquidem res praesentes, et loci *natura*, celeritatem agminis non permiserunt.

8) Vid. c. 46. n. 20.

9) i. e. post equites, qui quum in agmine nunc principes sunt, principia vocantur.

10) h. e. eos, quos (Jugurtha) in colle monti proximos collocaverat.

gressum videt, praesidio quasi duum millium [11]) peditum montem occupat, qua Metellus descenderat; ne forte cedentibus advorsariis receptui, ac post munimento foret. dein, repente signo dato, hostis invadit. Numidae alii postremos caedere; pars a sinistra ac dextera tentare; infensi adesse atque instare [12]): omnibus locis Romanorum ordines conturbare, quorum etiam qui firmioribus animis obvii hostibus fuerant, ludificati incerto praelio, ipsi modo [13]) eminus sauciabantur, neque contra feriundi [14]), aut manum conserendi copia erat. ante jam docti ab Jugurtha equites, ubicumque Romanorum turba insequi coeperat, non confertim, neque in unum sese recipiebant, sed alius alio quam maxume divorsi. Ita numero priores, si ab persequendo hostis deterrere nequiverant, disjectos ab tergo, aut lateribus circumveniebant [15]): sin opportunior fugae collis, quam campi fuerat [16]); ea vero consueti Numidarum equi facile inter virgulta eva-

11) i. q. duobus millibus, quae quasi praesidium essent.

12) ad pugnam provocare, deinde hostiliter advolare atque adgredi.

13) i. q. ipsi tantum sauciabantur, non adversarii.

14) i. q. tela in hostes in vicem conjiciendi.

15) Tali modo, cum Romanos ab agmine disjunxissent, sese iterum colligebant et majori numero eos circumveniebant.

16) Sic omnes Cdd., Editiones vero legunt *fuerant*. At quum utrumque sit probum, dum alterum ad *collis*, alterum ad *campi* accomodari potest, nec Sallustius eandem semper dicendi rationem sequatur, talia e Cdd. numero decernenda sunt. — *campi* i. q. planities.

dere [17]; nostros [18]) asperitas et insolentia loci retinebat.

Caput LI.

Ceterum facies totius negotii [1]) varia, incerta, foeda atque miserabilis: dispersi a suis pars cedere, alii insequi; neque signa, neque ordines observare; ubi quemque periculum ceperat, ibi resistere ac propulsare [2]): arma tela, equi viri, hostes cives [3]) permixti; nihil consilio [4]), neque imperio agi: fors omnia regere. Itaque multum

17) i. e. in eum vero collem, equi Numidarum consueti facile per virgulta effugerunt. Sed hanc explicationem, quam contextus efflagitat, paulisper turbat vox *ea*, quam C. accipit pro *ea via* s. *eo loco*, ut c. 58. „*ea* Numidae cuncti irrupere." B. ad *ea* intelligit *loca* siquidem dicitur evadere *aliquid* (*etwas passiren*). Alii, *ea* trahere volunt ad *consueti*, dici posse putantes, consuetus *aliquid*. Postremo duo Cdd. legunt *eo*, quod interpretatio esse videtur τοῦ ea, quod noster verosimiliter pro *eo* posuit, ut c. 52. n. 5. *adverso colle* evadunt, pro in adversum collem. Deinde, quid *eo* aliud est, quam *eo loco*, et nonne hoc ponitur pro *eum in locum?* Quodsi verum est, etiam *ea*; int. *via* s. *regione*, poni potest pro in *eam regionem* — *vero* autem est particula (orta a *verus*) affirmativa, quae idem fere denotat, quod *certe*, *sane*, *profecto* et commode comparari potest cum nostro, subinde interjecto *sag' ich*; quod maximam tamen partem a nobis omittitur. Cat. 61. „sed confecto proelio, tum *vero* cerneres. Cf. 84. n. 4. — *inter virgulta* denique idem quod *per virg.*

18) int. equos.

Caput LI.

1) i. q. conditio s. habitus totius hujus proelii.
2) pugnare, se defendere.
3) i. q. Romani.
4) considerate.

diei [5]) processerat, cum etiam tum eventus in incerto erat. Denique omnibus [6]), labore et aestu languidis, Metellus ubi videt, Numidas minus instare, paulatim milites in unum conducit, ordines restituit, et cohortes legionarias [7]) IIII. advorsum pedites hostium collocat. eorum magna pars superioribus locis fessa consederat. Simul orare, hortari milites, *ne desioerent, neu paterentur hostis fugientes vincere: neque illis castra esse, neque munimentum ullum, quo cedentes tenderent: in armis omnia sita.* Sed ne Jugurtha quidem interea quietus erat; circuire, hortari, renovare praelium, et ipse cum dilectis tentare omnia: subvenire suis, hostibus dubiis instare, quos firmos cognoverat, eminus pugnando retinere [8]).

Caput LII.

Eo modo inter se duo imperatores, summi viri [1]), certabant: ipsi pares, ceterum opibus disparibus [2]). Nam Metello virtus militum erat, locus advorsus: Jugurthae alia omnia, praeter

5) pro *diei* C. *die* recepit. Cf. c. 21. n. 2. et 52. n. 5.
6) i. e. tam Romanis, quam Numidis.
7) i. e. quae e Romanis ipsis, non sociis constabant.
8) i. e. in fugam inclinantes adgressus est, persequentes vero jaculis retinuit.

Caput LII.

1) Satis erat: *imperatores summi*, omissa voce *viri*, quod in uno Cd. deest. Cum adest, explicandum est: *ut viri*, s. fortissime. Nam alio sensu haec laus, Jugurthae saltem, non convenit.
2) paraverat enim (celeriter) copias omnium generum. Vid. c. 48.

milites, opportuna. Denique Romani, ubi intellegunt, neque sibi perfugium [3]) esse, neque ab hoste copiam pugnandi fieri; et jam diei [4]) vesper erat; advorso colle [5]), sicuti praeceptum fuerat, evadunt. Amisso loco, Numidae fusi fugatique, pauci interiere; plerosque velocitas et regio hostibus ignara [6]) tutata sunt. Interea Bomilcar, quem elephantis et parti copiarum pedestrium praefectum ab Jugurtha supra [7]) diximus, ubi eum Rutilius praetergressus est, paulatim suos in aequum locum deducit [8]): ac, dum legatus ad flumen, quo praemissus erat [9]), festinans pergit, quietus, uti res postulabat, aciem exornat [10]);

---

3) Alii *profugium*, ad utrumque int. ad flumen, quo pergere tendebant.

4) Sic fere omnes Cdd. et duo tantum *die* habent, quod C., H., B. receperunt. Postremus *die* h. l. pro casu sexto, accipit explicans: „et id diei erat, ubi jam advesperasceret.“ Reliqui die, pro genitivo antiquo accipiunt, cujus meminit Priscian. VIII, p. 780. ut occurrentis in Sallustii Historiarum primo. Deinde Gell. N. A. IX, 14. testatur, sese in Sallustio legisse: „vix decima parte *die* reliqua.“ Sed haec verba infra c. 97. leguntur, ideoque haec observatio nostrum locum non tangit. Cf. Serv. ac Pierius ad Virg. Georg. I, 208. Sin autem Sallustius ubique ita declinasset, Grammatici certe hoc, ut morem illius, adnotassent.

5) i. q. in adversum collem; ut *eo* pro *in eum locum*. Vid. c. 50. n. 17.

6) Romanis ignota. C. 18. „mare magnum et *ignara* lingua commercium prohibebant.“ — de neutro *tutata* post duo foeminina vid. c, 38. n. 19.

7) c. 49.

8) ex colle transverso, ubi consederat. Vid. c. 49.

9) Vid. c. 50.

10) Securus aciem ita instruit, ut res postulabat. — Cat. 36. vicinitatem armis exornat.

neque remittit [11]), quid ubique hostis ageret, explorare. Postquam Rutilium consedisse jam, et animo vacuum [12]) accepit, simulque ex Jugurthae praelio clamorem augeri; veritus, ne legatus, cognita re, laborantibus [13]) suis auxilio foret, aciem, quam diffidens virtuti militum arte [14]) statuerat, quo hostium itineri obsiceret [15]), latius porrigit; eoque modo ad Rutilii castra procedit.

Caput LIII.

Romani [1]) ex improviso pulveris vim magnam [2]) animadvortunt; nam prospectum ager arbustis consitus [3]) prohibebat. Et primo rati humum aridam vento agitari: post ubi aequabilem manere, et, sicuti acies movebatur, magis magisque adpropinquare vident, cognita re, properantes arma capiunt, ac pro castris [4]), sicuti imperabatur [5]), consistunt. Deinde, ubi propius ventum est, utrimque magno clamore concurrunt. Numidae tantummodo remorati, dum in elephantis auxi-

---

11) intermittit.
12) quietum et nihil agentem.
13) Vid. Cat. 60. n. 6.
14) i. e. *arcte*. Cat. 59. „reliqua signa in subsidio *artius* collocat.
15) iter impediret. Vid. Cat. 27, 18.

Caput LIII.

1) in Rutilii castris.
2) Vid. c. 52. n. 13.
3) Nam loca, flumini propinqua (ubi Rutilius castra posuerat) consita arbustis — erant. Vid. c. 48. extr.
4) ante castra. Cf. Cat. c. 18. n. 19.
5) i. e. instructa acie atque parata.

lium putant [6]); postquam eos impeditos ramis arborum, atque ita disjectos circumveniri vident, fugam faciunt [7]): ac plerique, abjectis armis, collis, aut noctis, quae jam aderat, auxilio integri abeunt. Elephanti quatuor capti, reliqui omnes, numero quadraginta [8]), interfecti. At Romani, quamquam itinere atque opere castrorum et praelio fessi laetique [9]) erant; tamen, quod Metellus amplius opinione [10]) morabatur, instructi intentique obviam procedunt. Nam dolus Numidarum nihil languidi, neque remissi patiebatur. Ac primo, obscura nocte, postquam haud procul inter se [11]) erant, strepitu, velut hostes adventare, alteri apud alteros formidinem simul, et tumultum facere [12]): et paene imprudentia admissum facinus miserabile [13]), ni utrimque praemissi equites rem exploravissent. Igitur, pro metu, repente gaudium exortum, milites alius alium laeti adpellant, acta edocent atque audiunt: sua quisque fortia facta ad coelum fert. Quippe res huma-

---

6) tantummodo ideo manentes loco, quod omnem spem in elephantis ponunt. *eos* ante impedit. C. omisit.

7) c. 58. fugam *fieri*. Terent. Eunuch. IV, 7, 17. *facerent* fugam.

8) Cdd. nonnulli *triginta* legunt.

9) *laetique* int. victoria, ideoque nihil amplius timentes. B. recepit ex aliquot Cdd. *lassique*.

10) diutius quam opinabantur.

11) Cf. c. 55. n. 15.

12) constr. strepitu formidinem faciebant, velut host. adventare. Alii *adventarent*, quod usitatius quidem est, sed sensum non mutat.

13) sese ipsi adgressi essent.

nae ita sese habent: in victoria vel ignavis gloriari licet; advorsae res etiam bonos detractant[14]).

Caput LIV.

Metellus in iisdem[1]) castris quatriduo moratus, saucios cum cura[2]) reficit, meritos in proeliis more militiae donat, universos in concione laudat atque agit gratias; hortatur, *ad cetera, quae levia sunt*[3]), *parem animum gerant: pro victoria satis jam pugnatum, reliquos labores pro praeda fore.* Tamen interim transfugas et alios opportunos, Jugurtha ubi gentium[4]), aut quid agitaret; cum paucisne esset, an exercitum haberet; ut sese victus gereret, exploratum misit. At ille sese in loca saltuosa et natura munita receperat: ibique cogebat exercitum numero hominum ampliorem, sed hebetem[5]) infirmumque, agri ac pecoris magis, quam belli, cultorem. Id[6]) ea gratia eveniebat, quod praeter regios equites nemo omnium Numidarum ex fuga regem sequitur; quo cujusque animus fert, eo disce-

---

14) clades etiam fortibus (bonis) laudem detrahit. Vulg. *detrectant.*

Caput LIV.

1) Pro *iisdem* C. ex aliquot Cdd. *isdem.*
2) Cat. 51. *cum summo studio.* ibid. 59. extr. *cum magna gloria.* Curt. III, 12 „*cum cura* sepultis militib."
3) Edd. quaedam legunt *sint*, quod h. l. exspectatur; sed omnes Cdd. *sunt* tuentur, quod ob similem pronunciationem, saepius est cum altero in Cdd. permutatum. Cf. Cat. 27. n. 16.
4) ad verb. *wo in aller Welt.* Cf. c. 5. n. 4.
5) i. q. inexercitatum et ad militiam ineptum.
6) i. e. novum exercitum cogere.

dunt: neque id flagitium [7]) militiae ducitur: ita se mores habent. Igitur Metellus ubi videt regis etiam tum animum ferocem esse; bellum renovari, quod, nisi ex illius lubidine, geri non posset [8]); praeterea iniquum certamen sibi cum hostibus, minore detrimento illos vinci, quam suos vincere: statuit non praeliis, neque acie, sed alio more bellum gerundum. Itaque in Numidiae loca opulentissuma pergit, agros vastat, multa castella et oppida temere munita [9]), aut sine praesidio, capit incenditque, puberes interficit, jubet alia omnia militum praedam esse. Ea formidine multi mortales Romanis dediti obsides, frumentum et alia, quae usui forent, adfatim praebita: ubicumque res postulabat, praesidium impositum. Quae negotia multo magis, quam praelium male pugnatum ab suis [10]) regem terrebant. quippe cujus spes omnis in fuga sita erat, sequi cogebatur; et qui sua loca [11]) defendere nequiverat, in alienis bellum gerere. Tamen ex inopia [12]), quod optumum videbatur, consilium capit; exercitum plerum-

7) Tacit. Ann. II, 14. „sine pudore *flagitii* fugere."
8) quod bellum nullam aliam ob causam a Jugurtha geri posset, nisi ut sitim belli gerendi expleret. C., *nisi* accipiens pro *nonnisi*, cum paucis Cdd. *non* delevit.
9) leviter munita, s. non justis munitionib. cincta.
10) Verba *ab suis* C. inclusit. — pro *cujus* C. *cui*.
11) i. e. sibi opportuna, s. ad pugnam electa. Contrarium est loca *aliena*.
12) int. consiliorum, i. e. in paucis, quae habuit, consiliis. Haec est vulgata omnium Cdd. sed C. ex uno recepit *ex copia*, eodem sensu quo c. 59. extr. *ex copia rerum* adfuit: sed vox *rerum* hic deest, et quo jure, C. *rerum* supplet, eodem nos, e contextu supplere possumus *consiliorum*, sensu non multum diverso.

que [13]) in iisdem locis opperiri jubet; ipse cum delectis equitibus Metellum sequitur, nocturnis et aviis itineribus ignoratus [14]) Romanos palantis repente adgreditur. eorum plerique inermes cadunt, multi capiuntur: nemo omnium intactus profugit. et Numidae, priusquam ex castris subveniretur, sicuti jussi erant, in proxumos collis discedunt.

Caput LV.

Interim Romae gaudium ingens ortum, cognitis Metelli rebus: ut seque et exercitum more majorum gereret [1]); in advorso [2]) loco, victor tamen virtute fuisset [3]); hostium agro potiretur; Jugurtham magnificum [4]) ex Auli secordia, spem salutis in solitudine, aut fuga coëgisset habere. Itaque Senatus *ob ea feliciter acta diis immortalibus supplicia* [5]) *decernere:* civitas trepida antea et sollicita de belli eventu, laeta agere [6]); fama de Metello praeclara esse.

---

13) adjective, ut Cat. 23, *pleraque* nobilitas et infra c. 79 *pleraeque* Africae.
14) i. e. tectus, abditus.

Caput LV.

1) i. q. regeret, haberet. c. 85. extr. meque vosque in omnib. reb juxta *geram*.
2) h. e. alieno. Vid. c. 54. n. 11.
3) Vid. c 52.
4) arrogantem, superbum. Vid. 38.
5) supplicationes. Cat. 52. „non votis neque *suppliciis*. Cf. Jug 46. n. 3.
6) absolute, pro vivere s. esse. ut c. 18., 19. et 89. *agitare*.

Igitur eo intentior ad victoriam [7]) niti, omnibus modis festinare, cavere tamen, necubi hosti opportunus fieret [8]): meminisse, post gloriam invidiam sequi. Ita quo clarior, eo magis anxius erat [9]): neque post insidias Jugurthae effuso exercitu praedari: ubi frumento, aut pabulo opus erat, cohortes [10]) cum omni equitatu praesidium agitabant: exercitus partim [11]) ipse, reliquos Marius ducebat. Sed igni magis, quam praeda, ager vastabatur [12]). Duobus locis, haud longe inter se [13]), castra faciebant. ubi vi opus erat, cuncti [14]) aderant: ceterum, quo fuga atque formido latius crescerent, divorsi agebant. Eo tempore Jugurtha per collis sequi: tempus, aut locum pugnae quaerere: qua venturum hostem audierat, pabulum et aquarum fontis, quorum penuria erat, corrumpere: modo se Metello, interdum Mario ostendere; postremos in agmine tentare, ac statim in collis regredi, rursus aliis, post aliis minitari: neque praelium facere, neque

---

7) int. plenam, qua bellum finiretur.
8) hosti copiam sui faceret. Cf. c. 20.
9) C. sic: ita quo clarior *erat*, eo magis *animi* (hoc e conject.) anxius. Virg. Aen. IV, 529. infelix *animi* Phoenissa. Cf. Cat. 7. n. 14.
10) i. e. integrae cohortes, *ganze Coh.* C. contra, socios s. auxilia intelligit.
11) est accusat. antiq. a nominat *partis:* Vid. Sanct. Minerv. IV, 15. n. 2. Liv. 23, 11. *partim* Samnitium — defecisse. id. 26, 46. *partim* copiarum — mittit. Cf. 85. n. 38.
12) Hunc period. B. mavult transponere post verba superiora: effuso exercitu praedari.
13) pro *a se* C. 53. n. 11. haud procul *inter se.*
14) i. e. conjuncti, Metellus et Marius. — (post *latius*) C. *crescerent.*

otium pati [15]), tantummodo hostem ab incepto retinere.

Caput LVI.

Romanus imperator ubi se dolis fatigari videt, neque ab hoste copiam pugnandi fieri; urbem magnam, et in ea parte, qua sita erat, árcem regni, nomine Zamam [1]), statuit obpugnare: ratus id, quod negotium [2]) poscebat, Jugurtham laborantibus suis [3]) auxilio venturum, ibique praelium fore. At ille, quae parabantur, a perfugis edoctus, magnis itineribus Metellum antevenit; oppidanos hortatur, moenia defendant, additis auxilio perfugis; quod genus ex copiis regis, quia fallere nequibat, firmissumum erat [4]). Praeterea pollicetur, in tempore semet cum exercitu adfore. Ita compositis rebus [5]), in loca quam maxume occulta discedit, ac post paulo cognoscit, Marium ex itinere frumentatum cum paucis cohortibus Siccam [6]) missum: quod oppidum

15) i. q. otiosos eos pati.

Caput LVI.

1) i. e. oppidum munitum, situm in Numidia orientali s. Massylorum terra, quinque dierum iter a Cathagine, Hannibalis clade nobile. Cf. c. seq. init. Polyb. XV, 5. et Liv. XXX, 29.
2) res.
3) Vid. c. 52. n. 15.
4) quia ob gravissimas poenas, a Romanis in transfugas constitutas, omnem operam adhibere debebant, ne in popularium manus venirent.
5) hac re ita provisa.
6) Sicca (aliis Sica, aliis Sicha (cf. c. 20. n. 14.) cognomine Veneria, ob fanum Veneris Assyriae, quod ibi erat (Valer. Max. II, 6.), in eadem terra et haud procul a Zama sita erat.

primum omnium post malam pugnam [7]) ab rege defecerat. Eo cum dilectis equitibus noctu pergit, et jam egredientibus Romanis in porta pugnam facit: simul magna voce Siccenses hortatur, *uti cohortis ab tergo circumveniant: fortunam illis praeclari facinoris casum dare; si id fecerint, postea sese in regno, illos in libertate sine metu aetatem acturos.* Ac ni Marius signa inferre atque evadere [8]) oppido properavisset, profecto cuncti, aut magna pars Siccensium fidem mutavissent. tanta mobilitate sese Numidae agunt [9]). Sed milites Jugurthini paulisper ab rege sustentati [10]), postquam majore vi hostes urgent, paucis amissis, profugi discedunt.

Caput LVII.

Marius ad Zamam pervenit. id oppidum in campo situm, magis opere, quam natura munitum erat: nullius idoneae rei egens [1]), armis virisque opulentum. Igitur Metellus, pro tempore atque loco paratis rebus, cuncta moenia exercitu circumvenit. legatis imperat, ubi quisque curaret [2]); deinde, signo dato, undique simul clamor ingens oritur. neque ea res Numidas ter-

7) Vid. c. 52. Ceterum *male* pugnare c. 54. jam adfuit.
8) i. e. q. Graecis ἐκβαίνειν.
9) Quidam *gerunt.* De Numid. mobilitate vid. c. 46. et 66.
10) aliquamdiu regis hortatu confirmati.

Caput LVII.

1) Vid. c. 1. n. 8.
2) Vid. c. 59. n. 15.

ret; infensi intentique [3]) sine tumultu manent: praelium incipitur. Romani, pro ingenio quisque [4]), pars eminus glande [5]), aut lapidibus pugnare; alii succedere [6]), ac murum modo subfodere, modo scalis adgredi: cupere praelium in manibus [7]) facere. Contra ea [8]) oppidani in proxumos saxa volvere; sudes, pila, praeterea pice et sulphure taedam mixtam ardentia [9]) mittere. Sed ne illos quidem, qui procul manserant, timor animi [10]) satis muniverat. nam plerosque jacula tormentis, aut manu emissa volnerabant: parique periculo, sed fama impari, boni atque ignavi erant.

---

3) Cf. c. 50 n. 12.

4) i. q. c. 58 pro moribus. *jeder nach seiner Weise.*

5) i. e. globulo plumbeo, quem funda jaculabant. Ovid. Metam. II, 727. „cum Balearica plumbum funda jacit." Cf. Tacit. Hist. V, 17. et Auct. B. Afric. c. 20.

6) i. e. propius accedunt. Libri nonnulli post *pugnare* addunt: *alii evadere*, quod C. cum suis Cdd. delevit. Defendit illud Teller. p. 219. et explicat: *murum ascendunt*, sed id jam adest in verbis seqq. *modo scalis adgredi.* Si quid mutandum, pro *alii evadere* equidem legerem: *alii invadere*, cum antiq. Telleri edit. Sic: alii invadunt (murum), alii (iis) succedunt, et modo murum suffodiunt, modo scalis adgrediuntur.

7) i. e. cominus pugnare s. manus conserere.

8) i. e. ex altera s. contraria parte, eodem modo ut nos: *dagegen.* Teller. in indic. explicat *gegenseitig.*

9) Sic legit Grut. e MSS., quem omnes secuti sunt, praeter C, qui habet: *picem sulphure et taeda mixtam.* Sed convenientius est, taedam esse illitam pice et sulphure, quam picem taeda. — *ardentia* ad sudes, pila et taedam referend. est; pro quo plur. Cdd *ardenti* habent. C. in linea sq., e pauc. *sed nec illos.*

10) i. q. ignavia. Cf. Cat. 58. init.

Caput LVIII.

Dum apud Zamam sic certatur, Jugurtha ex improviso castra hostium [1]) cum magna manu invadit: remissis [2]), qui in praesidio erant, et omnia magis, quam praelium exspectantibus, portam [3]) irrumpit. At nostri, repentino metu perculsi, sibi quisque pro moribus [4]) consulunt: alii fugere, alii arma capere: magna pars volnerati [5]), aut occisi. Ceterum ex omni multitudine non amplius quadraginta, memores nominis Romani, grege facto [6]), locum cepere, paulo, quam alii [7]), editiorem; neque inde maxuma vi depelli quiverunt: sed tela eminus missa remittere, pauci in pluribus minus frustrati [8]): sin Numidae propius accessissent, ibi vero [9]) virtutem ostendere et eos maxuma vi caedere, fundere atque fugare. Interim Metellus cum acerrume rem gereret [10]), clamorem et tumultum hostilem [11]) a tergo ac-

---

Caput LVIII.

1) i. e. Metelli.

2) cum non intenti fuissent in Jugurtham. C. 53. „nihil languidi neque *remissi*."

3) Vid. c. 58

4) C. 57. pro ingenio, ubi vid. n. 4.

5) *pars* pro *alii*, hinc *occisi*. Vid. Cat. 45. n. 10.

6) Vid. Cat. 50. n. 11.

7) aut est: quam hostes f. Jugurthini, aut glossa est, ut C. judicat.

8) i. e. in telis mittendis minus a scopo aberrantes quam hostes, quum hi plures et conferti essent, ipsi pauci et rari.

9) Vid. Cat. 58. n. 25. Cf. Jug. 50. n. 17.

10) int. ad Zamam.

11) voces *et tumultum* C. delevit. — *hostilem* i. e. tanquam ab hostib. venientem.

cepit: deinde, converſo equo, animadvortit, fugam ad ſe vorſum fieri: quae res indicabat popularis eſſe. Igitur equitatum omnem ad caſtra propere mittit, ac ſtatim C. Marium cum cohortibus ſociorum; eumque lacrumans *per amicitiam perque rempublicam obſecrat, ne quam contumeliam remanere in exercitu victore, neve hoſtis inultos abire ſinat:* ille brevi mandata efficit. At Jugurtha munimento caſtrorum impeditus, cum alii ſuper vallum praecipitarentur [12]), alii in anguſtiis [13]) ipſi ſibi properantes obſicerent; multis amiſſis, in loca munita ſeſe recipit [14]). Metellus, infecto negotio [15]), poſtquam nox aderat, in caſtra cum exercitu revortitur.

Caput LIX.

Igitur poſtero die, prius quam ad obpugnandum egrederetur [1]), equitatum omnem in ea parte, qua regis adventus erat [2]), pro caſtris agitare [3]) jubet: portas et proxuma loca tribunis dispertit: deinde ipſe pergit ad oppidum, atque, ut ſuperiore die, murum adgreditur. Interim Jugurtha ex occulto repente noſtros invadit. qui

---

12) int. e caſtris.
13) i. q. portis.
14) C. *recepit.*
15) Zama non expugnata.

Caput LIX.

1) int. e caſtris ad Zamam denuo oppugnandam.
2) unde regis invaſio maxime exſpectanda erat.
3) *i. e.* ante caſtra (vid. Cat. 18. n. 19.) cuſtodiam agere.

in proximo [4]) locati fuerant, paulisper territi perturbantur: reliqui cito subveniunt. Neque diutius [5]) Numidae resistere quivissent, ni pedites cum equitibus permixti [6]) magnam cladem in congressu facerent [7]). quibus [8]) illi freti, non, ut equestri praelio solet, sequi, dein cedere [9]), sed advorsis equis concurrere, implicare [10]) ac perturbare aciem: ita expeditis peditibus suis, hostis paene victos dare [11]).

Caput LX.

Eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur. Ubi quisque legatus, aut tribunus curabat, eo acerrume niti [1]); neque alius in alio magis, quam in sese spem habere: pariter oppidani agere. obpugnare, aut parare [2]) omnibus locis: avidius alteri alteros sauciare, quam semet tegere. clamor permixtus hortatione, laetitia, gemitu: item strepitus armorum ad coelum ferri:

---

4) Jugurthae proximi.
5) i. q. diu.
6) Vid. c. 46. n. 22.
7) magnam Romanorum cladem in proelio (congressu) fecissent.
8) peditibus.
9) sequebantur et deinde se recipiebant.
10) aciei Romanorum sese immiscebant.
11) i. e. per expeditos suos pedites vincebant paene Romanos. Alteram enim explicationem verba per se quidem admittunt, sed aliae rationes prohibent.

Caput LX.

1) instabant, adgrediebantur, oppugnabant.
2) Puncto posito post *agere*, C. *oppugnare* de Romanis, *parare* (i. e. contra parare s. defendere muros) de oppidanis intelligit. Alii utrumque de oppidan.

tela utrimque volare. Sed illi, qui moenia defensabant, ubi hostes paululum modo pugnam remiserant, intenti praelium equestre prospectabant. eos, uti quaeque Jugurthae res erant, laetos modo, modo pavidos animadvorteres: ac, sicubi [3]) audiri a suis, aut cerni possent, monere alii, alii hortari, aut manu significare, aut niti corporibus [4]), huc et illuc [5]), quasi vitabundi, aut jacientes tela, agitare. Quod ubi Mario cognitum est (nam is in ea parte curabat) consulto lenius agere [6]), ac diffidentiam rei simulare: pati Numidas sine tumultu regis proelium visere. Ita illis studio suorum adstrictis [7]), repente magna vi murum adgreditur: et jam scalis adgressi [8]) milites prope summa ceperant, cum oppidani concurrunt, lapides, ignem, alia praeterea tela ingerunt. Nostri primo resistere: deinde, ubi unae atque alterae scalae comminutae, qui super-

3) *sicubi* (si quando) pro vulgat. *sicuti*, cum B. et T. ideo recepi, quod contextus docet, proelium equestre tam prope fuisse, ut alteri alteros, non solum conspicere, sed nonnullis locis etiam corporis motus clare distinguere possent; ita, ut *sicuti* prorsus contrarium sit.

4) i. e. motus facere hostem proturbare conantis.

5) *huc et illuc* vulgo. C. ex uno *et huc*, *illuc*. Plures Cdd., quod probo: *et ea* (corpora) *huc* et *illuc* — agitare. Nam agitare absolute, pro corpora agitare, (movere) duriusculum est.

6) remissius murum adgressus est.

7) intentis s. occupatis favore popularium.

8) Sic vulgo et bene. C. e nonnull. — *egressi*, quod explicat egredi incipientes. Audirem C., si Sallustio dicere placuisset, *et jam scalis* egressi milites prope summa *erant*; ut c. 93. „prope ad summum montis egressus est." Nonnulli *ingressi*.

steterant, adflicti sunt; ceteri quo quisque modo [9]) potuere, pauci integri, magna pars confecti [10]) volneribus abeunt. Denique [11]) utrimque praelium nox diremit.

Caput LXI.

Metellus, postquam videt frustra inceptum; neque oppidum capi, neque Jugurtham, nisi ex insidiis, aut suo loco [1]) pugnam facere, et jam aestatem exactam esse, ab Zama discedit: et in iis urbibus, quae ad se [2]) defecerant, satisque munitae loco, aut moenibus erant, praesidia imponit. Ceterum exercitum in provinciam, quae proxuma est Numidiae [3]) hiemandi gratia collocat. Neque id tempus, ex aliorum more, quieti, aut luxuriae concedit: sed, quoniam armis bellum parum procedebat, insidias regi per amicos tendere, et eorum perfidia pro armis uti parat. Igitur Bomilcarem, qui Romae cum Jugurtha fuerat, et inde, vadibus datis, clam, Massi-

9) Sic vulgo. C. cum Grut. *quoquo modo.* Alii *quomodo.*
10) pars *confecti.* Vid. Cat. 43. n. 10.
11) Sic C. e Cdd.; vulgo *deinde;* sed hoc jam praecessit.

Caput LXI.

1) Sibi opportuno. Vid. c. 54. n. 11.
2) Sic C. recte ex aliq. Cdd.; vulgo *ab se;* alii *a rege.* Fortasse utrumque conjungend. *a rege ad se.* Vid. Cat. 13. n. 2.
3) i. e. in eam provinciae partem. Unde verba seqq. *quae — Numidiae,* non sunt explanatio insulsa et includenda, ut C. fecit. Ceterum *collocare* a nostro Cat. 59. n. 7. et cum ablativo ponitur.

vae de nece iudicium fugerat [4]), quod ei per maxumam amicitiam, maxuma copia fallendi erat, multis pollicitationibus adgreditur; ac primo efficit, uti ad se colloquendi gratia occultus veniat: dein fide data, *si Jugurtham vivum aut necatum tradidisset, fore, ut illi Senatus impunitatem, et sua omnia* [5]) *concederet*, facile Numidae persuadet, cum ingenio infido, tum metuenti: ne, si pax cum Romanis fieret, ipse per conditiones ad supplicium traderetur.

Caput LXII.

Is, ubi primum opportunum fuit [1]), Jugurtham anxium ac miserantem fortunas suas accedit: monet atque lacrumans obtestatur, *uti aliquando sibi liberisque et genti Numidarum, optume merenti* [2]), *provideat: omnibus praeliis sese victos, agrum vastatum, multos mortalis captos aut occisos, regni opes comminutas esse: satis saepe jam et virtutem militum, et fortunam tentatam: caveat* [3]), *ne, illo cunctante, Numidae sibi consulant* [4]). His atque talibus aliis ad deditionem regis animum impellit. Mittuntur ad imperatorem legati qui: *Jugurtham imperata*

4) Vid. c. 35. — iudic. de nece i. q. poenam ob necem Cf. Cat. 35. n. 4.

5) *Alles das Seine*, int. quae fugiens Romae reliquerat.

Caput LXII.

1) *fuit* C. cum duob. Cdd. omisit.

2) Plures Cdd. *meritae*.

3) C., nescio unde, *caveret*.

4) seditionem faciant ipso (illo) cunctante.

facturum dicerent [5]), *ac sine ulla pactione sese regnumque suum in illius fidem tradere.* Metellus propere cunctos Senatorii ordinis ex hibernis arcessiri [6]) jubet: eorum atque aliorum, quos idoneos ducebat, consilium habet [7]). Ita more majorum, ex consilii decreto, per legatos Jugurthae imperat, argenti pondo [8]) ducenta millia, elephantos omnis, equorum et armorum aliquantum. Quae postquam sine mora facta sunt, jubet omnis perfugas vinctos adduci. eorum magna pars, ut jussum erat, adducti: pauci, cum primum deditio coepit, ad regem Bocchum [9]) in Mauretaniam abierant. Igitur Jugurtha, ubi [10]) armis virisque et pecunia spoliatus est, cum ipse ad imperandum [11]) Tisidium vocaretur, rursus coepit flectere [12]) animum suum, et ex mala conscientia digna [13]) timere. Denique multis diebus per dubitationem consumtis, cum modo, taedio rerum advorsarum omnia bello potiora duceret;

5) Verba *qui — dicerent* C. proprio Marte omisit.
6) pro *arcessi*, a verb. arcessio. Cf. c. 113.
7) Cf. c. 29. n. 16.
8) i. e. librarum. Libra autem centum drachmis s. denariis constabat, qui a *Rome de l'Isle* quatuor grossis, numi conventionis aestimatur.
9) Vid. c. 19. et 80.
10) *ubi* et seq. *est*, aut ambo delenda sunt, aut ambo retinenda. Sequitur enim *cum*, eadem cum *ubi* significatione. C. vero *est* tantum delevit.
11) C. aliique passive explicant: ut ipsi (Jugurthae) imperaretur. Nonnulli Cdd. legunt *imperatorem*. Equidem malim *imperantem*. B. e. conject. *oppidum*, qui et *Tisidium* (quod haud procul ab Utica ponitur) in Tisdrum, *vocaretur* in *evocaretur* mutavit.
12) Vid. Jug. 9. n. 8.
13) i. e. poenam, quam meruerat.

interdum secum ipse reputaret, quam gravis casus in servitium ex regno foret; multis magnisque praesidiis nequidquam perditis, de integro bellum sumit [14]). Et [15]) Romae Senatus de provinciis consultus Numidiam Metello decreverat [16]).

CAPUT LXIII.

Per idem tempus Uticae [1]) forte C. Mario per hostias diis supplicanti [2]), *magna atque mirabilia portendi* haruspex dixerat: *proinde, quae animo agitabat* [3]), *fretus diis ageret: fortunam quam saepissume experiretur; cuncta prospere eventura.* At illum jam antea consulatus ingens cupido exagitabat: ad quem capiundum, praeter vetustatem familiae [4]), alia omnia abunde erant; industria, probitas, militiae magna scientia, animus belli ingens, domi modicus [5]) lubidinis et

---

14) Cf. c. 20. n. 9.

15) Voculam *Et* (i. q. etiam) C. cum duab. Edd. vett. delevit.

16) Prorogato in annum imperio, Metellus pro Consule in Numidia res gessit. Vid. Pighii Annal. T. III. p. 132.

CAPUT LXIII.

1) Vid. c. 25. n. 12.

2) Intelligendae sunt hostiae consultatoriae, quibus Marius saepius utebatur, deditus omnib. religionibus, vatibus et aruspicibus, imo sagam quamdam e Syria secum ducens. Vid. Plutarch. Mar. c. 17. (Reisk. T. II.) Pro *diis supplicanti* C. *diis supplicante* ex uno Cd.

3) Vid. Cat. 14. n. 20. et 27. n. 16.

4) i. e. excepta vetustate fam. Nam parentes ejus operarii inopes fuere (Plutarch. l. c. c. 3.); ipse novus homo (infra c. 73. extr.) erat. Cf. Vellej. II, 11. ibique Ruhnk.

5) Vellej. l. c. „quantum bello optimus, tantum pace pessimus." *Ein grosser Geist im Kr., ein mässiger im Fr.*

divitiarum victor, tantummodo gloriae avidus. Sed is natus et omnem pueritiam Arpini altus [6]), ubi primum aetas militiae patiens fuit, ſtipendiis faciundis, non Graeca facundia [7]), neque urbanis munditiis [8]) ſeſe exercuit: ita inter artis bonas integrum ingenium brevi adolevit [9]). Ergo ubi primum tribunatum militarem a populo petit [10]), plerisque faciem ejus ignorantibus, facile [11]) notus per omnis tribus declaratur. Deinde ab eo magiſtratu, alium poſt alium ſibi peperit: ſemperque in poteſtatibus [12]) eo modo agitabat, uti ampliore, quam gerebat, dignus haberetur. Tamen is ad id locorum talis vir (nam poſtea ambitione praeceps datus eſt) Conſulatum adpetere non audebat [13]). Etiam tum [14]) alios

6) Arpinum Latii oppid., ubi et Cic. natus erat. Vid. Cic. Or. poſt red. ad Q. c. 8. de Legib. c. 1. et Plut. l. c. 5. — Pro *altus* alii Cdd. *alitus*. — Pro *is* B. *his*, ſc. virtutib.

7) C. 85. ipſe de ſe dicit: „neque litteras graecas didici."

8) i. e. mollitiis deliciisque. Cf. Cic. Leg. II, 15.

9) ita ingenium ejus, quod bonis ſtudiis exercuit, incorruptum permanſit et brevi adolevit.

10) Vid. Cat. 59. n 27. Creabantur autem tribuni milit. a populo, comitiis tributis. Vid. Liv. 42, 15.

11) i. e. bene; int. rebus geſtis ſ. fama militari.

12) i. q. imperiis, magiſtratib. Cic. Agrar. II, 7. „omnes *poteſtates*, imperia." Cf. Jug. 85.

13) i. e. Hic, usque ad hoc tempus (i. e. conſulatum) tantus vir. — C. vocem *conſulatum* cum aliq. Cdd. delevit et *adpetere* mutavit in *petere*, falſis rationib. ductus. Nam etſi Marius conſulatus erat cupidiſſimus, tamen eum adpetere non audebat, metu repulſae. Deinde quoque neſcio, quomodo C. *petere* ſuum, aliter ac de conſulatu intelligere voluerit.

14) Vid. Cat. 2. n. 4.

magistratus plebes, consulatum nobilitas inter se per manus tradebat [15]). Novus nemo [16]) tam clarus, neque tam egregiis factis erat, quin is indignus illo honore et quasi pollutus haberetur.

Caput LXIV.

Igitur ubi Marius haruspicis dicta eodem intendere videt, quo cupido animi hortabatur; ab Metello petundi [1]) gratia missionem [2]) rogat: cui quamquam virtus, gloria atque alia optanda bonis [3]) superabant, tamen inerat contemtor [4]) animus et superbia, commune nobilitatis malum. Itaque primum commotus insolita re, mirari ejus consilium, et quasi per amicitiam monere, *ne tam prava inciperet, neu super fortunam animum gereret* [5]): *non omnia omnibus cupiunda esse: debere illi* [6]) *res suas satis placere: postremo caveret id petere a populo Romano, quod illi*

15) e manib. non dimisit, ut in nullum alium, quam nobilem deveniret.
16) Vid. Cat. 23. n. 17.

Caput LXIV.

1) int. consulatum, quod Cdd. nonnulli adjiciunt.
2) commeatum (*Urlaub.*) Vellej. II, 11.
3) quae a bonis optantur.
4) omnia fastidiens spernensque. ut animus *victor, rector*. Vid. Bentlej ad Horat. IV, 9, 39.
5) ne spes aleret, statu et conditione, in qua natus esset, majores. Liv. XXV, 37 „juvenis animi et ingenii aliquanto, quam pro fortuna, in qua erat natus, majoris."
6) Pro *illi* unus Cortii *ipsi*; alius *sibi*. Sed eod. modo noster c. 96. magis id laborare, ut *illi* quam plurimi deberent. Apud nos quoque *ihm und sich* antiquitus permutantur.

jure negaretur. Poſtquam haec atque alia [7]) talia dixit, neque animus Marii flectitur; respondit, *ubi primum potuiſſet per negotia publica, facturum ſeſe, quae peteret* [8]). Ac poſtea ſaepius eadem poſtulanti, fertur dixiſſe; *ne feſtinaret abire: ſatis mature illum cum filio ſuo* [9]) *conſulatum petiturum.* Is eo tempore contubernio [10]) patris ibidem militabat, annos natus circiter xx, quae res Marium cum pro honore, quem adfectabat, tum contra Metellum vehementer accenderat. Ita cupidine atque ira, peſſumis conſultoribus, graſſari [11]): neque facto ullo, neque dicto abstinere, quod modo ambitioſum [12]) foret: milites, quibus in hibernis praeerat, laxiore imperio, quam antea, habere: apud negotiatores, quorum magna multitudo Uticae erat, criminoſe [13]) ſimul, et magnifice de bello loqui: *dimidia pars exercitus ſi* [14]) *ſibi permitteretur, paucis diebus Jugurtham in catenis habiturum* [15]):

---

7) *alia* C. cum uno Cd. delevit.
8) miſſionem (ſcriptam) illi ſe daturum.
9) int. Metelli, non Marii. Quum vero conſulatus quadrageſimo tertio demum aetatis peti poſſet, (Vid. Pighii Annal. T. II. p. 554.) et Metelli filius viginti demum annos haberet, facile intelligitur, quale hoc reſponſum fuerit. Cf. Plutarch. Mar. c. 8. *ἦν δὲ ὁ παῖς τοῦ Μετέλλου παντάπασι μειράκιον.*
10) i. e. ſub oculis et cura. Front. Stratag. IV, 1. „cum — *in contubernio* ſuo filium poſſet habere, in legione militem fecit."
11) ferocire contra Metell.; ſumtum de ingreſſu, qualis in ferocia eſſe ſolet. Cf. c. 1. n. 5.
12) ad favorem ſibi conciliandum aptum.
13) *criminoſe* in Metell., *magnifice* de ſe.
14) *Si*, C., cum nonnull. libr. delevit.
15) De omiſſo *ſe* vid. c. 7. n. 5.

ab imperatore consulto trahi [16]*, quod homo inanis et regiae superbiae imperio nimis gauderet.* Quae omnia illis eo firmiora [17]) videbantur, quod diuturnitate belli res familiaris corruperant [18]), et animo cupienti nihil satis festinatur.

Caput LXV.

Erat praeterea in exercitu nostro Numida quidam, nomine Gauda, Mastanabalis filius [1]), Masinissae nepos, quem Micipsa testamento secundum heredem [2]) scripserat, morbis confectus, et ob eam causam mente paulum imminuta. Cui Metellus, petenti, more regum uti sellam juxta poneret [3]); item postea, custodiae causa, turmam equitum Romanorum, utrumque negaverat: honorem [4]), quod eorum modo foret, quos populus Romanus reges adpellavisset; praesidium [5]), quod contume-

16) Cdd. aliq. huic verbo anteponunt *bellum*.
17) veriora.
18) i q. diminuerant. Per bellum enim Uticae negotiari non poterant.

Caput LXV.

1) Vid. c. 5. fin.
2) Heres secundus erat, cum primus hereditatem adire aut non poterat aut nolebat. Appian. B. C. II, p. 518. „ἑτέρους κληρονόμους παραγράφειν Ῥωμαίοις ἔθος, εἰ μὴ κληρονομοῖεν οἱ πρότεροι."
3) i. e. ut sellam suam, sicuti regibus conveniret, proxime imperatorem ponere posset. Nonnulli Cdd. post *petenti* adjiciunt *ut concederet sibi*.
4) int. proxime imperatorem sedendi Metellus ei negaverat.
5) int. Romanorum equitum.

liosum in eos [6]) foret, si equites Romani satellites Numidae traderentur. Hunc Marius anxium [7]) adgreditur atque hortatur, uti contumeliarum imperatoris [8]) cum suo auxilio poenas petat. hominem, ob morbos, animo parum valido secunda oratione extollit: *illum regem, ingentem virum, Masinissae nepotem esse: si Jugurtha captus, aut occisus foret, imperium Numidiae sine mora habiturum: id adeo* [9]) *mature posse evenire, si ipse consul ad id bellum missus foret.* Itaque et illum, et equites Romanos, milites et negotiatores, alios ipse, plerosque spes pacis impellit, uti Romam ad suos necessarios aspere in Metellum de bello scribant; Marium imperatorem poscant. Sic illi a multis mortalibus honestissuma suffragatione consulatus petebatur. simul ea tempestate plebes, nobilitate fusa per legem Mamiliam [10]), novos extollebat. Ita Mario cuncta procedere.

Caput LXVI.

Interim Jugurtha postquam, omissa deditione, bellum incipit [1]), cum magna cura parare omnia, festinare, cogere exercitum: civitates, quae ab se defecerant, formidine, aut ostentan-

6) Verba *in eos* unus Cortii et edd. Venet. non agnoscunt. Hinc B. ea omisit. Sed defendi possunt.
7) ira commotum.
8) Sic C. e Cdd. Vulgo *in imperatorem.*
9) Vid. Cat. 57. n. 5.
10) Vid. c. 40.

Caput LXVI.

1) Cf. c. 62. extr.

do praemia adfectare [2]): communire suos locos, arma, tela, aliaque [3]) quae spe pacis amiserat, reficere, aut commercari: servitia Romanorum adiicere, et eos ipsos, qui in praesidiis erant, pecunia tentare: prorsus nihil intactum, neque quietum pati [4]): cuncta agitare. Igitur Vagenses [5]), quo Metellus initio, Jugurtha pacificante, praesidium imposuerat, fatigati regis suppliciis, neque antea voluntate alienati, principes civitatis inter se conjurant: (nam volgus, uti plerumque solet, et maxume Numidarum, ingenio mobili, seditiosum atque discordiosum [6]) erat; cupidum novarum rerum, quieti et otio advorsum) [7]): dein, compositis inter se rebus: in diem tertium constituunt [8]); quod is festus celebratusque per omnem Africam ludum et lasciviam magis, quam formidinem ostentabat [9]). Sed ubi

2) i. q. tentare s. conciliare sibi. Vellej. II, 59. „Gallias — saepe et *adfectavimus* et amisimus.

3) C. *alia*.

4) C. 88. „nihil apud se remissum, neque apud illos tutum pati." Cf. c. 53 „nihil lan*quidi* neque *remissi*."

5) Vid. c. 47. n. 1. Ceterum *Vagenses* nominat. absolutus est, (quod attinet ad Vagenses) cujus appositionem faciunt verba *principes civitatis*, explicanda: *id est pr. civ.*

6) i. q. pronum ad discordias. Rarum apud auctores vocabulum, quo usus est saepius Sidonius.

7) int. cum principibus; nam si in universum h. l. intelligeres, vulgus Vagensium ad hanc conjurationem aptissimum fuisset. Nisi intelligere malis *per se jam*. Vid. capitis fin.

8) Cdd. nonnulli adjiciunt *caedem*, s. *interfectionem*. Sed verb. *constituere* absolute poni et substantivum e nexu intelligi, docet Gronov. Observatt. I, 1. C. *in*, e conject. delevit.

9) luuum potius atque lasciv. promittebat, quam caedem timere sinebat.

tempus fuit, centuriones tribunosque militares [10]), et ipsum praefectum oppidi T. Turpilium Silanum, alius alium [11]) domos suas inuitant: eos omnis, praeter Turpilium, inter epulas obtruncant: postea milites palantis, inermis [12]), quippe in tali die ac sine imperio [13]), adgrediuntur. Idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii studio talium rerum incitati: quis [14]) acta consiliumque ignorantibus tumultus ipse et res novae satis placebant.

Caput LXVII.

Romani milites, improviso metu, incerti ignarique, quid potissumum facerent, trepidare: ad arcem oppidi, ubi signa et scuta erant, praesidium hostium; portae, ante clausae, fugam prohibebant [1]) ad hoc mulieres puerique

10) Cf. Cat. 59. n. 27.
11) Cf. Cat. 6. n. 5.
12) C. ex uno Cd. *inermos*, ut infra c. 97.
13) Haec verba rationem reddunt, quare milites palantes atque inermes fuerint.
14) Alias *queis* aut *quibus*. Sed h. l. nulla varietas.

Caput LXVII.

1) Ita hunc locum interpungendum esse cum Glarean., res ipsa satis docet. Nam ita omnia clara, quae in vulgata distinctione impeditissima sunt. Vulgo sic: *trepidare ad arcem oppidi, ubi signa et scuta erant: praesid. host., portae ante clausae fugam prohibeb.* Nexus enim postulat, ut milites Romani, neque se defendere (inermes), neque aufugere possint. Hoc est anceps malum. Nam Vagenses arcem, ubi arma erant, occupaverant, uti per se intelligitur, et portae clausae erant. — Post *praesidium* int. *erat.* — De verbo *trepidare* vid. Cat. 31. n. 5. Cort. verba quidem respexit, sed sensum neglexit.

pro [2]) tectis aedificiorum ſaxa, et alia, quae locus praebebat, certatim mittere. Ita neque caveri anceps malum [3]), neque a fortiſſumis infirmiſſumo generi reſiſti poſſe: juxta boni malique, ſtrenui et imbelles inulti [4]) obtruncati. In ea tanta aſperitate, ſaeviſſumis [5]) Numidis et oppido undique clauſo, Turpilius unus ex omnibus Italicis profugit intactus [6]): id miſericordiane hoſpitis [7]), an pactione, an caſu ita evenerit, parum comperimus; niſi, quia illi in tanto malo turpis vita fama integra potior fuit [8]), improbus inteſtabilisque [9]) videtur.

Caput LXVIII.

Metellus, poſtquam de rebus Vagae actis comperit, pauliſper moeſtus e conſpectu abit: deinde, ubi ira et aegritudo permixta ſunt [1]), cum

---

2) i. q. e ſ. de. Teller. in indice perperam, *nachdem es die Dächer der Häuſer verſtatteten.* Thucyd. II, 4. „τῶν γυναικῶν — ἀπὸ τῶν οἰκιῶν, λίθοις — βαλλόντων.

3) Vid. n. 1. et cf. c. 38. C. perperam: „malum, quod et ab Numidis principibus plebeque et a mulierib. et pueris imminebat." Malum a mulierib. et pueris novum eſt.

4) impune, ſine omni defenſione.

5) pro: et (in) Numidarum ſaevitia (*Wuth*).

6) i. e. profugus, Vagae incolumis permanſit. Vid. Plut. Mar. c. 8. (ed. Reisk. T. II, p. 814.) Cf. c. 69. fin.

7) a quo ad epulas invitatus erat. Vid. c. anteced.

8) fam. integra (*unbeſcholtener Ruf*) — *fuit* C. delevit.

9) abjectus, infamis; proprie, qui teſtimonium dicere non poteſt, qui potiorem partem juris libertatis omiſit.

Caput LXVIII.

1) i. e. ubi ira ad moeſtitiam acceſſit. De neutro *permixta* vid. Jug. 58. n. 19. — *ſunt* C. delevit.

maxuma cura ultum ire injurias festinat. Legionem, cum qua hiemabat, et, quam plurimos potest, Numidas equites pariter cum [2]) occasu solis expeditos educit: et postera die circiter horam tertiam [3]) pervenit in quamdam planitiem, locis paulo superioribus circumventam. Ibi milites fessos itineris magnitudine, et jam abnuentis omnia [4]), docet, *oppidum Vagam non amplius mille passuum* [5]) *abesse: decere illos reliquum laborem aequo animo pati, dum pro civibus suis, viris fortissumis atque miserrumis, poenas caperent.* praeterea praedam benigne ostentat [6]). Sic animis eorum arrectis, equites in primo late [7]), pedites quam artissume ire, signa occultare jubet.

Caput LXIX.

Vagenses ubi animadvertere [1]), ad se vorsum exercitum pergere: primo, uti erat res, Me-

---

2) C. 77. „*pariter cum* capta Thala." c. 106. „*pariter cum* ortu solis.

3) Cum Romani diem (tam aestivum quam hibernum, in duodecim horas dividerent (a sexta matutina ad sextam vespertinam) hora eorum tertia nostrae *nonae* (matutinae) respondet.

4) detrectantes, sine remissione, ulterius procedere.

5) Vid. Cat. 56. n. 8.

6) liberaliter pollicetur.

7) Sic Palmer. e conject. Vulgo *latere* sine sensu. *Late* potius voluit Metellus procedere Numidas equites, quo et pedites occultarent, et specie sociorum fallerent oppidanos. *In primo* i. q. in primo agmine. Liv. X, 14. „arma — *in primo* adparebant."

Caput LXIX.

1) C. ex uno *animum advortere*.

tellum esse [2]) rati, portas clausere: deinde, ubi neque [3]) agros vastari, et eos, qui primi aderant, Numidas equites vident; rursum Jugurtham arbitrati, cum magno gaudio obvii procedunt. Equites peditesque, repente signo dato, alii volgum effusum oppido caedere; alii ad portas festinare; pars turris capere: ira atque praedae spes amplius, quam lassitudo posse. Ita Vagenses biduum modo ex perfidia [4]) laetati: civitas magna et opulens poenae cuncta, aut praedae fuit. Turpilius, quem praefectum oppidi unum ex omnibus profugisse, supra [5]) ostendimus, jussus a Metello causam dicere, postquam sese parum expurgat, condemnatus, verberatusque capite poenas solvit. nam is civis ex Latio erat [6]).

Caput LXX.

Per idem tempus Bomilcar, cujus impulsu Jugurtha deditionem, quam metu deseruit, inceperat [1]), suspectus regi, et ipse eum suspiciens [2]),

2) C. *esse* delevit.
3) i. q. *et* agros *non* vastari. Vid. Cat. 32. n. 3.
4) post perfidiam.
5) C. 67. n. 6.
6) Locum hunc, qui vexavit interpret. optime explicat Liv. XXX, 43. „De perfugis gravius, quam de fugitivis consultum; nominis Latini qui erant, securi percussi, Romani in crucem subacti." Turpilius profugus et Italic. fuit. Vid. c. 67. n. 6. Ceterum Plutarch. l. c. injusti hujus supplicii culpam in Marium confert.

Caput LXX.

1) Vid. c. 62.
2) ob consilium deditionis, quod Bomilcar dederat et Jugurtha non secutus erat.

novas res cupere [3]): ad perniciem ejus dolum quaerere; diu noctuque fatigare animum. denique omnia tentando, socium sibi adjungit Nabdalsam, hominem nobilem, magnis opibus, clarum [4]), acceptumque popularibus suis; qui plerumque seorsum ab rege exercitum ductare [5]), et omnes res exsequi solitus erat, quae Jugurthae fesso, aut majoribus adstricto superaverant [6]): ex quo illi gloria opesque inventae. Igitur utriusque consilio dies insidiis statuitur: cetera, uti res posceret, ex tempore parari [7]) placuit. Nabdalsa ad exercitum profectus, quem inter hiberna Romanorum jussus habebat, ne ager, inultis hostibus, vastaretur [8]). Is postquam, magnitudine facinoris perculsus, ad tempus non venit, metusque rem impediebat; Bomilcar simul cupidus incepta patrandi, et timore socii [9]) anxius, ne, omisso vetere consilio, novum quaereret [10]), li-

---

3) novum consilium cepit.

4) C. cum Wass. *carum*, ut *carus acceptusque* conjungantur, uti c. 12. et 103. Sed vulgata, recte distincta, bene h. l. habet, ob sequentia: ex quo illi *gloria* opesque inventae. Nabdalsa erat nobilis, dives, clarus, acceptusque popularib. Hoc modo, si necesse esset, *clarum* post *opibus* adjicere malim, quam clarum in carum mutare.

5) Tacit. Hist. II, 100. „exercitui, quem ipse *ductaverat*. Cf Cat. 17. n. 29.

6) superfuerant

7) componi (*verabredet werden*). Nisi volueris i. q. exsequi.

8) partim ex urbib. Numidiae, quibus Metellus praesidia imposuerat, partim ex provincia, ubi ipse hiemabat. Vid. c. 61.

9) i. e. ob timorem socii. *anxius* cum sqq. cohaeret.

10) conjurationem proderet.

teras ad eum per homines fidelis mittit, in queis [11]) *mollitiem secordiamque viri accusare* [12]), *testari deos, per quos juravisset; monere, praemia Metelli in pestem ne converteret* [13]), *Jugurthae exitium adesse, ceterum suane* [14]), *an virtute Metelli periret* [15]), *id modo agitari: proinde reputaret cum animo suo* [16]), *praemia* [17]), *an cruciatum mallet.*

Caput LXXI.

Sed cum hae literae adlatae [1]), forte Nabdalsa, exercito corpore fessus, in lecto quiescebat. ubi, cognitis Bomilcaris verbis, primo cura, deinde, uti aegrum animum solet, somnus cepit [2]). Erat ei Numida quidam negotiorum curator, fidus acceptusque et omnium consiliorum, nisi novissumi [3]), particeps. Qui postquam adlatas literas audivit, ex consuetudine ratus opera aut ingenio [4]) suo opus esse, in tabernaculum introivit: dormiente illo epistolam, super caput in pulvino

---

11) *in queis* (al. in quis) C. cum uno Cd. delevit.
12) C. mendose *accusari.*
13) i. e. ne comitteret, ut capto Jugurtha, loco praemii, a Metello ob proditionem necaretur.
14) ad Nabdalsam pertinet. Sanct. (in Minerv. II, 12.) ad Bomilcarem simul pertinere dicit.
15) int. Jugurtha.
16) Vid. c. 13. n. 7.
17) Vid. c. 61. extr.

Caput LXXI.

1) Nonnulli Cdd. adjiciunt, vel *essent*, vel *fuissent*, vel *sunt.*
2) int. *eum*, quod inest aegro animo.
3) praeter novissimum, insidias Jugurthae parandi.
4) auxilio et consilio.

temere positam, sumit ac perlegit; dein propere, cognitis insidiis, ad regem pergit. Nabdalsa, post paulo [5]) experrectus, ubi neque epistolam reperit, et rem omnem, uti acta erat [6]), cognovit [7]): primo indicem persequi conatus [8]); postquam id frustra fuit, Jugurtham placandi gratia accedit, *dicitque, quae ipse paravisset facere, perfidia clientis sui praeventa* [9]): lacrumans obtestatur per amicitiam, *perque sua antea fideliter acta, ne super tali scelere suspectum sese haberet.*

Caput LXXII.

Ad ea rex aliter, atque animo gerebat [1]), placide [2]) respondit. Bomilcare aliisque multis, quos socios insidiarum cognoverat, interfectis, iram obpresserat [3]): ne qua ex eo negotio [4]) seditio oriretur. Neque post id locorum [5]) Jugurthae dies, aut nox ulla quieta fuit: neque loco,

5) Sic C. et H., cum Rivio, ex uno vet. Cd., ob nostri morem. Vid. Cat. 18. n. 6. et ibid. 51. n. 76. et Jug. 106. Vulgo *paulo post.* Cf. Cat. 9. n. 4.
6) *erat* C. delevit.
7) Vulgo additur *ex perfugis*, (e c. 75. init.) sine sensu. Unus Cd. *ex servis*, quod melius est. C. *utrumque* omisit.
8) Unus Cd. *conatur*, alius *conatus est.*
9) i. e. cum ipse Bomilcaris consilium indicare voluisset, se perfidiose praeventum esse a cliente suo, ut propter moram indicii suspectus regi fieret. C. *dicitque* (cf. 90. extr.) et *facere* delevit. Pro *praeventa* vulg. *praeventum.*

Caput LXXII.

1) c. 11. init. animo *agitabat.*
2) c. 11. *benigne.* c. 102. *placide* et *benigne.*
3) int. ne etiam in Nabdalsam saeviret.
4) Vid. c. 6. n. 8.
5) h. e. postea. c. 63. „ad id *locorum*." c. 102. init. „Postea *loci*." Pro sq. *fuit* C. *fuere.* Vid. Cat. 20, 6. et 25, 10.

neque mortali cuiquam, aut tempori ſatis credere: civis, hoſtis [6]) juxta metuere: circumſpectare omnia, et omni ſtrepitu paveſcere: alio atque alio loco, ſaepe contra decus regium [7]) noctu requieſcere: interdum ſomno excitus, adreptis armis tumultum facere. ita formidine, quaſi vecordia [8]), exagitari.

Caput LXXIII.

Igitur Metellus, ubi de caſu Bomilcaris et indicio patefacto [1]) ex perfugis cognovit, rurſus, tamquam ad integrum bellum, cuncta parat feſtinatque. Marium, fatigantem [2]) de profectione, ſimul et invitum [3]), et offenſum ſibi, parum idoneum ratus, domum dimittit. Et Romae plebes, literis, quae de Metello ac Mario miſſae erant, cognitis, volenti animo de ambobus acceperant [4]). Imperatori nobilitas, quae antea decori fuerat, invidiae eſſe: at illi alteri, generis humilitas [5]) favorem addiderat. ceterum in utroque magis ſtudia partium, quam bona, aut mala ſua

6) Grut. *hoſtesque.*
7) i. e. ſaepe iis locis, ubi regem quieſcere non decet.
8) amentia.

Caput LXXIII.

1) *patefacto* i. q. facto, ut c. 35. indicium *profiteri* pro facere.
2) int. ſe; *der ihm keine Ruhe läſst.*
3) et qui invitus in caſtris erat, quum Romam ſemper cogitaret.
4) libentes audierant, Marium ab exercitu in locum Metelli imperatorem poſci. Vid. c. 65.
5) Vid. c. 65. n. 4.

moderata [6]). Praeterea seditiosi magistratus [7]) volgum exagitare, Metellum omnibus concionibus capitis arcessere, Marii virtutem in majus [8]) celebrare. Denique plebes sic accensa, uti opifices argrestesque omnes, quorum res fidesque [9]) in manibus sitae erant, relictis operibus, frequentarent [10]) Marium, et sua necessaria post illius honorem ducerent [11]). Ita, perculsa nobilitate, post multas tempestates [12]) novo homini consulatus mandatur. et postea populus a Tribuno plebis Manilio Mancino rogatus, *quem vellet cum Jugurtha bellum gerere?* frequens Marium jussit. Sed Senatus paulo ante Metello Numidiam [13]) decreverat: ea res frustra fuit.

Caput LXXIV.

Eodem tempore Jugurtha, amissis amicis [1]), quorum plerosque ipse necaverat, ceteri [2]) for-

---

6) judicia hominum moderabantur. Aliis verb.: Metello magis ex partium studio, quam ob vitia invidebant, sicuti Mario magis eadem de causa favebant, quam ob virtutes.
7) tribuni plebis.
8) non modo Marii virtutem praedicabant, sed etiam majorem faciebant.
9) res familiaris et quod barbare dicunt creditum. Cf. Cat. 48. n. 7.
10) frequentes cum Mario essent.
11) et sua negotia illius petitioni postponerent.
12) quod ex multo tempore factum non erat. Primus post Marium novus homo, longo intervallo (646 — 690 a. u.), Cicero consul (Marii municeps) creatus est.
13) *Numidiam*, cui Cdd. nonnulli adjiciunt *provinciam* C. ex Cdd. delevit, mente supplens: bellum cum Jugurtha gerendum. Idem *sed* ante *senatus* expulit.

Caput LXXIV.

1) consiliariis et administris.
2) Veneta (1470) cum uno Cd. adjicit *perculsi*.

midine, pars ad Romanos, alii ad regem Bocchum [3]) profugerant; cum neque bellum geri sine administris posset, et novorum fidem in tanta perfidia veterum experiri periculosum duceret, varius incertusque agitabatur [4]): Neque illi res, neque consilium aut quisquam hominum satis placebat: itinera praefectosque in dies mutare; modo advorsum hostis, interdum in solitudines pergere: saepe in fuga; ac post paulo [5]) spem in armis habere: dubitare, virtuti an fidei popularium [6]) minus crederet. ita, quocumque intenderat [7]), res advorsae erant. Sed inter eas moras repente sese Metellus cum exercitu ostendit. Numidae ab Jugurtha pro tempore parati instructique sunt [8]): dein praelium incipitur. Qua in parte rex pugnae [9]) adfuit, ibi aliquamdiu certatum: ceteri omnes ejus milites [10]) primo concursu pulsi fugatique. Romani signorum et armorum aliquanto numero, hostium paucorum potiti [11]). nam ferme Numidas in omnibus praeliis pedes magis, quam arma tuta sunt.

3) Vid. c. 19. et 80.
4) C. ex aliq. Cdd. *agitabat* (i. e. erat), sed c. 25. divorsus *agitabatur*. Cf. Cat. 9. n. 4.
5) Alii *paulo post*. Cf. 71. n. 4.
6) C. hoc ordine: virtuti popul. an *fide*; de quo postremo vid. c. 52. n. 4.
7) i. q. intendebat, i. e. animum convertebat.
8) *sunt* C. abjecit.
9) C. cum paucis Cdd. *pugnae* abjecit.
10) C. adsentiente Grut. *ejus milites* inclusit.
11) Sic locum hunc, cum majori Cdd. numero et exigua mutatione C. constituit. Vulgo: Rom. signor. et armor. *et* aliq. num. hostium potiti. Sed sequentia docent, hostium numerum *prae ceteris* exiguum fuisse.

Caput LXXV.

Ea fuga Jugurtha impensius modo [1]) rebus suis diffidens, cum perfugis et parte equitatus in solitudines, dein Thalam [2]) pervenit, in [3]) oppidum magnum et opulentum, ubi plerique thesauri, filiorumque ejus multus pueritiae cultus [4]) erat. Quae postquam Metello comperta sunt, quamquam inter Thalam flumenque proximum, spatio millium quinquaginta [5]), loca arida atque vasta esse cognoverat: tamen spe patrandi belli, si ejus oppidi potitus foret [6]), omnis asperitates supervadere [7]), ac naturam etiam vincere [8]) adgreditur. Igitur omnia jumenta sarcinis levari jubet, nisi [9]) frumento dierum decem: ceterum utres modo, et alia aquae idonea portari. Praeterea conquirit ex agris, quam plurimum potest, do-

---

Analogon duplicis casus ad idem verbum vid. Cat. 33. n. 8.

Caput LXXV.

1) vehementius justo. Vid. c. 47. n. 9.
2) Oppid. Numidiae incerti situs. Iterum occurrit c. 89. et ap. Flor. III, 1. et Tacit. Annal. III, 21. In mappis Geogr. D'Anvillii *Telepte* sive *Tala* conspicitur infra solitudines versus merid., intra grad. 34. et 35.
3) Pro *in* alii *id*, al. *ad*. Grut. *in* abjici mavult, C. omnem hanc appositionem delere.
4) et ubi multi filii ejus pueri educabantur. Cf. cap. sq. init. De *cultu* vid. c. 5. n. 19.
5) int. passuum.
6) Haec verba: *si — foret*. C. e parsimonia inclusit.
7) difficultates superare s. vincere.
8) i. e. per ea loca exercitum ducere, ubi, aquae inopia viam natura negaverat.
9) excepto.

miti pecoris; eoque [10]) imponit vasa cujusque modi, pleraque lignea, collecta ex tuguriis Numidarum. Ad hoc finitumis imperat, qui se post regis fugam Metello dederant, quam plurimum quisque aquae portaret [11]), diem locumque, *ubi praesto forent* [12]), *prae*dicit. Ipse ex flumine, quam [13]) proxumam oppido aquam supra diximus, jumenta onerat. eo modo instructus ad Thalam proficiscitur. Deinde ubi ad id loci [14]) ventum, quo Numidis praeceperat, et castra posita munitaque sunt; tanta repente coelo missa vis aquae dicitur, ut ea modo [15]) exercitui satis superque foret. Praeterea commeatus spe amplior: quia Numidae, sicuti plerique in nova deditione, officia intenderant [16]). Ceterum milites religione, pluvia magis usi: eaque res multum animis eorum addidit. nam rati sese diis immortalibus curae esse. Deinde postero die, contra opinionem Jugurthae, ad Thalam perveniunt. Oppidani, qui se locorum asperitate munitos crediderant, magna atque insolita re perculsi, nihilo segnius bellum parare: idem nostri facere.

---

10) Adverbialit. ut c. 66. „Vagenses, *quo* — praesidium imposuerat."

11) C. ex uno Cd. *portarent*. Cf. Cat. 45. n. 11.

12) C. ex aliq. Cdd. *fuerint*.

13) Vid. Cat. 7. n. 13.

14) Vid. c. 79. n. 5. — *quo* C., alii *quod*.

15) i. e. sola per se, nam *modo* h. l. idem quod *solum*.

16) studia sua duplicaverant.

Caput LXXVI.

Sed rex nihil jam infectum [1]) Metello credens, quippe qui omnia; arma, tela, locos, tempora, denique naturam ipsam, ceteris imperitantem, industria vicerat, cum liberis et magna parte pecuniae ex oppido noctu profugit: neque postea in ullo loco amplius una die, aut una nocte moratus, simulabat, sese negotii gratia properare; ceterum proditionem timebat, quam vitare posse celeritate putabat. nam talia consilia per otium, et ex opportunitate capi. At Metellus, ubi oppidanos praelio intentos, simul oppidum et operibus, et loco [2]) munitum videt, vallo fossaque [3]) moenia circumvenit. Deinde jubet [4]) locis ex copia maxume idoneis vineas agere [5]), superque eas [6]) aggerem jacere, et super aggerem impositis turribus opus et administros [7]) tutari. Contra haec oppidani festinare, parare: prorsus ab utrisque nihil reliquum fieri. Denique Romani, multo ante labore praeliisque fatigati, post dies quadraginta, quam eo ventum erat, oppido

---

Caput LXXVI.

1) nihil esse, quod Metell. efficere non posset.

2) natura situs.

3) Vid. c. 23. n. 1.

4) *jubet* C. cum aliq. Cdd. delevit. Cf. Cat. 46. n. 8. Porro priores edd. adjiciunt *duobus*, quod ob sequentia *ex copia*, vix rejiciend. videtur. Nam haec aliter explicari non possunt, ac *ex omnibus locis*.

5) Vid. c. 21. n. 5.

6) i. e. et altiorem vineis aggerem jacere. Sed C. verba *superque eas* invitis Cdd. delevit.

7) operas.

modo potiti [8]): praeda omnis ab perfugis corrupta. Ii postquam murum arietibus [9]) feriri, resque suas adflictas vident, aurum atque argentum, et alia, quae prima ducuntur, domum regiam comportant; ibi vino et epulis onerati, illaque, et domum, et semet igni corrumpunt [10]); et quas victi ab hostibus poenas metuerant [11]), eas ipsi volentes pependere.

Caput LXXVII.

Sed pariter cum [1]) capta Thala legati ex oppido Lepti [2]) ad Metellum venerant, orantes, *uti praesidium praefectumque eo mitteret; Hamilcarem quemdam, hominem nobilem, factiosum, novis rebus studere; advorsum quem neque imperia magistratuum, neque leges valerent: ni id festinaret, in summo periculo suam salutem, et illorum* [3]) *socios fore*. Nam Leptitani jam inde a principio belli Jugurthini ad Bestiam consulem, et

8) Cdd. nonnulli adjiciunt *sunt*.

9) Aries fuit tignum pendens, capite ferreo, in formam arietini capitis, munitum, quo muros continenter pulsabant. Vid. Vitruv. X, 19.

10) comburunt. c. 92 „plura igni corrumpit."

11) C. e pauc. Cdd. *metuerent*.

Caput LXXVII.

1) Vid. c. 68. n. 2.

2) Leptis magna, urbs maritima regionis Syrticae s. Tripolitanae, hoc tempore Romanis nondum subjecta. Cf. cap. sq. et c. 19.

3) *et* vulgo non legitur; sed bene id adjiciunt plures Cdd. Nonnulli *illorumque*; int. Romanorum. c. 56. „Siccenses hortatur, cohortes circumveniant, fortunam illis (ipsis) praeclari facinoris casum dare." c 61. si Jugurtham *sibi* tradidisset, fore ut *illi* (ipsi) senatus — concederet."

poftea Romam miferant, amicitiam focietatemque rogatum. Deinde, ubi ea impetrata[4]), femper boni fidelesque manfere, et cuncta a Beftia, Albino, Metelloque imperata nave[5]) fecerant. Itaque ab imperatore facile, quae petebant, adepti. Emiffae[6]) eo cohortes Ligurum[7]) quatuor, et C. Annius praefectus.

Caput LXXVIII.

Id oppidum ab Sidoniis[1]) conditum eft, quos accepimus profugos ob discordias civilis, navibus in eos locos venifle: ceterum fitum inter duas Syrtis, quibus nomen ex re[2]) inditum. Nam duo funt finus, prope in extrema Africa[3]), impares magnitudine, pari natura: quorum proxuma terrae praealta[4]) funt; cetera, uti fors tu-

---

4) Alii adjiciunt *fuere*, alii *funt*.

5) i. q. *naviter*, f. *gnaviter*, quomodo alii legunt, i. e. ftudiofe. C. cum Carrione dedit *navi*, ut fit adjectiv. loco adverbii. Cf. c. 58. n. 3.

6) Juftin. XLII, 4. „partem legionum *emifit*" ut nos *fchickte aus*. B. e duob. Cdd. *eo miffae*.

7) Vid. c. 58. n. 13.

Caput LXXVIII.

1) Cf. c. 19. init. Plin. V, 19. Leptin dicit coloniam Tyriorum, qui faepius cum Sidoniis confunduntur.

2) ex natura fua (a σύρειν, σύρσις), quia limum, arenam, faxa *trahunt*. Vid. fin.

3) fiquidem regio Syrtica, Cyrenaicae proxima eft, quae Africae maritimae terra extrema eft. Hinc *prope* in extr. Afric.

4) quorum (finuum) partes littori proximae, valde profundae (praealta) funt. Poft *proxima* Cdd. nonnulli adjiciunt *loca*. Voce *praealtus* utitur quoque Tacit. Hift. V, 15. „cum *praealtis* paludib arma equique haurirentur." Ceterum quod *profundum*, idem *altum*.

lit, alta; alia in tempestate vadosa. Nam ubi mare magnum [5]) esse, et saevire ventis coepit, limum arenamque, et saxa ingentia fluctus trahunt [6]): ita facies locorum cum ventis simul mutatur [7]). Ejus civitatis lingua modo conversa [8]) connubio Numidarum: legum, cultusque pleraque [9]) Sidonica. quae eo facilius retinebant, quod procul ab imperio regis aetatem agebant [10]). Inter illos et frequentem [11]) Numidiam multi vastique loci erant.

Caput LXXIX.

Sed quoniam in has regiones per Leptitanorum negotia [1]) venimus; non indignum [2]) videtur, egregium atque mirabile facinus duorum Car-

---

est, prout locus, ex quo judicas, vel superior est, vel inferior. Hinc altum mare i. q. profundum. *Fahret auf die Höhe* i. q. ubi mare profundum est.

5) tumidum, procellosum.

6) i. e. secum ex littore trahunt, quamquam littus ibi magnam partem arenosum est.

7) In omnib, Cdd. post *mutatur: Syrtes ab tractu nominatae*, quae verba, ut glossam C., adstipulante Grut., cum edd. vett. omisit.

8) tantummodo mutata est.

9) i. e. maxima pars legum, generisque vivendi (cultus), Sidonica permansit. C. pro *legum* ex nonnull. recepit *leges*. Alii: *leges, cultusque et instituta pleraque*.

10) nulli regi subjecti erant; qui talia saepius mutare solent. Vid. Teller. p. 224 sq. et 265.

11) int. oppidis et cultorib.

Caput LXXIX.

1) i. q. res. Vid. c. 6. n. 8.

2) alienum.

thaginiensium memorare. eam rem locus nos [3]) admonuit. Qua tempestate Carthaginienses pleraeque [4]) Africae imperitabant, Cyrenenses [5]) quoque magni atque opulenti fuere. Ager in medio arenosus, una specie [6]) neque flumen, neque mons erat, qui finis eorum discerneret; quae res eos in magno diuturno bello inter se habuit [7]). Postquam utrimque legiones, item classes fusae fugataeque, et alteri alteros aliquantum adtriverant; veriti, ne mox victos victoresque defessos alius adgrederetur, per inducias sponsionem [8]) faciunt, *uti certo die legati domo proficiscerentur; quo in loco inter se obvii fuissent, is communis utriusque populi finis haberetur.* Igitur Carthagine duo fratres missi, quibus nomen Philaenis [9]) erat, maturavere iter pergere: Cyrenenses tardius iere. Id secordiane, an casu acciderit, parum cognovi. Ceterum solet in illis locis tempestas haud secus, atque in mari retinere [10]). Nam ubi per loca aequalia et nuda gignentium [11]) ventus coortus arenam humo excitavit, ea magna vi agitata, ora oculosque imple-

3) *nos* C. cum aliq. Cdd. delevit.
4) Cat. 23. extr. et 38. *pleraque* nobilitas.
5) Vid. c. 19. n. 6.
6) eadem facie f. eodem habitu.
7) i. q. exercuit, f. magno bello immiscuit.
8) pactum. Cic. Offic. III, 19. „cum is sponsionem fecisset."
9) Vid. c. 5. n. 11. cf. c. 19. n. 8.
10) morari, retardare.
11) i. q. genitorum (arborum, fruticum); nam quodcumque *genitum* est, id quoque *gignit*. De *nuda* cum genit. vid. Cat. 7. n. 14.

re solet: ita prospectu impedito, morari iter. Postquam Cyrenenses aliquanto posteriores se esse vident, et ob rem corruptam domi poenas metuunt; criminari [12]), Carthaginienses ante tempus domo digressos [13]), conturbare rem [14]): denique omnia malle, quam victi abire. Sed cum Poeni aliam conditionem, tantummodo aequam, peterent, Graeci [15]) optionem Carthaginiensium [16]) faciunt, *vel illi* [17]), *quos finis populo suo peterent, ibi vivi obruerentur; vel eadem conditione sese, quem in locum vellent, processuros.* Philaeni, conditione probata [18]); seque vitamque suam [19]) reipublicae condonavere. ita vivi obruti. Carthaginienses in eo loco Philaenis fratribus aras [20]) consecravere; aliique illis domi honores instituti. Nunc ad rem redeo.

Caput LXXX.

Jugurtha postquam, amissa Thala, nihil satis firmum contra Metellum putat, per magnas solitudines cum paucis profectus, pervenit ad Gae-

12) falso accusant.

13) Alii *egressos*, ut c. 25. Roma *egressus*. Sed *digressus* respicit loca diversa.

14) irritam declarabant (Cyrenens.) et Carthaginiensib. erant irati. Haec enim verba ad Carthaginiens. referre sequens *denique* vix permittit.

15) Cyrenenses. Vid c. 19. n. 6.

16) pro *Carthaginiensib*. Sed genit. a substant. *optionem* pendet, sicuti dativ. penderet a verbo faciunt. Vid. c. 4. n. 17.

17) Carthaginiens.

18) a Carthaginiensib. accepta.

19) *suam* C. delevit.

20) Vid. c. 19. n. 8.

tulos [1]), genus hominum ferum incultumque, et eo tempore ignarum nominis Romani. Eorum multitudinem in unum cogit: ac paulatim consuefacit ordines habere [2]), signa sequi, imperium observare [3]), item alia militaria facere. Praeterea regis Bocchi proxumos magnis muneribus, et majoribus promissis ad studium sui perducit [4]). quis [5]) adjutoribus regem adgressus, impellit, uti advorsum Romanos bellum suscipiat. Id ea gratia facilius proniusque [6]) fuit, quod Bocchus initio hujusce belli legatos Romam miserat, foedus et amicitiam petitum. quam rem obportunissumam incepto bello [7]) pauci impediverant, caeci avaritia, quis omnia honesta atque inhonesta vendere [8]) mos erat. Etiam antea Jugurthae, filia Bocchi [9]) nupserat. Verum ea necessitudo apud Numidas Maurosque levis ducitur; quod singuli, pro opibus quisque, quam plurimas uxores, denas alii, alii plures habent; sed reges eo am-

---

Caput LXXX.

1) Vid. c. 19. n. 12.
2) *Reihe und Glied halten.*
3) *Auf's Commando hören.*
4) in amicitiam suam pellicit.
5) Al. *queis*, ut paulo inferius.
6) sine discrimine, quod C. fingit, et quasi proverbialiter h. l. conjuncta sunt.
7) utilissimam Romanis in bello Jugurthino.
8) Vid. Cat. 4. n. 2. Sed B. haec omnia *quis omnia — mos erat*, ut supervacanea et repetita e Cat. 50. inclusit. Ceterum intelligit a Jugurtha corruptos.
9) Vulgo *Boccho*, ita ut Bocchus sit gener, Jugurtha socer. Sed cum Plutarch. in Mar. c. 10. (ubi graec. πενθερὸς, errore, in versione redditum est *gener*) et Flor. III, 1., contrarium doceant, C. bene e Cdd. recepit *Bocchi*.

plius [10]). Ita animus multitudine distrahitur; nullam pro socia obtinet [11]): pariter omnes viles sunt.

Caput LXXXI.

Igitur in locum ambobus placitum exercitus conveniunt. ibi, fide data et accepta [1]), Jugurtha Bocchi animum oratione accendit: *Romanos injustos, profunda [2]) avaritia, communis omnium hostis esse: eamdem illos causam belli cum Boccho [3]) habere, quam secum et cum aliis gentibus, lubidinem imperitandi [4]): quis omnia regna advorsa sint: tum [5]) sese, paulo ante Carthaginienses [6]), item regem Persen [7]), post, uti quisque opulentissumus videatur, ita Romanis hostem fore.* His atque aliis talibus dictis ad Cirtam [8]) oppidum iter constituunt: quod ibi Metellus praedam captivosque et impedimenta locaverat. Ita Jugurtha ratus, aut, capta urbe [9]),

---

10) i. e. plurimas, plus quam qui plures habent denis.
11) pro socia (vitae) habet; cum qua et gaudia et luctus communicet. C. e Cdd. *nulla*.

Caput LXXXI.

1) Vid. Cat. 44. n. 6.
2) insatiabili, inexplebili et velut sine fundo.
3) quippe cui amicitiam negaverant. Vid. cap. antec.
4) Cat. c. 2. „lubidinem dominandi causam belli habere."
5) *tum* pro *nunc* (sese hostem Romanorum *esse*, paulo ante Carthag. *fuisse* — postea *fore*.)
6) Vid. Cat. 10. n. 4.
7) qui victus est a Paul. Aemilio ad Pydnam 586 a. u. in bello Macedonico secundo. Vid. Flor. II, 12.
8) Vid. c. 5. n. 15.
9) si urbs caperetur; *captam urbem*. Seq. *operae* deesse posset.

operae pretium fore; aut, si Romanus [10]) auxilio suis venisset, praelio sese certaturos. Nam callidus id modo festinabat, Bocchi pacem [11]) imminuere; ne, moras agitando, aliud, quam bellum, mallet.

CAPUT LXXXII.

Imperator postquam de regum societate cognovit, non temere, neque, uti saepe jam victo Jugurtha consueverat, omnibus locis pugnandi copiam facit: ceterum [1]) haud procul ab Cirta, castris munitis, reges opperitur; melius esse [2]) ratus, cognitis Mauris [3]), quoniam is novus hostis accesserat, ex commodo pugnam facere. Interim Roma [4]) per literas certior fit, provinciam Numidiam Mario datam. nam consulem factum [5]), jam antea acceperat [6]). Quibus rebus supra bonum atque honestum [7]) perculsus, neque

---

10) Nonnulli Gdd. *duo* Rom.
11) i. q. pacis animum.

CAPUT LXXXII.

1) *Ceterum* quo saepissime noster utitur h. l. idem quod *sed*.
2) *esse* C. tacite omisit.
3) ubi Maures cognovisset. Vid. c. 7. n. 7.
4) Cdd. aliq. *ex Roma*. C. 79. „Igitur *Carthagine* duo fratres missi."
5) a. u. 646. Nam Calpurn. Bestia consul fuit 642 (vid. c. 27. n. 7.); Albinus 643, et ob comitia dilata magnam partem anni 644 (c. 35. n. 5. cf. 37. et 44.); Metellus reliquam partem anni 644 et iterum 645 (c. 62. fin.); Marius ergo 646.
6) H. *ante acceperat* sine *jam*. Pro seq. *Quibus* C. *Quis*.
7) magis, quam illi honestum decorumque fuit. honestum igitur i. q. decorum; nam bonum est honestum

lacrumas tenere, neque moderari linguam: vir egregius in aliis artibus [8]), nimis molliter aegritudinem pati [9]). Quam rem alii in superbiam vortebant [10]): alii bonum ingenium contumelia accensum esse [11]): multi [12]), quod jam parta victoria ex manibus eriperetur. nobis satis cognitum, illum magis honore Marii, quam injuria sua [13]) excruciatum, neque tam anxie laturum fuisse, si ademta provincia alii, quam Mario, traderetur [14]).

Caput LXXXIII.

Igitur eo dolore impeditus, et quia stultitiae videbatur alienam rem [1]) periculo suo curare, legatos ad Bocchum mittit, postulatum, *ne sine causa hostis populo Romano fieret: habere eum* [2]) *magnam copiam societatis amicitiaeque*

---

internum', decorum externum. c. 5. „amicitia bona atque honesta." i. e. sicuti Masinissae bonum decorumque fuit. c. 8. „*bono honestoque*.

8) virtutibus.

9) nimis graviter et fere muliebriter dolorem tulit. Cic. Off. I, 21. „in dolore *molliores*."

10) i. q. conferebant (*schoben*).

11) ob bonum ingenium contumelia adeo accensum esse.

12) ex *vortebant* int. *dicebant* per Syllepsin.

13) i. e. sibi illata.

14) tradita fuisset. Vid. 23. n. 2.

Caput LXXXIII.

1) bellum, quod nunc Marii esset.

2) Vulgo pro *cum* legitur *tum*, quod probo. *Tum* enim pro *nunc* clarissime positum est c. 81. n. 5. *cum* ex paucis Cdd. receperunt.

conjungendae, quae potior bello esset; quamquam opibus suis [3]) *confideret, tamen non debere incerta pro certis mutare, omne bellum sumi* [4]) *facile, ceterum aegerrume* [5]) *desinere: non in ejusdem potestate initium ejus et finem esse: incipere cuivis, etiam ignavo licere; deponi, cum victores velint. proinde sibi regnoque suo* [6]) *consuleret; neu florentis res suas cum Jugurthae perditis misceret.* Ad ea rex satis placide verba facit [7]): *sese pacem cupere, sed Jugurthae fortunarum misereri. si eadem illi copia fieret, omnia conventura* [8]). Rursus imperator contra [9]) postulata Bocchi nuncios mittit. ille probare partim, alia abnuere [10]). Eo modo saepe ab utroque missis remissisque nunciis, tempus procedere, et, ex Metelli voluntate, bellum intactum trahi.

Caput LXXXIV.

At Marius, ut supra diximus, cupientissuma [1]) plebe Consul factus [2]), postquam ei pro-

3) *suis* et seq. *tamen*, C. cum uno Cd. delevit.
4) Vid. c. 20. n. 9.
5) difficillime. Cic. de Senect. c. 20. „omnis conglutinatio, *aegre* inveterata *facile* dissolvitur."
6) *suo*, C. cum aliq. Edd. vett. delevit.
7) c. 72. „satis *placide* respondit.
8) i. q. se in omnib. conventuros esse; si Jugurthae quoque pax concederetur.
9) i. q. ad.
10) C. ex aliq. Cdd. *ille probare, partim abnuere.*

Caput LXXXIV.

1) Antique pro *cupidissima*. Plaut. Pseud. II, 3, 17. „quod *cupientes* dari petimus nobis."
2) Vid. c. 78. fin.

vinciam Numidiam populus juſſit [3]), antea jam infeſtus nobilitati, tum vero [4]) multus atque ferox inſtare [5]): ſingulos modo, modo univerſos laedere: dictitare, *ſeſe conſulatum ex victis illis ſpolia cepiſſe* [6]); alia praeterea magnifica pro ſe [7]), et illis dolentia. Interim, quae bello opus erant, prima habere: poſtulare legionibus ſupplementum, auxilia a populis et regibus ſociisque arceſſere: praeterea ex Latio fortiſſimum quemque, plerosque militia, paucos fama cognitos [8]) accire, et ambiendo cogere homines emeritis ſtipendiis ſecum proficiſci [9]). Neque illi Senatus, quamquam adverſus erat, de ullo negotio abnue-

3) Pauci Cdd. *dari juſſit;* ſed hoc verb. ſupplend. potius eſt, quam addendum. Cf. c. 40. n. 15.

4) Vid. c. 50. n. 17., ubi *tum vero cerneres* interpretand. eſt: *da konnte man e r ſt ſehen.* quod *erſt* idem ſignificat quod *recht*, *in Wahrheit.*

5) ſaepe atque ferociter adgredi ſ. laceſſere. Sic *homo multus* (Plaut. Menaech. II, 2,41.) vocatur is, qui nimis ſaepe venit, ideoque moleſtus eſt. Cf. Jug. 38. n. 5.

6) Plutarch. Mar. c. 9. (Reiske T. II. p. 816.) *σκῦλόν τε βοῶντος αὐτοῦ τὴν ὑπατείαν Φέρεσθαι τῆς τῶν εὐγενῶν καὶ πλουσίων μαλακίας*, i. e. conſulatum ſe ex nobilium et locupletium mollitia praedam capere.

7) i. q. ſibi glorioſa. Tacit. Hiſt. III, 9. „pro Veſpaſiano magnifice, pro cauſa fidenter." ibid. 73. „pro Veſpaſiano magnifica."

8) i. e. magis e propria notitia, quam fama. Hinc Cdd. nonnulli ante *militia* adponunt *ſibi.* Pro *militia* vero C. dedit, e nonnull. Cdd., *militiae*, ob morem Sallustii, diverſos caſus conjungendi. Vid. Cat. 33. n. 8. Cf. Cat. 7. n. 14.

9) Verb. *ſecum proficiſci* C. tamquam gloſſ. incluſit. Sed *cogere* eſt h. l. perſuadendo pellicere (*nöthigen*).

re[10]) audebat; ceterum supplementum etiam laetus decreverat: quia neque plebi militia volenti putabatur [11]), et Marius aut belli usum, aut studia volgi amissurus [12]). Sed ea res frustra sperata. tanta lubido cum Mario eundi plerosque invaserat: sese quisque praeda locupletem, victorem domum rediturum, alia hujuscemodi animis trahebant [13]). et eos non paulum oratione sua Marius adrexerat. Nam postquam, omnibus, quae postulaverat, decretis, milites scribere volt, hortandi causa, simul et nobilitatem, uti consueverat, exagitandi, concionem populi advocavit; deinde hoc modo disseruit.

Caput LXXXV.

Scio ego, Quirites, plerosque non iisdem artibus imperium a vobis petere, et, postquam

---

10) i. q. ullam rem negare. Vid. Jug. 6. n. 8. *De negotio* abnuere, dictum est ut c. 13. docere *de caede* et Cat. 48. indicare *de conjuratione.*

11) quia neque militia volente plebe fore putabatur. Sic legit C. e plurib. Cdd.; vulgo *militiam*, quem accusat. quaevis constructio h. l. respuit. Est autem constructio tota graeca πλήθει βουλομένῳ ἦν (Thucyd. II, 3.); unde *esse* post volenti adjiciendum putem. C. 100. „ut militibus labos volentib. esset." Al. Cdd., *plebe militia volente (esse).*

12) aut id, quod bello usui esset (militum supplementum) aut amorem vulgi. Aliter K.

13) agitabant, volvebant. C. 93. „anxius trahere cum animo."

adepti sunt, gerere [1]*: primo* [2]*) industrios, supplices, modicos* [3]*) esse; dehinc* [4]*) per ignaviam* [5]*) et superbiam aetatem agere. Sed mihi contra videtur* [6]*). Nam, quo universa respublica pluris est, quam consulatus aut praetura, eo majore cura illam administrari, quam haec peti debere* [7]*). Neque me fallit, quantum cum maxumo beneficio vestro* [8]*) negotii sustineam. Bellum parare, simul et aerario parcere; cogere ad militiam eos* [9]*), quos nolis offendere; domi forisque omnia curare; et ea agere inter invidos, occursantis* [10]*), factiosos, opinione, Quirites, aspe-*

CAPUT LXXXV.

1) Scio, plerosque homines (nobiles) alios esse in petendis imperiis (consulatu et praetura), alios in gerendis. — *artibus* i. q. moribus; *et* i. q. *ac* (post *iisdem* C., ut solet *isdem*).

2) dum petunt.

3) *supplices* i. q. demissos, *modicos* i. q. moderatos.

4) Plures Cdd. *deinde* (i. e. ubi adepti sunt summos honores).

5) in ignavia; opposit. industriae.

6) sed mihi videtur, me esse debere meliorib. etiam morib. in gerendo consulatu, quam in petendo. — C., *contra ea*, e plurib. Cdd., exemplo afferens *supra ea* (Cat. 5. n. 9.), quod huc vix quadrat. Ipse profitetur, *ea, in hoc nexu* difficultatem aliq. habere quod explicat: „sed mihi id, quod est contra ea, videtur. Plin. Ep. I, 20, 7." Ego *contra* puto.

7) Nam consulatus et praetura reipublicae emolumenti causa instituta sunt, non nostri ipsorum. — *illam*, C. cum paucis Cdd. delevit, parum respiciens oppositum *haec*.

8) i. e. consulatu. Vid. c. 31. n. 55. Paulo infra: „qui mihi summum honorem et maximum negotium imposuistis."

9) *eos* C. cum duob. Cdd. delevit.

10) sese [illegible], contra nitentes.

rius est[11]). *Ad hoc, alii si deliquere, vetus nobilitas, majorum facta fortia, cognatorum et adfinium opes*[12]), *multae clientelae, omnia haec praesidio adsunt*[13]): *mihi spes omnes in memet sitae, quas necesse est et virtute, et innocentia tutari: nam alia*[14]) *infirma sunt. Et illud intellego, Quirites: omnium ora in me conversa esse: aequos bonosque favere: quippe benefacta mea reipublicae procedunt*[15]); *nobilitatem locum invadendi quaerere*[16]). *Quo mihi acrius adnitendum est, ut neque vos capiamini*[17]), *et illi frustra sint*[18]). *Ita ad hoc aetatis*[19]) *a pueritia fui, ut omnis labores, pericula, consueta habeam*[20]).

---

11) Vid. c. 29. n. 3. c. 75. „commeatus spe amplior." Cic. Brut. init. „opinione omnium majorem cepi dolorem."

12) auctoritas.

13) i. q. sunt. Plaut. Epid. III, 1, 14. „Nec mihi plus adjumenti *ades*." Cic. ad Div. IV, 8. „ut ad omnia — *adsim* praesto.

14) int. praesidia.

15) i. q. prosunt, dum prospere cedunt. De voce *benefacta* vid. Cat. 3. n. 1. Sensus: aequi bonique mihi favent, dum exspectant, me benefacturum reipublicae.

16) me observare, quantum delicturus sim.

17) decipiamini s. spes vestra falsa sit. C. quidem alio inclinat, sed subtilius, quam verius. K. ne vestrum favorem mihi detrahi patiamini.

18) frustra sperent nos invadere. Plaut. Mercat. III, 1, 30. „ne tu *frustra* sis." Amphitr. III, 3, 19. „servus et hera *frustra* sunt." i. q. frustrantur. — *Neque — et* vid. Cat. 32. n. 3.

19) C. 63. fin. „ad id locorum."

20) „significantius, quam omnib. periculis atque laborib. adsueverim. Cat. 58. init. *compertum habeo*." Liv. XXXIII, 38. „*impetratam* — non *raptam habere*." C.

Quae ante vestra beneficia gratuito faciebam [21], *ea uti, accepta mercede* [22], *deseram, non est consilium, Quirites. Illis difficile est in potestatibus* [23] *temperare, qui per ambitionem* [24] *sese probos simulavere: mihi, qui omnem aetatem in optimis artibus egi, benefacere jam ex consuetudine in naturam vertit* [25]. *Bellum me gerere cum Jugurtha jussistis; quam rem nobilitas aegerrume tulit. Quaeso, reputate cum animis vestris, num id mutari melius sit* [26], *si quem ex illo globo* [27] *nobilitatis ad hoc, aut aliud tale negotium mittatis, hominem veteris prosapiae* [28] *ac multarum imaginum* [29], *et nullius stipendii* [30]: *scilicet ut in tanta re, ignarus omnium, trepidet, festinet* [31], *sumat aliquem ex populo*

21) C. mavult: quae antea gratuito faciebam. — *gratuito* i. q. sine mercede.

22) consulatu accepto.

23) Vid. c. 63. n. 12.

24) quamdiu consulatum ambiebant.

25) i. q. se vertit s. versum est. Vid. Cat. 6. n. 17. Liv. XXV, 40. quae (licentia) postremo in Romanos — *vertit*. Hinc plures Cdd. hoc nostro loco leg. *vertitur*, alii *convertitur*.

26) *mutari*, pro quo al. Cdd. *mutare* habent (vid. c. 38. n. 25.) i. q. *mutatione facta* (*wenn ihr einen Tausch träfet, und* etc.) facile h. l. abundat.

27) est idem fere h. l., quod nos dicimus *Rotte*. Vellej. II, 58. „cum conjurationis (conjuratorum) *globo*. Liv. I, 9. „unam a *globo* Talassii cujusd. raptam ferunt." Bono sensu Tacit. Germ. 13. electorum juvenum *globo* circumdari.

28) *prosapiam* Cic. in Timaeo (Fragment.) c. 11. *vetus* verb. vocat. Quinctil. I, 6, 40. idem *inusitatum* dicit. (ut nostr. *Sippschaft*. K.)

29) Vid. c. 4. n. 15.

30) qui numquam militavit.

31) int. nimium i. q. festinantius agat. Sed est, credo, pro: *festinanter* sumat s. festinet *ut* sumat.

monitorem officii sui[32]. *Ita plerumque evenit, ut, quem vos imperare jussistis, is sibi*[33] *imperatorem alium quaerat. At*[34] *ego scio*[35], *Quirites, qui postquam Consules facti sunt, acta majorum et Graecorum militaria praecepta legere coeperint; homines praeposteri. Nam gerere, quam fieri, tempore posterius, re atque usu prius est*[36]. *Comparate nunc, Quirites, cum illorum superbia me hominem novum*[37]. *Quae illi audire et legere solent, eorum partim*[38] *vidi, alia egomet gessi: quae illi literis, ea*[39] *ego militando didici. Nunc vos existumate, facta, an dicta pluris sint. Contemnunt novitatem meam; ego illorum ignaviam. Mihi fortuna, illis probra objectantur. Quamquam ego naturam unam et communem omnium existumo, sed*[40] *fortissumum quemque generosissumum. Ac, si jam ex patribus Albini, aut Bestiae quaeri posset, mene,*

---

32) monitorem i. q. consiliatorem. — *Sui* C. cum uno Cd. omisit.

33) *sibi* C. cum paucis Cdd. delevit.

34) Pro *At* C. *Ac*. Nonnulli Cdd. *Atque*.

35) int. *aliquos*, quod unus tant. Cd. adjicit.

36) nam quod ad res in consulatu necessarias attinet (militiae usum dico), prius consules esse debemus, quam consules fiamus. Sed multi contra (praepostere) faciunt.

37) Vid. Cat. 25. n. 17.

38) C., *partim*, e conject. Gronov., contra Cdd. omnes, ob morem Sallustii. Cf. c. 55. ubi tamen vulgo legitur *partem*; quod quum per se probum sit, et Sallust. variare amet, etiam nunc Gronovii conjecturae (Observatt. III, 2.) praefero.

39) *ea* C. cum aliq. Cdd. delevit.

40) Pro *sed* C. mavult *sio*. Interpretatur enim: uti naturam omnium unam existimo, *sio* etc. Attamen idem h. l. esse potest, quod *tamen*.

an illos ex se gigni [41]) *maluerint; quid responsuros creditis, nisi, sese liberos quam optumos voluisse? Quod si jure me despiciunt, faciunt idem majoribus suis, quibus, uti mihi, ex virtute nobilitas coepit. Invident honori meo; ergo invideant et* [42]) *labori, innocentiae, periculis etiam meis, quoniam per haec illum cepi. Verum homines corrupti superbia, ita aetatem agunt* [43]), *quasi vestros honores contemnant; ita hos petunt, quasi honeste vixerint. Nae* [44]) *illi falsi sunt, qui divorsissumas res pariter* [45]) *exspectant, ignaviae voluptatem et praemia virtutis. Atque etiam cum apud vos, aut in senatu verba faciunt, pleraque* [46]) *oratione majores suos extollunt; eorum fortia facta memorando clariores sese putant: quod contra est* [47]). *Nam quanto vita* [48]) *illorum praeclarior, tanto horum secordia flagitiosior. Et profecto ita se res habet: majorum gloria posteris quasi* [49]) *lumen est, ne-*

---

41) *gigni* pro *genitos*. Plut. Mar. l. c. p. 816. „ἐπυνθάνετο — εἰ μὴ καὶ τοὺς ἐκείνων (Βήστιου καὶ Ἀλβίνου) οἴονται προγόνους, αὐτῷ μᾶλλον ἂν εὔξασθαι παραπλησίους ἐκγόνους ἀπολιπεῖν.

42) *et* C. e Cdd.

43) tam turpiter vivunt.

44) Vid. Cat. 52. n. 54.

45) simul, uno tempore.

46) Vid. c. 54. n. 13.

47) *est* C. delevit.

48) Vid. Cat. 2. fin Cum h. l. *vita* opposit. sit secordiae, i. e. quod virtus. — pro *quanto* C. e nonnull. Cdd. *quantum*.

49) C. *quasi* cum aliq. Cdd. omisit. Cic. Off. II, 13. „*tamquam* in clarissima luce versetur (nobilis) ita nullum obscurum potest, nec dictum ejus esse, nec factum."

que bona eorum neque mala in occulto patitur[50]. *Hujúsce rei ego inopiam patior, Quirites; verum id, quod multo praeclarius est, meamet facta mihi*[51] *dicere licet. Nunc videte, quam iniqui sint. Quod ex aliena virtute sibi adrogant, id mihi ex mea non concedunt: scilicet, quia imagines non habeo, et quia mihi nova nobilitas est; quam certe peperisse, quam acceptam corrupisse melius est*[52]. *Equidem ego non ignoro, si jam mihi*[53] *respondere*[54] *velint, abunde illis facundam et compositam orationem fore. Sed*[55] *in maxumo vestro beneficio, cum omnibus locis me vosque maledictis lacerent, non placuit*[56] *reticere: ne quis modestiam in conscientiam duceret*[57]. *Nam me quidem*[58], *ex animi mei*[59] *sententia, nulla oratio laedere potest. quippe vera, necesse est bene praedicet; falsam vita moresque mei superant*[60]. *Sed quoniam vestra consilia accusantur, qui mihi summum honorem, et maxumum*

---

50) neque virtutes eorum, neque vitia occulta esse patitur. *eorum* C. cum duob. Cdd. delevit.
51) *mihi*, C. cum aliq. Cdd. delevit.
52) verba *melius est* C. post *peperisse* posuit.
53) *mihi* C. cum Edd. vett. delevit.
54) int. de mea potiori nobilitate.
55) sensus: sed quoniam non mihi solum, sed vobis quoque maledicunt, et me (aliorum potius, quam mea ipsius causa), et vos defendam.
56) i. q. placet.
57) verteret (vid. c. 82. n. 10.), traheret (vid. c. 102.) i. q. ne quis modestiam meam pro mala conscientia haberet.
58) pro: quamquam meipsum quidem. Dicere vult, se, non ipsius causa, sed aliorum sese defensurum esse.
59) *mei* C. cum aliq. Cdd. delevit.
60) superiores sunt, *sind erhaben.*

negotium imposuistis: etiam atque etiam reputate, num eorum [61]) *poenitundum sit. Non possum fidei causa* [62]) *imagines, neque triumphos, aut consulatus majorum meorum ostentare; at, si res postulet, hastas, vexillum, phaleras* [63]), *alia militaria dona; praeterea cicatrices advorso corpore. Hae sunt meae imagines, haec nobilitas, non haereditate relicta, ut illa illis, sed quae ego meis* [64]) *plurimis laboribus et periculis quaesivi* [65]). *Non sunt composita verba mea: parum* [66]) *id facio; ipsa se virtus satis ostendit: illis artificio opus est, uti turpia facta oratione tegant. Neque literas Graecas didici* [67]): *parum placebat eas discere, quippe quae ad virtutem* [68]) *doctoribus nihil profuerunt. At illa multo optuma* [69]) *reipublicae doctus sum: hostem ferire* [70]), *praesidia agitare* [71]); *nihil metuere, nisi turpem*

61) pro *eorum* (consiliorum) C. ex uno Cd. *id.*

62) ut fiduciam mihi habeant cives. Aliter C.

63) Haec praemia fuisse eorum, qui res in bello praeclaras gesserant, Sueton. Aug. 25. et Serv. ad Aen. VI, 760. docent.

64) *meis* C. cum duob. Cdd. omisit.

65) Cdd. nonnulli *acquisivi.*

66) Pro *parum* Grut. *parvi*, quod H. recepit. *facio* i. q. curo.

67) „Prima et pleraque eruditionis Romanae pars literis Graec., continebatur, quas nemo paulo elegantior ignorabat." C.

68) i. q. fortitudinem; nam alioquin Graeci libertatem non amisissent.

69) longe utilissima.

70) Vid. Cat. 7. n. 12.

71) C. „praesidio esse frumentantibus." Cf. c. 55. B. „in oppidis et castellis defendendis me exercere." K. frumentantib., impedimentis vel urbi praesidio esse.

famam; hiemem et aestatem juxta pati [72]*; humi requiescere; eodem tempore inopiam et laborem tolerare. His ego praeceptis milites hortabor* [73]*: neque illos arte colam* [74]*, me opulenter; neque gloriam meam laborem illorum faciam. Hoc est utile, hoc civile imperium. Namque cum tute per mollitiem agas, exercitum supplicio cogere* [75]*, id est, dominum esse, non imperatorem. Haec atque talia* [76] *majores vestri faciundo, seque remque publicam celebravere. Quis nobilitas freta, ipsa dissimilis moribus, nos illorum aemulos contemnit; et omnis honores non ex merito, sed quasi debitos a vobis repetit* [77]*. Ceterum homines superbissumi procul errant. Majores eorum omnia, quae licebat, illis reliquere, divitias, imagines, memoriam sui praeclaram: virtutem non reliquere; neque poterant: ea sola neque datur dono, neque accipitur. Sordidum me et incultis moribus ajunt; quia parum scite*

---

72) Cf. Cat. 61. n. 7.

73) tali exemplo meo praeibo, non dictis milit. hortabor.

74) arcte habebo (*kurz halten*) cf. c. 45. n. 8. Grut. et Wass. *arcte* contr. Cdd. c. 5. „*eodem* cultu *habuit* i. q. eodem modo *coluit*, tractavit; contrar. est *opulenter*, largius et mollius vivere.

75) in mollitie s. molliter vivas, et poenis arcerbissimis exercitum ad officium cogas.

76) Ita C. cum plurib. Cdd. vulgo *alia*.

77) Honores iis tantum debentur, qui ob virtutem propriam digni sunt, non iis, qui haereditate acceperunt, sed amiserunt. *repetimus* debita. Cic. ad Div. XI, 28. „quod *debui*, — *repetenti* negare non potui."

convivium exorno [78]*), neque histrionem* [79]*) ullum, neque pluris pretii coquum, quam villicum, habeo. quae mihi lubet confiteri Quirites. Nam* [80]*) ex parente meo, et ex aliis* [81]*) sanctis viris ita accepi, munditias* [82]*) mulieribus, viris laborem convenire, omnibusque bonis oportere plus gloriae, quam divitiarum esse* [83]*); arma, non supellectilem decori esse. Quin ergo, quod juvat, quod carum aestumant, id semper faciant: ament, potent; ubi adolescentiam habuere* [84]*), ibi senectutem agant, in conviviis, dediti ventri et turpissimae parti corporis; sudorem, pulverem et alia talia relinquant nobis, quibus illa epulis jucundiora sunt. Verum non est ita* [85]*). Nam ubi se omnibus flagitiis dedecoravere turpissumi viri, bonorum praemia ereptum eunt. Ita injustissume luxuria et ignavia, pessumae artes, illis, qui coluere eas, nihil obsiciunt; reipublicae innoxiae cladi sunt. Nunc, quoniam illis, quantum mores mei, non illorum flagitia poscebant,*

---

78) omnib. reb., quas elegantiores requirunt, instruo. Justin. XII, 3. „convivium juxta regiam magnificentiam ludis *exornat*."

79) huc refer. e seq. habeo. Histriones epulis convivalib. interpositi sunt. Vid. Liv. VI, 2. h. l. int. cantorem, s. mimum.

80) *Quirites* C. omisit.

81) *aliis* C. cum uno Cd. delevit. Vulgo *et* ex parente etc.

82) nimias s. exquisitiores.

83) *esse*, quod edd. omnes ante Cort. addunt, intellige ex seq. decori *esse*. Unus Cd. loco ejus habet *quaerere*, alter *acquirere*.

84) egere. c. 51 „vitam *habent*."

85) verum nobis non relinquunt, quae nostra sunt.

respondi; pauca de republica loquar. Primum omnium de Numidia bonum habetote animum[86]*, Quirites. Nam, quae ad hoc tempus Jugurtham tutata*[87] *sunt, omnia removistis, avaritiam, imperitiam, superbiam. Deinde exercitus ibi est, locorum sciens; sed mehercule magis strenuus, quam felix. Nam magna pars ejus*[88] *avaritia, aut temeritate ducum adtrita est. Quamobrem vos, quibus militaris est*[89] *aetas, adnitimini mecum et capessite rempublicam*[90]*: neque quemquam ex calamitate aliorum*[91]*, aut imperatorum superbia metus ceperit. Egomet in agmine, in praelio consultor idem, et socius periculi vobiscum adero; meque vosque in omnibus rebus juxta geram. Et profecto, diis juvantibus, omnia matura*[92] *sunt, victoria, praeda, laus: quae si dubia, aut procul essent, tamen omnis bonos reipublicae subvenire decet*[93]*. Etenim ignavia nemo immortalis factus: neque quisquam parens liberis, uti aeterni forent*[94]*, optavit; magis, uti boni honestique vitam exigerent. Plu-*

---

86) Plaut. Pseud. III, 2, 77. „*habe* modo bonum animum." Liv. XXIV, 3. „bonum ut animum *habeant*."
87) C. e plurib. Cdd. *tuta* (a tueor). Sed vulgat. retinuerunt H. et B. Cf. c. 52. et c. 74. fin.
88) *ejus* C. omisit.
89) *est* C. delev.
90) Vid. Cat. 52. n. 14.
91) commilitonum vestrorum infortunio.
92) veluti ad vescendum parata. B. explic. *prona*.
93) C. cum Grut. ex aliq. Cdd. *decebat*.
94) ut breviter potius viverent et gloriose in pugna caderent, quam diu et sine laude essent. Plato Menex. c. 20. „Οὐ γὰρ ἀθανάτους σφίσι παῖδας εὔχοντο γενέσθαι, ἀλλ' ἀγαθοὺς καὶ εὐκλεεῖς.

ra dicerem, Quirites, si timidis virtutem verba adderent [95]*: nam strenuis abunde dictum puto.*

Caput LXXXVI.

Hujuscemodi oratione habita, Marius postquam plebis animos adrectos videt, propere commeatu, stipendio, armis, aliisque utilibus navis onerat: cum his A. Manlium [1]) legatum proficisci jubet. Ipse interea milites scribere, non more majorum, neque ex classibus [2]), sed uti cujusque lubido erat, capite censos [3]) plerosque. Id factum alii inopia bonorum [4]), alii per ambitionem [5]) consulis memorabant; quod ab eo genere celebratus auctusque erat [6]); et homini potentiam quaerenti egentissumus quisque obportunissumus; cui neque sua cara [7]), quippe quae nulla

95) Cat. 58. n. 1.

Caput LXXXVI.

1) Plures *Mallium* scribunt; de qua scriptura vid. Cat. 24. n. 8. Idem occurrit c. 100.
2) int. quinque prioribus, quae, exclusa sexta (capite censorum), per excellentiam classes nominabantur. Vid. Liv. I, 43.
3) qui capite tantum, non re familiari, quae illis prorsus deerat, censebantur, quique a militia, nisi in tumultu maximo liberi erant. Vid. Gell. XVI, 10.
4) ditiorum, qui erant in classib.
5) ut favorem plebis sibi conciliaret, eoque potentior fieret.
6) *celebratus* vid. 73. n. 8. — *auctus* int. honore: *gehoben.*
7) Sic omnes Cdd., C. contra et reliqui *curae*, quod formatum est ex alior. Cdd. lectione *cura*. Sed quae *curae* sunt, etiam *cara* sunt; quidquid C. contra dicat. Hinc nulla mutatione opus est. *Sua* autem sunt *bona*, quae egenti, ratione divitum, nulla sunt.

ſunt, et omnia cum pretio honeſta videntur [8]. Igitur Marius cum aliquanto majore numero, quam decretum erat, in Africam profectus, paucis diebus Uticam [9]) advehitur. Exercitus ei traditur a P. Rutilio legato [10]). nam Metellus conſpectum Marii fugerat: ne videret ea, quae audita [11]) animus tolerare nequiverat.

Caput LXXXVII.

Sed conſul, expletis legionibus cohortibusque auxiliariis [1]), in agrum fertilem et praeda onuſtum proficiſcitur. omnia ibi capta militibus donat [2]). dein caſtella et oppida natura et viris parum munita adgreditur: praelia multa, ceterum levia, alia [3]) aliis locis facere. Interim novi milites ſine metu pugnae adeſſe: videre fugientis capi, aut [4]) occidi; fortiſſumum quemque tutiſſu-

8) et cui omnia, ubi pretium accipit, recta ſ. juſta videntur.
9) Vid. c. 25. n. 12.
10) Vid. c. 50. n. 2.
11) i. e. ne Marium oculis ſuis conſpiceret, quem conſulem factum vix audire toleraverat.

Caput LXXXVII.

1) eaedem vocantur *legionariae* c. 51. quoniam legionib. adjungebantur et c. 58 cohortes *ſociorum*.
2) Caeſ. B. C. III, 31. „confirmandorum milit. cauſa, diripiend. iis civitates dedit."
3) Sic e leviſſima et certiſſima transpoſitione Ciacconii dedi; quod vulgo inverſo ordine legitur *alia levia*. Ceterum boni ducis eſt, exercitus novitii animum leviorib. proeliis augere. Cf. c. 82. et Veget. III, 9.
4) *aut* C. expulit cum uno Cd., quaſi ſcriptor, varietatem in primis amans, eodem ſemper modo loqueretur.

mum: armis libertatem, patriam parentesque[5]) et alia omnia tegi: gloriam atque divitias quaeri[6]). Sic brevi ſpatio novi veteresque coaluere, et virtus omnium aequalis facta. At reges[7]), ubi de adventu Marii cognoverunt[8]), divorſi[9]) in locos difficilis[10]) abeunt. Ita Jugurthae placuerat, ſperanti, mox effuſos[11]) hoſtis invadi *poſſe*; Romanos, ſicuti plerosque, remoto metu[12]), laxius licentiusque futuros.

Caput LXXXVIII.

Metellus interea Romam profectus, contra ſpem ſuam, laetiſſumis animis excipitur[1]): plebi patribusque, poſtquam invidia deceſſerat, juxta[2]) carus. Sed Marius impigre prudenterque ſuorum et hoſtium res pariter adtendere; cognoſcere, quid boni utrisque, aut contra[3]) eſſet; explorare itinera regum, conſilia et inſidias eorum[4]) antevenire: nihil apud ſe remiſſum, neque apud illos

5) Cf. Cat. c. 6.
6) acquiri. Vid. c. 85. n. 65.
7) Jugurtha et Bocchus. Vid. c. 82. init.
8) i. q. Marii adventum cognov. c. 82. „poſtquam *de* regum ſocietate *cognovit.*" c. 97. „ſimul *de* hoſtium adventu *cognovit.*"
9) C. 50. „alius alio quam maxume divorſi."
10) int. aditu.
11) disperſos, palantes.
12) hoſte nusquam apparente.

Caput LXXXVIII.

1) Alii *accipitur*, quod H. retinuit.
2) pariter, aeque. Vid. Cat. c. 2. n. 20.
3) i. q. mali, quod Cdd. nonnulli addunt.
4) *eorum* C. cum paucis Cdd. omiſit.

tutum pati [5]). Itaque et Gaetulos, et Jugurtham, ex sociis nostris praedam [6]) agentes, saepe adgressus in itinere [7]) fuderat, ipsumque regem haud procul ab oppido Cirta armis exuerat [8]). Quae postquam gloriosa modo, neque belli patrandi [9]) cognovit, statuit urbis, quae viris aut loco pro hostibus [10]), et advorsum se obportunissumae erant, singulas circumvenire: ita Jugurtham aut praesidiis nudatum [11]), si ea pateretur, aut praelio certaturum. Nam Bocchus nuncios ad eum saepe miserat, *velle populi Romani amicitiam; ne quid ab se hostile timeret.* Id simulaveritne, quo improvisus gravior accederet [12]), an

---

5) C. 53. „dolus Numidarum nihil *languidi*, neque *remissi* patiebatur."

6) Sic C. e plurib. Cdd.; vulgo *praedas*, quod neque probum est.

7) Sic major pars Cdd., sed C. *in* cum Grut. abjecit.

8) fecerat, ut Jugurtha, armis abjectis fugeret. Liv. XXII, 21. „major pars armis *exuta*." Caes. B. G. III, 6. „hostium copiis fusis, armisque *exutis*."

9) neque bello conficiendo idonea. Suppleri potest, aut *res* aut *caussa*: *als etwas, das den Krieg beendigen könnte.* Vid. Cat. c. 6. n. 15. Jug. 103. fin. eodem modo: „quae aut *utilia*, aut benevolentiae credebant." C. multa nugatur.

10) quae — hostibus advers. se opportunissimae erant; quomodo C. quoque legere mavult. Columella III, 5. „quod minime reor esse *pro* agricola."

11) int. fore, aut iri; quod posterius Edd. nonnullae praeferunt; redit enim eodem.

12) C., nescio unde, *gravius.* — Pro *accederet* C., cum paucis Cdd., dedit *accideret*, quod de personis quoque dici posse affirmat. Vulgat. explico: Jugurthae auxilio veniret.

mobilitate ingenii, pacem atque bellum mutare[13]) ſolitus, parum exploratum eſt [14]).

Caput LXXXIX.

Sed Conſul, uti ſtatuerat, oppida caſtellaque munita adire: partim vi, alia metu, aut praemia oſtentando avortere ab hoſtibus. Ac primo mediocria gerebat, exiſtumans, Jugurtham ob ſuos tutandos in manus venturum. Sed ubi illum [1]) procul abeſſe: et aliis negotiis intentum accepit; majora et magis [2]) aſpera adgredi [3]) tempus viſum eſt [4]). Erat inter ingentis ſolitudines oppidum magnum atque valens [5]), nomine Capſa [6]), cujus conditor Hercules Libys [7]) memorabatur. Ejus cives apud Jugurtham immunes, levi [8]) imperio, et ob ea fideliſſumi habebantur [9]): mu-

---

13) modo pacem petere, modo bellum renovare.
14) *eſt* C. omiſit.

Caput LXXXIX.

1) *illum*, C. cum uno Cd. delevit.
2) C. *magis* cum uno Cd. abjecit.
3) Vid. Cat. c. 4. n. 2.
4) *eſt* C. omiſit.
5) opulens (c. 69.) ſ. opulenta.
6) oppidum Africae propriae, incerti ſitus, quod vulgo tamen in Byzacio collocatur. Vid. Cellar. IV, 4. Cf. ſupra c. 37. n. 8.
7) Vid. c. 18. n. 4. Flor. III, 1. Capſam nude Herculi conditam dicit. Cognomen Libys ſ. Libycus, Libyus, quod et alibi occurrit, fortaſſe a tranſitu per Africam accepit, etſi C. inclinat pro Libys ſcribere *Libybus*.
8) Palmer. malebat *leni*, cui oppoſitum eſt *crudele*, immoderatum imperium.
9) duplici ſignificatione, tractabantur et judicabantur. Cat. 11. n. 16. et ſupra c. 44. n. 4.

niti advorsum hostis non moenibus modo, et armis atque viris, verum etiam[10]) multo magis locorum asperitate. Nam, praeter oppido propinqua, alia omnia vasta, inculta, egentia aquae, infesta serpentibus[11]): quarum vis, sicuti omnium ferarum, inopia cibi acrior. adhoc natura serpentium ipsa[12]) perniciosa, siti magis, quam alia re accenditur. Ejus potiundi Marium maxuma cupido invaserat; cum propter usum belli, tum quia res aspera videbatur; et Metellus oppidum Thalam magna gloria ceperat[13]), haud dissimiliter situm munitumque: nisi quod apud Thalam haud longe a moenibus aliquot fontes erant; Capsenses una modo, atque ea intra oppidum, jugi aqua[14]), cetera[15]) pluvia utebantur. Id ibique, et in omni Africa, quae procul a mari incultius agebat[16]), eo facilius tolerabatur, quia Numidae plerumque lacte et ferina carne vescebantur, neque salem, neque alia irritamenta gulae quaere-

---

10) *verum etiam*, C. contra Cdd. omisit.

11) periculosa ob serpentes. Cd. unus et Ed. vet.: infesta *a* serpentib. Cf. Cat. c. 15. n. 9.

12) Unus Cd. *satis per se ipsa*, alter *per se ipsa*, ut c. 4. fin. „quasi praetura et consulatus — *per se ipsa* clara — sint."

13) Vid. c. 76. fin.

14) uno fonte perenni seu scaturiente, qualis in puteis.

15) aut explicari potest, quod ad cetera (c. 19. *cetera ignarus*) „aut cetera aqua, pluvia erat.") (c. 61. init. *ceterum* exercitum.)

16) C. contra Cdd.: qui (Africani) — *agebant*. c. 19. „supra Numidiam Gaetulos accepimus *agitare*."

bant: cibus[17]) illis advorsum famem atque sitim, non lubidini, neque luxuriae erat.

Caput XC.

Igitur Consul, omnibus exploratis, credo, diis [1]) fretus; nam [2]) contra tantas difficultates consilio satis providere non poterat [3]): quippe etiam frumenti inopia tentabatur [4]); quod Numidae, pabulo pecoris magis, quam arvo student [5]), et quodcumque natum [6]) fuerat, jussu regis in loca munita contulerant, ager autem aridus [7]) et fru-

---

17) „*cibum*, potiorem alimentorum partem, pro *cibo* et *potu* h. l. dixit, ut nos precamur: τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον." C. Hinc Cdd. nonnulli habent, *cibus illis et potus*, alius, *atque sitim* in seqq. omittit.

Caput XC.

1) ab aruspicibus sagisque monitus. Vid. c. 63.

2) h. l. idem q. *etsi*, cui respondet in seqq. *tamen*. Sed *nam* positum, ad confirmand. *diis fretus*, sine respectu ad *tamen*. Quodsi posterius respexisset, ita fere dixisset: *etsi* contra tant. difficult. — *tamen* diis, credo, fretus etc.

3) ad verb. *denn gegen solche Schwierigkeiten konnte er sich mit eigner Klugheit nicht genug vorsehen.*

4) i. q. angebatur, vexabatur: C. vocem *inopia* pro nominat. accipit, eodem fere modo explicans: quippe etiam inopiae periculum illi imminebat.

5) rei pecuariae magis quam agriculturae operam dant.

6) est nostr. *gewächsen*, int. in arvo s. agris. Columella IV, 24. „sarmenta — male *nata*."

7) i. e. per se jam sterilis ideoque parum frumenti ferens. Ita omnia clara, nec est, quare cum Cort. verba *aridus et* abesse malueris. Equidem potius commate posito post *aridus*, nil nisi *et* abigerem, si necesse esset. — de *vacuus* cum genit. vid. Cat. 7. n. 14. et 40. n. 11.

gum vacuus ea tempestate erat [8]; nam aestatis extremum erat): tamen pro rei copia [9]) satis providenter exornat [10]): pecus omne, quod superioribus diebus praedae fuerat, equitibus auxiliariis agendum adtribuit; A. Manlium legatum [11]) cum cohortibus expeditis ad oppidum Laris [12]), ubi stipendium et commeatum locaverat, ire jubet, dicitque [13]), se praedabundum post paucos dies eodem venturum. Sic incepto suo occultato [14]), pergit ad flumen Tanam [15]).

Caput XCI.

Ceterum in itinere quotidie pecus exercitui per centurias, item turmas aequaliter distribue-

---

8) *erat*, quod locum mutat in Cdd. C., cum uno proturbavit.

9) quantum res praesentes sinebant. Vid. c. 59. n. 9.

10) instruit s. parat; int. iter ad Capsam, vel quoque st. Nam ornare inter alia est, vestes induere, ad exeundum, deinde universe, se accingere ad aliquid.

11) Vid. c. 86. n. 1. Cf. c. 100.

12) Lares (seu Sallustiano more, *Laris*, plural. tantum) oppidum incerti situs, in tabulis Danvillian. haud procul a Zama conspicitur; qui situs quoque huc convenit; siquidem Marius legatum non nimis procul dimittere poterat.

13) *dicitque* C., contra omnes Cdd. contextumque relegavit. Nam Marius *dicebat*, quod non *faciebat*, et hoc modo consilium occultavit: ne Jugurtha certior de eo fieret, militesque in solitudines pergere ne recusarent. C. 106. „Volux Quaestorem appellat *dicitque*."

14) C. ex trib. fere Cdd. *occulto* (ab occulere) ut *tuta* c. 74. fin. (a tueri) pro *tutata*.

15) haud procul a solitudinib. et, e Brossii sententia, Bagradam influens, ceterum nomen suum varians in Cdd. Hoc autem flumen ideo petit Marius, quod haud procul ab itinere aberat, et ut inde aquam secum portaret.

rat [1]), et ex coriis utres uti fierent, curabat: simul et inopiam frumenti lenire, et, ignaris omnibus, parare, quae mox usui forent [2]). denique sexto die, cum ad flumen ventum est, maxuma vis utrium effecta [3]). Ibi castris levi munimento positis, milites cibum capere, atque, uti simul cum occasu solis egrederentur [4]), paratos esse jubet: omnibus sarcinis abjectis, aqua modo seque et jumenta onerare [5]). Dein, postquam tempus visum, castris egreditur, noctemque totam itinere facto, consedit [6]). idem proxuma facit. dein tertia, multo ante lucis adventum, pervenit in locum tumulosum [7]), ab Capsa non amplius duum millium intervallo: ibique, quam occultissume potest, cum omnibus copiis opperitur. Sed ubi dies coepit, et Numidae nihil hostile metuentes multi oppido egressi, repente omnem equitatum, et cum his

Caput XCI.

1) ut in inopia frumenti, carne vescerentur, et ex coriis utres fierent, ignari, cui bono. Caes. B. G. VII, 17. „ut complures dies milites frumento caruerint, et *pecore* famem sustentarent." — Loco *distribuerat* (pro distribuebat) unus Cd. habet *distribuere*. Vid. Cat 48. n. 4.

2) quo facto eodem tempore (simul) et frumenti inopiam levabat (lenibat) et (ad aquam secum portand.) utres accipiebat. Dicere quoque potuisset: simul *ut* inop. fr. leniret et pararet etc.

3) *vis*. Vid. Cat. 56. n. 22. et Jug. 52. n. 13. — post *effecta* int. erat. Plures Haverc. Cdd. addunt *est*.

4) int. e castris.

5) repete *jubet*.

6) i. e. agmen consistere fecit et castra posuit. Cat. 57. „sub ipsis radicib. montium *consedit*."

7) i. e. ubi multi tumuli erant, s. qui multis tumulis circumventus erat; ne conspici posset. Ad seq. *millium* int. *passuum*.

velocissumos pedites cursu tendere ad Capsam, et portas obsidere jubet [8]): deinde ipse intentus propere sequi, neque milites praedari [9]) sinere. Quae postquam oppidani cognovere; res trepidae [10]), metus ingens, malum improvisum, ad hoc pars civium extra moenia in hostium potestate [11]), coëgere [12]), uti deditionem facerent. Ceterum oppidum incensum: Numidae puberes [13]) interfecti; alii omnes venum dati [14]): praeda militibus divisa. Id facinus contra jus belli [15]), non avaritia, neque scelere Consulis admissum; sed quia locus Jugurthae obportunus, nobis aditu difficilis [16]): genus hominum mobile, infidum, neque beneficio, neque metu coërcitum [17]).

Caput XCII.

Postquam tantam rem Marius, sine ullo suorum incommodo patravit; magnus et clarus an-

8) primum, ne cives, qui egressi erant, illuc redire possent.
9) H. nescio unde *praedare*.
10) in quibus trepidamus, nec, quid consilii capiendum sit, scimus.
11) int. quae erat.
12) hoc verb. ad omnes nominativ., antecedentes referend. est.
13) Vid. c. 26. n. 5. Tacit. Ann. XIII, 29. ut capta escensu munimenta, omnesque *puberes trucidati* sint.
14) Vid. c. 1. n. 12.
15) nam oppidani sponte sese dederant. Vid. Cic. Off. I, 24. Tacit. Ann. XII, 17. „trucidare *deditos* saevum videbatur."
16) ob aquae inop. in itinere.
17) i. q. coërcendum. *ante*, quod vulgo legitur post *infidum*, Cdd. melior. non agnoscunt.

tea, major atque [1]) clarior haberi coepit. Omnia non bene consulta [2]) in virtutem trahebantur [3]). Milites modesto imperio habiti, simul et locupletes, ad coelum ferre: Numidae magis, quam mortalem timere: postremo omnes, socii atque hostes [4]), credere, illi aut mentem divinam esse [5]), aut deorum nutu cuncta portendi [6]). Sed Consul, ubi ea res bene evenit, ad alia oppida pergit: pauca, repugnantibus Numidis, capit; plura deserta, propter Capsensium miserias, igni corrumpit [7]): luctu atque caede omnia complentur. Denique multis locis potitus, ac plerisque exercitu incruento, aliam [8]) rem adgreditur, non eadem asperitate [9]), qua Capsensium, ceterum haud secus difficilem. Namque haud longe a flumine Mulucha [10]), quod Jugurthae Bocchique regnum disjungebat, erat inter ceteram plani-

---

Caput XCII.

1) *atque* vulgata est, quam C. defendit, quamquam in textu ejus *et* legitur.

2) Cdd. nonnulli h. l. sic legunt: *omnia non bene consulta modo, verum etiam casu data*; quae lectio sine dubio praeferenda est, quum de Mario dici vix possit: *omnia non bene consulta*, quasi omnia vel plura male consuluisset. Tolerari posset: omnia, *etiam non bene consulta*, sed sine tali additamento nequaquam.

3) laudi ducebantur s. vertebantur. Cf. c. 85. n. 57.

4) *Freunde und Feinde.*

5) *esse* C. abjecit.

6) illi omnia a diis, nutu quasi ante significari.

7) Cf. c. 76. extr.

8) C. e duob. Cdd. *ad*, ante *aliam* recepit.

9) Vid. c. 29. n. 3.

10) Vid. c. 19., n. 17. Minor Cdd. numerus *Meluchae*, varia huj. nominis scriptura. Vid. c. 29. n. 15.

tiem [11]) mons saxeus [12]), mediocri castello satis patens, in immensum editus, uno perangusto aditu relicto: nam omnis, natura, velut opere atque consulto praeceps [13]). Quem locum Marius, quod ibi regis thesauri erant, summa vi capere intendit. Sed ea res forte, quam consilio, melius gesta. Nam castello virorum atque armorum satis, magna vis [14]) frumenti, et fons aquae; aggeribus turribusque et aliis machinationibus locus importunus: iter castellanorum [15]) angustum admodum, utrimque praecisum. Vineae [16]) cum ingenti periculo frustra agebantur. nam cum eae paulum [17]) processerant, igni, aut lapidibus corrumpebantur: milites neque pro opere [18]) consistere, propter iniquitatem loci; neque inter vineas sine periculo administrare [19]): optumus [20]) quisque cadere aut sauciari; ceteris metus augeri.

11) in campo, qui, excepto hoc monte planus erat. c. 61. „ceterum exercitum." et Cat. 52. „cetera cor. vita."

12) urbem huic monti impositam, Flor. (III, 1. fin.) *Mulucham* (quod fluvii nomen est), appellat; utrum errore, nec ne, nescio.

13) i. e. nam ab omnib. reliquis partib. hic mons, natura, veluti opere manuque, praeceps erat.

14) *et*, quod vulgo post *vis* legitur, C., cum uno Cd. bene delevit. Ferri posset, si ante *magna* staret.

15) eorum, qui in castello erant.

16) Vid. c. 21. n. 5.

17) H. *paulo* habet.

18) ante opera (*vor den Werken*).

19) (C. 76. „*opus* et *administros tutari*) i. q. laborare.

20) fortissimus.

Caput XCIII.

At Marius, multis diebus et laboribus consumtis, anxius trahere cum animo suo [1]), omitteretne inceptum, quoniam frustra erat, an fortunam opperiretur, qua saepe prospere usus fuerat [2]). Quae cum multos dies, noctesque [3]) aestuans agitaret, forte quidam Ligus, ex cohortibus auxiliariis [4]) miles gregarius, castris aquatum egressus, haud procul ab latere castelli, quod avorsum praeliantibus erat, animadvortit inter saxa repentis cochleas: quarum cum unam atque alteram, dein plures peteret, studio legundi paulatim prope ad summum montis egressus est. Ubi postquam solitudinem intellexit [5]), more humani ingenii, cupido ignara visundi invadit [6]). Et forte in eo loco grandis ilex coaluerat [7]) inter

---

Caput XCIII.

1) c. 84. „alia hujuscemodi animis trahebant." c. 15. „facinus *cum animo* reputans." *Suo* C. cum uno delev.

2) pro *prospere*, unus Cortii Cd. *prospera.* — *fuerat*, (cujus loco alii *erat*, al. *est* habent) C. delevit.

3) C. *noctes* sine *que.*

4) Vid. c. 58. n. 15. et c. 87.

5) postquam in summo neminem conspicit.

6) MSS. omnes sic legunt: *more ingenii humani, cupido difficilia faciundi animadvertit* (alii: *animum vertit: animum advertit: accendit: cepit: invadit.*) *Animum advertit* explicare possis: ad animum ejus se vertit, pro animum ejus subit. Sed, tum hac vi insolentiori, tum Gellio commotus, qui (IX. c. 12. extr.) e Sallustio citat: *more humanae cupidinis, ignara visundi* (quae tamen ille, vel memoriter, vel ex alio Sallustii loco citare potuit) C. locum sic mutavit, ut ipsi dedimus, ne pro incertis, incerta redderemus. Nequaquam tamen probamus, *animum* ante invadit omissum esse.

7) creverat.

ſaxa, paululum modo prona, dein flexa atque aucta in altitudinem, quo cuncta gignentium [8]) natura fert: cujus ramis modo, modo eminentibus ſaxis niſus Ligus, caſtelli planitiem perſcribit [9]); quod cuncti Numidae intenti praeliantibus aderant [10]). Exploratis omnibus, quae mox uſui fore ducebat, eadem [11]) regreditur, non temere, uti eſcenderat, ſed tentans omnia et circumſpiciens. Itaque Marium propere adit; acta edocet, hortatur, ab ea parte, qua ipſe eſcenderat, caſtellum tentet: pollicetur ſeſe itineris periculique ducem. Marius cum Ligure, promiſſa ejus cognitum, ex praeſentibus miſit [12]): quorum uti cujusque ingenium erat [13]), ita rem difficilem aut facilem nunciavere. Conſulis animus tamen paulum adrectus [14]). Itaque ex copia tubicinum et cornicinum [15]), numero quin-

---

8) arborum. Vid. c. 79. n. 11.

9) C. explicat: concipit, perdiſcit. Broſſius: „il eut le loiſir de reconnoître tout à ſon aiſe." Alii Cdd. *deſcribit*, cui favet Hotting.; alii *pervenit*. Equid. huic verbo vitium inhaerere puto, aut nos fugere vim ejus propr.

10) i. q. intenti contra oppugnatores ſtabant. Cap. ſeq. „advorſum hoſtes aderant."

11) Vulgo *eodem* int. loco, quod unus Cd. addit. Nullum inter *eodem* et *eadem* (via) discrimen eſſe per ſe, res ipſa docet.

12) ex praeſentib. quosdam miſit, qui promiſſorum veritatem cognoſcerent, ſ. explorarent. — poſt *promiſſa* C. *ejus* omiſit.

13) quorum quisque, uti ingenium (ejus) erat. Vid. c. 58. n. 4

14) Cat. 39. n. 10. „vetus certamen animos eor. *arrexit*. C. cum uno Cd. h. l. ſcribere voluit *erectus*.

15) qui, ubi eſcendiſſent, ſigna, a hoſtium tergo canerent, eoque hoſtes terrerent, veluti plures adeſſent et caſtellum vacuum occuparent. Vid. cap. ſq.

que quam velocissumos delegit, et cum his, praesidio qui forent, quatuor centuriones: omnisque [16]) Liguri parere jubet, et ei negotio proxumum diem constituit.

Caput XCIV.

Sed ubi ex praecepto tempus visum [1]); paratis compositisque omnibus, ad locum [2]) pergit. Ceterum illi, qui centuriis praeerant [3]), praedocti ab duce [4]), arma ornatumque [5]) mutaverant, capite atque pedibus nudis, uti prospectus nisusque per saxa facilius [6]) foret: super terga gladii et scuta; verum ea Numidica ex coriis, ponderis gratia simul, et [7]) offensa, quo levius streperent [8]). Igitur praegrediens Ligus saxa, et si quae vetustate [9]) radices eminebant, laqueis

---

16) C. cum aliq. Cdd. *que* delevit.

Caput XCIV.

1) Itaque proximo die, ut praeceptum erat a Mario. C. 44. init. „*Sed* Allobrog. *ex praecepto Ciceronis*." De *sed*, quo saepius noster incipit, vid. Cat. 25. n. 1.
2) int. ubi ascendere volebant.
3) i. q. centuriones (quatuor) vid. capit. antecedent. fin.); nisi cumCdd. legere malueris: *qui ascensuri erant*, aut totum hoc additament., quo C. inclinat, delere.
4) i. e. Ligure, qui iis dux datus erat.
5) vestimentum (*Anzug*.)
6) adverb. loco adjectivi, *facilior*, ut Cdd. nonnulli habent. Vid. c. 14. n. 35.
7) De *simul — et* vid. c. 47. n. 5. cf. 92. init.
8) Liv. VII, 36. „miles *offenso scuto* praebuit sonitum. Pro *levius* Cdd. aliq. *lenius*.
9) per, seu propter vetustatem; siquidem magnarum arborum radices per vetustatem prominent.

vinciebat [10]), quibus adlevati milites [11]) facilius escenderent, interdum timidos, insolentia itineris, levare manu [12]): ubi paulo asperior adscensus erat [13]), singulos prae se inermos [14]) mittere; deinde ipse cum illorum armis sequi: quae dubia nisui [15]) videbantur, potissumum tentare [16]), ac saepius eadem adscendens descendensque, dein statim digrediens [17]), ceteris audaciam addere. Igitur diu multumque fatigati, tandem in castellum perveniunt, desertum ab ea parte: quod omnes, sicuti aliis diebus, advorsum hostis aderant [18]). Marius, ubi ex nunciis, quae Ligus egerat, cognovit, quamquam toto die intentos praelio Numidas habuerat, tum vero cohortatus milites et ipse extra vineas egressus, testudine acta [19]) succedere, et simul hostem tormentis [20])

---

10) laqueos iis allegavit.
11) *milites* C. contra Cdd. delevit.
12) Liv. XXVIII, 26. „primi insequentes *extrahentes* manu, postremi *sublevantes* eos, qui praeirent, in summum evadunt."
13) *erat* C. cum uno Cd. delevit.
14) Plures Cdd. *inermes*. Cf. c. 54. fin. et Gronov. ad Gell. XVII, 2.
15) C. *nisu*. Vid. c. 6. n. 2.
16) explorabat (*untersuchte er*). — Pro *potissumum* C. cum plurim. Cdd. *potissumus*. Vid. c. 38. n. 3.
17) Verba *dein stat. digrediens* s. *degrediens* C. pro spuriis habet. Fortasse explicare possis: dein secedens (*auf die Seite tretend.*) int. ut illi praeirent, ipseque ad allevandos aut tutand. eos sequeretur.
18) Cf. 93. n. 10.
19) Liv. XXXIV, 39. „sublatis deinde supra capita scutis continuatisque ita inter se, ut non modo ad caecos ictus, sed ne ad inferendum quidem ex propinquo telum, loci quidquam esset, *testudine* facta subibant."
20) machinis bellicis, ballistis. Vid. c. 21. n. 5.

ſagittariisque et funditoribus eminus terrere. At Numidae ſaepe antea vineis Romanorum ſubvorſis, item incenſis, non caſtelli moenibus ſeſe tutabantur; ſed pro muro [21]): dies noctesque agitare maledicere Romanis, ac Mario vecordiam objectare; militibus noſtris Jugurthae ſervitium [22]) minari; ſecundis rebus feroces eſſe. Interim omnibus Romanis hoſtibusque praelio intentis, magna utrimque vi pro gloria atque imperio his, illis pro ſalute certantibus, repente a tergo ſigna canere [23]): ac primo mulieres et pueri, qui viſum proceſſerant [24]); fugere; deinde, uti quisque muro [25]) proxumus erat, poſtremo cuncti armati inermesque. Quod ubi accidit, eo acrius Romani inſtare, fundere, ac plerosque tantummodo ſauciare, dein ſuper occiſorum corpora vadere, avidi gloriae certantes murum petere, neque quemquam omnium praeda morari. Sic forte correcta Marii temeritas, gloriam ex culpa invenit [26]).

---

21) ante moenia, quibus caſtellum in monte cinctum fuiſſe videtur, ita, ut extra moenia ſtare poſſent.

22) ſervitutis jugum. cf. c. 62. fin. — *feroces* i. q. inſolentes (*waren übermüthig.*) fortuna ſua. Cf. Cat. 25. n. 11.

23) tubae et cornua.

24) extra moenia caſtelli, proelium cum Mario videndi cupidi.

25) qui ante murum proximi hoſtib. ſteterant.

26) forte, potius quam conſilio (erat enim temeritas) bonum eventum habuit, et Mario gloriae, non culpae fuit.

Caput XCV.

Ceterum dum ea res geritur, L. Sulla Quaestor[1]) cum magno equitatu in castra venit: qui[2]), uti ex Latio et a sociis cogeret, Romae relictus erat. Sed quoniam nos tanti viri res admonuit[3]); idoneum visum est, de natura cultuque[4]) ejus paucis dicere. neque enim alio loco de Sullae rebus dicturi sumus: et L. Sisenna[5]) optume et diligentissume omnium, qui eas res dixere, persecutus[6]), parum mihi libero ore[7]) locutus videtur. Igitur Sulla gentis patriciae nobilis fuit[8]), fami-

---

Caput XCV.

1) Vid. Cat. 5. n. 12.
2) C. ex uno Cd., *qui* in *quos* (quod refert ad collectiv. equitatus, ut c. 28. senatus *decrevere*) mutavit, et *exercitum*; quod plerique Cdd. omittunt, aut in *milites* s. *auxilia* mutant; delevit. Sed quamquam Sulla equitatum imprimis coëgit, tamen vox *exercitus*, non impedit, quominus vulgatam retineamus.
3) *nos* C. contra Cdd. expulit. De *admonere* cum genitivo rei vid. Priscian. XVIII, p. 1190. Cum accusat. adfuit c. 79. „eam rem locus nos admonuit."
4) de ingenio ac morib., quorum illud a natura est, hoc a cultu.
5) L. Corn. Sisenna, bellum sociale s. Marsicum et Sullanum, uno eodemque opere copiosissime enarravit. Vellej. II, 9, 5. „opus (Sisennae) belli *socialis* (ut legere vult Rhunk., vulgo *civilis*) Sullanique, ab eo seniore editum est." Cf. Cic. Brut. c. 64. Fragmenta ejus vid. inter Veteres Historic. apud Cortium p. 59 sqq. et in Edit. Sallust. Havercamp. p. 537 sqq.
6) int. res gestas ejus.
7) fuit enim Sullae aequalis.
8) *nobilis fuit* C., invitis Cdd., omisit; parsimoniae suae magis, quam vero obnoxius. Nam non omnes patricii *nobiles* quoque fuere, siquidem nobilitas non ab ortu, sed a magistratib. curulib. pendebat.

lia prope jam exſtincta [9]) majorum ignavia, literis Graecis atque Latinis juxta atque doctiſſume eruditus [10]), animo ingenti, cupidus voluptatum, ſed gloriae cupidior: otio luxurioſo eſſe [11]); tamen ab negotiis numquam voluptas remorata [12]), niſi quod de uxore potuit honeſtius conſuli [13]): facundus, callidus, et amicitia facilis [14]) ad ſimulanda negotia altitudo ingenii incredibilis [15]): multarum rerum, ac maxume pecuniae largitor. atque feliciſſumo omnium ante civilem victoriam [16]); numquam ſuper induſtriam fortuna fuit [17]): multique dubitavere, fortior, an felicior eſſet. nam poſtea quae fecerit, incertum habeo, pudeat magis, an pigeat diſſerere.

---

9) cum gloria familiae, (quae differt a gente, eſt enim, veluti ramus ejus) prope intermortua eſſet; cum pauci ex illa conſulates eſſent.

10) i. q. Graece atque Lat. aeque doctiſſimus, *im Griech. und Lat. gleich und ſehr gelehrt* (*gründlich*) *unterrichtet*.

11) in otio luxurioſus. Verb. *eſſe* C. abjecit.

12) int. eſt, i. q. retinuit, abſtraxit.

13) niſi quod circa uxores honeſtius agere (conſulere) potuiſſet. *Uxore* pro uxorib., nam plures habuit, quas brevi repudiavit; quod ipſum probro illi fuit. Vid. Plut. Sylla (T. III. c. 6. fin.)

14) *in* amicitia (quod *in* unus Cd. addit), varius; per inconſtantiam ejus univerſalem. Vid. Plut. l. c.

15) incredibilis facultas in rebus ſimulandis diſſimulandisque. idem fere, quod Cat. c. 5. de Catilina dicitur: „cujus rei libet ſimulator et diſſimulator."

16) ante bellum civile cruentum, in quo Marium vicit et dictatorem ſeſe fecit. Vid. Cat. 5. n. 12.

17) numquam fortuna illi major fuit induſtria.

Caput XCVI.

Igitur Sulla, ut supra [1]) dictum est, postquam in Africam atque in castra Marii cum equitatu venit, rudis antea et ignarus belli, sollertissumus omnium in paucis tempestatibus [2]) factus est. Ad hoc milites benigne adpellare; multis rogantibus, aliis per se [3]) ipse dare beneficia, invitus accipere [4]), sed ea properantius [5]), quam aes mutuum reddere; ipse ab nullo repetere: magis id laborare [6]), ut illi [7]) quam plurimi deberent: joca atque seria cum humillumis agere: in operibus [8]), in agmine atque ad vigilias multus [9]) adesse: neque interim, quod prava ambitio solet [10]), Consulis, aut cujusquam boni famam laedere: tantummodo neque consilio, neque manu priorem [11]) alium pati; plerosque antevenire.

Caput XCVI.

1) Vid. c. 95. init. Seq. *est* C. delevit, qui et plura hujus periodi lubenter expungeret, ut Sallust. brevior esset.

2) brevi tempore.

3) ultro, sponte sua, non rogatus.

4) Plaut. Persae IV, 5, 2. „Si quid bonis boni fit, esse idem et grave et gratum solet."

5) Sed beneficia in aliq. *citius* contulit ab eoque accepit, quam nomina solveret.

6) Cic. Epp. ad Div. IX, 3. Valde *id* credo *laborandum* est, ut etc."

7) *illi*, dictum est e persona scriptoris, *sibi*, e Sullae persona dictum foret. Vid. c. 64. n. 6.

8) int. militarib. ad oppida expugnanda.

9) Vid. c. 84. n. 5.

10) Cat. 30. init. „quod in tali re solet." Ut ibi *fieri*, sic h. l. *facere* intelligend.

11) fortitudine superiorem.

Quis rebus et artibus[12]) brevi Mario militibusque carissumus factus.

Caput XCVII.

At Jugurtha, postquam oppidum Capsam aliosque locos munitos et sibi utilis simul, et magnam pecuniam amiserat [1]), ad Bocchum nuncios mittit, *quam primum in Numidiam copias adduceret; praelii faciundi tempus adesse.* Quem ubi cunctari accepit, dubium belli atque pacis rationes trahere[2]): rursus, uti antea, proxumos ejus[3]) donis corrumpit, ipsique Mauro pollicetur Numidiae partem tertiam, si aut Romani Africa expulsi, aut, integris suis finibus, bellum compositum foret. Eo praemio inlectus Bocchus, cum magna multitudine Jugurtham accedit. Ita amborum exercitu conjuncto, Marium jam in hiberna proficiscentem, vix decima parte die [4]) reliqua, invadunt: rati noctem, quae jam aderat, victis sibi munimento fore; et, si vicissent, nullo[5]) impedimento, quia locorum scientes erant: contra Romanis utrumque casum in tenebris dif-

---

12) *et artibus* C. cum paucis omittit; abesse quidem potest, sed adest.

Caput XCVII.

1) expugnato castello in monte saxeo, ubi thesauri Jug. erant. Vid. c. 92.

2) deliberare, quid faciendum sit. *Berechnungen, Ueberlegungen machen.* Terent. Heaut. V, 1, 27. „*putare* secum *rationes*."

3) *ejus* C. delevit. De re vid. c. 80.

4) Vid. c. 52. n. 4.

5) pro *nulli.* Cf. Cat. 29. n. 15.

faciliorem fore[6]. Igitur simul Consul ex multis de hostium adventu cognovit[7], et ipsi hostes aderant, et priusquam exercitus aut instrui, aut sarcinas colligere[8] denique antequam signum, aut imperium ullum accipere quivit, equites Mauri atque Gaetuli, non acie, neque ullo more praelii, sed catervatim, uti quosque fors conglobaverat, in nostros incurrunt[9]. qui omnes trepidi improviso metu, ac tamen virtutis memores, aut arma capiebant, aut capientis alios ab hostibus defensabant: pars equos ascendere[10], obviam ire hostibus: pugna latrocinio magis, quam praelio similis fieri[11]: sine signis[12], sine ordinibus, equites peditesque[13] permixti; caedere alios, alios obtruncare, multos, contra advorsos acerrume pugnantis, ab tergo circumvenire: neque virtus, neque arma satis tegere[14]; quod hostes

6) et victoriam et fugam. — *fore* (in fine) G. cum paucis Cdd. omisit.

7) Vid. c. 87. n. 8.

8) sarcinas ante pugnam in unum loc. conferebant. Caes. C. G. VII, 18. „qua re nunciata, Caes. celeriter sarcinas *conferri*, arma expediri jussit."

9) C., e plurib. Cdd. *concurrunt*.

10) *ascendere* omnes Cdd. ubique habent; quod B. retinuit; sed C. et reliqui *escendere*. Vid. c. 25. n. 11.

11) Cic. Cat. I, 10. extr. „Tantum perfeci, ut id, quod esset a te scelerate susceptum, *latrocinium* potius, quam *bellum* videretur. Flor. II, 5. „magis *latrocinia*, quam *bella* faciebat." Vellej. II, 31. „*belli* more, non *latrociniorum*."

12) signa vel videri, vel audiri possunt. Intelligenda sunt h. l. omnino omnia.

13) *peditesque* plurimi Cdd. habent, *pedites* paucissimi. Ceterum intelligendi sunt, Numidae, Gaetuli et Mauri, qui Romanos (alios) obtruncant.

14) int. Romanos. Unus Cortii *nostros tegere*.

numero plures et undique circumfusi erant [15]), denique Romani veteres, novique [16]), et ob ea scientes belli, si quos locus, aut casus conjunxerat, orbes [17]) facere: atque ita ab omnibus partibus simul tecti et instructi hostium vim sustentabant.

Caput XCVIII.

Neque in eo tam aspero negotio Marius territus, aut magis, quam antea, demisso animo fuit; sed cum turma sua, quam ex fortissumis magis, quam familiarissumis paraverat, vagari passim; ac modo laborantibus [1]) suis succurrere, modo hostis, ubi confertissumi obstiterant, invadere: manu consulere militibus, quoniam imperare, conturbatis omnibus non poterat. Jamque dies consumtus erat, cum tamen barbari nihil remittere [2]); atque, uti reges praeceperant, noctem pro se [3]) rati, acrius instare. Tum Marius ex

15) *erant* C. cum uno Cd. omisit.
16) Vox *novique*, auctore Ciacconio, valde suspecta est, cum sensum turbet. Nam etsi illam transponas post *belli*, tamen difficilis manet, quomodocunque explicueris. Hotting. aut *novique* aut *et ob ea scientes belli* delend. censet. equidem prius faciend. puto.
17) Caes. B. G. IV, 37. „cum illi *orbe facto* (hodie *Quarré*) sese defenderent."

Caput XCVIII.

1) Vid. Cat. 60. n. 6. et Jug. 52. n. 13. (*im Gedränge seyn.*)
2) Etiam post *cum*, *postquam*, noster infinitivum ponit. Tacit. Hist. III, 31. init. „cum *languescere* paulatim Vitellianorum animi."
3) commodam sibi s. opportunam. c. 88. „urbes, quae *pro hostib.* et adversum se opportunissumae erant."

copia rerum [4]) consilium trahit, atque, uti suis receptui locus esset, collis duos propinquos inter se [5]) occupat. quorum in uno, castris [6]) parum amplo, fons aquae magnus erat: alter usui [7]) opportunus, quia magna parte editus et praeceps pauco munimento egebat [8]). Ceterum, apud aquam, Sullam cum equitibus noctem agitare jubet. Ipse paulatim dispersos milites, neque minus hostibus conturbatis, in unum contrahit: dein cunctos pleno gradu [9]) in collem subducit. Ita reges, loci difficultate coacti, praelio deterrentur. neque tamen suos longius abire sinunt, sed, utroque colle multitudine circumdato, effusi consedere. Dein crebris ignibus factis, plerumque noctis barbari suo more laetari, exsultare, strepere vocibus: ipsi duces feroces, quia non fugere, atque pro victoribus agere [10]). Sed ea

---

4) Vid. c. 59. n. 9.

5) i. q. sibi. c. 55. n. 11. „postquam haud procul *inter se* erant."

6) ad castra. c. 92. „mediocri *castello* satis patens."

7) i. e. castris.

8) sic B. e Cdd. nonnullis. Ed. Venet. (1470) *pauca munimenta quaerebat*. C. e Grut. conject. *pauca munimenta quaerebat*.

9) *im Geschwindschritt*. Liv. IV, 32. „peditum aciem — *pleno* gradu in hostem inducit." Cic. ad Div. XII, 16. „paratum et ingressum *pleno gradu*, cohortari non intermittemus."

10) ipsi duces hostium feroces (erant), (et) quia non fugere, pro victorib. sese habebant. Vid. c. 23. n. 2. — Cdd. plerique *aut pro v. a.*, sed receptam plerique Cdd. tuentur. C., e conject., *quia non fugerent* (fugissent) *p. v. a.* Bipont. fugerent, quod habet Bachfh.

cuncta Romanis ex tenebris [11]) et editioribus locis facilia visu [12]) magnoque hortamento erant.

Caput XCIX.

Plurimum vero Marius imperitia hostium [1]) confirmatus, quam maxumum silentium haberi jubet: ne signa quidem, uti per vigilias solebant [2]), canere: deinde, ubi lux adventabat, defessis jam hostibus et paulo ante [3]) somno captis, de improviso vigiles [4]), item cohortium, turmarum, legionum tubicines simul omnis signa canere, milites clamorem tollere atque (portis) erumpere jubet [5]). Mauri atque Gaetuli ignoto et horribili sonitu repente exciti, neque fugere, neque arma capere, neque omnino facere aut providere quid-

11) nam hostes crebros ignes fecerant, Romani non item.

12) Vid. Cat. 5. n. 7.

Caput XCIX.

1) nam hostes imprudenter totam noctem insomnes transegerant.

2) Veget. III, 8. (ed. Schweb. p. 95.) „A tubicine omnes vigiliae committuntur, et finitis horis (tribus) a cornice revocantur."

3) paulo ante demum.

4) Ita pro *vectigalis*, quod in omnib. Cdd. reperitur, C. e conj. dedit. Nam nemo interpretum vulgatam explicare valet. Sed et haec conj. non satisfacit, dum *vigiles* ipsi signa canere non solebant. Vid. n. 2.

5) *jubet* est e plurib. Cdd.; nam etsi praecedit (init. capit.), tamen nimio spatio abest. — *portis* plures Cdd. Haverc. et unus Cortii omittunt; quod probo (adsentiente Grut.), quoniam nocte, et tali rerum conditione, tamque brevi tempore, vallum cum portis exstrui non poterat. Hinc vocem inclusi.

quam poterant. ita cunctos ſtrepitu, clamore, nullo ſubveniente, noſtris inſtantibus, tumultu, terrore, formido, quaſi vecordia, ceperat [6]. Denique omnes fuſi fugatique. arma et ſigna militaria pleraque capta: pluresque eo praelio, quam omnibus ſuperioribus interemti. Nam ſomno et metu inſolito impedita fuga.

Caput C.

Dein Marius, uti coeperat, in hiberna proficiſcitur [1]: quae, propter commeatum, in oppidis maritumis agere decreverat. neque tamen ſecors victoria, aut inſolens factus: ſed pariter ac in conſpectu hoſtium, quadrato agmine [2] incedere. Sulla cum equitatu apud dextumos [3],

---

6) i. e. cum noſtri cuncti ſimul (nullo ſubveniente) ſtrepitu, et clamore inſtarent, hoſtes formido cepit, ob tumultum hunc et terrorem, quae vecordiae ſimilis erat. — *formido* pro vulgato *formidine* C. e nonnull. Cdd. recepit. Alii: *formidine terror, quaſi vecordia cep.*; quod magis etiam arridet.

Caput C.

1) *proficiſcitur*, quod in plerisq. Cdd. deeſt, C. omiſit, admonens, verba *proficiſci*, *ire*, *tendere* ab optimis ſcriptorib. ſubinde reticeri. Sed cum hoc praecept. non ſatis firmum ſit, et in hac certe poſitione, quae non ubique eadem eſt, verbum deeſſe vix poſſit, tutius nobis viſum eſt, vulgatam retinere; quamquam e varia lectione *it*, et alia, *iter* (pro *proficiſcitur*) colligimus, Salluſt. ſcripſiſſe: *iter pergit*, quae vox poſterior, in ſcriptura compendiaria, primam ſyllabam facile amittere potuit. C. 79. „maturavere *iter pergere.*"

2) i. e. quadripartito, ita ut equitatus in dextera, funditores et ſagittarii, cum cohort. Ligurum in ſiniſtra, expediti manipuli primi atque extremi eſſent.

3) i. e. in dextero agmine.

in finiſtra A. Manlius cum funditoribus et ſagittariis, praeterea cohortes Ligurum curabat [4]); primos et extremos [5]) cum expeditis manipulis tribunos [6]) locaverat. Perfugae, minume cari [7]) et regionum ſcientiſſumi, hoſtium iter explorabant; ſimul Conſul, quaſi nullo impoſito [8]), omnia providere; apud omnes adeſſe; laudare, increpare merentis. Ipſe armatus intentusque; item milites cogebat [9]), neque ſecus, atque iter facere, caſtra munire [10]), excubitum in portas [11]) cohortis ex legionibus, pro caſtris equites auxiliarios mittere, praeterea alios ſuper vallum in munimentis [12]) locare, vigilias ipſe circuire [13]), non tam diffidentia futuri [14]), quae imperaviſſet,

---

4) poſt *ſagittar.* int. *erat*, ut unus Cdd. habet. De Manlio vid. c. 86. n. 1. curare cohortes (*die Cohort. command.*) Cf. c. 60. init. et Cat. 59. n. 13. Tacit. Ann. VI, 30. „legiones curabat."

5) in primo et extremo agmine.

6) Vid. Cat. 59. n. 27.

7) pretii minoris, quam alii, ideoque ad hoc periculoſum negotium aptiores. Conjicere poſſis, ſi opus eſſet, *rari*, i. e. quorum magna copia erat.

8) quaſi nullum diverſis rebus curandis praepoſuiſſet.

9) int. armatos intentosque eſſe.

10) eademque cura, qua iter fecit, caſtra etiam munivit. — c. 79. „haud *ſecus atque* in mari." B., pro *iter* (quod abſurdum vocat) e conjectura dedit *ii*, ponens poſt *facere* duo puncta.

11) Cdd. fere omnes: *in porta*, quod C., ex uno, in *portas* mutavit, ſiquid. in caſtris Roman. plures portae erant.

12) in munimentis, quae in vallo exſtructa erant.

13) C. e nonnull. Cdd. *circumire*. Cf. c. 45.

14) non tam diffidens, ea futura, quae imperaviſſet. In magna lectionis varietate, C. ſum ſecutus, praeterquam quod *tam* revocavi. B., ductus Aldina, non male, e conject. dedit: *non diffidens, ea futura, quae*.

quam uti militibus exaequatus cum imperatore labos volentibus esset [15]. Et sane Marius illo et aliis temporibus belli Jugurthini [16]) pudore magis, quam malo [17]) exercitum coërcebat: quod multi per ambitionem fieri ajebant; pars, quod a pueritia consuetam duritiam [18]), et alia, quae ceteri miserias vocant, voluptati habuisset. Nisi tamen [19]) respublica [20]) pariter, ac saevissumo imperio, bene atque decore gesta.

Caput CI.

Igitur quarto denique die, haud longe ab oppido Cirta [1]) undique simul speculatores citi sese ostendunt [2]): qua re hostis adesse intellegitur. Sed quia divorsi [3]) redeuntes, alius ab alia parte, atque omnes idem significabant, Consul incertus, quonam modo aciem instrueret, nulla ordine

15) *labos* vid. Cat. 15. n. 11. — *volentibus esset.* Vid. c. 84. n. 11.
16) *Jugurthini,* C. contra Cdd. delevit.
17) *poenis.* Terent. Adelph. I, 1, 52. „*malo* coactus qui suum officium facit." c. 85. „exercitum supplicio cogere." — *pudore* int. sui (Marii) ipsius.
18) Vid. c. 85.
19) Vid. c. 24. n. 8.
20) scribend. *res publica* (*die Angelegenheit des Staats*) int. in bello.

Caput CI.

1) oppid. Numidiae orientalis, sedes regum. Cf. c. 5. n. 13.
2) speculatores, quos Romani praemiserant, citato cursu redibant.
3) a diversis partibus i. q. proxime sequens: *alius ab al. parte*, per abundantiam sermonis, ubivis in tali causa usitatam, nec ab nostro alienam.

commutato, advorsum omnia paratus [4]), ibidem opperitur. Ita Jugurtham spes frustrata [5]), qui copias in quatuor partis distribuerat: ratus, ex omnibus aeque aliquos ab tergo hostibus venturos [6]). Interim Sulla, quem primum hostes [7]) adtigerant, cohortatus suos, turmatim et quam maxume confertis equis ipse aliique [8]) Mauros invadunt: ceteri in loco manentes, ab jaculis eminus emissis corpora tegere, et, si qui in manus venerant, obtruncare. Dum eo modo equites praeliantur, Bocchus [9]) cum peditibus, quos Volux filius ejus adduxerat, neque in priore pugna [10]),

---

4) Bross. *en faisant face de tous côtés.* incedebat enim quadrato agmine.

5) spes fefellit. *frustrari* enim et reciprocum est (*sich täuschen*) ut c. 58. „pauci in plurib. minus *frustrati*" et, activ. ut h. l. idque Graeco more, quorum verba media ab hac duplici significatione, quae formae passivae inest, originem traxerunt.

6) Locus difficilis, quod haud rarum est in reb. tacticis. Difficultas in primis in voce *aeque* inest, quam varie explicant et mutant. Equidem, re accuratius perpensa, expono: ex his quatuor partibus aliquam, quamcunque (*gleichviel welcher*) hostes a tergo invasuram esse. Crediderat nimirum Jugurtha, Marii copias conjunctas esse, sed cum Marius, agmen suum in quatuor partes distribuisset (vid. cap. anteced.) nec hunc ordinem mutasset, Jugurtha hac spe excidit. C. *aeque* perperam exponit: *gerade von hinten zu;* quasi vero in voce *gerade*, aliquid momenti inesset. Bross. recte „ *de part ou d'autre.*" Unus Cd. *certe* substituit, alius utrumque omittit.

7) *hostes*, C. cum aliq. Cdd. omisit, scilicet quia, si opus fuerit, omitti possit.

8) i. e. ipse cum parte equitatus sui. nam *ceteri*, sine dubio, sunt reliquae turmae equitum; cum praeter Marii equitatum nemo nunc proelietur.

9) Vid. c. 80.

10) Vid. c. 97—99.

in itinere morati, adfuerant, postremam Romanorum aciem [11]) invadunt. Tum Marius apud primos agebat [12]), quod ibi Jugurtha cum plurimis erat. Dein Numida [13]), cognito Bocchi adventu, clam [14]) cum paucis ad pedites convortit [15]): ibi Latine (nam apud Numantiam [16]) loqui didicerat) exclamat; *nostros frustra pugnare; paulo ante Marium sua manu interfectum;* simul gladium sanguine oblitum ostendere, quem in pugna, satis impigre occiso pedite nostro, cruentaverat. Quod ubi milites accepere, magis atrocitate rei, quam fide nuncii [17]) terrentur: simulque barbari animos tollere et in perculsos Romanos acrius incedere [18]). Jamque paulum ab fuga aberant [19]), cum Sulla, profligatis iis, quos advorsum ierat, Mauris, rediens [20]) ab latere incurrit [21]). Bocchus

11) expeditos manipulos. Vid. c. 100. init.
12) i. e. apud Sullae equitatum erat. In *agebat* non solum *erat* inest, sed etiam *negotiosus* (*war thätig*).
13) Jugurtha. *Erat* praecedens C. omisit.
14) int. militib., inter quos hucusque pugnaverat.
15) int. *Romanos;* C. contra, intelligit, quos Volux adduxerat. E sequentib. patet, Mauros quoque pedites Jugurtham intellexisse, unde colligendum, eum ideo lat. lingua usum esse, ut et Bocchi milites et Romani se intelligerent. Quomodo autem hoc factum sit, equidem dicere non ausim. — pro *convortit* nonnull. Cdd. *se convortit: convortitur.* Cf. c. 85. n. 25.
16) Vid. c. 7.
17) dum in re tam atroci de nuncii fide haud cogitant.
18) *Romanos*, C. cum Edd. vett. expulit. — pro *incedere* aliq. *invadere.*
19) int. nostri.
20) *rediens* C. contra Cdd. delevit, fuerat autem Marius apud primos, ubi Sulla curabat. Vid. supra. *Mauris* C. recte trahit ad *incurrit* alii *Mauros*, quod haud necesse est. Post *profligatis* C. *iis* contr. Cdd. omisit.
21) int. pedites Bocchi.

ſtatim avortitur. At Jugurtha, dum ſustentare ſuos et prope jam adeptam victoriam retinere cupit, circumventus ab equitibus[22]), dextra, ſiniſtra omnibus occiſis[23]), ſolus inter tela hoſtium vitabundus[24]) erumpit. Atque interim Marius, fugatis equitibus, occurrit auxilio ſuis, quos pelli jam acceperat. Denique hoſtes undique fuſi. Tum ſpectaculum horribile in[25]) campis patentibus: ſequi, fugere; occidi, capi: equi atque viri adflicti: ac multi, volneribus acceptis, neque fugere poſſe, neque quietem pati[26]); niti[27]) modo, ac ſtatim concidere: poſtremo omnia, qua viſus erat[28]), conſtrata telis, armis, cadaveribus; et inter ea humus infecta ſanguine.

---

22) int. Romanis.

23) i. e. omnibus comitibus ſuis occiſis. Altera enim explicatio; ubi (Jugurtha) omnes, qui ſe circumvenerant, occiderat, ob ſeq. *ſolus* vix audienda eſt.

24) tela diligenter vitans (*indem er gut auszuparieren verſteht*). Priſcian. IV, p. 636. „In *bundus* deſinentia, ſimilitudinem habere ſignificant, ut *vitabundus*, ſimilis vitanti." Sed haec ſignificatio minus huc quadrat, quam in loc. 58. init. Contra quoque eſt c. 90. fin. „ſe *praedabundum* eo venturum." Hinc neque ſatisfacit Gellius XI, 15. fin. dicens, huic terminationi, vim et copiam, et quaſi abundantiam ineſſe.

25) *in* C. cum duob. Cdd. omiſit.

26) neque quietos manere in loco, ſed etc.

27) int. ſurſum ad incedendum. (*ſich aufrichten*).

28) quacunque conſpici poterat. *So weit das Auge reichte.*

Caput CII.

Poſt ea loci [1]) Conſul, haud dubie jam victor, pervenit in oppidum Cirtam, quo initio profectus intenderat [2]). Eo poſt diem quintum, quam iterum [3]) barbari male pugnaverant, legati a Boccho veniunt, qui regis verbis ab Mario petivere; *duo quam fidiſſumos ad eum* [4]) *mitteret; velle de ſuo* [5]), *et de populi Romani commodo cum iis* [6]) *disſerere.* Ille ſtatim L. Sullam et A. Manlium ire jubet. Qui quamquam acciti ibant [7]), tamen placuit verba apud regem facere: ingenium aut avorſum uti [8]) flecterent; aut cupidum pacis vehementius accenderent. Itaque Sulla,

---

Caput CII.

1) C. 92. n. 5. „*poſt id locorum.* Quod ibi ſingularis eſt (*id*), hoc loco pluralis (ea) eſt; et quod plural. (*locorum*) hic ſingular. (loci). Hinc *loci* et *locorum*, additamentum eſt otioſum, ut dulciſſime *rerum* aliaque. Nemo enim h. l. conſtruit: victor loci, *Meiſter des Platzes*, ut victor belli. — *haud dubie jam*, i. e. qui nunc victoriam haud dubiam deportaverat.

2) Cf. c. 100. et 101. init.

3) ſemel male pugnaverant c. 99. fin., iterum, haud longe ab oppido Cirta c. 101. init.

4) *eum*, dictum eſt e legatorum perſona, ſeq. *ſuo* ex Bocchi. Vid. c. 96. n. 7.

5) *ſuo* C. ex uno Cd. in *ſe* mutavit.

6) Pro *iis* C. *is* ex uno Cd.

7) i. q. acciti erant; verbum validius pro verb. *eſſe.* — *acciti* i. q. invitati a rege, et ſine dubio, ob pacis conditiones; ita, ut ſupervacaneum videretur, regi pacem ſuadere.

8) Sic C. e Cdd. Rivii. Vulgo: *uti* ingen. etc. — *avorſum* i. q. paci contrarium.

cujus facundiae, non aetati a Manlio concessum [9]), pauca verba hujuscemodi locutus:

Rex Bocche, magna nobis laetitia est [10]), cum te talem virum dii monuere, uti aliquando pacem, quam bellum, malles; neu te optumum, cum pessumo omnium Jugurtha miscendo commaculares; simul nobis demeres acerbam necessitudinem, pariter te errantem et illum sceleratissumum persequi [11]). Ad hoc populo Romano jam a principio [12]) (inopi) melius visum, amicos, quam servos quaerere [13]): tutius rati [14]), volentibus, quam coactis imperitare. Tibi vero nulla opportunior amicitia nostra: primum, quod procul absumus, in quo offensae minimum [15]), gratia par, ac si prope adessemus; dein, quod parentes [16])

9) cui, etsi aetate minor erat, tamen ob facundiam (vid. c. 95.) Manlius verba facere concessit. c. 11. „uti aetati concederet, a fratre fatigatus."

10) *est* C. rejecit.

11) i. q. pariter tecum errante, et illo sceleratissimo bellum gerendi. Vid. c. 77. n. 1. et, de infinitiv. post substantiv., Cat. 4. n. 2.

12) *a principio* C., invit. Cdd. delevit, sicuti *melius*, cum uno Cd. Sed praeter *inopi*, quod plures omittunt, quamquam explicare possis: cum adhuc inops esset, nihil delend. videtur. Hinc inclusi. B. e conject. pro *inopi*, dedit *reip.*

13) alios persuadendo potius secum conjungere, quam armis.

14) E vulgata: '*tutiusque rati*, quod, intellecto *sunt*, offendere neminem potest, C. *que* cum duob. Cdd. abjecit.

15) minor occasio est, nos invicem laedendi, sed aequa, officia mutua praestandi; quod posterius, sicut omnis haec oratio, haud verum est.

16) subditos, s. armis subjectos multos, amicos vero paucos. Hoc verum est; tu igitur Bocche, amicus (rara avis) eris.

abunde habemus, amicorum neque nobis, neque cuiquam omnium ſatis fuit [17]. *Atque hoc* [18] *utinam a principio tibi placuiſſet! profecto ex populo Romano ad hoc tempus* [19] *multo plura bona accepiſſes, quam mala perpeſſus eſſes. Sed quoniam humanarum rerum fortuna pleraque regit* [20]*; cui ſcilicet placuit* [21] *te* [22] *et vim, et gratiam noſtram experiri: nunc, quando per illam* [23] *licet, feſtina, atque, ut coepiſti, perge. Multa atque opportuna* [24] *habes, quo facilius errata officiis ſuperes* [25]. *Poſtremo hoc in pectus tuum*

---

17) *omnium* abundat. — *fuit* C. cum uno Cd. expunxit. *fuit* autem, ab *eſt* (quod pauci legunt), non differt.

18) i. e. pacem nobiscum facere.

19) Verba *ad hoc tempus* in Cort. editione deſunt, quamquam ea in nota explicat. Pro *ex populo R.*, B., ſatis temere, ex ſola Ald. recepit, *ea re.*

20) Cat. 8. „ſed profecto fortuna in omni re dominatur." et ibid. 51. p. 144. „fortuna, cujus lubido gentib. dominatur."

21) Pro *placuit*, Grut. ex uno Cd. dedit *placuiſſe*, cum vel pueris notum ſit, *ſcilicet* cum infinitivo conjungi. Sed pace tanti viri dictum ſit, hoc numquam, niſi in ironia (ubi *dicis* intelligend. eſt) fieri poſſe, quae ab hoc loco alieniſſima eſt. Terent. Heaut. II, 2, 117. „ſcilicet facturum me eſſe!" *Du meinſt ſo, daſs ich's thun werde — nein, jetzt muſs ich's thun*" Vulgatam, omnib. fere Cdd. firmatam jure reduxit B. Verte: *welcher es ohne Zweifel gefallen hat.*

22) *te*, quod B. e conject. addidit, non male conjiciens, ex placuit *te*, ortum eſſe Gruteri *placuiſſe*; cum h. l. deeſſe vix poſſit, vel invitus recepi.

23) C. 64. „ubi primum potuiſſet *per* negotia publica."

24) i. q. magnam occaſionem. c. 28. multae bonae*que* artes; qua in dialyſi (disjunctione) emphaſis ineſt.

25) ut plura officia praeſtes, quam injurias, ex errore, intuleris populo Rom.

demitte, numquam populum Romanum beneficiis victum[26]*) esse. nam bello quid valeat, tute scis.*

Ad ea Bocchus placide et benigne[27]), simul pauca pro delicto suo[28]) verba facit: *se non hostili animo, sed ob regnum tutandum*[29]) *arma cepisse: nam Numidiae partem, unde vi Jugurtham expulerit*[30]), *jure belli suam factam, eam vastari ab Mario pati nequivisse: praeterea missis antea Romam legatis, repulsum ab amicitia*[31]). *Ceterum vetera omittere, ac tum*[32]), *si per Marium liceret, legatos ad Senatum missurum.* Dein, copia facta[33]), animus barbari ab amicis flexus[34]), quos Jugurtha, cognita legatione Sul-

---

26) plura semper amicis officia praestitisse, quam accepisse. *esse* C. omisit.

27) Cdd. nonnull. adjiciunt *respondit*.

28) *suo*, C. ut *sui*, c. 29. n. 17., quo hic provocat, delevit.

29) C., ex uno Cd. *regnum tutatum*.

30) C., ex aliq. Cdd. *expulerat*, quod quidem per se probum (vid. Cat. 27. n. 16. et Jug. 14. n. 20.) sed contr. plurium consens., non obtrudendum est. Ad *expulerit* C. intelligit *Marius*; sed *Bocchus* potius intelligend. videtur. Nam Bocchus dicens: *jure belli suam factam*, sive respiciat, his verb., ad Jugurthae promissum c. 97., sive proprie haec verba intelligat, utroque modo mentiretur, et ita quidem, ut mendacium ejus Marium latere non potuisset; siquidem Romani jam ex aliquot annis bellum in Numidia gesserant. Melius igitur Bocchus, ante Romanorum bellum, aliud finget, in quo ipse Jugurtham parte regni privaverit.

31) Vid. c. 80.

32) h. l. idem q. *nunc*. Vid. c. 81. n. 5. et 83. n. 2.

33) int. legatos mittendi; quod, sine consensu proconsulis provinciae fieri non poterat.

34) commotus est, ut aliud consilium caperet. Cf. c. 9. n. 8.

lae et Manlii, metuens id, quod parabatur [55]), donis corruperat.

CAPUT CIII.

Marius interea, exercitu in hibernis [1]) compoſito, cum expeditis cohortibus et parte equitatus proficiſcitur in loca ſola [2]), obſeſſum turrim regiam, quo Jugurtha perfugas omnis [3]) praeſidium impoſuerat. Tum rurſus Bocchus [4]), ſeu reputando, quae ſibi duobus praeliis evenerant [5]), ſeu admonitus ab aliis amicis, quos incorruptos Jugurtha reliquerat, ex omni copia neceſſariorum quinque delegit, quorum et fides cognita, et ingenia validiſſuma erant [6]). Eos ad Marium [7]), ac dein, ſi placeat [8]), Romam legatos ire jubet: agendarum rerum, et quocumque modo

---

55) i. e. ſeparatam Romanor. cum Boccho pacem.

CAPUT CIII.

1) ita C. e Cdd., vulgo *hibernaculis*. — *compoſito* i. q. poſito, ſ. collocato.
2) ſolitaria, deſerta.
3) *lauter Ueberläufer als Beſatzung*; qui ſupplicium timentes, ſi turris expugnaretur, eam optime defenderent.
4) poſt Bocch. vulgo inſertum legitur *feliciter*, quod C. cum Cdd. nonnull. delevit. B. in loc. ej. ſubſtituit, e duab. Edd. vett. *ſcilicet*.
5) C. et Waſſ., e plurib. Cdd. *venerant*; ille provocans ad Plaut. Pſeud. II, r. 1. 1. hic ad Cic. ad Div. XVI, 21., ubi *venire* pro *evenire* legeretur; ſed in utroque loco *eveniunt* et *eveniant* reperio. *aliis* ſeq. lin. C. delev.
6) et qui prudentiſſimi et callidiſſimi erant. C. 6. init. „ingenio validus."
7) quem nunc Cirtae eſſe putabat. Vid. c. 102.
8) int. Mario.

belli componendi licentiam ipsis permittit[9]). Illi mature[10]) ad hiberna Romanorum proficiscuntur: deinde in [11]) itinere a Gaetulis latronibus circumventi spoliatique, pavidi, sine decore [12]) ad Sullam profugiunt[13]); quem Consul, in expeditionem proficiscens, pro Praetore[14]) reliquerat. Eos ille non pro vanis hostibus, ut meriti erant [15]), sed adcurate ac liberaliter habuit [16]). qua re barbari et famam Romanorum avaritiae falsam, et Sullam, ob munificentiam in sese, amicum rati [17]). Nam etiam tum largitio multis ignota erat [18]) munificus nemo putabatur, nisi pariter volens[19]): dona omnia in benignitate habebantur [20]). Igitur Quaestori [21]) mandata Bocchi patefaciunt;

9) *Plenipotentiarios* (*Bevollmächtigte*) hodie dicerent hos, agendarum rerum licentia (potestate et facultate) instructos. — *ipsis* (al. *illis*, *illis ipsis*) C. omisit.

10) sine mora.

11) *in* C. omisit. cf. c. 105. n. 7.

12) c. 33. init. „cultu quam maxime miserabili." (*in einem erbärmlichen Aufzuge*).

13) sic plerique Cdd.; C. ex uno *perfugiunt*. Al. *pergunt*.

14) Vid. c. 36. n. 10.

15) tamquam mendaces, qui se spoliatos esse tantum fingebant, quibusque nulla fides habenda esset, pro quibus eos habere par erat.

16) Vid. c. 16. n. 6. — *habuit*. Vid. Cat. c. 11. n. 16.

17) Cdd. nonnull. addunt *sunt*.

18) *Largitio* est h. l. simulata beneficentia, qua alios corrumpere et in partes nostras trahere studemus; quaeque illis Mauris, etsi callidissimis, ignota adhuc fuit. — pro *ignota erat* C. e conject. dedit *ignara*, (cf. c. 95. n. 6.) B. e paucis Cdd. *ignorata*.

19) i. e. amicus verus, qui alteri aeque ac sibi (pariter) bene vult.

20) ex benignitate profecta putabantur.

21) Sullae. Vid. c. 95. init.

simul ab eo petunt, uti fautor consultorque sibi adsit: copias, fidem, magnitudinem regis sui, et alia, quae aut utilia, aut benevolentiae esse[22]) credebant, oratione extollunt: dein, Sulla omnia pollicito, docti, quo modo apud Marium, item apud Senatum verba facerent, circiter dies xxxx ibidem opperiuntur[23]).

Caput CIV.

Marius postquam confecto, quod intenderat, negotio[1]) Cirtam redit; de adventu[2]) legatorum certior factus, illosque et Sullam venire jubet,

---

22) i. e. ad benevolentiam regi suo conciliandam. Pauci legunt *benevolentia*, quos C. imperitos vocat. — *esse* C. cum uno Cd. delevit.

23) i. e. post quadrag. dies, ubi Marius sine dubio redux foret, iterum venire jubentur.

Caput CIV.

1) Haec est plenissima loci hujus lectio, in qua omnia Cdd. auctoritate nituntur. C. contra, locum hunc eo demum fecit impeditiorem, quod vocem *confecto* in *infecto* mutavit, et *quo* vulgatum retinuit. Hinc B. inductus est, ut post *confecto*, e conject. adderet *ibi*, ut sequens *quo* haberet, quo referri posset. *Infecto* autem ideo ferri non potest, quod nemo caussam, reditui Marii adversam afferet; nam tum demum redire solemus, quum negotium, quod intenderamus, confecimus; quod de Mario eo magis cogitand. est, quum illi adhuc omnia prospere cessissent, nec vero simile sit, eum, infecto hoc *levi* negotio (expugnatione unius turris c. 103.) rediisse. — C. 25. „Quod ubi secus procedit, neque *quod intenderat*, (*was er beabsichtigte*) efficere potest."

2) int. Cirtae ad se, ubi Sulla manserat, et quo legati post quadraginta dies redierant.

item L. Bellienum [3]) Praetorem Utica [4]), praeterea omnis undique Senatorii ordinis [5]); quibuscum mandata [6]) Bocchi cognofcit. Legatis poteftas eundi Romam fit ab Confule: interea induciae poftulabantur [7]). Ea [8]) Sullae et plerisque placuere: pauci ferocius decernunt [9]), fcilicet ignari humanarum rerum, quae fluxae et mobiles femper in advorfa mutantur [10]). Ceterum Mauri, impetratis omnibus rebus [11]), tres Romam profecti cum Cn. Octavio Rufo [12]), qui

3) Hoc nomen proprium, ut reliqua omnia, varie fcribitur in Cdd.

4) ab Utica, quod *ab*, nonnulli Cdd. addunt. c. 79. „*Carthagine* duo fratres miffi" Vid. cap. 25. n. 12.

5) C. 62. „Metellus propere cunctos Senatorii ordinis ex hibernis arceffiri jubet." Cf. c. 29. n. 16.

6) partim, ut Marius legatis fuis licentiam Romam proficifcendi (c. 102. fin.) concederet, partim ut interea induciae effent.

7) Sic C. edidit ex uno Cd. vulgo: *in quibus legatis poteft. eundi R. fit; et a Conf. inter. induc. poftulantur.* Quod, fi opus fuerit, explicari poffet: e quib. (duob. mandatis) alterum fit, nempe poteftas R. eundi, alterum (induciae) controverfiam invenit. B. aliter, quod non intelligo. — *interea* int. dum legati redirent cum refponfo.

8) *Ea* ad utrumque poftulatum (v. n. 6.). referri nequit, cum alterum (poteftas eundi), quod controverfiam in confilio movere non potuit, a Confule jam fine controverfia conceffum effet: fed alterum (induciae) valde deliberand. erat; ne novas interea vires Jugurtha et Bocchus colligerent, quae Romanis, procul a patria bellum gerentib. haud levis momenti erant. Itaque, vel invito C., *ea* in *eae* (induciae) mutand. puto.

9) i. e. inducias non effe concedendas cenfent; non cogitantes rerum humanar. viciffitudinem. Cf. c. 14. n. 52.

10) Vulgatam *mutantur*, C., exquifitiora femper praeferens, cum paucis Cdd. mutavit in *mutant.*

11) etiam induciis impetratis.

12) Multi *Rufone* habent. Sed parperam. Vid. Pighius T. III. p. 139.

Quaestor stipendium in Africam portaverat: duo ad regem redeunt. Ex his Bocchus cum cetera, tum maxume benignitatem et studium Sullae lubens [13]) accepit. Romae legatis ejus, postquam errasse regem et Jugurthae scelere lapsum, deprecati sunt [14]), amicitiam et foedus petentibus hoc modo respondetur.

Senatus et populus Romanus beneficii et injuriae memor esse solet. Ceterum Boccho, quoniam poenitet, delicti [15]) gratiam facit. foedus et amicitia dabuntur, cum meruerit [16]).

Caput CV.

Quibus [1]) rebus cognitis, Bocchus per literas a Mario petivit, uti Sullam ad se mitteret; cujus arbitratu [2]) de communibus negotiis consuleretur. Is missus cum praesidio equitum atque peditum,

---

13) magna cum voluptate.

14) pro: dixerunt et deprecati sunt (*und fürgebeten haben*).

15) *delicti* et ad *poenitet* et ad *gratiam* pertinet; quidq. C. contra dicat.

16) Hoc verbum plus in recessu habet, quam in fronte gerit. Tecte significat: Bocchum nulla alia re pacem sibi parare posse, nisi in Jugurtha capiendo Romanis auxilio sit. Bocchum, hoc verb. bene cepisse, statim sequentia docent.

Caput CV.

1) C., e Cdd. aliq. *quis*.

2) i. e. ut communia negotia (quomodo Jugurtha capi posset) ex ejus consilio arbitrioque agerentur.

item funditorum Balearium [3]: praeterea iere [4] sagittarii et cohors Peligna [5] cum velitaribus armis, itineris properandi caussa: neque his secus, atque aliis armis, advorsum tela hostium, quod ea levia sunt, muniti [6]. Sed in [7] itinere, quinto denique die, Volux, filius Bocchi [8], repente in campis patentibus, cum mille non amplius [9] equitibus sese ostendit: qui temere [10] et effuse euntes, Sullae aliisque omnibus et numerum ampliorem vero, et hostilem metum [11] efficiebant. Igitur sese quisque expedire [12], arma atque tela tentare, intendere [13]: timor aliquantus, sed

---

3) Hoc C. dedit (a nominat *Balearis*. Virg. Georg. I, 309.), ex aliq. Cdd. Vulgo *Baleariorum*, quod est e conj. Grat. — *item*, quod vulgo deest, ex uno Cort. Cd. addidi. Cf. c. 46.

4) *iere* vulgat., C. cum uno Cd. delevit, non cogitans, h. l. aliam prorsus esse constructionem., quam supra c. 100. n. 9. ad quam provocat.

5) i. e. Pelignorum, populi in Italia, cujus caput erat Corfinium, Ovidii (Sulmonensis) patria. — *velitaria* autem arma sunt, quibus utuntur velites. Vid. c. 46. n. 22. — *cohors* — *muniti*. Vid Cat. 45. n. 10.

6) i. q. his armis (quamquam levia sunt) non minus, quam aliis (graviorib.) muniti. — Ceterum non dubium est, etiam supra (c. 102.) Sullam et Manlium cum praesidio ad Bocch. ivisse, cujus tamen ideo nulla ibi mentio facta videtur, cum ei nihil memorabile, ut h. l., occurreret.

7) *in* C. cum duob. Cdd. omisit. Cf. c. 91. init. et 105. n. 11.

8) Vid. c. 101.

9) Vid. Cat. 56. n. 8.

10) sine ordine.

11) perinde ac si hostes sibi occurrerent.

12) *sese*, C. ex plurib. Cdd.; vulgo *se*. — *expedire* i. q. ad pugnam se parare.

13) i. q. *probirent*. — *intendere* int. *arcus*, quod unus Haverc. Cd. addit.

ſpes amplior [14]), quippe victoribus, et advorſum eos [15]), quos ſaepe vicerant [16]). Interim equites, exploratum praemiſſi, rem, uti erat, quietam [17]) nunciant.

Caput CVI.

Volux adveniens Quaeſtorem adpellat [1]), dicitque: *ſe a patre Boccho obviam illis ſimul, et praeſidio miſſum.* Deinde eum, et proxumum diem ſine metu conjuncti eunt. Poſt, ubi caſtra locata, et diei [2]) veſper erat, repente Maurus [3]) incerto voltu pavens [4]) ad Sullam adcurrit dicitque: *ſibi ex ſpeculatoribus cognitum, Jugurtham haud procul abeſſe:* ſimul, ut noctu clam ſecum [5]) profugeret, rogat atque hortatur. Ille animo feroci [6]) negat, *ſe toties fuſum Numidam pertimeſcere: virtuti ſuorum ſatis credere: etiam ſi certa peſtis [7]) adeſſet, manſurum potius, quam proditis, quos ducebat [8]), turpi fuga, incertae ac*

---

14) major iis erat.
15) Cdd. aliq. addunt *pugnaturis*.
16) C. *vicerunt;* ſine nota.
17) i. e. Volucem, non hoſtem adeſſe.

Caput CVI.

1) redet an. — *dicitque*, C. expulit. Sed vid. c. 90 n. 13.
2) C. *die*. Vid. c. 52. n. 4.
3) Volux. — *dicitque* ſeq., C. invit. Cdd. delevit.
4) *pavens* C., cum uno Cd. omiſit.
5) i. e. ſolus ſecum, clam militib.
6) imperterrito.
7) interitus certus.
8) deſertis militib. ſuis.

forſitan poſt paulo[9] *morbo interiturae vitae parceret.* Ceterum ab eodem monitus, *uti noctu proficiſcerentur*[10], conſilium adprobat: ac ſtatim milites coenatos eſſe[11]; in caſtris ignis quam creberrimos fieri, dein prima vigilia[12] ſilentio egredi[13] jubet. Jamque nocturno itinere feſſis omnibus, Sulla pariter cum[14] ortu ſolis caſtra metabatur, cum equites Mauri nunciant, *Jugurtham circiter duum millium*[15] *intervallo ante eos*[16] *conſediſſe.* Quod poſtquam auditum, tum vero[17] ingens metus noſtros invadit: credere ſe[18] proditos a Voluce et inſidiis circumventos. Ac fuere, qui dicerent: manu vindicandum[19],

---

9) Vid. c. 76. n. 5.

10) non *fugerent* quod antea dixerat, neque ſoli, ſed una cum praeſidio *Sullae*.

11) quam primum coenarent, ita, ut mallet, eos jam *coenaſſe*, quam coenaturos eſſe. Hoc votum, ut praeteritum ſit jam, quod futurum adhuc eſt, in *coenatos eſſe* latet.

12) nox fuit diviſa in quatuor vigilias, a hora 6 veſpertina ad 6 matutinam, quorum ſingulae tres horas continebant.

13) *abmarſchiren.*

14) Vid. c. 68. n. 2. item 77. n. 1. et 102.

15) int. paſſuum, quod unus Cortii addit. c. 91. „ab Capſa non amplius *duum millium intervallo*."

16) *eos* Grut. cum uno Cd. omiſit; reliqui omnes id tuentur; ita ut *ante* de loco, non de tempore melius intelligend. ſit; quod cap. ſq. teſtatur; ubi Volux Sullae ſuadet, ut per media Jugurthae caſtra ad Bocchum pergant.

17) Vid. c. 50. n. 17. fin. Cf. 84. n. 4.

18) *ſe*, C. cum pauc. Cdd. omiſit.

19) illico (manu promta) puniendum (morte) in Voluce. C. 20. „Adherbalem injurias manu vindicaturum.

neque apud illum [20]) tantum ſcelus inultum relinquendum.

Caput CVII.

At Sulla, quamquam eadem exiſtumabat [1]), tamen ab injuria Maurum prohibet: ſuos hortatur; *uti fortem animum gererent* [2]) *: ſaepe ante* [3]), *paucis ſtrenuis, advorſum multitudinem bene pugnatum: quanto ſibi in praelio minus pepercisſent* [4]), *tanto tutiores fore: nec quemquam decere, qui manus armaverit, ab inermis* [5]) *pedibus auxilium petere, in maxumo metu nudum et caecum corpus* [6]) *ad hoſtis vortere.* Deinde Volucem, quoniam hoſtilia faceret, maxumum Jovem obteſtatus, ut ſceleris atque perfidiae Bocchi teſtis adeſſet, ex [7]) caſtris abire jubet. Ille lacrumans orare, *ne ea crederet: nihil dolo fa-*

---

20) i. q. in illo, ſ. illius. C. mavult, quamquam timide: *ab illo* ſc. patratum.

Caput CVII.

1) C. e pauc. Cdd. *aeſtumabat.* Vid. Cat. c. 14. n. 19.
2) de *gererent* poſt *hortatur* vid. Cat. 20. n. 4.
3) C. *antea*, quod probo, ſi diviſim ſcribitur, quod C. vetat, *ante a* paucis etc.
4) i. q. parcerent.
5) Cdd. plur. habent *inermibus.* Vid. c. 66. n. 12. Cf. c. 94. n. 14.
6) i. e. tergum, quod nudum (ab armis) eſt, ideoque facile vulnerari poteſt, nec, cum oculis careat (coecum ſit) ictus evitare poteſt. Xenoph. Cyrop. III, 3, 45: „Μωρὸν γὰρ, τὸ, κρατεῖν βουλομένους, τὰ τυφλὰ τοῦ σώματος καὶ ἄοπλα, καὶ ἄχειρα ταῦτα ἐναντία τάττειν τοῖς πολεμίοις φεύγοντας."
7) C., ut nota ejus docet, cum Grut. addere voluit in textu *ex*, cum Cdd.; quod, cum ibi deſit, addidi. c. 68. „*ex* conſpectu *abiit.*" c. 55. „*ex* Africa *abierat.*"

belli componendi licentiam ipsis permittit[9]). Illi mature[10]) ad hiberna Romanorum proficiscuntur: deinde in[11]) itinere a Gaetulis latronibus circumventi spoliatique, pavidi, sine decore[12]) ad Sullam profugiunt[13]); quem Consul, in expeditionem proficiscens, pro Praetore[14]) reliquerat. Eos ille non pro vanis hostibus, ut meriti erant[15]), sed adcurate ac liberaliter habuit[16]). qua re barbari et famam Romanorum avaritiae falsam, et Sullam, ob munificentiam in sese, amicum rati[17]). Nam etiam tum largitio multis ignota erat[18]) munificus nemo putabatur, nisi pariter volens[19]): dona omnia in benignitate habebantur[20]). Igitur Quaestori[21]) mandata Bocchi patefaciunt;

9) *Plenipotentiarios* (*Bevollmächtigte*) hodie dicerent hos, agendarum rerum licentia (potestate et facultate) instructos. — *ipsis* (al. *illis*, *illis ipsis*) C. omisit.

10) sine mora.

11) *in* C. omisit. cf. c. 105. n. 7.

12) c. 33. init. „cultu quam maxime miserabili." (*in einem erbärmlichen Aufzuge*).

13) sic plerique Cdd.; C. ex uno *perfugiunt*. Al. *pergunt*.

14) Vid. c. 36. n. 10.

15) tamquam mendaces, qui se spoliatos esse tantum fingebant, quibusque nulla fides habenda esset, pro quibus eos habere par erat.

16) Vid. c. 16. n. 6. — *habuit*. Vid. Cat. c. 11. n. 16.

17) Cdd. nonnull. addunt *sunt*.

18) *Largitio* est h. l. simulata beneficentia, qua alios corrumpere et in partes nostras trahere studemus; quaeque illis Mauris, etsi callidissimis, ignota adhuc fuit. — pro *ignota erat* C. e conject. dedit *ignara*, (cf. c. 93. n. 6.) B. e paucis Cdd. *ignorata*.

19) i. e. amicus verus, qui alteri aeque ac sibi (pariter) bene vult.

20) ex benignitate profecta putabantur.

21) Sullae. Vid. c. 95. init.

simul ab eo petunt, uti fautor consultorque sibi adsit: copias, fidem, magnitudinem regis sui, et alia, quae aut utilia, aut benevolentiae esse[22]) credebant, oratione extollunt: dein, Sulla omnia pollicito, docti, quo modo apud Marium, item apud Senatum verba facerent, circiter dies xxxx ibidem opperiuntur[23]).

Caput CIV.

Marius postquam confecto, quod intenderat, negotio[1]) Cirtam redit; de adventu[2]) legatorum certior factus, illosque et Sullam venire jubet,

---

22) i. e. ad benevolentiam regi suo conciliandam. Pauci legunt *benevolentia*, quos C. imperitos vocat. — *esse* C. cum uno Cd. delevit.

23) i. e. post quadrag. dies, ubi Marius sine dubio redux foret, iterum venire jubentur.

Caput CIV.

1) Haec est plenissima loci hujus lectio, in qua omnia Cdd. auctoritate nituntur. C. contra, locum hunc eo demum fecit impeditiorem, quod vocem *confecto* in *infecto* mutavit, et *quo* vulgatum retinuit. Hinc B. inductus est, ut post *confecto*, e conject. adderet *ibi*, ut sequens *quo* haberet, quo referri posset. *Infecto* autem ideo ferri non potest, quod nemo caussam, reditui Marii adversam afferet; nam tum demum redire solemus, quum negotium, quod intenderamus, confecimus; quod de Mario eo magis cogitand. est, quum illi adhuc omnia prospere cessissent, nec vero simile sit, eum, infecto hoc *levi* negotio (expugnatione unius turris c. 103.) rediisse. — C. 25. „Quod ubi secus procedit, neque *quod intenderat* (*was er beabsichtigte*) efficere potest.“

2) int. Cirtae ad se, ubi Sulla manserat, et quo legati post quadraginta dies redierant.

Punica fide, quam ob ea, quae praedicabat [9]), simul Romanos et Numidam spe pacis adtinuisse [10]), multumque cum animo suo volvere solitum, Jugurtham Romanis, an illi Sullam traderet: lubidinem [11]) advorsum nos, metum pro nobis suasisse.

Caput CIX.

Igitur Sulla respondit [1]): *pauca se coram Aspare locuturum; cetera occulte, aut nullo, aut quam paucissimis praesentibus:* simul edocet, quae sibi responderentur [2]). Postquam, sicuti voluerant [3]), congressi, dicit: *se missum a Consule venisse quaesitum ab eo, pacem, an bellum agitaturus* [4]) *foret.* Tum rex, uti praeceptum

---

censet. Hotting. fere putat, ob nimiam lucem, interpretib. tenebras obortas et explicat: *nam metu posita demum, quae in rem forent, libere consulturum.*

9) i. q. quam ob ea, quae palam dixit (nimirum, se aliter nequivisse). C. *ea* omisit.

10) i. q. retinuisse, adhibuisse.

11) animi propensionem.

Caput CIX.

1) *respondit* et seq. *se*, C. cum paucis Cdd. delevit. Ceterum haec Sulla Dahari, qui ad eum a Boccho missus erat, priusquam coram Aspare colloquerentur, respondit. K. nodum in scirpo quaerit.

2) i. e. quae, praesente Aspare, rex Bocchus ad sua verba responderet; quod responsum, a Sulla praescriptum, statim sequitur. *Sibi* e plurib. Cdd. revocavi.

3) C. *voluerat* ex aliq. Cdd., int. Sulla, penes quem colloquii arbitrium fuisse dicit C. Sed *voluerant* i. q. convenerant.

4) *bellum agitare* est ut c. 14. „laeti *pacem agitabamus.*" Liv. X, 31. „bella — *agimus.*"

fuerat [5]), *post diem decimum redire* jubet; *ac nihil etiam nunc* [6]) *decrevisse, sed illo die responsurum.* deinde ambo in sua castra digressi [7]). Sed ubi plerumque noctis processit [8]), Sulla a Boccho occulte arcessitur: ab utroque tantummodo fidi interpretes adhibentur: praeterea Dabar internuncius, sanctus vir [9]) et ex sententia ambobus [10]). Ac statim sic rex incipit.

Caput CX.

Numquam ego ratus sum fore, uti rex maxumus in hac terra, et omnium, quos novi opulentissumus [1]), *privato homini gratiam deberem. Et hercle, Sulla, ante te cognitum, multis orantibus, aliis ultro egomet opem tuli, nullius indigui. Id im-*

5) int. a Sulla. Vid. n. 2. — *fuerat* C. cum uno Cdd. *eleganter* (ut ait) delevit. Ceterum obiter monend. est, praeceptum *fuerat* et *erat* dici posse, prout particip. in hoc praeterito passivi, sicut in reliquis vel pro vero participio, ubi jam praeteritum illi inhaeret, vel pro adjectivo accipias. Ita in *amatus sum,* particip. *amatus*, suam vim participial. retinet, in *amatus fui,* idem adjective usurpatur; et inter utrumque nullum prorsus discrimen est.

6) i. q. hucusque.

7) Hoc enim colloquium in castris Bocchi, qui, ut Sulla, cum praesidio erat, habitum est. C. multa nugatur.

8) c. 21. „ubi *plerumque noctis processit.*"

9) secretorum fidus custos.

10) Sic C. e duob. Cdd.; vulgo, post *vir* legitur: *ex sententia jurat ambob.* sine sensu; quod *jurat,* e vocib. *vir et* ortum esse, C. non male opinatur.

Caput CX.

1) *opulentissumus*, quod Cdd., ut C. dicit, non agnoscunt B. retinuit cum Add.

minutum [2]), *quod ceteri dolere solent, ego laetor: fuerit mihi pretium eguisse aliquando amicitiae tuae* [3]), *qua apud animum meum nihil carius habeo. Id* [4]) *adeo experiri licet: arma, viros, pecuniam, postremo quidquid animo lubet, sume, utere: et, quoad vives, numquam tibi redditam gratiam putaveris* [5]), *semper apud me integra* [6]) *erit: denique nihil, me sciente, frustra voles. Nam, ut ego existumo* [7]), *regem armis, quam munificentia, vinci, minus flagitiosum* [8]). *Ceterum de re publica vestra, cujus curator* [9]) *huc missus es, paucis accipe. Bellum ego populo Romano neque feci, neque factum umquam volui: finis meos advorsum armatos armis tutatus* [10]) *sum. Id omitto* [11]), *quando vobis ita placet: gerite, uti voltis cum Jugurtha bellum. Ego flumen Mulucham, quod inter me et Micipsam*

---

2) C. explic. *sublatum*, aut *mutatum*. Cat. c. 5. extr. „ut paulatim *inmutata* (respubl.) sit."

3) pro pretio mihi fuerit, quod eguerim aliq. amicitiae tuae. C. 51. „Sed sane fuerit regni paratio." *Mag es immerhin Streben nach Alleinherrschaft gewesen seyn.* C. *pretium* cum aliq. Cdd expulit. B. retinuit.

4) i. e. me nihil carius habere amicitia tua.

5) et tamen numquam putes s. puto, a me tibi reddita esse, quae debeam.

6) eodem modo comparata, ut antea fuit, nihilo deminuta.

7) C. ex aliq. Cdd. *aestumo*. Vid. Cat. 14. n. 19.

8) regem debere quemvis vincere beneficiis.

9) c. 71. „negotiorum curator." Cic. pro Sext. c. 50. „negotii curatio."

10) C. contra Cdd. et Edd. vett. *tutus* sum. Cf. c. 85. n. 87.

11) bellum gerere, ob fines meos tutand. omitto, si vob. placet sub hac conditione.

fuit [12]), *non egrediar, neque Jugurtham id intrare sinam. Praeterea si quid meque vobisque dignum* [13]) *petiveris, haud repulsus abibis* [14]).

Caput CXI.

Ad ea Sulla pro se breviter et modice [1]); de pace et [2]) de communibus rebus, multis disseruit. Denique regi patefacit, *quod polliceatur* [3]), *Senatum et populum Romanum, quoniam amplius armis valuissent* [4]), *non in gratia habituros* [5]): *faciundum aliquid, quod illorum magis, quam sua, retulisse* [6]) *videretur; id adeo in promptu esse* [7]), *quoniam Jugurthae copiam haberet* [8]): *quem si Romanis tradidisset, fore, uti illi plurimum deberetur; amicitiam, foedus, Numidiae*

---

12) c. 92. „quod Jugurthae Boechique regnum disjungebat." Sed *fuit* attende et cf. c. 102. n. 30.
13) i. e. si quid honesti. Sentit enim Bocch., quid Romani velint, idque avertere cupit.
14) repulsam haud feres.

Caput CXI.

1) i. q. paucis de se et modestis verb. Liv. XXIII, 24. „Dictator de se pauca et *modice* locutus."
2) *et* h. l. ut saepius i. q. *id est;* nam praeter pacem ejusque conditiones, nihil illis commune est.
3) se bellum non esse gesturum cum Romanis, nisi lacessitum, et Jugurthae societatem relicturum.
4) quoniam armis plus valerent.
5) id non pro eo habituros, cui gratia debeatur, cum id ipsi sibi parare possint. — C. cum trib. Cdd. *in gratiam.* C. 103. „dona omnia *in benignitate* habituros."
6) i. q. referret, quod Romanis potius, quam sibi utile esset.
7) De *adeo* vid. Cat. c. 57. n. 5. idque illi esse facillimum.
8) Jugurthae potiundi occasio illi esset.

partem, quam nunc peteret[9]), *ultro adventuram.* Rex primo negitare [10]): *adfinitatem, cognationem, praeterea foedus intervenisse* [11]): *ad hoc metuere, ne fluxa fide* [12]) *usus, popularium animos averteret; quis et Jugurtha carus, et Romani invisi erant* [13]). Denique saepius fatigatus lenitur [14]) et ex voluntate Sullae omnia se facturum promittit. Ceterum ad simulandam pacem [15]), cujus Numida, defessus bello, avidissumus, quae utilia visa, constituunt. Ita, composito dolo [16]), digrediuntur.

---

9) non, quam Jugurtha illi promisisset, (nam de hoc promisso nihil dum Bocchus memoraverat, nisi verba, c. 102. vers. fin. huc trahere volueris). (c. 97.) Sed quam jure belli suam factam diceret (c. 102.); Atque partem Numidiae a flumine Mulucha ad Ampsagam, tradito Jug., Bocchus accepit. Vid. Voss. ad Melam I, 5.

10) Cdd. plures; *negare, agitare* sed vulgo verb. posterius abest, et e *negare* intelligitur *dicere.*

11) Vid. c. 80. — *intervenisse* i. q. *intervenire* i. e. obstare huic consilio. — *cognatio* Bocchi cum Jugurtha nobis ignota, *affinitas* tantum nota est. Vid. c. 80. Fieri potest, ut utrumque ob emphasin positum, idem h. l. dicat.

12) perfidia. Tacit. Hist. II, 75. „*fluxam* per discordias militum *fidem.*"

13) Sic C. e plurib. Cdd.; vulgo *essent.* Vid. c. 63. n. 5.

14) C. ex aliq. Cdd. *leniter* (i. e. placide). Bene autem Hotting. monet; hoc *leniter* Boccho *neganti* et *multum fatigato* parum convenire.

15) quomodo Jugurthae spes pacis optime alatur.

16) c. 66. „compositis (*verabredet*) inter se reb."

CAPUT CXII.

At rex postero die Asparem, Jugurthae legatum adpellat dicitque [1]: *sibi per Dabarem ex Sulla cognitum* [2], *posse conditionibus* [3] *bellum poni, quamobrem regis sui sententiam exquireret.* Ille laetus in castra Jugurthae venit. Deinde ab illo cuncta edoctus, properato itinere, post diem octavum redit ad Bocchum, et ei nunciat, *Jugurtham cupere omnia, quae imperarentur, facere; sed Mario parum fidere: saepe antea cum imperatoribus Romanis pacem conventam frustra fuisse* [4]. *Ceterum Bocchus* [5], *si ambobus consultum et ratam pacem vellet* [6], *daret operam, ut una ab omnibus, quasi de pace, in colloquium veniretur* [7]; *ibique sibi Sul-*

CAPUT CXII.

1) *dicitque*, C. invit. Cdd. abjecit. Cf. c. 90. n. 13.

2) Bocchus fingit, se haec, post colloquium diei superioris, ubi responsum regis de pace, fraudulenter, in diem decimum differebatur (c. 108.) a Dabare occulte accepisse.

3) int. nonnullis, non sic simpliciter. — Pro *poni* nonnull. Cdd. *componi*, alii *deponi*. Tacit. Hist. II, 52. „*posito* ubique *bello*." lin. abhinc 6ta, C. e nonnull. *confidere*.

4) pacem, quae convenisset, irritam fuisse. *conventus*, i. e. qui convenit; ut *occasus sol*, qui occidit.

5) *Bocchus*, C., cum duob. Cdd. omisit.

6) si id vellet, quod ambobus consultum (utile s. commodum) esset. — *ratum* est, quod *decretum* ideoque certum est.

7) Cf. c. 113., ubi eadem fere verba, C. pro glossa habet.

lam traderet. cum talem virum in potestate[8] *haberet, tum fore, uti jussu Senatus atque populi Romani foedus fieret: neque hominem nobilem, non sua ignavia captum*[9]*, sed ob rempublicam in hostium potestate relictum iri*[10]*.*

Caput CXIII.

Haec Maurus secum ipse diu volvens, tandem promisit. ceterum dolo, an vere, cunctatus[1] parum comperimus. Sed plerumque regiae vo-

---

8) C. e trib. Cdd. *in potestatem* (per archaismum.) Vid. Cat. 19. n. 7. *tum* sq. C. omisit et pro *populique* legit *atque* p. R.

9) *captum* e trib. Cort. Cdd., cum B. recepi, ne nimis luxata esset oratio. Captos in bello, per ignaviam, Romani redimere non solebant. Vid. Liv. XXII, 59. init.

10) proprie: *dass man nicht gehe zu verlassen*; quod ideo moneo, ut causa hujus constructionis, quae Romanis propria est, patefacta, ab errore nos tutos servet. Nam si formulam: *credo, sorores tuas laudatum iri*, sic solvis: *ich glaube, dass man gehe, deine Schwestern zu loben* (i. q. *dass sie werden gelobt werden*), et sic ubique facies, numquam tibi in mentem veniet, illud *laudatum* diverso substantivi generi ac numero accomodare.

Caput CXIII.

1) Vocem *cunctatus*, Grut. suspectam, C. invit. Cdd. delevit. Sed Bocchus, ut statim seqq. docent, valde *cunctatur*, Sullam tradere, quod promiserat, et tandem Jugurtham tradit. Deinde cunctatio, exsequendi quae promiseris, arctissime cum ipso promisso cohaeret. Hinc vox *cunctatus*, sensui non contraria est, sed valde accomodata ideoque contra Cdd. non expellenda. Int. sit.

luntates, ut vehementes, sic mobiles, saepe ipsae sibi advorsae. Postea, tempore et loco constituto, in colloquium uti de pace veniretur [2]) Bocchus Sullam modo, modo Jugurthae legatum [3]) adpellare, benigne habere [4]), idem ambobus polliceri [5]). Illi pariter laeti, ac spei bonae pleni esse [6]). Sed nocte ea, quae proxuma fuit ante diem colloquio decretum [7]), Maurus adhibitis amicis, ac statim immutata voluntate [8]) remotis ceteris [9]), dicitur secum ipse multa agitavisse, voltu corporis pariter atque animo varius [10]): quae scilicet, tacente ipso, occulta pe-

---

2) haec verba: *in colloq. — veniretur* C. tamquam gloss. inclusit; non cogitans, neminem per se intelligere h. l. posse, cui rei, cum plures esse possint, locus et tempus sit constitutum, nisi hoc adjectum sit. Intelligitur autem colloquium, quod Jugurtha postulaverat. c. 112. n. 7.

3) Asparem.

4) tractare, colere. c. 103. n. 16. „accurate ac liberaliter *habuit*."

5) Sullae sese Jugurtham traditurum, Aspari, Sullam.

6) *esse*, C. cum uno Cd. delevit.

7) Sed nocte ultima ante diem, quo colloquium inter Bocch., Jugurth. et Sullam constitutum erat.

8) mutatio voluntatis in eo est, quod primum amicos (cf. infra) in consilium vocat, sed mox dimittit et secum solus deliberat.

9) *ceteris* C. cum uno Cd. proturbavit; quod, etsi non valde desideratur, tamen locum suum retinere potest.

10) Obiter moneo, hoc *varius* dici quoque posse *varium*, prout, vel ad *dicitur*, vel ad *agitavisse* refer-

ctoris patefecisse [11]). Tamen postremo Sullam arcessiri jubet, et ex ejus sententia Numidae insidias tendit. Deinde, ubi dies advenit, et ei nunciatum est, Jugurtham haud procul abesse [12]); cum paucis amicis et Quaestore nostro, quasi obvius honoris causa, procedit in tumulum, facillumum visu insidiantibus [13]). Eodem Numida cum plerisque necessariis suis, inermis, ut dictum erat [14]) accedit; ac statim, signo dato, undique simul ex insidiis invaditur. Ceteri obtruncati: Jugurtha Sullae vinctus traditur, et ab eo ad Marium deductus est [15]).

---

ras. Simili modo dicere licet: nihil magis opus esse, quam *pecunia* (quod pendet ab *opus* cum ablat.) vel: quam *pecuniam* (quod pendet ab *opus* cum nominativo.) Nepos Paus. c. 5. „dicitur *matrem* vixisse."

11) i. q. eaque omnia, etsi ipse taceret, patefecisse *dicunt* etc. (quod postremum e *dicitur* depromend. est) — *Pectoris* pro *et oris* s. *oris* sine *et*, ut vulgo legitur, C. e plurib. Cdd. recepit. B. dedit: *qua re*, scilicet tacente ipso, etc. E reliqua Cdd. variatione conjicere possis: *quae — occultam pectoris immutationem patefecissent*.

12) int. ad colloquium hoc die constitutum.

13) i. e. iis, qui in insidiis, ad capiend. Jugurth. collocati erant. De *visu* vid. Cat. 5. n. 7.

14) *inermis*, C. tacite mutavit in *inermus*. Vid. c. 94. n. 14. Post *dictum* (i. q. constitutum s. compositum) C. *erat* omisit.

15) Hanc voculam C. iterum transfixit. — Flor. III, 1. fin. „Jugurtham in triumpho populus Rom. adspexit." Plutarch. (Mar. c. 12. T. II, p. 824.) adjicit: illum, ante currum triumphalem ductum, sana mente (ut perhibent) privatum esse; post triumph. in carcerem conjectum atque, tunica antea a quibusdam dilacerata, et auricula cum aurea inaure temere avulsa, nudum detrusum exclamasse: Papae, quam frigidum est hoc vestrum balneum!

Caput CXIV.

Per idem tempus[1]) advorsum Gallos[2]) ab ducibus nostris, Q. Caepione et M. Manlio male pugnatum. quo metu Italia omnis contremuerat: Illique et inde usque ad nostram memoriam Romani sic habuere[3]): alia omnia virtuti suae prona esse; cum Gallis pro salute, non pro gloria certare[4]). Sed postquam bellum in Numidia confectum, et Jugurtham vinctum adduci Romam nunciatum est; Marius Consul absens factus[5]) est, et ei decreta

---

Caput CXIV.

1) 648 a. u.

2) i. e. *Germanos*, fuerunt enim Cimbri et Teutoni, quibus se adjunxerant Ambrones et Tigurini (Galli) utrique a Graecis *Celtae*, a Román. *Galli* dicti (nam nomen *Germani* serius fuit) (vid. Duck. ad Flor. III, 1. 1.) qui, ut Flor. l. c. narrat, ab extremis *Galliae* profugi et novas sedes quaerentes, cum apud Romanos precibus nihil valerent, ad arma confugerunt. „Sed nec primum quidem impetum barbarorum *Silanus*, nec secundum *Manlius*, nec tertium *Caepio* sustinere potuerunt. Omnes fugati, castris exuti. Actum erat, ni Marius illi seculo contigisset." Cic. Orat. de Provinc. Consular. c. 13. init. „Marius — influentes *Gallorum* maximas cop. repressit." Cf. Vellej. II, 8. et 12.

3) i. e. et quum illius, tum omnis sequentis temporis Romani sic judicarunt. — *usque* O delevit. Equidem vestigia Cdd. servans sic legerem: *illique et omnes usque ad nostram memor. Romani.*

4) i. e. de Germanis victoriam difficillimam esse; nec valde gloriosam. Cic. Off. I, 12. „Cum Cimbris bellum, ut cum inimicis gerebatur, uter *esset* non uter *imperaret*."

5) int. iterum 649. a. u. Cf. c. 82. n. 5. — *absens* ad singular. favorem pertinet, cum alioquin absentis haud facile ratio haberetur.

provincia Gallia [6]. isque Kalendis Januariis [7] magna gloria Consul triumphavit. Ex [8]) ea tempestate spes atque opes civitatis in illo sitae [9]).

---

6) ut bellum ibi contra Cimbros etc. gereret.

7) anni 650. a. u. Vellej. l. c. „C. Marius, secundi consulatus initio Calend. Jan. eum (Jugurth.) in triumpho duxit."

8) *Ex* C. cum plurib. Cdd. delevit.

9) Nonnulli Cdd. addunt *sunt*.

INDEX
NOMINUM PROPRIORUM.

Litera C. bellum Catilinar.
— J. bellum Jugurthin.; *numeri* capita indicant.

A.

M.

N.

O.

P.

Q.

R.

S.

T.